KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI
75.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Igazgató:
Spéder Zsolt

© Őri Péter

Technikai szerkesztő:
Kardulesz Ferencné

KSH Népességtudományi Kutatóintézet
Budapest
Angol u. 77.
1149

kshnki@mailop.ksh.hu

ISSN 0236–736–X
ISBN 963 7109 96 X

A DEMOGRÁFIAI VISELKEDÉS MINTÁI A 18. SZÁZADBAN

Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783

Írta:

Őri Péter

Budapest
2003/2

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 7
I. BEVEZETÉS 9
II. A LÉLEKÖSSZEÍRÁSOK TÖRTÉNETE A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 27
Népesség-összeírások és népszámlálások a 18. században 27
A Habsburg-birodalom népesség-összeírásai a 18. század második felében 29
Lélekösszeírások Magyarországon (1764–1784) 30
a) Kamarai összeírások 32
b) A lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) lebonyolítása, 1768–1783 39
c) A lélekösszeírások községi összesítő lapjainak tartalmi változásai, 1772–1784 ... 57
d) A lélekösszeírások nem és kor szerinti kategóriái, 1774–1783 73
e) A lélekösszeírások társadalmi és felekezeti kategóriái, 1774–1783 85
f) A migráció kérdésköre 94
A lélekösszeírások eszmei háttere 97
a) Az értelmezési keretek 99
b) A lélekösszeírások eszmeisége: a rendelkezések, a kérdőívek, az adatok elemzése 105
c) A lélekösszeírások személyi meghatározói 115
III. AZ ADATOK FELDOLGOZÁSA 119
IV. FORRÁSKRITIKA 123
Az állónépességre vonatkozó adatok..... 124
A népmozgalmi adatok 136
a) Születések (keresztelések) 139
b) Halálozások 140
c) Házasságkötések 144
Összegzés 147
V. PEST-PILIS-SOLT MEGYE DEMOGRÁFIAI VISZONYAINAK ELEMZÉSE 151
A megye leírása 151
a) Közigazgatási egységek 151
b) A megye földrajzi és etnokulturális régiói 159
c) A népesség felekezeti, nemzetiségi és társadalmi megoszlása 174
A demográfiai változók elemzése 184
a) A népesség nem és kor szerinti összetétele 184
b) Termékenység 193
c) Törvénytelen születések 219
d) Halandóság 224
e) Házasodás, háztartásszerkezet 243
f) Vándorlás 275
g) Népességnövekedés, természetes szaporulat 287
Összefoglalás: kísérlet a változók együttes elemzésére 296
VI. ÖSSZEGZÉS 315
FELHASZNÁLT FORRÁSOK 323
IRODALOM 325
FÜGGELÉK 341

ELŐSZÓ

Az a munka, amelynek eredménye az itt olvasható írás,[1] jó tizenöt évvel ezelőtt kezdődött, amikor a KSH Népszámlálási Osztályának munkatársaként Dányi Dezső elindított a levéltári kutatás útján, és felhívta a figyelmemet a Conscriptio Animarum sok szempontból egyedülálló anyagára. Mindazért, amit itt remélhetően sikerült elérnem, elsősorban neki kell köszönetet mondanom, segítsége, támogatása, útmutatása, tudósi és emberi példaadása nélkül nem sokra jutottam volna. Örökre jóvátehetetlen mulasztás részemről, hogy munkám e szakaszának befejezését már nem érhette meg.

1988–89-ben szándékunk az volt, hogy a lélekösszeírások iratanyagának lehetőség szerint minél teljesebb feltárásával, elemzésével, és egy sok szempontból (felekezeti, nemzetiségi, geográfiai téren) reprezentatív megye, a történeti Pest-Pilis-Solt vármegye anyagának kiadásával, forráskritikai és demográfiai elemzésével olyan forráskiadvány jöjjön létre, amely megnyugtató módon tisztázza a lélekösszeírások problematikáját, az adatok felhasználhatóságát, elindíthatja más megyék anyagának kiadását. Ugyanakkor a demográfiai elemzés megrajzolta volna a megye demográfiai mikrorégióit, az átlagtól eltérő esetek magyarázata pedig segíthetett volna a demográfiai viselkedés differenciáinak megértésében. Kezdettől fogva cél volt a számítógép kínálta lehetőségek kihasználása: egyrészt az adatok gépen rögzítése, tárolása, a nem publikált adattömeg mások számára is hozzáférhetővé tétele, másrészt a lényegében csak számítógépen végezhető többváltozós statisztikai elemzések segítségül hívása.

A munka tehát alapvetően egy forrásközpontú megközelítés lett volna, amely illeszkedett volna abba a nagy forrásfeltáró és -kiadó sorozatba, amely elsősorban a KSH Könyvtára köré szerveződött az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől, mintegy folytatva Thirring Gusztáv háború előtti munkásságát.[2] Mindebből akkor az iratanyagnak az Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban való kigyűjtése, valamint a megyei levéltárban található összeírási tábláknak a lemásolása valósult meg. Az adatokat először a Népszámlálási Főosztályon, majd a KSH Népességtudományi Kutatóintézetében vitték gépre. A munka első fázisában főnökeim, Munkácsy Ferenc, Mészáros Árpád és Pálházy László jóindulatú támogatását élveztem. Az adatrögzítésért az első szakaszban Orgoványi Emíliának és Pintér Katalinnak, majd a Népességtudományi Kutatóintézetben Várnainé Anek Ágnesnek tartozom köszönettel.

Az adatok további feldolgozása a kilencvenes évek elején hosszú időre megszakadt, egy rövid adatközlésen kívül (Őri 1994) akkor többre nem futotta. A folytatás 1995-től következett, amikor bekapcsolódtam az ELTE BTK-n az Atelier Magyar-Francia Társadalomtörténeti Műhely munkájába (amelynek doktori iskolájában készült az ennek a munkának az alapjául szolgáló disszertáció), illetve 1997-től, amikor a Népességtudományi Kutatóintézetbe kerültem. Munkámhoz e két szellemi műhely

[1] Az itt olvasható munka a szerző hasonló című doktori disszertációjának átdolgozott változata. Ugyanakkor kapcsolódik az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport tevékenységéhez is, amelynek célja a Kárpát-medence hosszú távú népesedéstörténeti folyamatainak és regionális demográfiai különbségeinek a feltárása.

[2] Lásd Thirring 1903, 1934, 1935, 1938 – munkánkban idézett írásait. Teljesebb bibliográfiát közöl egy frissen megjelent írásunk: Őri 2002a. A háború utáni legfontosabb eredmények a teljesség igénye nélkül: Kovacsics 1957, 1963; Dányi–Dávid 1960; Dányi 1960, 1980, 1985, 1993a, b, 2001; Fügedi 1966, 1980; Benda 1973, 1977; Vörös 1962; Dávid–Faragó–Fügedi 1975; Dányi–Faragó–László 1996. Minderről részletesebben: Faragó 1996; Kövér 2001; Őri 2002a.

felbecsülhetetlen segítséget nyújtott, e nélkül valójában soha nem készült volna el. Ezért hálával tartozom mindenkinek, akivel itt kapcsolatba kerültem, vagy együtt dolgozhattam. Mindenekelőtt és ismételten Dányi Dezsőnek, akinek támogatása, bíztatása és szakmai tanácsai nagyon sokat jelentettek. Az Atelier-n belül témavezetőmnek, Granasztói Györgynek és Benda Gyulának kell köszönetet mondanom, akik mindvégig támogattak, és akiktől nagyon sokat tanultam, akik nagyon sokban formálták szemléletemet. Az NKI-ben nagyon sokat köszönhetek Valkovics Emilnek, aki haláláig tiszteletreméltó türelemmel próbált bevezetni a demográfia tudományának rejtelmeibe. Itt ezenkívül az a szerencse ért, hogy napi munka- és (talán nem túl nagy merészség, ha így fogalmazok) baráti kapcsolatba kerültem Faragó Tamással és Melegh Attilával. A Faragó Tamással folytatott hosszú beszélgetések, óriási tudása, értékes tanácsai, szigorú szakmai követelményeinek hatása, valamint a Melegh Attilával folytatott néha bizony egyoldalú szellemi párviadalok hozadéka felmérhetetlen. Nélkülük talán létrejött volna ez a munka, de biztosan nem ebben a formában. Más szóval: ha van benne érdem, az valóban jelentős részben nekik (és a korábban felsoroltaknak) köszönhető, a hibákért, a megvalósítás módjáért viszont természetesen a szerző a felelős. Rajtuk kívül nagyon sokat köszönhetek még Kapitány Balázs kollégámnak, aki a többváltozós statisztikai elemzések elvégzésében volt segítségemre. A szöveg átnézéséért és javításáért, valamint számos értékes tanácsáért pedig Hegedűs Zsuzsannának tartozom köszönettel. A végső változat kialakításában nyújtott segítségükért, tanácsaikért elsősorban Benda Gyulát, Faragó Tamást és Melegh Attilát, gondos, minden részletre kiterjedő szerkesztőmunkájáért Kardulesz Ferencnét illeti köszönet.

Mindeme felsorolt hatások következtében – bár az eredeti, talán nem túl szerencsés forrásközpontú megközelítés a korábban vállalt feladatnak megfelelően részben megmaradt – munkám sok új szemponttal, kérdésfeltevéssel bővült, és jelen állás szerint forráskiadvány helyett egy hosszabb távú regionális történeti demográfiai kutatás első fázisa lenne, egy olyan korlátozott térben zajló, de átfogó, hosszabb időtartamot felölelő makrovizsgálat kezdete, amely megfelelő mintavételi szempontokat kínálva megalapozhatja a kutatás következő lépéseiben a vizsgálat szintjének, léptékének a megváltoztatását, a mikroszintű kutatásokat.

Végül – bármely közhelyszerű is – családomnak is köszönetet kell mondanom azért, hogy mindezt kibírták, és még most is tiszteletreméltó naivitással hiszik, hogy munkám befejezése után minden másként lesz. Nekik ajánlom ezt az írást.

I. BEVEZETÉS

A következőkben dolgozatunk tárgyát, célkitűzéseit és elemzési módszereit próbáljuk leírni, valamint tisztázni viszonyát, illeszkedését a nemzetközi és hazai történeti demográfiai kutatásokhoz.

Mint már kifejtettük, a dolgozat létrejöttének körülményeiből fakadóan kettős célkitűzésnek kíván megfelelni: leírni egy forrást, a lélekösszeírásokat, tisztázni azok eszmei hátterét, céljait, ezek megvalósulását, fogadtatását, végrehajtását, forráskritikai vizsgálattal tisztázni, hogy községsoros adatai mennyiben használhatók történeti demográfiai elemzések céljára,[3] illetve a későbbi témabővülésnek megfelelően megfogalmazni néhány olyan alapvető kérdést, kutatási irányt, amely felé az összeírás községsoros adatainak elemzése útján előreléphetünk, és amelyek bizonyos fokig más 18. századi népesség-összeírásokkal kapcsolatban folytatott vizsgálódások esetében is a segítségünkre lehetnek. A második rész viszont egy olyan történeti demográfiai makroelemzés, amely térben korlátozott ugyan, de községsoros adatok feldolgozásához képest mégis viszonylag nagy területre terjed ki, amely felhasználja a Conscriptio Animarum kínálta nagy mennyiségű demográfiai adatot, sőt kiegészíti ezeket részben a józsefi összeírásból számított mutatókkal, részben a Pest megyéből fennmaradt 1789-es kataszteri összeírásnak a határterület nagyságára és megoszlására vonatkozó adataival. Az eredeti cél (forráskiadvány elkészítése elemző bevezetéssel) hozta létre ezt a némileg ellentmondó szerkezetet, amelyet nem tudtunk teljesen feloldani: az első rész egy forrás elemzésével foglalkozik, míg a második részben a demográfiai elemzés kerül az első helyre. A kérdésfeltevést, a célok kitűzését azonban alapvetően itt is a lélekösszeírások lehetőségei szabják meg, az elemzés itt is elsősorban ezek adataira épül, de belépnek más, hasonló jellegű, az adott településekről statisztikai adatokat biztosító források. A célokat, a kiindulópontot ugyanakkor mégis a (magyar) történeti demográfia lényegi kérdéseihez, problémáihoz próbáltuk kapcsolni, oly módon, hogy ez az elemzés alapja lehessen egy olyan hosszú távú kutatási programnak, amely a makroelemzéstől, az aggregált statisztikai adatok felhasználásától, az anonim, arctalan embertömegek vizsgálatától eljuthat a mikroelemzésig, a nominatív adatokkal, valódi hús-vér emberekkel való foglalkozásig.

A korábbi kezdeményektől eltekintve a történeti demográfia önálló, intézményesített (kutatóintézetekkel, egyetemi tanszékekkel, önálló folyóiratokkal rendelkező) tudományággá az ötvenes években vált, amiben a kezdeményező szerep kétségkívül a franciáké volt.[4] Az ösztönzés részint a tudomány világán kívülről (gazdasági válság, majd fellendülés, népesedési problémák), részint más tudományágak felől érkezett (gazdaságtörténet, demográfia).

A történeti demográfia kialakulása és fejlődése számára – a termékenység szintjének aktuális alakulása és az erről folytatott diskurzus mellett – igen nagy jelentősége volt annak, hogy Franciaországban

[3] Mindeme munka jelentős részét már elvégezték: Fügedi Erik alapvető tanulmányban tisztázta a lélekösszeírások kialakulásának folyamatát, tartalmi változásait, rávilágított azok eszmei hátterére (Fügedi 1966), Dányi Dezső pedig a megmaradt országos összesítések elemzését végezte el (Dányi 1960, 1993a).

[4] Némi iróniával fogalmazva ennek kivételesen nemcsak ők vannak tudatában (lásd pl.: Wrigley 1973. 62. 77.; Willigan–Lynch 1982. 429.). A történeti demográfia fejlődésének bemutatásával óriási irodalom foglalkozik, ennek bemutatása szinte lehetetlen, itt csak a teljesség igénye nélkül néhány fontos munka: Burguière 1974; Chaunu 1998, a nyolcvanas évek szintjén Willigan–Lynch 1982; Dupâquier 1984. A történeti demográfia franciaországi térhódításáról: Rosental 1996. Az elsősorban angolszász kutatásokról hasznos összefoglaló Osamu Saito 1996. A családtörténeti kutatások áttekintése: Granasztói 1982; Faragó 1999d; Andorka–Faragó 2001; Husz 2002; Pozsgai 2001a. A társadalomtörténettel és történeti demográfiával kapcsolatban fontos Benda 2001a és Benda 2002a. Speciálisan a német, a közép-európai és a skandináv történeti demográfiai kutatásokról: Faragó 2002a, a francia történeti demográfiáról Őri 1998, 2002b.

1929, az *Annales* megalapítása óta központi szerepet kapott az a társadalomtörténeti iskola, amely szintén interdiszciplináris, sőt integrálni igyekszik a történelem köré a társadalomtudományokat, struktúrák leírásával és azok hosszú távú változásaival foglakozik, és hosszú ideig (a hetvenes évekig) a kvantitatív elemzést állítja az előtérbe. A történeti demográfia Franciaországban így az ötvenes évekbeli kiteljesedésétől fogva kötődik az Annales köré szerveződő társadalomtörténeti iskolához, annak szerves részét képezi, sőt az ötvenes-hatvanas években központi szerepet játszott annak fejlődésében.[5] A francia történeti demográfia szempontjából az egyik döntő impulzus az Ernest Labrousse és Fernand Braudel nevével fémjelzett *Annales* felől érkezett, ahol az ötvenes-hatvanas években a történeti interpretációban a gazdasági folyamatok leírására helyeződött a hangsúly, ezek társadalmi hatásai váltak érdekessé (ahogy az Annales alcíme is kifejezte a vizsgált jelenségek hierarchiáját: Économie, Société, Culture), az elemzés során a forrásokból homogén, statisztikai eszközökkel analizálható sorozatokat próbáltak létrehozni, felhasználva a közgazdasági növekedéselméletek eredményeit (a gazdasági növekedés hosszú távú jelenségeinek vizsgálata, makroökonómiai modellek alkalmazása, tartósan fennálló struktúrák és ezek változásainak, a gazdasági konjunktúrák alakulásának vizsgálata, az árak és bérek hosszú távú, trendszerű mozgása, az átmenet feltételeinek és mechanizmusainak kutatása). Labrousse számára a hosszú időtartam (longue durée) az az időbeli keret, amelyen belül az igazán lényeges gazdasági folyamatok lejátszódnak és a történész számára megfigyelhetőek, a krízisek tagolják ezt a hosszú időtartamot, és egyszersmind kezdő- és végpontjait is kijelölik (Labrousse 1933, 1944). Hasonlóképpen fontos Fernand Braudel szerepe, aki a társadalomtörténet-írásban szintén a hosszú távú struktúravizsgálatra helyezte a hangsúlyt, három fő szempontot jelölve ki: matematizáltság, térbeli redukció és longue durée (1972). Így megszületett a lokális monográfia mintapéldánya: egy-egy jól körülhatárolható földrajzi térségben vizsgálták az Ancien Régime utolsó évszázadainak kvantitatív módszerekkel megismerhető struktúráit, a struktúraváltást megelőző gazdasági-demográfiai-kulturális „take off”-ot és magának a struktúraváltásnak a mechanizmusát.

Mindebből kiindulva a társadalomtörténész Jean Meuvret (1946), majd őt követve Pierre Goubert (1960) az Ancien Régime utolsó másfél évszázadának társadalmát a gazdasági és demográfiai konjunktúrák felrajzolásával próbálták megközelíteni, különös tekintettel a gazdasági és demográfiai krízisekre, amelyek a struktúrák és konjunktúrák közötti feszültségről árulkodtak és elvezettek az átalakuláshoz. Ehhez meg kellett találniuk az árak és bérek sorozataihoz hasonlóan hosszú távon azokkal együtt elemezhető demográfiai idősorokat: a keresztelések, temetések és házasságkötések hosszú idősorait, amelyek Franciaországban a 17. század közepétől nagyrészt megtalálhatóak voltak az egyházi anyakönyvekben. A történeti demográfia születésében a kezdeményező szerep tehát a halandósági kríziseket vizsgáló Pierre Goubert-é, aki a gazdasági és demográfiai idősorok egymás mellé állításával, a gazdasági folyamatok hosszú távú társadalmi hatásainak elemzésével, az anyakönyvi adatok felhasználásával létre hozta a regionális monográfia mintapéldáját (Goubert 1960), az Ancien Régime társadalmi struktúrájának megrajzolását kiegészítette a „régi típusú demográfiai struktúra” bemutatásával.

A történeti demográfia kialakulásában a másik döntő impulzus a demográfia felől érkezett. A demográfus Louis Henry a francia demográfia sajátos problémájából indult ki: a franciaországi demográfiai átmenet során a halandóság csökkenését szinte azonnal követte a termékenység csökkenése, így a 19. században Európa korábban legnépesebb országa nem mutatott olyan mértékű népességnövekedést, mint vetélytársai, aminek messze ható gazdasági és politikai következményei voltak. Henry így a tudatos születéskorlátozás előtti, az általa természetesnek nevezett kor termékenysége, valamint a születésszabályozás megjelenése iránt érdeklődött, a jelenben kimutatható demográfiai tendenciák eredetét tanulmányozta, kutatásait oly messzire visszavezetve a múltba, amennyire csak forrásai engedték. Kiindulópontként a régi

[5] Minderről lásd: Willigan–Lynch 1982. 429–445.; Dupâquier 1984; Rosental 1996; Őri 1998a, 2002b.

népesség biológiai meghatározottságait akarta feltárni, a „természetes" termékenység paramétereit behatárolni, majd ehhez képest a változás időpontját és mechanizmusát megragadni. Goubert-ékhoz hasonlóan ő is az anyakönyvekben találta meg ehhez a megfelelő forrást, és ezek feldolgozására átfogó forráskritikai és módszertani vitát kezdeményezett demográfusok, történészek és levéltárosok számára. Bírálta Goubert-ék módszereit, akik az anyakönyvi adatokból közvetlenül, anonim feldolgozással, lényegében a keresztelések, házasságkötések és temetések megszámlálásával képeztek sorozatokat, rajzoltak görbéket, összevetve azokat a gabonaár-változások görbéivel. Henry viszont modern demográfiai arányszámokat (pl.: korspecifikus házas termékenységet) akart múltbéli népességekre kiszámítani, és az anyakönyveknek teljesen újszerű felhasználását javasolta. Az anyakönyveket nominatív módon dolgozta fel, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a társadalomtörténet-írásban: annak központi elemévé a nominatív analízis vált (Rosental 1996; Fleury–Henry 1985; Henry–Blum 1988; Andorka 1988).

Henry egyébként svéd és német előzményekre visszatekintő módszere (Dupâquier 1984; Faragó 2002a) nagy népszerűségre tett szert, kézikönyve (Fleury–Henry 1985) lehetővé tette az anyakönyvek egységes módszerek szerinti feldolgozását vidéki levéltárosok és diákok számára is. A módszer elterjedését nyilvánvalóan az is segítette, hogy igen szerencsés pillanatban került be a köztudatba, nevezetesen éppen akkor, amikor a kvantifikáció divat volt a társadalomtudományokban és a történettudományban is (Bardet 1997. 318.). Fontos volt az is, hogy a kezdeményezés egyszerre érkezett a demográfia és a történettudomány oldaláról. Az első (Henry) biztosította a technikai eszközöket, és szemléltette azok alkalmazását a demográfia hagyományosan központi problémájának vizsgálatában (természetes termékenység kérdése). A másik (Goubert monográfiája) viszont a demográfia problematikáját beillesztette a társadalomtörténet szélesebb érdeklődési körébe, így az Henry-módszernek (is) köszönhetően a történeti demográfia a társadalomtudományos történetírás egyik legdinamikusabb részterülete lehetett.

A gombamód szaporodó településmonográfiák mellett a francia demográfiai intézet (INED) Henry kezdeményezésére 1958-ban egy nagy reprezentatív mintavételen alapuló kutatási programot hirdetett Franciaország 1670 és 1829 közötti népesedéstörténetének rekonstruálására. Először – nem nominatív vizsgálatok keretében – próbálták felállítani Franciaország ötévenkénti korpiramisát és halandósági tábláit a korszerinti születési és halálozási bejegyzések alapján egy széles településmintára nézve. Majd a termékenységet kutatták egy szűkebb, negyven települést felölelő mintán, a településeket egyenlően osztva el az ország négy nagy, minden szempontból heterogén vidéke (dél-nyugat, dél-kelet, észak-nyugat, észak-kelet) között. A nem nominatív vizsgálat első eredményei a *Population* 1975-ös különszámában jelentek meg, a termékenységvizsgálatok eredményeit pedig 1972-től kezdték publikálni Henry és munkatársai (Henry 1972; Henry–Houdaille 1973; Houdaille 1976; Henry 1978).[6]

A családrekonstrukció módszere máshol is elterjedt, ahol voltak a célra használható anyakönyvek. Francia nyelvterületen kívül igen jelentős eredmények születtek Angliában, ahol a 19. század második felének népszámlálásából (1871-től) végezték el a népesség hátrafelé becslését 404, a talaj, a gazdálkodás, a birtokviszonyok, a népességszám és a társadalmi tagolódás szerint kiválasztott egyházközség anyakönyvi adatai alapján, és ezenkívül nominatív családrekonstrukciós vizsgálatokat is folytattak.[7]

A modern történeti demográfia születése tehát egyrészt nagyon erősen kapcsolódott az anyakönyvek feldolgozásán alapuló családrekonstrukciós módszer kidolgozásához, másrészt igen erős volt

[6] Az INED hosszú távú kutatási programjáról lásd: Sohajda 2003.

[7] Lásd: Wrigley–Schofield 1981. Ismerteti Andorka Rudolf (*Demográfia,* 1982. 2–3. sz. 381–384.) és Osamu Saito (1996). A kutatási program részletes összefoglalása: Buskó 2003a. Az angol és a francia mintavétel különbségéről röviden: Benda 2001a.

a gazdaságtörténet hatása a kezdeti korszakban: a gazdasági és demográfiai konjunktúrák együttes mozgása, kölcsönhatása volt az egyik alapvető kérdés. Igen erősek voltak a külvilágból érkező impulzusok (gazdasági és demográfiai problémák). Mindez azt jelentette, hogy a demográfiai kutatások kiszélesedése, az eredmények, másrészt új tudományos és külső impulzusok tovább alakították a történeti demográfia sorsát. Egyrészt nem voltak mindenhol elemezhető anyakönyvek, tehát más forrásokat kellett más módszerekkel feldolgozni, pl.: az Egyesült Államokban 19. századi népszámlálási adatokat, a Távol-Keleten genealógiákat, vagy a lakosság név szerinti listáit (Osamu Saito 1996). Másrészt ahol voltak anyakönyvek, ott felszínre kerültek az alkalmazott módszer gyengéi: a családrekonstrukciót többnyire kis, falusi közösségek vizsgálatára használták, amelyek térben egyenetlenül oszlottak el, a befektetett óriási munka ellenére csak a családok kisebb részét lehetett rekonstruálni az anyakönyvek hiányosságai miatt, a mobil rétegek eleve kiestek az elemzésből, a kis homogén közösségek nem tették lehetővé a demográfiai viselkedés társadalmi differenciáltságának vizsgálatát, így az eredmények reprezentativitásával kapcsolatban komoly kételyek merültek fel (Dupâquier 1984. 91–121). A sok hasonló társadalmi összetételű település vizsgálata már nem hozott lényeges új eredményeket, a kvantitatív vizsgálatok a demográfiai jelenségeknek, folyamatoknak csak a leírását adták, és adósak maradtak ezek értelmezésével (Burguière 1974).

A növekvő érdeklődés eleve felszínre hozott új kérdéseket és új forrásokat: Angliában a hatvanas évek végén igen fontos szerepet kapott a háztartások névszerinti összeírásaira épülő családszerkezet- és háztartásszerkezet-kutatás. A Peter Laslett-féle háztartástipológia lehetővé tette a nemzetközi összehasonlító kutatások megindulását.[8] Az új irány részben attól is válhatott érdekessé, hogy a hatvanas-hetvenes években új hatások érték a történeti demográfiát, a gazdaságtörténet helyett a történeti antropológia gyakorolta rá a legfontosabb hatást, egyre inkább a gazdasági, társadalmi struktúraváltásokat lehetővé tevő kulturális és mentális változások vizsgálatára helyeződött a hangsúly. A történeti demográfiában mindez a monografikus modell meghaladását jelentette. Megfigyelhető egyrészt a demográfiai elemzési módszerek állandó finomodása, másrészt új forrástípusok bevonása az elemzésbe (térképek, összeírások, adójegyzékek, házassági szerződések, hagyatéki leltárak, végrendeletek, a dokumentumokon az aláírások, memoár-irodalom stb.). A történeti demográfia a születések, halálozások, házasságkötések tisztán kvantitatív vizsgálata helyett a szexualitás, az élettel és halállal szembeni attitűdök kutatása felé fordult. Ahogy az angolszász világban, úgy Franciaországban is igen termékeny dialógus kezdődött a történészek, demográfusok és antropológusok között, minek hatására nagy lendületet vettek a családtörténeti kutatások (az *Annales* 1972-es különszáma: Famille et Société), megélénkült az érdeklődés a házassági stratégiák, az öröklés rendszerei, a rokonsági kapcsolatok és reprezentációk (a társadalomról alkotott képzetek) iránt. Megkezdődött a városi demográfia szisztematikus kutatása, amely fényt derített pl. a halandóság társadalmi és településtípusok szerinti differenciáira, előtérbe kerültek az emberi testtel, az egészséggel, betegséggel kapcsolatos kérdések, a járványoknak (különösen a pestisnek) és a nagy halandósági kríziseknek a kollektív mentalitásra gyakorolt hatásai, kutatási téma lett a gyermekkor vagy az anyai szeretet története, a hétköznapi létfeltételek (táplálkozás, ivóvíz, lakáskörülmények) és a halandóság kapcsolata, a sorozási adatok feldolgozásával (testmagasság) a növekedés hosszú távú trendjeinek feltárása és összefüggésbe állítása a táplálkozási viszonyokkal. Röviden: fontossá vált a kvantitatív módszerekkel regisztrálható demográfiai folyamatok hátterének kvalitatív elemzéssel való feltárása. Franciaországban a *Nouvelle Histoire*-ként azonosított új társadalomtörténeti paradigma hatásai, az INED nagy kutatási programjai (amelyek az Henry kezdeményezte családrekonstrukció módszerére épültek) és a kutatás tárgykörének hihetetlen kiterjedése a nyolcvanas évekre lehetővé tették nagy, összefoglaló kézikönyvek

megjelenését is: Franciaország népesedéstörténetének négy kötetes szintézisét (Dupâquier 1995, 1–4 – első kiadása: 1988) és a nemzetközi családtörténeti kutatások összefoglalását (Burguière et al. 1986. 1–3.), vagy legújabban egy reprezentatív európai népesedéstörténet elkészítését (Bardet – Dupâquier 1997–1999).[9]

A családrekonstrukciós módszer és a háztartásszerkezet-vizsgálatok, kiegészítve a hetvenes-nyolcvanas évek kvalitatív elemzési módszereivel és kutatási irányaival, kétségkívül sokat hoztak a társadalomtörténet számára. Sikerült megrajzolni az un. régi típusú demográfiai struktúra kontúrjait, amely ma már a társadalmi vagy gazdasági struktúrával egyenrangú helyet kap a tradicionális társadalmak leírásában. A számtalan regionális vagy településszintű kutatás lassan megmutatja a demográfiai rendszerek lokális sokféleségét, amely szintén meghatározó jellemzőnek látszik (Chaunu 1998). A hagyományos társadalmak demográfiai sokfélesége, a változások eltérő üteme, menetrendje szétfeszíteni látszik a demográfiai átmenet elméletének klasszikus modelljét (Bevezetés 1991; Szentgáli 1991; Osamu Saito 1996; Melegh–Őri 2003). Ugyanakkor számos összefüggés továbbra is vitatott. Nem világos a demográfiai és a gazdasági mozgások kapcsolata, kauzális viszonyai (Osamu Saito 1996; Livi Bacci 1999). Kérdéses, hogy létezik-e egységes „nyugat-európai" demográfiai modell, amely elsősorban a házasodási szokások körül kristályosodna ki, és egyfajta racionális és individuális mentalitásról árulkodna, és amely közvetlenül összekapcsolható a modernizációval, a nyugati gazdasági és társadalmi változások egyedi jellegével.[10]

A családrekonstrukciós és háztartásszerkezeti vizsgálatok nagy száma önmagában is egyfajta kimerülést hozhat, a sok településszintű vizsgálat eredménye nem sok új információt jelent egy idő után. Az eredmények ugyanakkor beépültek a történettudományba, összefoglaló kézikönyvek formájában eljutottak a szélesebb olvasóközönséghez is, ami azzal jár, hogy az új kutatói generációk új utakat keresnek. Ezt a kilencvenes években a társadalomtudományos történetírást ért kritikák felerősítették, ami különösen az addig sok tekintetben vezető szerepet játszó francia történeti demográfiát érintette. A francia társadalomtörténet-írásban a „Kritikus Fordulat" (Tournant critique – *Annales* 1988) óta egyre erősebb a bizalmatlanság a nagy társadalmi elméletek (pl. strukturalizmus) és a makroszintű, elsősorban kvantitatív elemzési módszerek iránt (Revel 2000; Szíjártó 1996). Noha a történeti demográfia a hetvenes-nyolcvanas években sokat nyert a kvalitatív módszerekkel, alapjában véve továbbra is jellemző vonása maradt a makro-megközelítési mód, a kvantitatív módszerek alkalmazása, és bár lényegéhez tartozik a nominatív adatok felhasználása, ezek az elemzés során újra nem nominatívvá válnak, a demográfiai folyamatok különböző átlagszámokon keresztül lesznek megragadhatóak. Így a történeti demográfiára is találó a Labrousse-féle társadalomtörténet-írást vagy a „Nouvelle Histoire-t" ért kritika, miszerint a cselekvő ember mint a történelmet alakító aktív szereplő itt sem kap helyet (Lepetit 1997. 14.), a demográfiai változásokat meg tudja ugyan ragadni, azok okait, mechanizmusát viszont alig. Egyaránt támadások érték a makro-megközelítési módot és a klasszikus statisztikai módszerek alkalmazását: a megfigyelési egységeket különböző *a priori* felállított kategóriákba sorolják valamely tulajdonságuk alapján, és az egyes kategóriákhoz tartozásnak meghatározó erőt tulajdonítanak, feltételezve, hogy abból le lehet vezetni a résztvevők viselkedését (Rosental 2000. 86.). A kisebbségi viselkedésmódokat, az átlagtól való eltérést figyelmen kívül hagyják, ebben a megközelítésben a társadalmi szereplők gazdasági folyamatok, társadalmi szerepek, normák foglyaivá válnak, amelyek meghatározzák viselkedésüket. A makrovizsgálatok során gyakran a jelenből visszavetített szociológiai kategóriákat használtak, makrofolyamatok mögött okként más

[8] Lásd: Laslett–Wall 1972. Ismerteti: Granasztói 1982; Andorka 1975; Andorka–Faragó 2001 stb.

[9] A vonatkozó irodalommal kiegészített részletesebb bemutatása a francia történeti demográfia alakulásának: Őri 1998, 2002b.

[10] Lásd minderről Faragó 2001; Melegh 2000a; Melegh–Őri 2003.

együtt mozgó makrofolyamatokat tételeztek fel. A mikrovizsgálat viszont hívei szerint a társadalmi folyamatokat azon a szinten ragadja meg, ahol a valóságban is történnek, az egyéneket nem nagy makrojelenségeknek kiszolgáltatott tárgyként kezeli, figyelembe veszi a közöttük lévő anyagi, mentális, interakciókon keresztül megvalósuló társadalmi különbségeket (Benda 2002a 12.), az egyedi, kisebbségi viselkedésformákat, amelyek mikroszinten a társadalmi változás elindítói lehetnek. A francia mikrotörténeti iskola nem tagadja a makro-megközelítés relevanciáját, csak azt állítja, hogy annak és a más léptékben vizsgálódó mikrotörténésznek az eredményei más képet rajzolnak ugyanarról a jelenségről, akárcsak a különböző léptékű térképek. A szerencsés a többléptékű, többszintű vizsgálat, a makro és a mikro összehasonlítása, egyiknek a másik fényében való értékelése. Ugyanígy nem utasítják el a kvantitatív módszereket, csak olyan statisztikai mutatók kidolgozásával próbálkoznak, amelyek megfelelnek a választott léptéknek, és alkalmasak lehetnek az eredmények érvényességének ellenőrzésére (Rosental 2000. 87.).[11]

A mikrotörténeti megközelítés nyilvánvalóan a francia társadalomtörténetnek csak egy részére jellemző, és így a francia történeti demográfiát is csak részben befolyásolja. A kilencvenes évek első felében, közepén megjelentek azok a módszertani tanulmányok, tanulmánykötetek, amelyek az új társadalomtörténeti paradigma felé mutattak (Gribaudi–Blum 1990; Lepetit 1995; Revel 1996), illetve néhány olyan társadalomtörténeti monográfia, amelyben a történeti demográfia is helyet kapott, de ahol vagy az egyéni, kiscsoportos viselkedés áll a középpontban (Levi 2001), vagy a tömeges egyéni adatok az elemzés során nem válnak aggregálttá, és a kisebbségi viselkedés sem válik másodlagossá a többségivel szemben (Gribaudi 1987). A szűkebben vett történeti demográfián belül jelen van a tudománytörténeti vonal (Desrosières 1993; Le Bras 2000), de a kérdésfeltevések sokszor újszerűek, a tudományág tudományos, politikai, ideológiai, intézményi, személyi hátterét vizsgálják. Egy másik jól látható vonulat aktuális problémákat dolgoz fel, pl.: a migrációt, (Rosental 1999) vagy az öregedést (Bourdelais 1997), ezeket történetiségükben vizsgálva elemzik szerepüknek, a velük szembeni attitűdöknek, a velük kapcsolatban használt fogalmaknak, hatásaiknak, következményeiknek az időbeli változásait. Váltogatják a mikro- és a makro-elemzéseket, a kvantitatív módszereket kvalitatív módszerekkel egészítik ki. A művek hosszú időtartamot ölelnek fel, időben visszamennek addig, amíg a források ezt lehetővé teszik, és a jelenséget akár a jelenig kísérik. Így Gérard Noiriel a 18. századtól elemzi a nép- és nemzetfogalom kialakulását és változatait, majd rátér a bevándorlás szerepének vizsgálatára: hogyan járult hozzá a francia népesség reprodukciójához, a francia társadalom bizonyos vonásainak történeti kialakulásához (Noiriel 1993, 2001.). Fontossá válik a demográfiai gondolkodás, tudomány, diskurzusok szellemi, politikai kapcsolatainak, hátterének a vizsgálata (Le Bras 1998, 1999; Le Bras–Bertaux 2000).

Emellett Franciaországban is jelen vannak hagyományosabb kutatási irányok, folytatódnak régebben kezdett, családrekonstrukción alapuló nagy vizsgálatok, folyik a demográfia, politikai arithmetika

[11] A kérdésről a fentieken kívül lásd még: Lepetit 1995; Bódy–Czoch–Sonkoly 1995; Czoch–Sonkoly, 2000; Őri 1998.

klasszikusainak kiadása, műveik értelmezése.[12] Nyilvánvaló, hogy másutt ezek a hatások is gyengébbek, sokkal erősebb a klasszikus demográfia hatása, nagy, számítógéppel elemezhető demográfiai adatbázisok kiépítése folyik, ami megoldhatja a statisztikai értelemben vett reprezentáció kérdését (pl.: Svédországban – Faragó 2002a). A társadalomtörténetben talán növekedett a kvantitatív módszerekkel szembeni bizalmatlanság, de ugyanakkor ott is egyre kifinomultabb, többváltozós elemzési módszereket használnak (Reynolds 1998), és a történeti demográfiára összességében aligha jellemző a kvantitatív elemzés visszaszorulása.

Ugyanakkor a kételyek kétségkívül hasznosnak is bizonyultak. Ráirányították a figyelmet arra, hogy a statisztikai adatok használata önmagában még nem jelent feltétlenül nagyobb objektivitást. A kvantitatív adat is csak akkor válik történeti adattá, ha kiállja a forráskritika próbáját, a felhasznált adatok sokszor valóban igen bizonytalanok, sok kérdést eleve nem lehet kvantitatív módszerekkel vizsgálni, vagy ha igen, akkor az interpretáció továbbra is meglehetősen tág teret nyújt a kutatónak, a kapott számszerű eredmények beépülnek a történetírói narrációba, akárcsak a nem számszerű adatok, részévé válva egy alapvetően a történész által konstruált képnek. Más szóval a kvantitatív módszerekkel dolgozó történész is rászorul a forráskritika és az értelmezés során a hagyományos történetírói módszerekre, és munkája alapvetően nem különbözik a kvalitatív módszerekkel dolgozó kollégájáétól.[13] Ennek következtében akár a legfinomabb többváltozós matematikai-statisztikai elemzésekről is elmondható, hogy egyfelől „objektív" eredményt produkálnak, a betáplált adatokból ugyanazon módszer mellett mindig ugyanazt az eredményt adják ki, másfelől viszont a kutató végzi az adatok forráskritikáját, ő dönti el, hogy adatai közül melyek és milyen formában (eredeti alakjukban, összevonva vagy arányszámokat képezve) kerüljenek a vizsgálatba, amivel közvetlenül befolyásolja az eredményt. Ugyanígy az értelmezés is az ő dolga marad, neki kell tapasztalatai birtokában eldöntenie, hogy az „output" értelmes-e, mi a jelentése, és ő illeszti azt elbeszélésébe. Más kérdés, hogy bizonyos tudományágak – így a történeti demográfia is – nem lehetnek meg kvantitatív módszerek nélkül, forrásai és kérdésfeltevései ezt nélkülözhetetlenné teszik. Mindeközben azonban – úgy gondoljuk – érdemes szem előtt tartani az elmondottakat.

A fentiekből kiderülhetett, hogy a történeti demográfia háború utáni többévtizedes sikertörténete elsősorban a családrekonstrukciós módszer kidolgozásához és elterjedéséhez kapcsolódott. Az egységes módszer, a mindenkinek rendelkezésére álló kézikönyv, a mintaként szolgáló településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyrészt – főleg Angliában és Franciaországban – nagy számú hasonló kutatást indukáltak, amelyek tapasztalatai beépültek a „hivatásos" történészek, demográfusok, történeti demográfusok tudatába, másrészt lehetővé vált, hogy különböző mintavételi eljárások útján anyakönyvi adatokból nagy számú település nem nominatív és jóval kisebb számú település nominatív családrekonstrukciós vizsgálatát végezzék el. Mindez lehetővé tette – a család- és háztartáskutatás fellendülésével, a kutatás nemzetközi standardjainak kidolgozásával együtt – a szintézisek elkészítését a nyolcvanas években, és egyebek mellett ez eredményezte az új koncepciók, irányzatok, kísérletek megjelenését is az elmúlt évtizedben.

Magyarországon ezzel szemben a népesedéstörténeti, történeti demográfiai kutatások javarészt nem a fenti két módszerre épülnek.[14] Egyrészt igen erős az a hagyományos irányzat, amely a források

[12] Lásd pl.: a *Population* 1998. évi 1–2. számát, amelyet teljesen a történeti demográfiának szenteltek (Őri 1998).

[13] A kvantitatív módszerekkel szembeni kételyeit legutóbb Gyáni Gábor foglalta össze: Gyáni 2002b.

[14] A magyarországi történeti demográfiáról több összefoglalás született az utóbbi időben: Faragó 1996; Kövér 2001. A családrekonstitúciós vizsgálatokról Andorka 1991a, újabb értékelése Benda 2001a, hasonlóképpen fontos Benda Gyula disszertációja ebből a szempontból: Benda 2002a. A család-és háztartástörténeti kutatásokról

felkutatására, forráskritikai vizsgálatukra épül, és forráskiadásokban, igen részletes, az adott források további felhasználása szempontjából nélkülözhetetlen tanulmányokban jelenik meg. Ebbe a sorba tartozik Thirring Gusztáv munkásságának egy része (pl.: Thirring 1903, 1934, 1938), ilyen fontos kiindulópont a Kovacsics József által szerkesztett kötet (1957), a II. József-féle népszámlálás megyei községsoros adatainak publikálása és elemzése (Dányi–Dávid 1960), illetve ennek kiegészítései (Vörös 1962; Dávid–Faragó–Fügedi 1975; Dányi–Faragó–László 1996). Hasonlóképpen ide tartozik a lélekösszeírások hátterének, tartalmának a tisztázása (Fügedi 1966), országos összesítéseinek publikálása és elemzése (Dányi 1960; Dányi 1993a), és az 1851. és 1857. évi népszámlálásokról szóló kötet (Dányi 1993b). Lényegében ezekhez illeszkedik Faragó Tamás egyik újabb vállalkozása, a II. József-féle népszámlálás lehetőleg teljes, kiegészített anyagának modernizált újrakiadása, számítógépre vitele, a számítógépes elemzés lehetőségének megteremtése, és ezzel kapcsolatosan az összeírás lebonyolításának rekonstruálása, forráskritikai problémáinak újragondolása (Faragó 2002, 2003a, b; Őri 2002a, 2003).

Dolgozatunk – különösen a munka kiindulópontja, az elemző bevezetéssel ellátott forráskiadvány összeállítása – nyilvánvalóan jelen formájában is kötődik ehhez a vonulathoz. Egyrészt letettünk ugyan a forráskiadvány tervéről, de az adatok számítógépen tárolva, a belőlük számolt arányszámokkal együtt hozzáférhetőek, a további kutatás céljaira felhasználhatóak. Másrészt a dolgozat alapja a Conscriptio Animarum Pest megyei anyagának elemzése, ezt megelőzően azonban össze kellett foglalnunk mindazt, amit az összeírásról tudni lehet: céljait, kialakulásának folyamatát, tartalmi változásait, ennek okait, mindezek hatását az összeírás minőségére, végrehajthatóságára és végrehajtására. Annál is inkább, mivel mindez egyben forráskritikai vizsgálat is, az elemzendő forrás tartalmának megértését, adatainak értelmezését, felhasználhatóságuk pontosabb megállapítását szolgálja. Ennek a munkának jelentős részét elvégezte Dányi Dezső és Fügedi Erik (Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993a; Fügedi 1966). Célunk egyrészt eredményeik összefoglalása, részbeni újragondolása, másrészt a rendelkezésre álló források részletesebb elemzése, új értelmezési keretek felvetése (pl.: a Foucault-féle biopolitika), ezzel együtt más egyidejű források (szegényrendelet, cigányrendelet, zsidókról szóló rendeletek) beemelése és mégoly felületes áttekintése az értelmezés finomítása céljából. A másik kevéssé feltárt terület a lélekösszeírások előzményei, kialakulásuk folyamata volt, amelyhez az 1760-as évek kamarai birtokokon végzett összeírásai nyújthatnak fontos adalékokat.[15] A cél egyértelműen az volt, hogy a Pest megyei anyagot értelmezhetővé, kutathatóvá tegyük, ennek érdekében a forráskritikai fejezetben a községenkénti lélekszámokat több módon is összevetettük a józsefi összeírás nem nemes lélekszámaival, így próbálva meg a hiányos összeírású települések kiszűrését. Ezenkívül néhány község esetében végeztünk összehasonlításokat az anyakönyvi adatokkal is. Reméljük, hogy mindez nemcsak a jelen elemzést teszi megalapozottabbá, hanem azok munkáját is segítheti, akik szintén a Conscriptio Animarum elemzésébe fognak.

A disszertáció eme bevezető, forráskritikai részének azonban van egy másik, az imént érintett mozzanata is, amely – úgy érezzük – közvetlenül kapcsolódhat a jelen kutatási irányzataihoz. Franciaországban az INED indított néhány éve egy olyan kutatást az európai népszámlálások összehasonlító vizsgálatára,[16] amely új kérdéseket, megközelítéseket alkalmazott. Kiindulópontként a népszámlálásokat mint hatalmi, politikai technikák eszközét vizsgálták, változó tartalmukat diskurzív

lásd Husz 2002 és Pozsgai 2001b. Itt nem törekszünk a kérdés átfogó tárgyalására, csupán néhány, dolgozatunk szempontjából lényegesnek tűnő szempontot vetünk fel, éppúgy, mint a nemzetközi kutatások esetében.

[15] Erre a lehetőségre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, fontos hozzájárulásáért itt is köszönetet kell mondanom.

[16] Összefoglalását lásd: Őri 1998a

elemzés tárgyává tették.[17] Nemcsak azt kutatták, hogy milyen hatalmi, politikai megfontolások, aktuálpolitikai kérdések alakították a népszámlálási kategóriarendszert, milyen elvek szerint kategorizálták az embereket (elsősorban vallási, etnikai hovatartozásuk szerint, származási helyük alapján), hogy a honosság és idegenség, az állampolgárság fogalmai hogyan változtak és miért, hanem azt is, hogy ennek a kategorizálásnak milyen társadalmi kihatásai, következményei lehettek, hogyan, milyen mértékben voltak képesek ezek befolyásolni a társadalmi rétegződést, mennyiben lehettek csoportképző hatással, alakíthattak-e ki az összeírtakban csoportos identitást. Fontos kérdés volt, amelyet elsősorban a 20. századi diktatúrákban kívántak elemezni, hogy a politika mennyiben próbálta befolyásolni az összeírások menetét, milyen mértékű nyomás nehezedett a statisztikusokra, ezzel szemben kialakult-e valamiféle „ellenállás", a szakmai szempontok védelme, érvelés a nemzetközi standardok betartása mellett. Más szóval a népszámlálás, a népesedésstatisztika igen érdekes tükörré válhat, mögötte ideológiák, politikai célok, szándékok állnak, és hozhatók az elemzés során felszínre, kitapinthatók a hatalomnak a társadalomról és magának a statisztika tárgyául szolgáló társadalomnak az önnönmagáról alkotott képzetei, szerencsés esetben vizsgálható az is, hogy ezek a társadalmi reprezentációk mennyiben esnek egybe, milyen hatással vannak egymásra, a hatalom és a társadalom képzetei állandó interakcióban hogyan alakulnak, erősítik vagy oltják ki egymást.

A probléma minden népesség-összeírás kapcsán felmerülhet, kérdés az, hogy a források milyen mélységű elemzést tesznek lehetővé. Mind a lélekösszeírások, mind a józsefi összeírás egy új kormányzati kezdeményezés Magyarországon a 18. század második felében. A cél a népesség különféle ismérvek szerinti összeírása, kategóriákba foglalása. A célok, az ideológia, az adott céloknak megfelelő kategorizálás, a hatalom képzetei a társadalomról, amelyeket az adott célok formálnak ki, az iratanyag és az összeírási kérdőívek alapján elemezhetők. Az iratok szerencsés esetben arról az interakcióról is tanúskodnak, amely egyrészt a hatalom és az összeírást végrehajtók, másrészt a hatalmat így-úgy képviselő összeírók és az összeírtak, a „társadalom" között folyik. A lélekösszeírások és a józsefi népszámlálás forrásanyaga is lehetővé tesz egy effajta elemzést. A probléma itt is „forráskritikai" kérdés is egyben: vizsgálni kell, hogy a hatalom képzetei mennyiben találkoztak a társadaloméival, hogy a hatalom által felállított kategóriarendszer mennyiben érthető vagy félreérthető, elfogadható vagy elfogadhatatlan az összeírók és összeírtak számára, és hogy mindez hogyan befolyásolja az összeírás pontosságát, megbízhatóságát. Ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi szerkezet, a társadalmi rétegződés „*tudati tény, konstrukció,…a társadalmi helyzet eleme, formálója az önkép, az identitás…"* viszont „*…a norma és ideológia nem azonos a helyi gyakorlattal és diskurzussal. A helyi társadalomkép és a makroközösség képei nem azonosak. A mindennapi gyakorlat az adózásban, jogszolgáltatásban, konfliktusokban számos olyan társadalmi megkülönböztetést alkalmaz, amelyik a fenti reprezentációkban nem jelenik meg, de meghatározója lehet a kisközösségek életének*" (Benda 2002a 11.), akkor itt mintha annak lennénk tanúi, hogy a makroközösség képzetei is alakuló, változó, sőt különböző társadalmi, politikai erők interakciójaként alakuló képzetek, amelyeket a mikroközösségek, a lélekösszeírások esetében az összeírást végző egyháziak annyira képesek befogadni és alkalmazni, amennyire az számukra érthető, amennyire találkozik saját lokális képzeteikkel, amelyeket már a makroképzetekkel (anyakönyvezés, status animarumok, adóösszeírások) való más korábbi találkozások alakítottak ki. A lélekösszeírások esetében a hatalmi célok, szándékok politikai síkon ütköz(het)nek a rendekkel, elsősorban a végrehajtás közben, kormányszékek és megyei tisztviselők tevékenységén, hozzáállásán keresztül (a józsefi összeírás alkalmával nyíltabban, élesebben – Őri 2002a), míg a sor végén áll a plébános, aki a feje felett kialakult kategóriákba időnként a saját képzeteinek megfelelően sorolja az embereket, kérdésessé téve az alapcélt, az

[17] Magyarországon Tóth Zoltán elemezte hasonló módon a magyar népszámlálási kérdőívek foglalkozásstatisztikai kategóriáit (1987).

egységes tartalmú kategóriák létrehozását. Így válnak például a lélekösszeírások társadalmi kategóriái értelmezhetetlenné, változó tartalmúvá, az elemzés céljára használhatatlanná.

Természetesen a fenti kérdések vizsgálata csak részben volt lehetséges az adott keretek között.[18] A forrásokból töredékek hámozhatók ki, de úgy érezzük, hogy ez a problémafelvetés lehet többek között az, ami egy hagyományos kutatási irányt összekapcsolhat új megközelítési módokkal. Ezen a ponton is nyílnak lehetőségek a majdani továbblépésre: több forrás, több népszámlálási, összeírási anyag bevonása az elemzésbe, a végrehajtás különböző szintjein működő csoportok vizsgálata, képzettségük, képzeteik elemzése, a helytartótanácsi, megyei hivatalnoki kar, a plébánosok, lelkészek társadalmának kutatása (utóbbi két esetben nyilván inkább egy megyén belül).

A demográfiai jelenségek, folyamatok elemzésével kapcsolatban is az egyik fontos megállapítás az lehet, hogy Magyarországon az eredmények nagy része nem családrekonstrukciós módszerre épült. A szintéziskísérletek hagyományosabb megközelítést, módszereket alkalmaztak (Kovacsics 1963, 1997),[19] a jelentős eredményeket hozó kutatások a magyarországi demográfiai átmenetről[20] is részben 19–20. századi népszámlálási és népmozgalmi adatokat használtak, bár itt már megjelentek a családrekonstrukciós kutatások eredményei is (Andorka Rudolf településszintű vizsgálatai, Dányi Dezső mintavételes családrekonstitúciós kísérlete, – pl.: Andorka 1988, 1991a; Dányi 1991); illetve az anyakönyvi adatok nagytömegű felhasználására is sor került (B. Lukács Ágnes mintavételes anyakönyvi kutatásai – Hablicsek 1991). Az elemzés kerete legtöbbször a megye vagy egy-egy település. Az első esetben a demográfiai téren nem releváns közigazgatási határok okozhatnak problémát, amelyek elfedhetik a demográfiai viselkedés egyes vetületeinek regionális mintáit, a másik esetben pedig a reprezentativitás, illetve az elemzés mélysége. A kisebb-nagyobb települések történeti monográfiái ugyan gyakran tartalmaznak népesedéstörténeti fejezeteket, de ezek nem családrekonstrukcióra épülnek, központi helyen általában a népességszám, népességnövekedés, a felekezeti, etnikai összetétel megállapítása áll, valamint a nagyobb népesedési katasztrófák, járványok, a közegészségügyi helyzet bemutatása. Amennyiben használnak anyakönyvi adatokat, azt is mértékkel teszik, erősen szkeptikus álláspontot képviselve az anyakönyvi adatok megbízhatóságával szemben.[21] Vannak ugyanakkor újabban olyan kezdeményezések, amelyek ugyan nominatív családrekonstrukciót nem használnak, de a források adta lehetőségeken belül népesedési folyamatokat próbálnak bemutatni, élve az anyakönyvi adatok adta lehetőségekkel is: Melegh Attila Kiskunhalas, Faragó Tamás Miskolc népesedéstörténetének hosszú távú alakulását vizsgálja az említett módon (Melegh 2000b; Faragó 2000b). Nyilván ez lehet az egyik, elsősorban nagyobb települések esetében alkalmazható módszer, Angliában és Franciaországban is a nagy tömegben elvégzett, viszonylag kevésbé munkaigényes nem nominatív anyakönyvi elemzés volt az országos kutatások kiindulópontja. Ugyanakkor nem lehet kikerülni a nominatív családrekonstrukciót sem, egy-egy nagyobb város esetében sem. Erre mindeddig egy példát ismerünk: Benda Gyula keszthelyi kutatásait, ahol a történeti demográfiai rész (is) a francia „approche multiscopique" szellemében készült. A szerző feltérképezte a rendelkezésre álló

[18] Hasonló, de még vázlatosabb kísérlet a II. József-féle népszámlálással kapcsolatban: Őri 2002a, 2003.

[19] Érdekes, hogy a szintén egyfajta összefoglalásnak, a kutatások körképének szánt 2001. évi *Történeti Demográfiai Évkönyv* kötetében is csak egyetlen olyan tanulmány szerepel, amely részben családrekonstrukciós vizsgálatok eredményeire támaszkodik (Benda 2001).

[20] Pl.: Tekse 1969; Dányi 1977a; Katus 1980. A „Demográfiai átmenet Magyarországon" című kötet néhány tanulmánya (*KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 9. 1991.).

[21] A településmonográfiák áttekintése reménytelenül nagy vállalkozás, talán majd Faragó Tamás készülő bibliográfiája lehetővé teszi ezt. Az első típusra példa lehet Vác monográfiája (Vass–Molnár–Sápi 1983), az anyakönyvi adatok korlátozott felhasználására Kováts Zoltán számtalan munkája közül Debrecen és Szeged történetének népesedéstörténeti fejezetei (Kováts 1981, 1985). A magyarországi városok monográfiáinak történeti demográfiai, népesedéstörténeti részeit, fejezeteit újabban Buskó Tibor vizsgálta (Buskó 2003).

forrásokat, a makroadatoktól a mikrovizsgálatig közelített a kutatás léptékének változtatásával, az anyakönyvi adatokat egyedülállóan részletes forráskritikai vizsgálat alá vetette, és úgy végzett nominatív családrekonstitúciót, hogy a demográfiai elemzés beépült egy hasonlóan felfogott és végrehajtott társadalomtörténeti elemzésbe (Benda 1997, 2000, 2001, 2002a, 2002b).

A kérdés itt is az, mint a családrekonstitúciós vizsgálatoknál általában. Nyilván el kell végezni jelentős számú nem nominatív vizsgálatot és bizonyos számú nominatív rekonstitúciót. Ehhez egyrészt több kutató tervszerű együttműködése kell, másrészt olyan kutatási terv, amely valamilyen koncepció alapján dönt a települések kiválasztásáról. Sok esetben a véletlen, a személyes motívumok vagy jobb esetben a szerencsés forrásadottságok határoznak ezekben a kérdésekben. Máskor egy-egy speciális probléma játszik döntő szerepet: Andorka Rudolf és Dányi Dezső esetében a termékenység csökkenésének kérdése, máskor a halandóság problémája. Itt viszont tényleg felmerül a térbeli és időbeli reprezentativitás problémája, illetve az előtérbe helyezett szempont sajátos, torzító hatása. Andorka például bevallottan a 20. századi alacsony termékenység gyökereit kereste, így jutott el az ormánsági és sárközi egyke vizsgálatához, majd a családrekonstitúció alkalmazásához (Andorka 2001c). A követett logika ehhez a sajátos szemponthoz igazodott, először egy köztudottan alacsony termékenységű régióban vizsgált „egykéző" református közösségeket, keresve ennek a magatartásnak a kezdeteit és okait, majd ezek közelében vizsgált római katolikusokat (Moess Alfréddal együttműködve), hogy a felekezeti tényező hatását tesztelje, majd máshol élő reformátusokat (Pócsmegyer), ugyanebből a megfontolásból. A program eközben szélesedett, a felekezeti meghatározó elem gyengülésével tűnt egyre fontosabbnak, hogy minél több és változatosabb földrajzi, gazdasági, de etnokulturális jellemzőkkel is rendelkező települést dolgozzanak fel, és hogy a termékenység kérdése mellett más problémák is nagyobb súlyt kapjanak (Andorka 1991a). A tizenöt település, amelyről adatokkal rendelkezünk, egyrészt talán kevés, az adatok jelentős részét nem publikálták, másrészt a mintavétel esetlegesnek, sajátos szempontokhoz igazodónak tűnik, elsősorban az etnokulturális jellemzők domináltak, amelyekről végül az derült ki, hogy nemigen játszanak fontos szerepet (Andorka 1991a).[22] A Dányi Dezső vagy B. Lukács Ágnes által elindított mintavételes családrekonstitúció, illetve anyakönyvi kutatás (lásd: Andorka 1988; Hablicsek 1991; Dányi 1991) területileg reprezentatívnak tekinthető, és igen jelentős eredményeket nyújtott a termékenységcsökkenés kezdeteiről és területi mintáiról (Dányi 1991), illetve lehetővé tette halandósági tábla konstruálását és ezen keresztül a fontos demográfiai jellemzők becslését (Hablicsek 1991), de mindkét vizsgálat időben korlátozott volt: az 1820-as, illetve az 1830-as és 50-es évekbeli időmetszetekre korlátozódott.

Mindeme szempontok miatt (mintakiválasztás, reprezentativitás, a makro- és mikroszintű eredmények összevetésének fontossága, a többléptékű megközelítés ígéretes hozadéka) az tűnik szerencsésnek, ha egy, vagy jobb esetben több kutató együttműködésével átgondolt, a makroszinttől a mikroszintig hatoló elemzés indul el, amely a makrokutatásokra alapozott, a szubjektív szempontokat és egy-egy szűkebb problémát mellőző mintaválasztáson alapul, és több településre, illetve régióra terjed ki. A gondolat természetesen kézenfekvő, és így nem új: a településszintű vizsgálatok alapjául szolgáló mintaválasztás volt a kiindulópontja a KSH Könyvtárában végzett forrásgyűjtésnek is (Fügedi 1972), vagy az olyan kiadványsorozat koncepciója (Faragó Tamás nevéhez fűződő) kidolgozásának, mint a KSH Könyvtár által elindított *„Magyarország történeti helységnévtára"* (Faragó 1999e). A lényeg az, hogy a 18. század második felétől már rendelkezésünkre állnak olyan statisztikai adatforrások (józsefi népszámlálás, lélekösszeírások, néhol a kataszteri összeírások adatai, felekezeti és etnikai adatok), amelyek gondos forráskritika után lehetővé teszik akár az egész ország, akár egyik-másik régió vagy megye demográfiai,

gazdálkodási, etnikai, felekezeti képének megrajzolását. A számítógépre vitt adatok lehetővé tesznek bonyolult, többváltozós statisztikai elemzéseket (pl.: klaszteranalízis), amelyek lehetőséget adhatnak egy „tárgyilagos" mintaválasztásra, a demográfiai viselkedés regionális (megyei) vagy akár településszintű mintáinak elhatárolására. Így ki lehetne választani településeket a nem nominatív elemzésre, ezek valóban több szempont szerint is különböző típusokat képviselhetnének, másrészt közülük a forrásadottságok kijelölhetik a mikrovizsgálatok terepét is.

Hasonló koncepcióval dolgozott Faragó Tamás a hetvenes-nyolcvanas években a család- és háztartásszerkezet kutatásával kapcsolatban. A józsefi népszámlálás és a 19. század eleji nem nemes összeírások alapján folytatott országos, megyei szintű makroelemzést a családszerkezettel kapcsolatban, megragadva regionális különbségeket és az 1787 és 1828 közötti változások dinamikáját is (Faragó 1977). Majd kidolgozva a történeti táj fogalmát és a paraszti társadalom rétegződésének szempontjait (Faragó 1999a, b), Pest megye Pilisi járásában különített el mikrorégiókat, és ezekből a forrásadottságok és etnokulturális, gazdasági, társadalmi jellemzőik alapján kiválasztott települések háztartásszerkezeti elemzésébe kezdett. Vizsgálatai fontos, részben etnokulturális jellemzőkre épülő különbségeket, típusokat hoztak felszínre, az interpretáció azonban több ponton bizonytalan volt a források szűkszavúsága miatt (pl.: az etnikai különbségek nem érvényesültek következetesen, a német falvak közötti különbségek okai nem világosak – Faragó 1985). Sajnálatos, hogy a kutatás abbamaradt, legutóbb az országosnál mintha eggyel alacsonyabb szinten, Borsod megyében kezdődött volna újra, a józsefi népszámlálás adatainak megyén belüli, kisebb tájegységenkénti vizsgálatával, elsősorban a háztartásszerkezet összefüggését elemezve etnikai, vallási, táji, társadalmi, demográfiai faktorokkal (Faragó 2002a).[23]

Talán az eddigiekből is világos, hogy valamilyen módon a fentebb ismertetett kutatási módszerek, irányok mentén szeretnénk haladni, hasznosítva azok tapasztalatait. Országos kép kirajzolására nem vállalkozunk, ez mélységben sokat elvenne az elemzésből. Ebből következően és a megyei határok demográfiai irrelevanciája miatt a megyei szintű elemzéstől is tartózkodnánk, ehelyett egy megye keretein belül kezdenénk a vizsgálódást, itt kénytelenségből vállalva a megye külső határainak mesterséges voltát. Természetesen a korábban elmondottak alapján a lélekösszeírások egy megyén (Pest-Pilis-Solt) belüli, községszintű elemzése kínálkozik kiindulópontként. A megye változatos földrajzi, domborzati, vízrajzi, gazdálkodási, társadalmi, etnikai, felekezeti viszonyai bizonyos értelemben kicsiben az országot reprezentálhatják. A cél, hogy egyelőre egy időmetszetben (az 1770–80-as évek), községszinten végezzünk olyan elemzést, amely egyrészt támpontokat adhat a különböző demográfiai jelenségek egymással és más társadalmi, földrajzi, gazdálkodási, etnokulturális faktorokkal fennálló kapcsolataira vonatkozóan, másrészt hogy ezen tapasztalatok birtokában a többváltozós statisztikai elemzési lehetőségeket kihasználva megpróbáljuk elkülöníteni egymástól a demográfiai viselkedés megyén belüli mintáit, típusait. Erre a célra elsősorban a klaszterelemzés látszik alkalmasnak, míg a változók közötti kapcsolatokat a Pearson-féle korrelációs együtthatók, illetve többváltozós regresszióanalízis és faktorelemzés tárhatják fel. A következő lépések (már ennek a disszertációnak a keretein kívül) a következők lennének: egy másik időmetszetben (a

---

[22] A családrekonstitúciós vizsgálatok összefoglalását és kritikáját adja: Benda 2001a. Köszönet a szerzőnek azért, hogy kéziratát megjelenése előtt a rendelkezésemre bocsátotta.

[23] A megyei adatokkal végzett makroelemzés, elsősorban a józsefi népszámlálás, de időnként a lélekösszeírás bizonyos adatainak felhasználásával közben is tovább folytatódott: pl.: a vándorlás térképének megrajzolásával (Faragó 1998) vagy a Hajnal-modell verifikálhatóságának vizsgálatával (Faragó 2001). Különbségek kirajzolhatók, az olyan leegyszerűsítő sémák, mint a Hajnal-modell átrajzolhatók, tovább finomíthatók ezekkel a módszerekkel, de az interpretáció bajos marad, és a mesterséges közigazgatási-megyei határok fontos határvonalakat, különbségeket fedhetnek el. Újabban ígéretes vállalkozások a háztartásszerkezet-kutatás terén Pozsgai Péter és Heilig Balázs Torna megyei több forráson alapuló elemzései (Pozsgai 2000; Heilig 2000), valamint Husz Ildikó zsámbéki mikroelemzése (Husz 2002).

19. század végén) népszámlálási adatok alapján egy hasonló célú, de egyszerűbb vizsgálat, amely megmutathatna elmozdulásokat, változásokat, majd a két időmetszet egymásra vetítésével egy több településből álló minta kiválasztása, amely a következő településszintű vizsgálatok terepe lehetne. Ezen belül egy vagy két település, kisváros lehetne a szó szorosabb értelmében vett mikrovizsgálat tárgya.

Ebből a programból ez a dolgozat az első időmetszet elemzését vállalhatja. Az elemzés a lélekösszeírásokra épül, de kiegészítésképpen használjuk a II. József-féle népszámlálás adatait és a *Történeti Helységnévtár* (a kataszteri összeírás határnagyságra és ennek művelési ágak szerinti megoszlására, valamint a beszélt nyelvre vonatkozó) adatait is. Az a célunk, hogy megmutassuk, milyen tényezők határozzák meg egy-egy demográfiai jelenség területi különbségeit. Más szóval itt a rendelkezésre álló viszonylag rövid (egy évtizedes) időtartam miatt a demográfiai folyamatok vizsgálata helyett a térbeli különbségeknek és azok okainak a feltárására vállalkozunk. Természetesen adataink sok bizonytalanságot hordoznak magukban, de ezek egy részét a forráskritikai vizsgálattal kiszűrhetjük (ebben a vonatkozásban jobb híján a józsefi összeírás népességszámait tekintve etalonnak), másrészt az elemzés során ugyan adatainkból arányszámokat képeztünk, és ezek tovább növelik a bizonytalanságot, de ezt legtöbbször több hipotézis végiggondolásával igyekszünk ellensúlyozni. Ezenkívül pedig nem az a célunk, hogy eldöntsük, hogy egyik vagy másik település pontosan milyen termékenységgel vagy halandósággal rendelkezik, mi a sorrend közöttük, hanem mindig a statisztikai szélsőértékek összehasonlításán keresztül próbáljuk a különbségek okait kitapintani. A másik cél pedig az, hogy a demográfiai jelenségenként végzett elemzés után klaszterelemzéssel különítsük el a megyén belül azokat a településcsoportokat, amelyek demográfiai téren, *több demográfiai jelenséget* egyszerre alapul véve, valóban differenciákat mutatnak. A klaszterelemzésbe nyilvánvalóan elsősorban demográfiai változók kerülhetnek, vagy olyan arányszámok, amelyek a korábbi elemzések során egyértelmű, meggyőző kapcsolatot mutattak több demográfiai jelenséggel. Azaz nem etnikai vagy felekezeti, esetleg gazdálkodási csoportokat akarunk képezni, hanem a demográfiai viselkedés differenciáit akarjuk kimutatni, és ezt követően ezen csoportok egyéb jellemzőinek vizsgálatával visszatérni a magyarázó faktorok kérdésére. Eddig a pontig kívánunk eljutni: demográfiai jelenségek térbeli különbségeit próbáljuk magyarázni, majd ennek tapasztalatai alapján megrajzolnánk a demográfiai mikrorégiókat, és ezt újra visszavetítenénk a magyarázó faktorokra.

Az egész kutatási koncepció egyrészt a francia társadalomtörténeti iskola többszintű elemzést javasló ágára („approche multiscopique") támaszkodik, ahol a különböző elemzési szintek mintegy ugyanannak a valóságnak, képnek más-más felbontású változatát adják. Önmagában egyik szint sem élvez elsőbbséget, egyszerűen mást mutatnak, és így valóban minőségileg megsokszorozott, többrétű tudást nyújthatnak. Másrészt igyekszünk kihasználni a hazai kutatási tapasztalatokat, sok szempontból Faragó Tamás koncepcióját tekintve példaképnek, ugyanakkor szerencsés esetben ebből el szeretnénk jutni egy alapos településszintű társadalomtörténeti, de legalábbis történeti demográfiai vizsgálatig. Ebből a szempontból Benda Gyula keszthelyi kutatásait tekintjük példának.

Ennek a hosszabb kutatási tervnek az első állomása lehet ez a dolgozat. Itt nyilvánvalóan Fügedi Erik és Dányi Dezső kutatásai jelentik az előzményt. Néhány új forrás beemelésével vagy régebbi forrás részletesebb elemzésével, illetve a megyei szintű elemzés helyett a községsoros adatok vizsgálatával szeretnénk tovább lépni. Dolgozatunk jellegzetes makroelemzés, amely aggregált adatokat használ, az összehasonlításnál egy-egy település adatainak átlagát használja, és olyan módszerekkel él, amelyek a szociológiai kutatásokban szokványosak, a történettudományban vagy a hazai történeti demográfiában kevéssé. Nyilvánvaló, hogy számos kifogás felvethető ezzel kapcsolatban: mindazt, amit a mikrotörténelem az elmúlt egy-két évtizedben a makro-megközelítés hátrányairól, az aggregált, nem nominatív adatok relevanciájával kapcsolatban vagy a statisztikai átlagok használhatóságáról mondott (pl.: Szíjártó 1996; Revel 2000; Rosental 2000), itt is teljes

joggal a szerző szemére lehetne vetni. Elmondható az is, hogy adatai és arányszámai csak tökéletlenül írnak le egy-egy demográfiai jelenséget, hogy egy, a lélekösszeíráshoz hasonló népesség-összeírás elemzése nem tartozik és nem tartozott az európai történeti demográfia fő sodrába. Ezek a megállapítások aligha vitathatók, nem ellenvetésképp vagy cáfolatként csak azt jegyeznénk meg, hogy ezzel együtt a forráskritikai elemzés után is 121 település igen sok (mintegy negyven) változójával dolgozhattunk, és ez talán visszahoz valamit kiterjedésben abból, amit mélységben elvesztettünk. Ebből a szempontból is van néhány francia példa: a rendelkezésre álló népesség-összeírások elemzését ők sem hanyagolták el (Dupâquier 1978, 1979), René Baehrel pedig a rendkívül munkaigényes és kevéssé reprezentatív családrekonstrukciós vizsgálatok helyett éppen a talán kevéssé mély, de nagyobb területre kiterjedő, többféle, tömegesen előforduló statisztikai adatok elemzését javasolta (1988). Másrészt újra hangsúlyozzuk, hogy ez csak az első lépés egy hosszabb úton, amelyen más források és más elemzési módszerek is következnek majd. Addig azonban el kell végeznünk olyan feladatokat is, amelyek talán kevésbé kapcsolódnak a legújabb divathullámokhoz, viszont nem érdemes elhanyagolni azokat. Ha más okból nem is, de a számítógépes elemzés lehetősége miatt érdemes 18. századi népesség-összeírásainkat vallatóra fognunk. Bár az elemzési módszerek is inkább csak hipotézisek megfogalmazását teszik lehetővé, és nem feltétlenül ok-okozati kapcsolatokat hoznak felszínre, néhány, a további kutatást orientáló kérdés megfogalmazását is eredménynek tekintenénk.

II. A LÉLEKÖSSZEÍRÁSOK TÖRTÉNETE A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Ahhoz, hogy egy múltbeli összeírás adatait felhasználhassuk, többek között értenünk kell azt a kategóriarendszert, amely alapján a népességet számba vették, azokat a célokat, szándékokat, azt a társadalomképet, amelynek nevében eljártak. A felhasznált kategóriák és alapelvek közvetlenül befolyásolhatják az összeírás pontosságát, hiszen egyrészt valamilyen módon összhangban kell lenniük a mások által is megélt valósággal (legalább azzal a képpel, amelyet a társadalomról alkotnak), a kategóriáknak értelmezhetőknek kell lenniük az összeírók és összeírtak számára. Különösen igaz ez a 18. századi Magyarországra, ahol a közigazgatásnak csak a felső szintjén létezett hivatásos állami bürokrácia, az összeírás céljainak, tényének, módjának egy bizonyos mértékig elfogadhatónak kellett lennie a társadalom számára, hogy végrehajtása, pontossága biztosított legyen. Másrészt a statisztikai művelet, az összeírás, kategorizálás maga is alakítója lehet a társadalmi viszonyoknak, konstruálhat társadalmi különbségeket, kategóriákat. Így számunkra is fontosak lehetnek a fenti szempontok: a lélekösszeírások vagy a II. József-féle népszámlálás adatainak felhasználásánál nem csak más, összevethető források előkeresése vagy más kutatások eredményeinek párhuzamba állítása tűnik nélkülözhetetlennek, hanem azoknak a kormányzati elveknek és céloknak a feltárása is, amelyek az összeírásokból és a kapcsolódó iratanyagból hámozhatók ki. Elemeznünk kell ezek változásait, a változások okait, azt, hogy az összeírók és összeírtak, az állami bürokrácia professzionális és nem professzionális része, illetve az ezen kívüli társadalom hogyan tudta értelmezni az összeírások tartalmát, hogyan viszonyult azokhoz.

Népesség-összeírások és népszámlálások a 18. században

Valamely ország népességének – vagy legalább a népesség egy részének – számbavétele nem új keletű dolog. Ilyen jellegű próbálkozásokkal már az ókorban találkozhatunk, hiszen az állam anyagi és katonai teljesítőképességének felméréséhez elengedhetetlen az adózás és katonáskodás szempontjából figyelembe vehető népesség számának megállapítása. Az erre irányuló összeírások tehát szinte egyidősek az állam és egy bizonyos fejlettségű adminisztráció kialakulásával. Az összeírások elsősorban katonai vagy adózási célokat szolgáltak, és ennek megfelelően terjedtek ki a lakosság kisebb vagy nagyobb részére.

Az összeírások jellege a 18. század folyamán Európa nagy részében megváltozott. Ez a modern állam kialakulásának korszaka, amikor a kiépülő állami bürokrácia olyan területeket vont ellenőrzése alá (például az oktatás vagy a közegészségügy), amelyekre azelőtt nem vagy

csak kevéssé terjedt ki a figyelme. Egyre inkább szükségesnek látszott a lakosság teljes létszámának ismerete, a főbb demográfiai mutatók, a születések, halálozások, házasságkötések számának, a külső és belső vándorlás nagyságának és irányának megállapítása. Ugyanakkor elsősorban az angol politikai aritmetika és a német államismeret és leíró statisztika hagyományaira támaszkodva kezdett kifejlődni a demográfia tudománya, az értelmiségi és ezt követően a hatalmi-kormányzati diskurzusokban kiemelt szerepet kaptak a népesedési kérdések. Az elméleti és kormányzati célú érdeklődés találkozott a 16. század (a tridenti zsinat) óta jelentkező katolikus, majd protestáns egyházi törekvésekkel, amelyek szintén a népesség kontrollálására, létszámának, házasságkötéseinek, kereszteléseinek és haláleseteinek regisztrálására irányultak. Mindezek a feltételek együtt – a népesedési kérdések iránti megnövekedett érdeklődés és az ezzel kapcsolatos viták (a probléma feltűnése Montesquieu, Hume, Condorcet műveiben, hogy csak a legjelentősebb neveket említsük), statisztikai tanszékek létrejötte elsősorban a német egyetemeken, de például Bécsben is, a demográfia egyik alapító atyjaként tisztelt Johann Peter Süssmilch munkássága (fő műve az „*Isteni rend*" – „*Die göttliche Ordnung*" – 1741, illetve 1761–62.), az egyházi regisztráció rendszerének kiépülése (Status Animarum, Conscriptio Animarum – lélekösszeírások, egyházi anyakönyvezés elterjedése), a kormányzati érdeklődés – eredményezték a 18. század második felében az egy-egy ország többé-kevésbé teljes népességére kiterjedő és több (köztük demográfiai) szempontot, célt egyesítő összeírások, népszámlálások elterjedését. A fő cél a népesedési viszonyok minél pontosabb megismerése, a népességnövekedés segítése és emellett több helyen (Poroszország, Habsburg-birodalom) a katonai szolgálatra alkalmas népesség számának a felmérése. A 18. század a Malthus előtti korszakban alapvetően populacionista (a nagy és növekvő népességet tartja a gazdasági virágzás feltételének és fő mutatójának), de időnként feltűnnek azok a nézetek is, amelyek szerint a népesség „produktív" (nemcsak fogyasztó, hanem termelő, a közterhekhez hozzájárulni képes) részét kell növelni, szemben az „improduktív" (csak fogyasztó, a köznek terhére levő) rétegekkel (a felvilágosodás teoretikusai Montesquieu óta ide sorolták a katolikus papság és a szerzetesek jelentős részét is).[24]

Igen korai és mintaszerű népesség-nyilvántartási rendszert vezettek be Svédországban az 1740-es években, ahol az országos adatokat a parókiákon készített nem, korcsoportok, családi állapot és foglalkozás szerinti helyi összeírásokból és az anyakönyvek alapján vezetett népmozgalmi statisztikákból állította össze egy erre a célra létre hozott bizottság (Tabellkommissionen 1765-től, lényegében a statisztikai hivatal elődje – Hofsten–Lundström 1976). Poroszországban Nagy Frigyes valószínűleg Süssmilch tanácsai szerint 1747-től szervezte újjá az összeírások rendszerét, Spanyolországban – több korábbi összeírás után – 1787-ben rendeztek népszámlálást, az Egyesült Államokban pedig 1790-ben.

[24] Minderről: Gürtler 1909; Durdik 1973; Dupâquier 1985, 1997; Horska 1998; Willigan–Lynch 1982; Dányi 1960, 1961, 1985, 1993; H. Balázs 1989a,,b; Kosáry 1968, 1983; Fügedi 1966.

Franciaországban viszont – több 17–18. századi kísérlet után – és Angliában, ahol a Parlament a 18. században az egyéni szabadságjogokra és az államtitkok veszélyeztetésére hivatkozva visszautasította a népszámlálást, csak 1801-ben rendeztek először általános, az egész népességre kiterjedő összeírást (Dupâquier 1985. 94–101.).

A Habsburg-birodalom népesség-összeírásai a 18. század második felében

A Habsburg-birodalomban az állami népesség-összeírások rendszere kétszeresen is az egyházi összeírásokra épült: egyrészt folytatója-feleleventője az egyházi összeírásoknak (Horska 1998. 440.), másrészt az összeírásokhoz is a római katolikus és részben a protestáns egyházak személyzetét használták fel.

A római katolikus egyház számára V. Pál pápa Rituale Romanumja tette kötelezővé 1614-ben az anyakönyvek mellett az ún. Status Animarumok vezetését, amelyekbe a húsvéti áldozás időpontjában a plébániák lakosságát kellett háztartásonként bejegyezni. A könyvek vezetése általában meglehetősen rendszertelen volt, inkább a püspökök egyházlátogatásainak időszakában készültek, eleinte főleg a katolikus népességet írták össze, de egy-egy agilis püspök egyházmegyéjében az összeírások gyakrabban ismétlődhettek, főleg a 18. századtól, amikor az állam is egyre nagyobb érdeklődést tanúsított azok adatai iránt. Ezek a listák már az egész népességet tartalmazhatták, háztartásonként elkülönítve, jelezve a háztartás tagjainak a háztartásfőhöz fűződő kapcsolatát, az összeírtak életkorát és róluk az egyház szempontjából fontos információkat (capax/incapax confessionis – gyónóképes vagy nem, confirmatus/ta – bérmált vagy nem stb.) is feltüntetve (Willigan–Lynch 1982. 86–87.). Az egyházi kormányzati szempontok és az állami adminisztráció érdeklődése a protestáns egyházak körében is hasonló összeírások megjelenéséhez vezetett (pl.: Svédországban 1686 után – Hofsten–Lundström 1976. 150.).

Magyarországon a Rituale Romanum rendelkezéseit Pázmány Péter tette kötelezővé 1625-ben (Fügedi 1966. 368., 1980. 217.; Ördög 1991. 6.), különösen gazdag anyag maradt meg a veszprémi egyházmegyéből Padányi Bíró Márton püspöksége idejéből (Ördög 1991–95), de más püspöki levéltárakban is vannak feldolgozható összeírások (a váci egyházmegyéről lásd: Petróci 1957).

Rovataikból nyilvánvaló, hogy az egyházi igazgatás szempontjai érvényesültek bennük (felekezet, szentségek felvétele, ehhez viszonyított életkori megjelölés, áttérés stb.), de mivel a római katolikus összeírások a 18. század második felében kiterjedtek a protestáns népességre is (pl.: 1767–69, 1771. lásd: Ördög 1991–95), adott esetben – akárcsak Svédországban – az összeírói gyakorlat és az összeírások személyzete állami célokra is felhasználható volt.

Ennek vagyunk tanúi az osztrák örökös tartományokban 1753-tól kezdve: az 1753. október 13-án kelt császári rendelet szerint a plébánosoknak minden évben egy nem, kor és foglalkozás szerinti lélekösszeírást kellett készíteniük. A rendeletet utóbb módosították, az 1754 tavaszán lebonyolított összeírást a nemesség (az uradalmi tisztségviselők) és a klérus párhuzamosan végezte, az országos összesítések a tartományokból érkező táblák alapján az illetékes udvari hivatalban (Directorium in politicis) készültek (Durdik 1973. 227.; Horska 1998. 441.). A szisztéma 1769-ig lényegében nem változott, de az 1761 után elvben már évenkénti összeírások hiányosságaira a kormányzat is felfigyelt (az egyházi és uradalmi táblák eltérései, az 1761-es összeírás alacsonyabb népességszámai 1754-hez képest főként a nőtlen férfiak kimaradását valószínűsítik az uradalmi listákról, aminek oka lehetett a katonaállítástól való félelem mellett az is, hogy ők az adólistákon sem szerepeltek – Horska 1998. 441.).

Az 1770. évi rendelet az összeírást a tartományi közigazgatásra és a hadseregre bízta (a katonai hatóságok foglalkoztak a férfiak, a polgáriak pedig a nők és a zsidók összeírásával), a kettős, katonai és polgári számlálás ettől fogva elsősorban a fegyverfogható férfilakosság létszámának megállapítására szolgált (Durdik 1973. 228.; Horska 1998. 441–442.). A Habsburg örökös tartományokra kiterjedő összeírás eredményei sem nyerték el a kormányzat teljes megelégedését, és az 1777. május 26-i rendelet újból megreformálta a népszámlálás rendszerét: ettől kezdve a községekben népességkönyveket kellett vezetni, amelyek olyan családi összeíróívekből álltak, amelyekre születésüktől kezdve minden személyt rávezettek, és a változásokat folyamatosan regisztrálták. Ennek érdekében minden családfő számára kötelezővé tették, hogy a családban bekövetkezett mindenfajta változásról informálja a helyi hatóságokat. A rendszert a népmozgalmi statisztika vezetése egészítette ki (1784. február 20.), amely az egyházi anyakönyvek mellett az 1760-as évek óta, a lélekösszeírások céljából vezetett és a legtöbb helyen amúgy is rendelkezésre álló táblákra támaszkodott (Horska 1998. 442.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Habsburg-birodalom örökös tartományaiban az 1750-es évektől került sor a lakosság egészét felölelő népesség-összeírásokra, eleinte az egyházak és a földesúri adminisztráció személyzetére építve. Ezt a rendszert az 1770-es évektől kezdve váltotta fel a katonai összeírás, amelyet részben a hadsereg közreműködésével bonyolítottak le, és amely döntően a katonaállítás szempontjait helyezte előtérbe. A fejlődés iránya – mint látni fogjuk – Magyarországon is hasonló lesz.

Lélekösszeírások Magyarországon (1764–1784)

Történettudományunkban és történeti demográfiánkban régóta ismert tény, hogy a II. József-féle népszámlálást megelőzően mintegy egy-másfél évtizeden keresztül a nem nemes népességről részletes, nem, kor, társadalmi helyzet, felekezet szerinti adatokat vettek fel,

amelyeket hasonlóan részletes népmozgalmi adatok egészítettek ki (Thirring 1934; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993a; Fügedi 1966). Az állami lélekösszeírásokat (Conscriptiones Animarum) a Habsburg népesedéspolitika részeként beillesztették a 18. század második felének (nagyjából az 1760-as évek és 1790 közötti időszak) állami reformpolitikájába, és ennek megfelelően tárgyalták azok szellemi hátterét, céljait, személyi meghatározóit.[25] Ugyanígy rendelkezünk információkkal az állami lélekösszeírások előzményének tekinthető római katolikus lélekösszeírásokról (Ördög 1991–95) és kamarai összeírásokról (L. Gál 1988)[26], valamint a népesség-nyilvántartással összefüggő, annak rendszeréhez kapcsolódó természetjelentésekről (Benda 1973, 1977). Feladatunk ezért – ezeknek az eredményeknek a vázlatos bemutatása mellett ─ elsősorban az, hogy a kevésbé ismert pontokra irányítsuk a figyelmet: a kamarai és országos összeírások kapcsolatára, a lélekösszeírások rovatainak alakulására, a rovatok tartalmára, ezek változásaira, a változások okaira és hatásaira az összeírások pontosságát illetően. Célunk tehát eddigi tudásunk összefoglalása mellett az összeírási táblák további elemzése, ami egyben forráskritikai vizsgálat is, és megítélésünk szerint éppoly nélkülözhetetlen, mint a lélekösszeírások adatainak összevetése például a józsefi népszámlálással.

A kiindulópont Magyarország esetében is az lehet, hogy a 18. század második felében már létezik – helyenként évtizedek óta – az egyházi összeírások rendszere, tehát a népesség nyilvántartásának szokása egyházközségenként, mégpedig nem, felekezet, életkor és bizonyos (elsősorban egyházi szempontból fontos) ismérvek (pl.: *capax-incapax confessionis*) szerint. Léteznek továbbá helyenként meglehetősen régóta az egyházi anyakönyvek, alakulhatnak később is anyaegyházak önálló anyakönyvvel, vagy filiák, amelyek népességét addig a mater anyakönyvében tartották nyilván, kaphattak önálló anyakönyvet ezután is, de az anyakönyvezés szokása a kérdéses időszakban lényegében mindenhol elterjedt.[27] Az összeírók (plébánosok, lelkészek) és az összeírtak számára is többé-kevésbé természetes lehetett, hogy a kellemetlen érzéseket ébresztő adóösszeírások mellett vannak olyan egyházi összeírások, amelyekkel szemben nem feltétlenül kell ellenérzéseket táplálni. A másik fontos tényező az állam törekvése a sok szempontból hasonló összeírások, népesség-nyilvántartások bevezetésére. A két tényező találkozása, a már létező, hosszú idő alatt meghonosodó egyházi nyilvántartási és összeírói gyakorlat és az állam speciális érdekei eredményezték egyrészt azt, hogy a lélekösszeírások

[25] Ember 1935; Dányi 1960, 1961, 1985, 1993a; Fügedi 1966; ifj. Barta 1973; Kosáry 1983; Heckenast 1989; H. Balázs 1989a, b.

[26] A kamarai uradalmakban az 1760-as években végrehajtott – egyébként szintén Conscriptio Animarumnak nevezett – népesség-összeírásokat tudtommal sem Dányi Dezső, sem Fügedi Erik, sem a forrást használó L. Gál Éva nem kapcsolta össze a 70–80-as évek országos állami összeírásaival. Az összefüggésre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, értékes és önzetlen segítségéért itt is köszönettel tartozom.

[27] Az OL Mikrofilmtárának katalógusai szerint Pest megyében az anyakönyvek túlnyomórészt 1720 és 1760 között indulnak. Kivételt ezen a téren talán a görögkeleti egyház jelenthet (Fügedi 1966. 374.). Hangsúlyoznunk kell, hogy itt elsősorban az anyaegyházak anyakönyveinek megkezdése érdekes, hiszen ezekben tartották nyilván a leányegyházak népességét is. Tehát ha egy településen az önálló anyakönyvezés csak a 18. század végén vagy a 19. század elején indul, az nem azt jelenti, hogy annak népességét korábban nem anyakönyvezték.

viszonylag könnyen, különösebb elvi ellenállás nélkül kerülhettek bevezetésre Magyarországon, és hogy a népesség-összeírások csak akkor váltottak ki komoly ellenállást, amikor kiterjedtek a nemességre, és nyilvánvaló rendi érdekeket látszottak sérteni. Másrészt mindebből nyilvánvaló az is, hogy akár Ausztriában, akár Magyarországon miért vonták be a lélekösszeírások végrehajtásába az egyházak személyzetét, és miért bízták később ezt a hadseregre.

Továbbra is magyarázatra szorul viszont az a tény, hogy Magyarországon nem az ausztriai népesség-összeírások tábláit alkalmazták, esetleg a rendi ellenállásra való tekintettel kizárólag csak a nem nemes népességre vonatkozóan (Dányi 1961. 477., 1985. 76.; Fügedi 1966. 368.). Bár nyilvánvaló, hogy a Magyarországot illető lényeges kormányzati döntések Bécsben születtek (1761 után az Államtanácsban – Ember 1989b 441–443.), de a népesedés ügyei és így a népesség-összeírások bevezetése is annak az 1760-as évektől kibontakozó reformpolitikának a szerves része volt, amely II. József trónra lépéséig bizonyos mértékben elfogadta Magyarország sajátos helyzetét a birodalmon belül (akár negatív tartalma is volt ennek az ország szempontjából, pl.: vámrendelet, akár rendi szempontból pozitív volt, pl.: adómentesség fenntartása). Az a tény, hogy a lélekösszeírásokat az 1764. november 17-i kamarai rendelet[28] nyomán a kamarai birtokokon vezették be, majd mintegy ötévnyi kísérletezés és módosítgatás után terjesztették csak ki az egész országra, egyrészt megfelel Kaunitz 1761-ben megfogalmazott kormányzati elveinek, miszerint az udvar reformjait a kamarai birtokokon kell bevezetni és kipróbálni (Ember 1935. 588.; H. Balázs 1989a 870.), másrészt mutatja, hogy bár az összeírások elrendelése ugyanabba a politikai kontextusba illeszkedett, mint Ausztriában, annak gyakorlati alkalmazását mégis igyekeztek a helyi viszonyokhoz illeszteni.

a) Kamarai összeírások

A kamarai uradalmakban végrehajtott lélekösszeírások táblái az Országos Levéltár Kamarai levéltárában, Conscriptiones Diversae (E 160) jelzet alatt találhatóak a kapcsolódó iratanyaggal együtt. Rovatainak változása mutatja a kísérletezést és azt a fejlődést, amely a 70-es évek országos szintű összeíróíveinek kialakulásához vezetett. Mivel túlnyomórészt nemcsak a községi összesítő táblák, hanem a háztartásonkénti név szerinti összeírások is fennmaradtak, vizsgálatuk számos problémára rávilágít, amelyek a később elemzett országos összeírás községi összesítéseit is érintik. Elemzésünk során a Conscriptiones Diversae állag 5. csomójának anyagát használtuk fel, amely a jórészt Pest megye területén fekvő óbudai és visegrádi kamarai uradalmak tábláit tartalmazza, emellett az összeírások időbeli változásainak

[28] „*Conscriptionem Animarum in Regio Camerali hocce Dominio Ungvariensi omni possibili cum diligentia pro Anno praeterito 1764. per me ipsum majori in parte peractam, conformiter gratioso sub dato 17 9bris Anni ejusdem emanato Camerali decreto una cum Summario Extractu isthic humillime advolutam demisse exhibeo.*" (OL Kamarai Levéltár, E160 Conscriptiones Diversae, 5. cs. Conscriptio Animarum Regio-Cameralis Dominii Ungvár A^{o} 1764 peracta). A latin szövegeket minden esetben betűhív formában közöljük.

jobb megértése céljából vizsgáltuk az ungvári uradalom anyagát is, ahol az óbudainál és a visegrádinál részben korábbi (1764-es), részben azoktól különböző táblák is fennmaradtak.

Az összeírásokat – mint láttuk – 1764 novemberében rendelték el, az első táblák 1765. január végén (Visegrád), illetve március közepén (Ungvár) készültek el. Mindkét esetben kiderül, hogy az összeírásokat a falusi bíróknak és jegyzőknek kellett volna elkészíteniük, de ezek hiánya vagy alkalmatlansága miatt a munkát az uradalmi jószágigazgató (inspector) vagy az ő megbízottjai hajtották végre:

„…sem pedig ezt a fajta összeírást a községi jegyzőkre, akik ezeken a részeken Ungvár mezővárosát kivéve sehol sem léteznek, sőt még jórészt a jegyző név sem ismert, nem lehetett bízni, az uradalmi alattvalókra vonatkozó ismeretek megszerzése céljából azt részben magam tartoztam elvégezni, részben uradalmi megbízott által gondoskodtam annak végrehajtásáról."[29]

Az ungvári uradalomban megmaradt az 1764-es eredeti név szerinti összeírás, míg a visegrádi uradalomból csak a községsoros összesítéssel rendelkezünk. Az ungvári összeírás elsőként a házbirtokosokat és háztartásuk tagjait sorolja fel (feleség, gyermekek, szolgák, szolgálók), a házbirtokos foglalkozására való utalással. A tábla rovatai a következők:

II.1. Az ungvári kamarai uradalom háztartásonkénti összeíróíveinek fejléce, 1764

Házak száma (*Numerus domorum*)	Saját házzal rendelkező lakosok neve (*Nomina Colonorum*[30] *proprias domos habentium*)	Mesteremberek (*Opifices*)	Gazda (*Hospes*)	Gazdaasszony (*Hospitissa*)	Gyerekek (*Proles*)	Szolgák (*Famuli*)	Szolgálólányok (*Ancillae*)	Összes lélek (*Summa Animarum*)

A házbirtokosokat külön táblázatban követik a házzal nem rendelkezők (*nomina inquilinorum non domicilliatorum*) és háztartásuk tagjai. Róluk a házszámok alapján megállapítható, hogy melyik házbirtokos házában laktak, feltehetően külön háztartást képezve. A helység név szerinti listáját a községi összesítés követi (*recapitulatio*), amely elkülönítve tartalmazza a házas jobbágyok (*subditi*) és házatlan zsellérek (*inquilini*) számát. A helységenkénti összeíró táblákat végül az uradalom községsoros összesítése követi. A visegrádi uradalom összesítő táblái ehhez képest még egy rovatot tartalmaznak: a házas jobbágyok (*coloni domicilliati*) és házatlan zsellérek (*inquilini non domicilliati*) mellett számon tartanak házas zselléreket is (*inquilini domicilliati*).

[29] Ugyanott, mint az előző jegyzet. *„neque vero conscriptio hujusmodi notarys Locorum: qui his in partibus excepto unico oppido hoc Ungvar nullibi dantur, sed et nomen notariorum fere ubique ignorantur, concredi poterat, adeoque partim ipsemet, causa capiendae subditorum Dnalium cognitionis, eandem peragere debui partim vero per commissarium Dominii hujus eandem peragi curavi."*

[30] A mezővárosok esetében a *„colonus*", a községek esetében a *„subditus"* kifejezést használták.

Látható, hogy az 1764-es első változatban még nem szerepelnek népmozgalmi adatok, a népességet háztartásonként írják össze, emellett a fő osztályozási szempont a házzal (telekkel) való rendelkezés, ami megfelelt a korabeli adózási szempontokra épülő klasszifikációnak, és jól értelmezhető lehetett mind az összeírók, mind az összeírtak számára. Megjelenik még a foglalkozás szerinti csoportosítás a mesteremberek elkülönítésében, továbbá a háztartásokon belül a szerződéses viszonyban lévő szolgák leválasztása a vér szerinti családtagokról. Nincs viszont külön rovat a házbirtokos vagy házatlan zsellér családjával egy háztartásban élő felmenő vagy oldalági rokonok számára, így ők gyaníthatóan lemaradtak a listákról.

Az összeírások későbbi változata (*Tabella continens Statum Impopulationis*), amelyet az 1768. évi királynői rendelet az egész országra kiterjesztett (Fügedi 1966. 367.), és amely a 70–80-as évek országos összeírásainak közvetlen előzménye volt, megtalálható az óbudai és visegrádi uradalmak anyagában az 1766. és 1767. évekre vonatkozóan.[31]

Az óbudai uradalom név szerinti listáinál a legfontosabb változás az lesz, hogy itt nem a házbirtokosok, illetve a házzal nem rendelkezők háztartásait írják össze, hanem felekezetenként és kor szerint a házaspárokat és gyermekeiket, azaz a nukleáris családokat. Az egyszerűsítés nemcsak a foglalkozás szerinti megkülönböztetést érinti, hanem a házbirtokosság feltüntetése is elmarad[32], továbbá nemcsak a háztartásban élő egyéb rokonoknak nem jut külön rovat, hanem a szolgáknak sem. A cél itt az elmozdulás lett volna egy, a hagyományos rendi, adózási szempontok szerinti összeírástól egy újabb, demográfiai szempontokat (pl. az életkort) előtérbe helyező összeírás felé, de az eredmény nyilvánvalóan nem volt kielégítő, ezt nemcsak a táblák további javítása, hanem az összeírók módosításai, betoldásai is mutatják. Több helyen a felnőtt gyermekek rovatában pl. a „*frater*” megjegyzést találjuk, Óbudán a házaspárok között szerepelnek özvegy családfők, Szentendrén pedig a házaspárok és gyermekeik felsorolása után áll a házas özvegyasszony családfők száma (99 „*viduae domicilliatae*”), máshol (Dunabogdány, Tótfalu) a név szerinti listák után található az özvegyek és özvegyasszonyok (felekezet szerinti bontásban) és a szolgák és szolgálók (kis- és nagykorú, valamint felekezet szerinti bontásban) száma. Mindez mutatja, hogy a helyi viszonyokat ismerő összeírók számára is gondot okozott a háztartásokban élő rokonok és szolgák besorolása, nyilvánvaló volt, hogy az összeírás az egész nem nemes népesség számba vételét célozta meg, de az említetteknek egyszerűen nem jutott hely a mintatáblákon. Az már igen nehezen eldönthető, hogy az egyéb rokonok és szolgák ténylegesen milyen arányban maradtak ki az összeírásból, a házas szolgák, testvérek valószínűleg nem, a nőtlenek és özvegyek egy része is bekerülhetett a házaspárok és gyermekeik közé (L. Gál 1988. 79.). A községek ily módon összeírt népességszáma mindenképpen hiányos lehetett, és már az összeírás lebonyolítói számára is nyilvánvalóan korrekcióra szorult.

[31] Az óbudai uradalomból 1766-ból csak a községi összesítések maradtak fenn.

[32] A községi összesítő táblán szerepel a házzal rendelkező nem nemesek száma (*ignobiles domicilliati*), mégpedig nem, kor és felekezetek szerinti bontásban.

II.2. Az óbudai koronauradalom név szerinti összeírása, 1767

Házaspárok (*Matrimonia Paria*)

Sorszám (*nro*)	Férj (*maritus*)	Életkor (*annorum*)	Feleség (*uxor*)	Életkor (*annorum*)	Gyermekek (*proles*)			
					Felnőtt fiúk (*adulti*)	Felnőtt lányok (*adultae*)	15 év alatti fiúk (*infra 15 M*)	15 év alatti lányok (*infra 15 F*)

A visegrádi uradalom név szerinti listái ugyancsak az 1766-os és 1767-es esztendőkre vonatkoznak, de a házaspárok felsorolása után (a feleség nevét nem adják ugyan meg, de vallását, életkorát igen) minden településnél megtaláljuk a háztartásukhoz tartozó gyermekek, özvegyek, özvegyasszonyok és szolgák számát, felekezet, nem és kor (kiskorúak, nagykorúak) szerint.

II.3. A visegrádi koronauradalom név szerinti összeírásai, 1766–67

Jobbágyok neve (*Nomina colonorum*, kor, vallás)	Feleségük (*uxor*, név nélkül, de kor, vallás)	Gyermekeik, özvegyek, özvegyasszonyok avagy szolgák (*Horum proles, vidui, viduae aut serviles*)

Katolikusok (*Catholici*)				Nem katolikusok (*Acatholici*)				Zsidók (*Iudei*)			
M		F		M		F		M		F	
Ad.	Infr. 15	Ad.	Inf.15	Ad.	Infr. 15	Ad.	Infr. 15	Ad.	Infr. 15	Ad.	Infr. 15

Hogy kamarai utasításról, kísérletről vagy helyi kezdeményezésről van szó, nem tudjuk, de az mindenképpen látszik, hogy az összeírás során nyilvánvalóvá vált, hogy a teljes (nem nemes) népesség megszámlálása a házaspárok (nukleáris családok) listái alapján nem lehetséges. A korrekció már a lélekösszeírások későbbi, országos változata felé mutat, amely elvileg a háztartások minden tagját számba vevő listák alapján készült (táblázatunk a szabad királyi városok számára az 1770-es években kiadott házankénti összeírásra vonatkozó mintát mutatja be[33]), és amelynek községi összesítő lapjain szerepelt a szolgák és szolgálók rovata.

[33] Pest város levéltára, Intimata aa, nro. 4665., illetve Thirring, 1934. 155.

II.4. A szabad királyi városok számára kiadott mintatáblázat a házankénti összeírásokra vonatkozóan, 1770-es évek

Nro. 238

Ebben a házban annak tulajdonosát beleszámítva (vagy leszámítva a 148-as szám alatt lakó tulajdonost) 5 háztartást számláltak meg. (*In hac domo incluso ejusdem Proprietario (vel excluso Proprietario sub nro. 148 domicilliante) numerantur familiae 5.*

Az 1. Háztartásban (*In 1. Familia*)	Katolikusok (*Catholici*)		Nem katolikusok (*Acatholici*)	
	Férfi (*Viri*)	Nő (*Faemina*)	F	N
Joannes Gersti háztulajdonos, magyar szabómester (*Domus propriet. Magister Sartorum Hungar.*)	1			
Felesége (*uxor ejusdem*)		1		
16 éves iskolás fia (*Filius annorum 16 scholas frequentans*)	1			
14 éves leánya (*Filia annorum 14*)		1		
11 éves leánya (*detto annorum 11*)		1		
A mester segédei (*Sodales opificy*)	2		1	
Inas (*Tyro*)			1	
Kosztos diák (*Studiosus in victu*)	1			
Kosztos leány (*Puella in victu scholas frequentans*)		1		
Szolgálólányok (*Ancillae*)		2		
	5	6	2	–
A 2. Háztartásban (*In 2. Familia*)…				

Mindebből az is következik, hogy noha a későbbi lélekösszeírások esetében sem lehet kizárni a háztartáson belül élő nem házas rokonok és a szolgák kimaradását, szisztematikus, az összeírási táblázatok hibájából vagy az összeírók félreértéséből fakadó teljes kihagyásukkal nem kell számolnunk.

Az óbudai uradalomban a név szerinti listákra építve összeállították a községek összesítő tábláit is, amelyeket kiegészítettek a népmozgalmi adatok összesítései (L. Gál 1988. 79.). A táblák lényegében azonosak az 1768-ban az egész ország számára kötelezővé tett nem nemes összeírás községi összesítéseivel (Fügedi 1966. 368.). Az állónépesség esetében még nem találjuk meg a 70-es évek felekezet, kor, nem és társadalmi állás szerinti bonyolult, de logikus tábláit. Felekezet, kor és nem szerinti bontásban közlik a népességszámot, majd külön a házas közrendűek (*ignobiles, plebei*; Szentendrén *cives* vagy *inquilini*) nem, kor és vallás szerinti megoszlását (*„Tabella continens statum Impopulationis”*). A számokból Óbuda esetében kiderül, hogy a házas közrendűek száma megfelel a katolikusok és akatolikusok együttes létszámának, a zsidók (mindössze 22 felnőtt férfi és családtagjaik, összesen 242 fő) nem kerültek a házas közrendűek közé. Tudjuk, hogy a zsidó lakosság nagy része keresztény háztulajdonosok házában élt, és hogy az óbudai zsidó közösség lényegesen nagyobb volt az itt feltüntetettnél (L. Gál 1992. 11–13.: 1766-ban 101 házaspár). Mindebből nemcsak az világos, hogy a zsidók még akkor is idegennek, a házas közrendűek közé be nem sorolható rétegnek számítottak, ha egyébként rendelkeztek háztulajdonnal, hanem az is, hogy a háztartásokban élő rokonok, szolgák, egyéb lakók valóban nagy számban maradhattak ki az összeírásoknak ebből a változatából. Ugyanez a megállapítás a keresztények esetében is igazolható (1766-ban

601, 1767-ben 631 házaspár, ugyanakkor az állónépesség összesítésében csak 120 felnőtt férfi és 137 felnőtt nő szerepel).

A felekezet szerinti megoszlást kiegészíti néhány egyéb, a kormányzat szempontjából problematikusnak tekintett társadalmi kategória (szegényházakban, alapítványi ingatlanokon, kollégiumokban, kolostorokban élők, görögkeleti pópák). Jól kivehető a szándék: a népesség felekezeti tagolódása mellett az „improduktív", eltartott népesség arányának a megismerése volt a fő szempont (Fügedi 1966. 367.).

1766-ban jelentek meg először az összeírásokban a népmozgalmi táblák a települések összesítései között. A kormányzat tehát nem egyszerűen a népességszámra volt kíváncsi, nem egy-egy időpont népesedési viszonyait akarta megismerni, hanem *népesedési folyamatokat* akart feltérképezni, kezdettől fogva a befolyásolás szándékával. A táblák lényegében megfelelnek a későbbi országos összeírások megfelelő táblázatainak, a későbbi korrekciók néhány fölöslegesnek ítélt rovat elhagyását jelentették.

A növekedés („*accrescentia")* a születések és a bevándorlások számának összegzéséből tevődik össze. A születéseket számos szempont alapján osztályozták: nem és rendi állás szerint (polgár, plebejus, katona gyereke), vallás szerint (katolikus, akatolikus), érdekes azonban, hogy a zsidók és törökök gyermekei a rendi állással kapcsolatos rovatok után következnek, majd a zsidók gyerekeit a keresztények után újra kérdezik, jelezve a zsidóság sajátos helyzetét: vallási felekezet, ugyanakkor a rendi társadalmon kívül álló csoport, együtt a törökökkel (*Turcae).* Jellemző esetükben a kifejezetten pejoratív megjelölés: pogányok azaz zsidók („*paganis utpote Iudaeis"*[34]), csakúgy, mint a görögkeletieknél („*Schismatici"*). A rendi állásra és a vallásra vonatkozó rovatok ugyanakkor keverednek demográfiai, orvosi szempontokkal (halva születés, azaz keresztelés előtti halálozás – „*foetus mortui ante Baptismum"*) és a születés körülményei szerinti osztályozással (törvénytelen és kitett gyermekek, úton lévő szülők gyermekei, börtönben születettek), ami egyrészt újra világossá teszi, hogy a helyben lakó, keresztény, de ezen belül is a katolikus, törvényesen született népességet akarják elkülöníteni a vándorló, sőt kétes egzisztenciájú, nem keresztény, a rendi társadalmon kívüli népességtől, másrészt ezzel rendkívül bonyolulttá teszik az összeírást, hiszen annak rovatait nem lehet egyszerűen összegezni, a törvénytelen, kitett stb. kategória nem számít külön tételnek, csak a máshová (vallás, rendi állás) besoroltak részletezését jelenti. Hasonlóképpen csak az újsütetű statisztikai tudomány iránti lelkesedés magyarázhatja az ikerszületések és a hármasikrek külön rovatba sorolását. A bevándorlók két kategóriára oszlanak: a végleges betelepülőkre (*„advenerunt extranei fine figendi Domicilii"*) és a szolgálatot vállaló ideiglenes bevándorlókra (*„advenerunt suscipiendi servitii causa"*).

A csökkenésnél („*decrescentia")* szintén a rendi állás szerinti (polgár, egyházi, szerzetes, katona) és felekezeti különbségek keverednek a csökkenés vagy távollét különböző

[34] Ti.: „*a parentibus".*

típusaival (elvándorolt, elszökött, katonának állt, szerzetbe lépett, kivégzett, balesetben elhunyt, holtan talált).

Hasonló (rendi és felekezeti) alapelvek szerint osztályozták a házaspárokat is, a házasságkötések számát a népmozgalmi adatokat összegző *recapitulatio*-ban találjuk.

II.5. A „Status Impopulationis" népmozgalmi táblái, 1766–68

Növekedés (*accrescentia)*	*M*	*F*	Csökkenés (*decrescentia)*	*M*	*F*
Született gyermekek (*nati infantes)*			Elhaltak (*mortui)*		
Polgároké (*civium)*			Polgárok (*cives)*		
Plebejusoké (*plebeorum)*			Papok (*ecclesiastici)*		
Keresztelés előtt elhalt magzatok (*foetus mortui ante Baptizmum)*			Szerzetesek (*religiosi)*		
Törvénytelenek (*infantes spurii)*			Átutazó idegenek (*itinerantes extranei)*		
Katonák gyermekei (*infantes militum)*			Ezek gyermekei (*horum proles)*		
Zsidók gyermekei (*infantes Iudeorum)*			Katonák az állomáshelyükön (*milites in stativis)*		
Törökök gyermekei (*infantes Turcorum)*			Ezek gyermekei és feleségei (*horum proles et uxores)*		
Úton lévő vagy átutazó szülők gyermekei (*infantes a parentibus in itinere vel in transitu constitutis)*			Szökött jobbágyok (*relegati)*		
Börtönben, ispotályban született gyermekek (*infantes in carceribus vel nosoconiis)*			Kivégzettek (*ultimo supplicio affecti)*		
Kitett és talált gyerekek (*infantes expositi vel inventi)*			Elvándoroltak (*qui alio transmigrarunt)*		
Összegzés (*summarium)*			Katonának állt (*militiam secuti)*		
Katolikus szülőktől (*a parentibus Catholicis)*			Szerzetbe lépett (*Sacrum ordinem ingressi)*		
Protestánsoktól (*acatholicis)*			Holtan talált (*inventi mortui)*		
Vegyes vallásúaktól (*disparis religionibus)*			Összegzés (*summarium)*		
Skizmatikusoktól (*Schismaticis)*			Katolikusok (*Catholici)*		
Pogányoktól azaz zsidóktól (*paganis utpote Iudaeis)*			Nem katolikusok (*Acatholici)*		
Ikrek (*gemelli)*			Skizmatikusok (*Schismatici)*		
Hármasikrek (*tergemelli)*			Törökök (*Turcae)*		
Ikerlányok (*gemellae)*			Zsidók (*Iudaei)*		
Hármas ikerlányok (*tergemellae)*			Balesetben elhunytak (*infortunatis fortuitis casibus interempti)*		
Érkeztek idegenek lakóhely-alapítás céljából (*advenerunt extranei fine figendi domicilii)*					
Érkeztek szolgálatvállalás miatt (*advenerunt suscipiendi servitii causa)*					
Házaspárok (*matrimonia paria)*			Összefoglalás (*Recapitulatio)*		
Polgároké (*civium)*			Született gyermekek (*nati infantes)*		
Plebejusoké (*plebeorum)*			Érkeztek lakóhely-alapítás vagy szolgálat céljából (*advenerunt domicillii vel servitii causa)*		
Szolgáké (*servorum)*			Elhaltak *(mortui*)		
Átvonuló katonáké (*militum transeuntium)*			A parókiáról elköltöztek (*ex Parochia se alio transtulerunt)*		
Állomásozó katonáké (*Militum in stativis)*			Házasságkötések (*matrimonia inita)*		
Zsidóké (*Iudaeorum)*					
Törökéké (*Turcorum)*					

A népmozgalmi táblákat az egyházi igazgatási beosztással kapcsolatos információk egészítik ki: az egyházmegye megjelölése, van-e katolikus parókia a településen, ha igen, mely leányegyházak tartoznak hozzá, van-e protestáns imaház, ha nincs, a protestánsok hova járnak istentiszteletre, és az a hely milyen messze van.

A kamarai összeírások az 1770–80-as évek országos lélekösszeírásainak minden lényeges elemét felmutatják. Lehetővé teszik a népesség számának és nem, kor, felekezet, rendi állás, illetve a kormányzat számára oly fontos produktivitás szerinti tagolódásának településenkénti megismerését, és a népmozgalmi táblák segítségével nemcsak ezen rétegek létszámának alakulása követhető nyomon, hanem a változások okai is elemezhetővé válnak. Kialakult az összeírások elvégzésének menete is, az egyházi regiszterek (háztartásonkénti *Status Animarumok)* mintájára készített név szerinti összeírások és az anyakönyvek alapján összeállított népmozgalmi statisztikák tették lehetővé a községi összesítések elkészítését. Világos az is, hogy az összeírások sok olyan információt gyűjtöttek, amelyek az egyházi vagy földesúri összeírásokban, nyilvántartásokban nem szerepeltek, így az állami statisztika megjelenésének vissza kellett hatnia az egyházi anyakönyvezés minőségére, adatgazdagságára. Láttuk ugyan-akkor a kamarai próbálkozások hiányosságait is: a név szerinti, házaspáronkénti listák alapján nem lehetett összeírni a teljes nem nemes népességet, az összesítő táblák túl bonyolultak voltak, sok nem túl lényeges adatot kérdeztek, így az összeírók számára megnehezítették az összesítést, és a mintatáblák is meglehetősen kimunkálatlanok voltak, nem tették lehetővé az összes társadalmi kategória nem, kor, felekezet szerinti bontását.

b) A lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) lebonyolítása, 1768–1783

Az 1768. november 21-i, a Helytartótanácsnak kiadott királynői rendelet a megyék (illetve a főispánok) számára kötelezővé tette a kamarai birtokokon már kipróbált népességi táblák (*Tabella Status Impopulationis*) elkészítését.[35]

„Hogy továbbá a Királyság belső helyzetének és nevezetesen népesedésének biztosabb megismerése, amely mindenekelőtt javának előmozdítására szolgál, lehetővé válhasson, a főispánok gondoskodjanak arról, hogy minden évben készítsenek a csatolt formában elrendelt táblázatot, és amelynek kellő és pontos elvégzéséhez ne csak a járási szolgabírókat és alszolgabírókat, hanem amennyiben ők az efféle munka elvégzéséhez nem lennének elegendőek, minden járásban kiállított úgynevezett esküdteket bocsássanak rendelkezésre, és ezeket utasítsák arra, hogy az előrebocsátott célnak megfelelő és az előírt rovatokkal egyöntetűen rendelkező jelentéseiket minden egyes év vége előtt nekik felküldjék…"[36]

A Helytartótanács csak 1770 szeptemberében készült el az összeírás előkészítésével, és adta ki az új főispáni utasítást. A megyékkel való hosszas viták és egyeztetések után csak

[35] Fügedi 1966. 367., illetve OL. Kancelláriai Levéltár, A57. (Libri Regii) 48. 327–328.

[36] *„Ut porro intrinseci Status Regni, et notanter Impopulationis certior ad provehenda illius commoda cumprimis deservitura cognitio habeatur, Supremi Comites Tabellam in Forma hic annexa instructam Annis singulis confici curabunt, ad eam vero debite, exacteque instruendam, non modo Processuales Judices Nobilium, et Vice Judices Nobilium, ac in quantum hi pro perficiendo eiusmodi Labore minus sufficiunt, etiam sic dictos Jurassores in singulis processibus constitutos adhibebunt, hosque eo instruent: ut suas ad praemissum Scopum tendentes et praescriptis Rubricis conformiter adornatas Relationes ante Finem singuli Anni sibi submittant…"*

1771 végén készültek el az összeírások, de az eredmény – a számos tisztázatlan kérdés miatt – nem volt kielégítő: a megyék nem tartották be az utasításokat, nem közöltek minden adatot, a népmozgalmi táblákat gyakran elhagyták, a községsoros adatok helyett csak járási összesítéseket küldtek fel a Helytartótanácsnak (Fügedi 1966. 369.).[37]

A lényegében sikertelen összeírások tanulságait a Helytartótanács gazdasági bizottsága (*Comissio Oeconomica)* 1772. január 11-i ülésén vonta le.[38] Eszerint a megyék sorozatosan panaszkodtak az elvégzendő munka nagysága miatt, nem értették az előírt rubrikákat, több megye csak összevont adatokat terjesztett föl, amelyekből csak a puszta népességszám állapítható meg, a szabad királyi városok adatai pedig annyira ellentmondóak, hogy alig lehet összefoglaló táblázatba foglalni azokat. A bizottság véleménye szerint szükség volna egy megfelelő mintatáblára, és a plébánosokat, lelkészeket is be kellene vonni az összeírások lebonyolításába, mivel a megyék panasza szerint a megyei tisztviselők az összeírások időszakában amúgy is igen elfoglaltak az adóügyek miatt:

„Továbbá pedig ami azt illeti, hogyan és kik által kell a táblázatokat elkészíttetni, tekintetbe véve azt, hogy a megyei tisztségviselők abban az időben – mint legtöbbször –, amikor ezt a lélekösszeírást magukra kellene vállalniuk, más, mégpedig az adózással kapcsolatos ügyekkel vannak elfoglalva, és egyébiránt a helységek plébánosai és az egyházak lelkészei amellett, hogy a népességük helyzetét behatóbban ismerik, ennek a feladatnak a végrehajtásához fel vannak szerelve a szükséges segédeszközökkel, és magukból az anyakönyvekből előáshatják az előásandó dolgokat, ezzel kapcsolatban úgy véljük, hogy nagyobb hatékonysághoz vezet, ha maguk a plébánosok és hasonlóképpen a protestáns lelkészek mindegyike a parókiáján a megyei tisztségviselők egyetértésével ezt az összeírást az 1. pont alatt előadott táblázatos formában végrehajtja, és azután ezeket a körzetük espereseinek és főespereseinek elküldik, a mondott esperesek és főesperesek pedig azokból a körzeti és járási tábláját a kívánt összeírásnak a 2. pont alatt előadott formában kimunkálják, és a püspökségükön keresztül a megállapított időben a Magas Királyi Tanácsnak elküldik."[39]

---

[37] Hasonlóan pontatlan és az előírások ellenében az egyházi összeírások hagyományainak megfelelő volt az a római katolikus népesség-összeírás, amelyet szintén a Helytartótanács utasítására a római katolikus egyházmegyékben végeztek 1769-ben (Fügedi, 1966. 368. Petróci, 1957. 100.) Ugyanakkor 1767-től porosz mintára kötelezővé tették, hogy a megyék minden év novemberéig terjesszenek fel termésjelentéseket, amelyek a lakosság számát is tartalmazták községenként. A termésjelentések hasonló alapelvekből kiindulva ugyanannak a statisztikai információs rendszernek képezték részét, mint a Conscriptio Animarum (Benda, 1977. 32–33.).

[38] Fügedi, 1966. 370., illetve OL Kancelláriai Levéltár A39 Acta Generalia, 444/1772. 510–522. l.: a január 11-i ülés jegyzőkönyve, felterjesztés a Kancellárián keresztül a királynőhöz (jan. 20.), a királynő döntése.

[39] *„Quod porro ipsam harum Tabellarum qualiter et per quos elaborandarum methodum attinet, spectato eo, quod magistratuales Comitatenses eo, ut plurimum tempore, quo isthaec Animarum Conscriptio suscipienda foret, aliis, ac notanter ad negotia Contributionalia spectantibus quam maxime occupentur, et alioquin Parochi Locorum, et Ecclesiarum ministri Praeter quam quod statum Populi sui intimius noscant, requisitis etiam ad rem hanc perficiendam Adminiculis provisi sint, ac ex ipsis Matriculis eruenda eruere valeant, ad certiorem effectuandorum effectuationem conducturum censeretur, si ipsi Parochi et respective Acatholicorum Ministri unusquisque in loco suae Parochiae cum cointelligentia Magistratualium Comitatensium istiusmodi Conscriptionem forma Tabellari sub nro. 1. praeexhibita perficiant, haecque dein per hos Districtualibus Vice – et Archidiaconis transmissa mox fati Archi-diaconi ex eadem Districtualem et Processualem praedesideratae Conscriptionis Tabellam formalitate sub nro. 2 exhibita elaborent, medio Diaecesanorum statis temporibus Excelso Consilio Regio submittendam."* Az összeírási rendelethez csatolt

A szövegből kiderül, hogy a megyék az összeírások terhét teljes egészében az egyházakra akarták hárítani, amelyek szerepe egyébként nehezen lett volna mellőzhető, hiszen a táblázatok elkészítéséhez szükséges információkkal elsősorban ők rendelkeztek. Látjuk, hogy az egyházak személyzete és adatforrásaik – akárcsak Ausztriában – nélkülözhetetlenek az összeírási munkában. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a megyék nem elvi kifogást emeltek az összeírások elvégzése ellen, hanem a munka terhétől igyekeztek szabadulni. A Helytartótanács támogatta ezt a törekvésüket, a királynőnek felterjesztett javaslatban is ez áll (1772. jan. 20.). A királynői határozat csak részben fogadta el ezt az érvelést:

„A plébánosokra és lelkészekre más terhet ráhárítani megfelelően nem lehet azon a feladaton kívül, hogy a lelkek csökkenésének és növekedésének, illetve a házasságoknak az összeírását elvégezzék, és hogy ezeket a különben az 1. számú táblázatnak megfelelő lélekösszeírások elvégzésére kiküldött tisztségviselőknek felterjesszék.

Végezetül kegyesen elrendeljük, hogy az egyes számú táblázat szerinti lélekösszeírást kiküldött megyei tisztségviselők végezzék, ehhez kapcsolják azután az előírt rendben a házasságkötések, csakúgy mint a lelkek csökkenésének és növekedésének összeírását, amelyet a helységek plébánosainak és lelkészeinek kell végrehajtaniuk és felterjeszteniük, majd miután ezt a megyén keresztül felterjesztették, a másik, kettes számú táblázatot a tisztségviselők munkájának megkönnyítésére az ennek a Királyi Helytartótanácsnak alárendelt Számvevő Hivatal készítse el, amelyet időről időre elénk kell terjesztenie."[40]

Ennek megfelelően utasította a Helytartótanács a megyéket az év folyamán (1772. június 1-jén): az összeírásokat a kiküldött egységes minta szerint, a kellő időben végezzék el és küldjék el a Helytartótanácsnak, mégpedig úgy, hogy az „A" lapot (állónépesség táblája) a megyei tisztségviselők, a „B" (házasságok) és „C" (növekedés, csökkenés) lapot pedig a plébánosok és protestáns lelkészek készítsék el, majd az összegyűjtött községi lapokat a megyei tisztviselők küldjék fel a Helytartótanácshoz.[41] Ezt a végrehajtási szisztémát tükrözik az összeírási lapok mai „lelőhelyei" is: a községi összesítőlapok másolatait megtalálhatjuk

---

mintatáblák közül az 1. számú a községi, a 2. számú a megyei, a 3. számú a szabad királyi városok összesítő lapja volt (lásd: Fügedi 1966. 370.).

[40] *„…negue aliud eisdem Parochiis et Ministris quantum ad hoc genus operationis opportune imponi posset, quam ut De –et Accrescentiae Animarum Matrimoniorum item conscriptiones peragant, atque has exmittendis caeteroquin ad conscriptionem Animarum juxta Tabellam sub nro 1 peragendam Magistratualibus exhibeant.*

Fine clementer decernimus, ut Conscriptio quidem Animarum juxta Tabellam nro 1 per exmittendos Magistratuales comitatenses peragatur, huic dein praescripto ordine conscriptio Matrimoniorum, nec non De – et Accrescentiae Animarum per Locorum Parochos et Ecclesiarum Ministros peragenda, et exhibenda subnectatur hac dein per Comitatus submissa, alia sub nro. 2 Tabella ad alleviandam etiam Magistratualium Operationem per officinam Rationariam Consilio huic Lttli Regio subalternam conficiatur, nobis de tempore in tempus demisse repraesentanda."

[41] Pest Megyei Levéltár, Intimata, IV/1. C/1–2.

megyei és városi levéltárainkban (Bácskai 1965. 55–67.), míg az ezekből készített országos összesítéseket a Kancelláriai Levéltárban.[42]

1774-től azonban a végrehajtást újra módosították, mind az állónépesség, mind a népmozgalom összeírását a plébánosokra és a lelkészekre bízták (Fügedi 1966. 371.). A Helytartótanács Gazdasági Bizottságának 1780. évi jegyzőkönyve felidézi a királynő 1774. évi rendelkezését: *„A plébánosok, mivel ők ismerik legjobban a plébániájuk lakosait, és ráadásul az egyházi anyakönyvek kéznél vannak számukra, végezzék el mindenki egyénenkénti összeírását."*[43] A plébánosoknak nemcsak a népmozgalmi táblákat kellett elkészíteniük, hanem a népesség különböző kategóriák szerinti összesítését is, majd azokat egyházi feletteseiken keresztül kellett a megyei tisztségviselőknek (járási szolgabíráknak) megküldeniük, akik a lapokat a megyének továbbították, ahol az ellenőrzés és a megyei összesítés munkáját végezték.

„…a helységek plébánosai és a protestáns egyházak lelkészei mint a gondjukra bízott lelkek legjobb ismerői, és még az egyházak anyakönyveinek őrzői, ezt a helyi avagy individuális összeírást végezzék el, és azt a katolikusok a körzeti esperes vagy főesperes útján, a protestánsok lelkészei viszont közvetlenül a megye járási tisztviselőjének küldjék át, aki azt a saját járási táblájára tartozik átvezetni és éppígy az alispánnal aláíratni, és ő vagy maga a megye azt a megállapított időben Királyi Fényességednek és a Magas Királyi Tanácsnak köteles elküldeni."[44]

A választott megoldás mintegy középütt helyezkedik el a Helytartótanács és a megyék, illetve az udvar eredeti álláspontja között. Az összeírás munkájával valóban nem terhelték a megyei tisztkart, azt valóban a papságra hárították, de a szervezési, ellenőrzési, összesítési feladatokat a megyéknek kellett vállalniuk, abból nem húzhatták ki magukat teljesen. Ettől némileg eltért a szabad királyi városokban alkalmazott gyakorlat, ahol az összeírást a városi hatóságnak kellett elvégeznie,[45] mégpedig a háztulajdonosok által vezetett név szerinti listák alapján (*II/4.* táblázat, Thirring 1934. 155.).

„*A szabad királyi városok minden egyes háztulajdonosa a házaiban lakó lelkeknek a házankénti összeírását az ide példaként az A jelzés alatt csatolt norma szerint terjessze be, és miután ezeket a városnegyedek alkapitányai a magisztrátus elé terjesztették, a magisztrátus egy erre a célra külön felkészített egyén útján az egész város összesítését egy másik, B jelzés*

[42] OL Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, A 39, 3219, 1780. (1777 és 1778-ra vonatkozó összesítések), lásd még Dányi, 1993. 157. forrásmegjelöléseit, a megyei anyag 1773-tól (Somogy, Sopron,) illetve 1774-től maradt fenn (Pest megye).

[43] *„…iidem locorum parochi, velut optimam Parochianorum suorum notitiam, ipsasque insuper Ecclesiarum matriculas, ad manum habentes, individualem quorumlibet conscriptionem peragant."* (Protocollum comissionis Oeconomico-mixtae. OL Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 3219/1780, 28.)

[44] *„…Locorum Parochi, Ecclesiarumque Acatholicarum Ministri, velut optimam animarum suae curae creditarum notitiam, ipsasque adhaec Ecclesiarum matriculas ad manum habentes localem, seu individualem istiusmodi conscriptionem peragant, eamque Catholici quidem medio Districtualis Vice –vel Archidiaconi, Acatholicorum vero Ministri per se immediate Processuali Comitatus Officiali transmittant, per hunc ad Tabellam sui Processus transferendam, taliterque V.Comiti consignandam, et per hunc vel ipsummet Comitatum statis temporibus Regiae Serenitati Vrae et Ex. Consilio Regio submittendam…"* (Protocollum, 29.)

[45] OL Kancelláriai Levéltár Acta Generalia, A39, 444/1772.

alatt csatolt minta alapján terjessze be, és majd minden év elején ennek a Királyi Helytartótanácsnak hiánytalanul küldje el."[46]

Az összeírás alapjául szolgáló név szerinti listák – a szabad királyi városoknak küldött mintatáblázat, valamint néhány városban és községben megmaradt lista tanúsága szerint (Bácskai 1965. 55–67., 1969. 5–10.) – a kamarai birtokokon a 60-as években kipróbált módon készültek, a mintatáblázat azonban világosan mutatja, hogy megpróbálták kijavítani a korábbi hibákat, az előírt tábla már minden, az egyes háztartásokban élő személy összeírását kötelezővé tette, nemük, koruk, vallásuk, a háztartásfőhöz fűződő kapcsolatuk feltüntetésével, és elhagyták a csak a nukleáris családok összeírását sugalmazó fejlécet (*II.4.*). Az összeírások 1772-től tehát egységes, nyomtatott táblák alapján, községi szinten készültek a név szerinti (háztartásonkénti) listák és az egyházi anyakönyvek alapján, 1774-től változatlan szervezeti formában a katolikus plébánosok és protestáns lelkészek által. Megyei szinten a helyi adminisztráció összegezte ezeket községsorosan, az országos összesítéseket a Helytartótanács végezte, itt folyt az összeírás tapasztalatainak és maguknak az adatoknak az értékelése is (1777-es „*Synopsis"* és 1780-as „*Protocollum"*).[47]

A községi összeírásokat a plébánosoknak és lelkészeknek Vízkereszttől kb. január közepéig kellett elkészíteniük, amikor a nép otthon tartózkodott, és a községi összesítő lapokat január 20-ig kellett elküldeniük az espereseknek, illetve a járási szolgabíróknak. A megyénél felül kellett vizsgálni az összeírásokat, az esetleges hibákat ki kellett javítani, majd március 15-ig a megyei összesítést a Helytartótanácsnak fel kellett küldeni.[48] A Helytartótanács a megyei anyagból minden év május 1-jéig tartozott volna az országos összesítéseket elkészíteni:

„…a jövőben a lélekösszeírásokat könnyebb munkával kell elkészíteniük a szóban forgó törvényhatóságoknak, és így ezek elküldése után az összesítő táblát legkésőbb minden év május 1-ig kell alázatosan elénk terjeszteni."[49]

Az eredmény a többszöri utasítás ellenére sem volt kielégítő, a dokumentumok újra meg újra az összeírások elmulasztásáról tanúskodnak. Egyrészt minden évben hiányzik néhány megye az országos összesítésekből, ezekben az adott évben nem, vagy csak késve készültek összeírások (Fügedi 1966. 377.), másrészt több évről csak késve sikerült összesítéseket készíteni. Az összeírások történetét nehéz pontosan rekonstruálni, annyi

[46] *„Singuli in Liberis Regiisque Cittibus Domorum Proprietarii domualem Animarum in Domibus suis hospitantium Conscriptionem norma isthic sub A. exemplificative acclusa, adpromptent, hacque Magistratui medio subalternorum quadrantalium Capitaneorum exhibita, ipse dein Magistratus medio alicujus ad id peculiariter instruendi summariam totius Cittis Conscriptionem altera sub B. isthic adjacente Idea adpromptent, sub ipsum mox cujusvis Anni Exordium Consilio huic Lttli Regio infallibiliter submittendam."* (Pest város Levéltára, Intimata a a, nro. 4665.21.)

[47] Dányi 1960 és OL Kancelláriai Levéltár, A 39, 3219/1780

[48] Fügedi 1966. 373., 376. és Protocollum, 30–31. (1774. évi rendeletre hivatkozva).

[49] *„…in futurum Animarum Conscriptiones a respectivis Jurisdictionibus faciliori opera perfici, ac ita demum ex iis submittendis universalis Tabella ad summum usque 1am Maii Anni singuli Nobis demisse representari debeat."* Mária Terézia a Helytartótanácsnak 1780. március 25-én (OL Kancelláriai Levéltár, A39. Acta Generalia, 1510/1780.

bizonyos, hogy 1780. március 25-én a királynőnek a Helytartótanácshoz intézett leiratában a következőt olvashatjuk:

„…a mondott táblázatok pontos elküldésének olyannyira nem lehettünk tanúi, hogy már több év telt el úgy, hogy eddig egyetlenegy jelentést sem kaptunk."[50]

A Helytartótanács a feladat elmulasztásáért a megyékre hárította a felelősséget, ugyanakkor a Gazdasági Bizottság a királynő felszólítására kidolgozta a munka megkönnyítését célzó javaslatait (1780-as Protocollum):

„Legszentebb Őfelségének a múlt március hó 25-én kibocsátott kegyes rendelkezése megparancsolta, hogy a már több éve elmulasztott Lélekösszeírások tábláit terjesszék fel, és egyszersmind ebben az annyiszor sürgetett ügyben az előrejutás nehézségének okát derítsék ki, és a felmerült akadályokat hárítsák el, és végül tegyenek javaslatot a gazdasági bizottságban a munka megkönnyítése érdekében annak lerövidítésére. Most ugyanaz a nevezett bizottság a legalázatosabban ide összehívott tagjaival eme Királyi Helytartótanács elé terjesztette a kívánt jegyzőkönyvet, amely útján arról tesznek jelentést, hogy annak oka, miszerint az 1777. évtől fogva efféle táblázatokat nem terjesztettek elő, az, hogy az illetékes törvényhatóságok, noha gyakrabban, mint évente figyelmeztette őket a kívánt összeírások elküldésére ez a Királyi Helytartótanács, azokat mégis felettébb későn, sőt inkább a teljes év eltelte után küldték fel, amikor már újra egy effajta újabb összeírást kell felküldeni."[51]

Hogy a királynői felszólításnak volt foganatja, azt az új összeírási táblák kidolgozása mellett bizonyítja az is, hogy a Helytartótanács válaszához és a felterjesztett jegyzőkönyvhöz csatolta az 1776., 1777. és 1778. évekre vonatkozó országos összesítéseket. Mai tudomásunk szerint ezek az országos összesítések, ha késve is és nem hiánytalanul, 1774 és 1783 között minden évben elkészültek (Fügedi 1966. 377.).[52] A Protocollum azt is elmondja, hogy a Helytartótanácsnál folyamatosan végezték a beérkezett megyei táblák összesítését, de ezek időnként teljesen elmaradtak, vagy igen késve érkeztek, ezért a több éves késlekedés az országos összesítő táblák elkészítésénél:

„…néhány megye azokat eddig egyszerűen nem, jó néhány pedig csak a teljes év letelte után küldte fel, ezért történt, hogy míg ez a Bizottság azért, hogy minél teljesebb táblázatot

---

[50] *„…adcurata dictarum Tabellarum submissio adeo non observaretur, ut anni jam plures elabantur, quin ullam eatenus Relationem accepissemus."* (uo. mint a 47. lábjegyzet)

[51] OL, A39, Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 3219/1780.: *„Benigno Majestatis Vestrae Sacratissimae de 25a praeteriti mensis martii sub nro. 1510 emanato mandato, quo mediante tabella conscriptionis Animarum a pluribus jam annis intermissa submitti unaque causa ardui in hoc toties adurso negotio progressus investigari occurentiaque in eodem impedimenta removeri, ac denique modus compendiandi, per idque facilitandi laboris proponi jubebantur, ad commissionem oeconomico-mixtam inviato eadem nunc fata commissio perdemisse isthic cum suis provocatis advolutum consilio huic Locumtenetiali Regio protocollum exhibuit, quo mediante causam non exhibitae inde ab anno 1777 istiusmodi tabellae, eam subesse referendo, quod respective Jurisdictiones saepius licet quotannis ad desideratarum conscriptionum submissionem medio consilii istius Locumtenentialis Regii monitae, easdem attamen sero admodum, ac a potiori post integri non nisi anni effluxum, cum nova iterum istiusmodi conscriptio submittenda fuerat, submiserint."*

[52] Jelenleg ebből az időszakból az 1777., 1778., 1780., 1781. és 1782. évi országos összesítésekkel rendelkezünk (Dányi 1993a 109.). A többi évre vonatkozó összesítés, köztük az említett 1776. évi, valószínűleg selejtezés áldozata lett.

terjeszthessen elő, a nagyobbik részre vonatkozó anyag felküldésével késlekedett, év év után telt el, anélkül hogy bármely összesítő táblát terjeszthetett volna vagy terjeszthetne elő még most is. Mivel Legszentebb Őfelsége ezeket a táblákat kegyesen neki felküldeni parancsolta, ezért azokat {a Bizottság} az 1776., 1777., 1778. évekre vonatkozó eddig felküldött összeírásokból sorban összeállítva a csatoltakban a legalázatosabban előterjeszti."[53]

A Gazdasági Bizottság idézi a megyék panaszát, miszerint a plébánosok és lelkészek késlekedése és hanyagsága miatt nem készülhettek el időben a megyei táblázatok:

„Mivel mégis több megye az elmúlt évek folyamán arról panaszkodott, hogy részint az annyira kívánt egyéni (helyi) összeírásokat az illetékes helyi plébánosoktól ismételt kérés ellenében sem kaphatták meg, részint pedig hogy azokat a plébánosok fölöttébb felületesen és hiányosan elkészítve terjesztették be nekik."[54]

Hasonló indoklást találhatunk a felterjesztett összeírások hiányosságának okairól a Pest megye által 1773 februárjában a Helytartótanácsnak írt levélben (a szöveg szerint az 1772. évi rendelet alapján végrehajtott conscriptioval kapcsolatban, amely sem a helytartótanácsi, sem a megyei levéltárban nem található ma már):

„…egyszersmind arról is beszámolunk, hogy több helyen a házaspárok, csakúgy mint a lelkek növekedése és csökkenése nem lett a szóban forgó összeírásokba illesztve, mert azokat a helységek plébánosai és hasonlóan az egyházak lelkészei eddig nem terjesztették elő, mihelyt azokat ők nekünk jelentik, mi Királyi Őfényességének és a Magas Királyi Helytartótanácsnak felküldjük."[55]

A plébánosok, protestáns lelkészek és különösen a görögkeleti pópák elleni panaszok állandóan ismétlődnek a megyék Helytartótanácshoz küldött jelentéseiben.[56] A Helytartótanács nemcsak a plébánosok munkájának ellenőrzését bízta a megyékre, hanem az alispánok kötelességévé tette, hogy a késlekedő vagy hanyag plébánosokat és lelkészeket név szerint jelentsék föl a Tanácsnál (Protocollum, 31.). A püspököket ugyanakkor 1774 után az 1780-as Protocollum ismételten felszólítja, hogy figyelmeztessék a plébánosokat a gondos összeírásra (30.). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az összeírást végző egyháziaknak is sok

[53] Protocollum, 28.: „*nonullos Comitatus easdem adusque etiam simpliciter non, complures vero nonnisi post integrum et quod excedit annum submisisse, hincque factum, ut dum Comissio isthaec, quo magis completam istiusmodi Tabellam exhibere possit a restantium maximam partem submissione praestolarentur, annus post annum effluxerit, quin tamen unquam universalem Tabellam praesentare potuerit, possitque etiamnum. Quum attamen sua Majestas Sacrma easdem Tabellas sibi defacto submitti clementer jubeat, idcirco eas prout de Annis 1776., 1777., 1778. ex submissis in praesens usque Conscriptionibus successive adpromtatas in acclusis humillime praesentat."*

[54] Protocollum, 29–30.: „*Quia tamen complures Comitatus decursu praeteritorum annorum questi fuissent, partim quidem, quod praedesideratas individuales conscriptiones a concernentibus locorum Parochis, erga iteratas etiam requisitiones obtinere haud possint, partim vero quod eaedem obiter admodum et mance per eosdem Parochos confectae sibi exhibeantur."*

[55] *„…ac una etiam insinuamus in nonullis locis matrimoniorum paria, nec non de et accrescenciam animarum praeattactis conscriptionibus insertam non esse ideo, quod easdem locorum Parochi et respective Ecclesiarum Ministri hucdum non exhibuerint, quae ut primum nobis per eosdem praesentatae fuerint Serenitati Vestrae Regiae et Excelso Consilio Locumtenentiali Regio submittemus."* (Pest m. Levéltár, Protocollum Rescriptorum, 1773–75. 18.)

[56] Fügedi 1966. 373. és OL, Helytartótanácsi Levéltár, Protocolla sessionalia, 1771–1783.

nehézséggel kellett megküzdeniük. Az 1780-ban Batthyány kardinálishoz intézett feljegyzés szerint:

„4. A rendelkezés 7. pontja előírja, hogy a Conscriptio Animarumot január hó közepe táján kell végrehajtani, bölcsen egyébiránt, mert a szolgák és szolgálók közvetlenül január első napjaiban az állandó tartózkodási helyükön vállalnak szolgálatot (főleg a szomszédos településekről valók), és kétségtelenül ott tartózkodnak az új évtől mintegy két héten át, és mivel a 6. pontban előírják, hogy vigyázni kell arra, nehogy egy és ugyanazon személy kétszer kerüljön az összeírásba, amire leginkább a szolgáknál és szolgálóknál kell figyelni.

Azonban úgy az Eminenciádhoz intézett Kegyes és Kegyelmes utasításban, mint az idézett rendelkezésben az áll, hogy úgy kell az összeírást elvégezni, hogy ugyanezen hó 20-ka táján a plébánosok az esperesek számára, és azok pedig a megfelelő járási hivatalnoknak azt átküldjék.

De ez a Kegyes Rendelkezés sok nehézségget rejt magában: 1. Felteszi, hogy majd minden plébános kb. 5 napon belül végrehajthatja az összeírást, táblázatba foglalhatja és az esperesnek elküldheti azt. Ily módon sem a plébánosok feladatai, sem a plébániák különbözősége úgy népességszámban, mint a filiák számában, sem a filiák távolsága a matertől, sem a plébánosoké az esperestől, sem bizonyos hegyek és erdők között fekvő helyek nehéz és veszélyes téli megközelítése nem lett figyelembe véve. 2. A plébános még egy fél napot sem tehet hozzá megváltoztathatatlanul megállapított feladatához, mert már egyik vagy másik település betegéhez vagy temetéséhez hívják, és gyakran fél napokat kell ezekre fordítania, és már sürgős a keresztelés, a naponta megtartandó kánoni órák és szentmisék, így az összeírás nehéz napjaiban még élelmet sem tud magához venni. 3. Az egyik plébánosnak 800, a másiknak ezer, a harmadiknak több mint kétezer híve van, az egyiknek egy, a másiknak két vagy három vagy több települést kell könnyen vagy nehezen megközelítenie. Végül nem minden plébánosnak van rendszeres futára a településen, hogy a táblázatot tüstént és egyenesen az esperesnek elküldje, hanem a községi bírók útján küldik azt tovább, és mivel semmi rendelkezési lehetőségük sincs, gyakran heteken át elakadnak a táblák. Nem látom, hogyan lehet ekkora különbözőségben és a plébánosok leggyakoribb elfoglaltságainak eltérései mellett kb. öt napon belül minden plébánosnak végrehajtania és az esperesnek elküldenie az összeírást. Olyan munkát rendeltek el, amely még a dolgos ember szorgalmát is meghaladja. Ezt legjobban azok tudják, akik több éven át több község efféle összeírásait végezték.

5. II. A megyéket kegyesen megbízták azzal, hogy kb. március közepén küldjék föl az összesítő táblákat, így számukra másfél hónapot engedélyeztek. Noha kétségtelennek látszik, hogy könnyebb az aritmetikában gyakorlati jártassággal rendelkező tisztviselő által a községek külön tábláit egy megfelelő járási összesítőre két napi munkával és azután akár 80 község tábláit is egy megyei összesítőre öt napon belül áttenni, mint három vagy négy kétezer vagy még több lelkes települést a káplántól megfosztott plébánosnak aprólékosan összeírni, a lelkeket a nemek, kor, állapot és vallás különbözősége szerint táblázatokba szétválogatni, a

nemek és állapot számbavétele szerint a lelkek csökkenését és növekedését, a megkötött és felbontott házasságokat és a máshová költöző párokat összegyűjteni."[57]

A plébánosoknak és lelkészeknek a munka nagysága és az egyéb feladatok sokasága, az összeírást nehezítő téli útviszonyok mellett más problémákkal is szembe kellett nézniük. Ugyan valóban rendelkeztek az anyakönyvekkel, de azok eredetileg nem tartalmaztak társadalmi állás szerinti megjelöléseket, illetve a házasságkötéseknél korábban nem jelölték a házasulók életkorát, a lélekösszeírás viszont megkövetelte a népmozgalmi események conditio, nem, kor és felekezet szerinti csoportosítását. Egyöntetű tapasztalat, hogy a házasságok korbejegyzése a lélekösszeírások hatására indult el az 1770-es évek elején,[58] és az anyakönyvi bejegyzéseket gyakran látták el a Conscriptio vezetéséhez szükséges kiegészítő információkkal.[59] A népességszám megfelelő kategóriák szerinti nyilvántartása még nehezebb

---

[57] „*4. Normativa puncto 7. praescribitur peragenda Animarum Conscriptio circa medium mensis Januarii, hoc equidem sapienter, quia servi et ancillae in continuo primis diebus Januarii certae domus servitiis conducunt (praecipue ex vicinis possionibus assumpti) se sistunt, indubie tamen inter duos a novo anno hebdomades, atque puncto 6. praescibitur cavendum ne una eademque persona bis conscriptionem ingrediatur, quod maxime in servis et ancillis animadvertendum.*

Verum proponitur tam in Bgno Gratioso ad Eminentiam Vram Intimato, quam in provocato Normativo ita esse admaturandam Conscriptionem, ut circa 20am ejusdem mensis per Parochos Vice-A-diaconis et per hos concernenti Processuali Officiali transmittantur.

Ast Bgna haec ordinatio multas habet difficultates: 1. supponit, quasi omnis Parochus intra 5 circiter dies Conscriptionem peragere, Tabellae inserere et V-A-Diacono submittere posset. Ideoque nec sors Parochorum in munere, nec diversitas Parochiarum tam quoad populi, quam quoad filialium numerum, nec distantia tam filialium a matre, cum Parochorum quorundam a V-A-Diacono nec difficilia et periculosa quorundam locorum inter montes et sylvas subinde itinera hyemalia in considerationem assumuntur. 2. Parochus ne dimidium quidem diem certo destinato operi invariabiliter addicere potest, quia jam ad infirmum, hujus vel illius Possessionis, jam ad funus vocatur, dies dimidios in his saepe consummere debet, jam urgens est baptismus, Horae Canonicae et Missae Sacrificium quotidie celebranda, alimenta quoque fastigiosis diebus Conscriptionis sibi subtrahere nequit. 3. Alius parochus 800, alius mille, alius bis mille et ultra Animas habet, alius in una, alius in duabus vel tribus aut pluribus possionibus facilis vel difficilis accessus. Denique nec quivis Parochus cursorem ordinarium habet in possione ad tabellam paratam continuo et directe V-A-Diacono submittendam, sed per Judices possionum promovet et quia dispositiones nullae, saepe per hebdomadas adhaerent Tabellae. Quomodo in tanta differentia et Parochorum frequentissimarum occupationum diversitate inter 5 circiter dies uniformiter ab omnibus Parochis peracta et V-A-Diacono submissa exigi possit Conscriptio? non video. Opus jubetur quod etiam laboriosi hominis superat industriam. Hoc optime illi, qui pluribus annis plurium possionum ejusmodi Conscriptiones peregerunt, norunt.

5.II. Cottibus bgne committitur, ut circa medium martii tabellas generales submittant, atque adeo his conceditur semialter mensis. Cum tamen indubium esse videatur, facilius possionum Tabellas particulares ad unam respective Generalem Processualem per biduum et porro 80 etiam possionum tabellas particulares ad unam Generalem I. Cottus per D. Magistratualem Arithmeticae practice gnarum intra 5 dies transferri, quam tres aut 4 possiones bis mille et amplius Animarum per Parochum capellano destitutum, ad minutam conscribi, Animas pro diversitate sexus, aetatis, conditionis et Religionis ad tabellas seligi, pro ratione sexus et conditionis de- et accrescentiam Animarum, Matrimoniorum contractorum, dissolutorum et Pariam aliorsum migrantium colligi posse." (Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. nro 8. NB.)

[58] Ezt tapasztalhattuk szinte valamennyi vizsgált anyakönyvben (mezőkövesdi, pilisborosjenői, ürömi, rákoscsabai, újkécskei római katolikus; csővári evangélikus), viszont a makádi és rákoscsabai református anyakönyvekben nem találtunk házasodási életkorokat. A korbejegyzés általában megmarad az anyakönyvekben, néhány kivétellel (pl.: Mezőkövesd, ahol II. József halála után évtizedekre abbahagyják a házasodási kor bejegyzését). Megfigyelésünket megerősíti Benda Gyula, Faragó Tamás, Melegh Attila szóbeli közlése is.

[59] A rákoscsabai és újkécskei római katolikus anyakönyvben is rendszeresen megjelennek a conditiora vonatkozó bejegyzések: nobilis, plebejus, extraneus quasi domiciliantes, servus, ancilla, spurius, in partu enectus, vagyis a lélekösszeírások kategóriái. A csővári evangélikus anyakönyvben megtalálhatjuk a népmozgalmi események évenkénti összesítéseit is, valamint az anyakönyv végén a népesség számának nem és kiskorúak, nagykorúak szerinti bontását.

lehetett, ehhez évről évre vezetni kellett azokat a háztartásonkénti listákat, amelyek alapján a községi összesítő táblákat el lehetett készíteni. A népesség minden tagjának regisztrálása és effajta kategorizálása valóban új feladat volt az egyházak számára, és egész éven át tartó folyamatos munkát követelt, amely valóban jelentős többletterheket rótt a plébánosokra és lelkészekre.

A Batthyány érsekhez intézett feljegyzés joggal mutatott rá a statisztikai munka elvégzéséhez szükséges gyakorlat hiányára, ami szintén nehezítette a táblázatok pontos és határidőre való elkészítését: a plébánosok többsége a táblázatokhoz fűzött megjegyzések szerint minden nehézség nélkül levelezett latinul, de az összeadás gyakran meghaladta képességeiket, amint a számolási hibák tömkelege bizonyítja. Az adatok táblázatos összesítése is szokatlan lehetett számukra, a Pest megyei összeírások során 1778 előtt nyilván a táblázat félreértése folytán nem a halálozások számát részletezik felekezetek szerint, hanem az összes csökkenését (Őri 1994. 49.).

A bajokat tetézte a nyomtatványokhoz való hozzájutás nehézsége (Fügedi 1966. 373.), ez különösen az első években vagy a táblázatok átalakításakor (1780 után) okozhatott problémát, az előre nyomtatott táblázatokat egyébként néhol kézzel írtakkal pótolták. Ahogy láttuk, gondot okozott a kész táblák továbbküldése is, ha pedig a megye visszaküldte az anyagot, az tetemes időveszteséget okozhatott. A megyei összesítőket a Helytartótanács is visszaküldhette, ez többször megtörtént, különösen az átalakítás után az 1781. évi anyag esetében.[60] A világi és egyházi hatóságok kényszerű együttműködése mindenesetre igen nehézkessé tette az összeírások menetét, a késlekedések és hiányosságok mögött sok esetben ez áll. A megyék főleg eleinte igyekeztek a teljes anyagot begyűjteni, és azt küldték el a Helytartótanácsnak, később inkább a plébánosokra hárították a felelősséget, és nem vártak az összes elmaradt táblára.[61]

A községi összesítő lapok elkészítésében – amennyiben a lakosság vegyes vallású volt – nagy nehézséget okozott a különböző egyházak együttműködése. Az összeírás maga egyházközségenként folyt, az összesítést viszont községenként, tehát a világi közigazgatás egységei szerint kellett elvégezni, mégpedig úgy, hogy minden községről csak egy összesítő lap készüljön:

„9. Azokon a helyeken, ahol csak egy vallás hívei találhatók, ott annak a vallásnak a plébánosa vagy lelkésze fog összeírni, ahol azonban különböző vallások nyilvános gyakorlata folyik, ott a protestáns lelkészek csak a saját hitvallásuk szerinti lakosokat írják össze, az összes többieket viszont egyedül a katolikus plébános, mégpedig úgy, hogy a protestánsokat a katolikusokkal együtt a helység katolikus plébánosa egy és ugyanazon táblára átírja, ahol pedig csak a római katolikus vallás gyakorlata folyik – mégha ezekkel protestánsok keverednek is –

[60] Pest megye 1775. évi anyagát 1776. okt. 7-én küldi vissza a Helytartótanács (1776. szept. 27-én terjesztették fel), visszaküldik Szabolcs, Szatmár, Nyitra megyék, Pest, Bélabánya, Bazin, Breznóbánya, Eperjes, Kassa, Kismarton, Lőcse, Modor, Nagyszombat, Pécs, Szatmárnémeti, Szeben, Szeged, Újvidék, Zágráb városok 1780. évi összesítéseit (Helytartótanácsi levéltár, Protocolla Sessionalia)

[61] Pest m. Levéltára, Protocollum Rescriptorum, 1773–75. 18.

ezeket éppúgy, mint a katolikusokat a helység katolikus plébánosának kell összeírnia. Ellenben ha egy egyébként protestáns helyen néhány katolikus is él, akkor azokat semmiképpen sem a helység protestáns lelkésze, hanem az anyaplébánia katolikus plébánosa fogja összeírni és rávezetni annak a helynek a táblájára.

10. A katolikus plébánosok ne csak az anyaplébánián, hanem az oda tartozó filiákon is végezzék el az összeírást, mégpedig figyelve arra, nehogy a filiák az anyaplébániákkal együvé kerüljenek, hanem minden egyes helyet külön táblára vegyenek fel."[62]

Ahol a lakosság egy felekezethez tartozott, ott nem volt probléma, az sem okozhatott különösebb gondot, hogy a leányegyházak népességét külön táblára kellett felvenni, hiszen az anyakönyvi bejegyzések általában elkülöníthetőek voltak a házasulandók illetősége, vagy a keresztelések, temetések helymegjelölése alapján. A puszták (praediumok) pedig nem számítottak külön közigazgatási egységnek, ezért kerültek többnyire egy táblára azzal a községgel, amelyhez tartoztak. Különböző felekezetű lakosság esetén azonban a felekezetek hierarchiája és rivalizálása miatt a helyzet sokkal bonyolultabb volt. A felekezetek közötti párbeszéd és együttműködés a községi összesítés elkészítése miatt ott is szükséges volt, ahol két anyaegyház létezett egymás mellett, bár itt az összeírás külön folyhatott. Pest megyei tapasztalataink alapján nyilvánvaló, hogy az esetek többségében a közös községi összesítő lap elkészült, az ellenpont a Váci járás volt, ahol a protestáns anyaegyházzal és katolikus lakossággal rendelkező településeken minden esetben két összesítőívet készítettek, ha egy harmadik felekezet hívei is éltek ott, azok egy másik település anyaegyházához tartozva a katolikusok összesítő lapján szerepelnek.

Az összesítőívek egy részén szerepel aláírás, amelynek segítségével rekonstruálni lehet az összeírás gyakorlati lefolyását. Ahol a községben katolikus mater állt fenn, és emellett éltek más vallású hívek is, akik valamely más település imaházát látogatták, ott a katolikus plébános végezte el az összesítést (Dunabogdány, Dunaharaszti, Zsámbék, Pereg). Ez megfelelt az utasításnak és a katolikus és protestáns egyházak viszonyát a türelmi rendeletig szabályozó Carolina Resolutio szellemének is: azoknak a helységeknek a protestáns lakói, ahol nem folyt nyilvános protestáns vallásgyakorlat, bizonyos vonatkozásban a katolikus plébános felügyelete alá tartoztak (Ember 1989a, 412.).[63] Az viszont a forrásokból

[62] Összeírási utasítás (*Brevis Instructio*), Protocollum, 19–20. és Őri, 1994. 54.: „*In locis, ubi unius dumtaxat Religionis Animae reperiuntur, per ejusdem Religionis Parochum, vel Ministrum, ubi vero distinctae Religionis publicum Exercitium obtinet, Acatholici Ministri suae dumtaxat Professionis Incolas, reliquos vero omnes solus Parochus Catholicus conscripturus est, ita tamen, ut Acatholici cum Catholicis ad unam, eandemque Tabellam per loci Parochum Catholicum transferantur, ubi autem solum Romano-Catholicae Religionis exercitium viget, etsi his Acatholici etiam intermixti sint, tam hi, quam Catholici per loci Parochum Catholicum conscribendi erunt, et contra, si loco caeteroquin Acatholico existente aliqui etiam Catholici ibidem degant, tunc Catholici neutiquam per loci Ministrum Acatholicum, verum per Parochiae Matris Catholicum Curionem conscribi, et Tabellae Loci illius inferri debebunt. In universum porro*

10. Parochi Catholici non tantum in Parochia Matre, verum etiam in Filialibus eo pertinentibus hanc Conscriptionem facient, eo attamen observato, ne Filiales cum Matribus compenetrentur, ast singulus locus in distincta Tabella exponatur."

[63] Vö.: Gömör megyét utasítja a Helytartótanács, hogy a protestáns lelkészek csak az artikuláris helyeken végezhetnek összeírást. (OL, Helytt. lt. Protocollum sessionale, 1775. 253.)

nem derül ki, hogy a katolikus plébános maga írta-e össze a nem katolikusokat, vagy pedig begyűjtötte az adatokat a más településen élő protestáns lelkésztől, aki az anyakönyvezésüket végezte.

Ahol több felekezet anyaegyházai működtek egy településen, ott a párhuzamos összeírást követően valamiféle közös egyeztetés eredménye volt a községi összesítés (Szentendrén, ahol a lapot a katolikus és a görögkeleti plébános írta alá, mellettük éltek a városban reformátusok is, Apostagon, ahol három felekezet papjai hitelesítették a három anyaegyház híveinek összesítését). Ahogy említettük, ez a gyakorlat valamilyen oknál fogva a Váci járásban nem működött. Cegléden pedig, ahol katolikus és református anyaegyház is állt fenn, továbbá volt evangélikus és görögkeleti vallású lakosság is, csak a katolikus plébános írta alá az összesítő ívet.

Azokon a településeken, ahol a nem katolikus anyaegyház mellett éltek egy katolikus leányegyház hívei, ott ezeket a katolikusokat mindig saját plébánosuk írta össze, amint azt néhány település esetében a kettős aláírások bizonyítják: Dömsöd és Tass községekben (a helyi református lelkész és a peregi plébános aláírása), valamint Dunavecsén és Szalkszentmártonon (szintén a helyi református lelkész és az apostagi plébános aláírása). Ahol pedig mindkét felekezeti csoport leányegyházként egy más település anyaegyházához tartozott, ott a katolikus plébános végezte az összesítést (Áporka). Itt megint az említett alapelvek működtek, amelyek értelmében minden felekezet papjai a saját híveiket írják össze, de a római katolikusok semmiképpen sem kerülhetnek valamely protestáns lelkész „*jurisdictioja*" alá:

„*7. A rendelkezés 1. és 7. pontja úgy rendelkezik, hogy a lelkészek a saját joghatóságuk alá tartozó embereket írják össze és küldjék fel a járási hivatalnoknak {az összeírás tábláit}.*

Ez a mintegy általános, korlátozás és különbségtétel nélkül előírt szabály a pontos összeírás szempontjából nem vehető figyelembe.

Ugyanis 1. A királyi elvi elhatározás és az összeírás 1774. évi utasítása szerint bármely lelkész joghatósága alá tartozó emberek csakis az azonos vallásúak, minél fogva, ha a településen, ahol a lelkész helvét hitvallású, ágostai hitvallású emberek vannak, ezek vagy a helység plébánosának joghatóságához vagy azéhoz tartoznak, amelynek a leányegyházát képezik, sokkal inkább így van a katolikus lakosokkal. 2. A nemes vármegye minden településének csak egyetlen táblázat adatik, de 30 település van, ahol felerészben vagy harmad- vagy még kisebb részben katolikusok élnek akatolikusokkal, hogyan foglalja tehát táblázatba a plébános és a lelkész az övéit? Külön nem lehet, mivel szükséges az összesítés, mivel a lelkek csökkenésének és növekedésének, a házasságok megszűnésének és megkötésének vallási különbség nélkül egyetlen rovata van az egész település számára. Az pedig, hogy ebben az Apostoli Királyságban a plébános alárendelje magát a lelkésznek, egyenesen elfogadhatatlan dolog, és a rendelkezés sem írja elő.

Ezért, ha pontos összeírást óhajtanak, ezt a szabályt csak azokra a településekre lett volna szabad megállapítani, ahol minden lakos a lelkésszel együtt ugyanahhoz a felekezethez tartozik, nem pedig általánosan az egész királyságra vonatkozóan."[64]

A Pest megyei összeírások tanúsága szerint mégis végre lehetett úgy hajtani a községi összesítést, hogy se a katolikus plébános jurisdictioja ne sérüljön, se pedig az összeírási utasítást ne sértsék meg, bár a Váci járás papjainak sikerült ezen az aggályon túltenniük magukat. Ugyanakkor az összesítések nyilván nagy munkát jelentettek, több felekezet olykor más-más településen élő papjainak rendszeres együttműködését igényelték, ami valóban nehézzé tehette mind a pontos regisztrációt, mind az összeírások határidőre való elkészítését.[65]

A Batthyány érsekhez intézett feljegyzés – mint láttuk – a feladat nagysága, a rendelkezésre álló idő rövidsége, a megyei hatóságokkal és más felekezetek lelkészeivel való együttműködés miatt fogalmazott meg kételyeket a munka pontos végrehajthatóságával kapcsolatban. Ugyanakkor, ahogy a megyék az egyházakat tették felelőssé a késedelmekért és a hibákért, itt felmerül a protestáns lelkészek és a megyei tisztségviselők felelőssége is, kategorikusan visszautasítva azt a vádat, miszerint egyedül a katolikus plébánosok volnának minden baj okozói. A protestáns egyházak összeírásokkal kapcsolatos véleményéről, hozzáállásáról nem sokat tudunk, a görögkeleti pópákat viszont a megyék sok panasszal illették. A római katolikus egyház számára nemcsak a joggal panaszolt többletmunka és papjainak helyenkénti felkészületlensége jelentett problémát, elvi szembenállás is felmerült az állami népesedéspolitikával és a vele összefüggő népesség-összeírásokkal kapcsolatban. Migazzi bécsi érsek és váci püspök foglalta össze az egyház véleményét a Sonnenfels-féle

---

[64] *„7. Normativi punctis 1. et 7. disponitur ut Ministri suae iurisdictionis homines conscribunt et Processuali Cottensi Offli submittant.*

Haec velut generalis sine limitatione et differentia praescipta regula pro exacta Conscriptione observabilis non est.

Nam 1. et secundum Ideales Resolutiones Reas et Conscriptionis Anni 1774o Instructionem cujusvis Ministri Jurisdictionis homines sunt tantum ejusdem Confessionis, proinde si in loco, ubi Minister est Helveticae Confessioni addictus, sint homines Augustanam profitentes, hi pertinent ad jurisdictionem Parochi seu loci, seu cujus est filialis, multo magis Catholici residentes. 2. Ad quamvis Possionem in I. Cottu unica datur Tabella, 30 sunt Possiones ubi dimidio aut in una tertia, aut plus minus degunt Catholici cum Acatholicis, quo modo igitur inseret Tabellae Parochus suos et Minister suos? Seorsum non possunt, quia opus est summatione, quia decrescentiae et accrescentiae Animarum, Matrimoniorum rescissorum et contractorum sine differentia Religionis una est rubrica pro tota Possione. Ut autem in hoc Regno Apostolico Parochus se subordinet Ministro, prorsus inconveniens est, sed nec in Normativa praescribitur.

Quapropter si exacta desideratur conscriptio haec regulae tantum pro illis Possionibus, quae omnes incolas ejusdem cum Ministro Confessionis habent statuendae fuissent, non autem ut generalis pro toto Regno." (Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. nro 8. NB.)

[65] Példaként szolgálhat a peregi katolikus plébános, aki elkészítette Pereg tábláját a saját katolikus hívei és a Lacházán anyakönyvezett reformátusok adataiból, emellett össze kellett írnia az áporkai katolikusokat és reformátusokat, akik szintén Lacházához tartoztak, a dömsödi és tassi katolikusokat, elkészíteni Dömsöd és Tass összesítőjét az ottani református lelkészekkel együtt és mindezt január első felében! Nem csoda, hogy Dömsöd és Tass a feltehetően hiányos összeírás miatt kiesett a forráskritikai vizsgálat során (lásd a IV. fejezetet). Tass ráadásul a kunszentmiklósi materhez tartozott, de az az összeírás szempontjából egy más egységhez tartozott (A Jász-Kun kerülethez). Itt a világi és egyházi igazgatási határok különbözősége rótt többletfeladatot a peregi plébánosra.

népesedéspolitikával, de tágabban a felvilágosult abszolutizmus populacionista, a katolikus egyház tekintélyét, hatáskörét sértő politikájával kapcsolatban, amely olyan dolgokba avatkozik, olyasmit igyekszik politikai eszközökkel szabályozni, amelyeket a Gondviselésre kellett volna hagyni: *„Sonnenfels doktrínájának már az alaptétele, miszerint az állam gazdagsága a népességen nyugszik, sérti a Kereszténység tanítását, az evangéliumot, a papok cölibátusát."*[66] Nem lehet véletlen, hogy az ő egyházmegyéjéből ismerjük az egyetlen olyan esetet, amikor egy katolikus plébános kereken visszautasítja az összeírás elvégzését, igaz nem elvi-erkölcsi megfontolások alapján, hanem a katolikus egyházi hierarchia integritására hivatkozva:

„Fényességes és kegyelmes úr

Számomra a legtisztelnivalóbb uraság!

A Conscriptio Animarum tábláit, amelyeket nekem kegyeskedett küldeni, a legteljesebb tisztelettel visszaküldöm, mivel minap a kerületi gyűlésünkön közös határozattal az a döntés született – miután a kellő mértékben megfontoltuk a megfontolni valókat – hogy közülünk senki se foglalkozzon ezen összeírással, hacsak nem a Magas Tanács vagy a püspöki konzisztóriumunk által szorítanak minket erre, ami pedig az anyakönyveket illeti, azok nálam lesznek szolgálatra készen. …Alázatos szolgája Georgius Manigay, apostoli protonotarius és dunakeszi plébános 1776. febr. 12-én."[67]

Dunakeszi, Fót, Palota táblái (1775) először ezzel a megjegyzéssel üresen mentek vissza a megyéhez, később – nyilván püspöki utasításra – elkészültek. A királynői utasítás a katolikus egyház püspökei számára kötelezővé tette az összeírás támogatását és a tapasztalatok szerint nem elég lelkes plébánosok munkára buzdítását (1774. jún. 14.):

„*Ezért visszautalva az 1774. jún. 14-én az összes püspök úrnak elküldött körrendeletre, úgy véljük a dologból kifolyólag, hogy ugyanezen püspök urak számára újra el kell rendelnünk, hogy komolyan és hatékonyan szorítsák rá a joghatóságuk alá tartozó plébánosokat kötelességük ezen területének pontos betöltésére…"*[68]

A katolikus egyház minden esetleges elvi kifogása és – mint láttuk – a plébánosok előtt álló nehézségek kellő ecsetelése mellett megfelelt az uralkodói elvárásoknak, sőt az összeírás pontos végrehajtását mintegy becsületbeli üggyé tette tagjai számára:

„*Távol legyen Uraságtoktól ezután az akkora pontatlanság. Azokról beszélek, akik részesek abban. Távol legyen, mondom, leginkább azokban a dolgokban, amelyek közvetlenül*

---

[66] Idézi: Kann 1960. 177. lásd még: H. Balázs 1989a 884.

[67] „*Perillustri ac Generose Dne, Dne mihi colendissime! Tabellas, quas mihi mittere dignabatur intuitus conscriptionis Animarum pleno cum respectu remitto, in nuperna districtuali congregatione nostra communi verbo conclusum est, habitis habendisque rationibus sufficientibus, ne ullus nostrum deinceps se immittat ad eandem conscriptionem, nisi vel ab E. Consilio vel a V. Consistorio Epali nostro stringamur, quod attinet matriculas, apud me ad servitia digestas habebit. die 12a febr. 1776. humillimus servus Georgius Manigay Proto-notarius Apostolicus et Parochus D-Kesziensis."* A Pest megyei levéltárban a községi összesítők között található áthúzott és üresen visszaküldött lapon álló megjegyzés.

[68] Protocollum, 30.: „*Idcirco reflexe ad circulare omnibus Dnis Diaecesanis sub 14a Junii 1774 eatenus expeditum eisdem Dnis Diaecesanis rursus intimandum e re fore censeri, ut Jurisdictionis suae Parochos ad exactum suae hac in parte obligationis implementum serio ac efficaciter adstringant…"*

a világi hivatalnokokhoz kerülnek vissza. Ugyanis azok, amelyeket a vicariusi hivatal kezel, még helyben kijavíthatóak, azokban viszont, amelyek közvetlenül nyilvánosságra kerülnek, az elkövetett hanyagság szégyenfoltot ejt, és gyalázatot hoz nemcsak az egyének nevére, hanem az egész püspökségére, sőt az egész rendre. Következésképp kívánom, hogy Uraságtok a lélekösszeírásban erre az évre vonatkozóan a legpontosabbak és legszorgalmasabbak legyenek, és ezután is ezt a pontosságot és szorgalmat minden számukra végrehajtandó ügyben és feladatban folytassák. …Tudják ugyanis, hogy a Magas Helytartótanács útján történtek rendelkezések arra nézve, hogy ha a megye járási hivatalnoka észreveszi, hogy a helyi összeírás egyik vagy másik rovatában hibásan készült el, akkor azt korrekcióra és javításra visszaküldik annak a plébánosnak, aki azt csinálta. Inkább végezzenek egyetlen munkát és fáradjanak egyszer, szerezzék meg a pontosság dicsőségét, mintsem hogy megkettőzzék a munkát és tűrjék a hanyagság szégyenét."[69]

A római katolikus egyház tehát minden említett kifogás és ellenvetés dacára meghajolt az uralkodói parancs előtt, és kategorikusan állást foglalt a pontos végrehajtás mellett. Hogy a hívek összeírása minden nehézség ellenére a nyolcvanas évekre bejáratott szokássá vált, bizonyíthatja az adatok javuló minősége (lásd a IV. fejezetet), az anyakönyvek adatainak bővülése (elsősorban a majd mindenhol meghonosodó házasodási korbejegyzés), valamint az is, hogy a lélekösszeírásokat az állami kényszerítő erő múltával, 1783 után is folytatták átnyúlva a 19. századba, elsősorban az egyházi névtárak összeállítása céljából (Bácskai 1965. 55.).

Lényegében hasonló a megyék magatartása is: ők ugyan általában elvi kifogásokat nem emeltek (nem úgy, mint a józsefi népszámlálással kapcsolatban), hiszen az összeírás nem terjedt ki a nemesekre, közvetlenül nem sértett rendi érdekeket. Fő törekvésük az volt, hogy – részben a Helytartótanács támogatásával – a munka minél nagyobb részét áthárítsák az egyházakra, illetve hogy a késlekedésekért, hibákért is az egyházi összeírókat tegyék felelőssé. Hozzáállásuk annak fényében teljesen érthető, hogy Hajdu Lajos számítása szerint a megyéknek a nyolcvanas években kb. évi 60–70 táblázatos vagy szöveges jelentést – köztük hét demográfiai jellegű tabellát – kellett a Helytartótanácshoz felterjeszteniük, sokat közülük évente többször, számuk így elérhette a 250-et is (Hajdu 1983. 40., 73.). Bár a megyék a statisztikai jelentések céljait nyilvánvalóan kevéssé látták át, azok végrehajtása nem volt

[69] *„Absit a Dvris tanta deinceps inaccuratia, iis loquor, qui eam admiserunt. Absit inquam in iis maxime rebus, quae immediate publicis Magistratualibus resignantur. Nam, que per Officium Vicariale manipulantur corrigi isthic possunt, in iis vero, qui immediate ad publicum deveniunt, commissa negligentia labem infert et ignominiam non modo nomini privatorum, sed et toti Adiocesi, immo universo statui. Idcirco Dvras in Conscriptione Animarum pro hoc Anno cupio esse accuratissimas diligentissimasque hancque accurationem et diligentiam deinceps quoque in omnibus sibi committendis rebus ac negotiis continuari. …Noverint enim via E. Consilii L. R. eas factas esse dispositiones, ut si localis conscriptio in una alterave rubrica mendose facta fuisse per processualem Cottus Officialem deprehendatur, ei per quem est facta Parocho pro correctione et emendatione restituatur. Praestat utique una eademque opera et laborem peragere et honorem accurationis referre, quam duplicare laborem et pudorem negligentiae pati."* A főespereseknek szóló, 1780. dec. 26-án, Nagyszombaton kiadott utasítás (Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. 15.)

szívügyük, a lélekösszeírások valóban hatalmas munkáját jól-rosszul, nyíltan kifejezett szembehelyezkedés nélkül végezték, ami a józsefi népszámlálással kapcsolatos ellenállásuk fényében mindenképpen megjegyzendő.[70]

A Helytartótanács és a Kancellária ebben az esetben is az uralkodói akarat engedelmes végrehajtójának bizonyult, sőt 1783–84-ben, amikor II. József a lélekösszeírások helyett az osztrák örökös tartományok katonai összeírásának bevezetését rendelte el, a magyar kormányszékek a rendi érdekeket éppen a lélekösszeírások már jól bevált gyakorlatára hivatkozva próbálták védeni (Marczali 1888. 371–372.).

Végezetül a Pest megyei levéltárban megmaradt községi összesítők dátumai és a Helytartótanácsi levéltár iratanyaga alapján[71] megvizsgálhatjuk, hogy a plébánosok-lelkészek, a megye és a Helytartótanács hogyan tudták teljesíteni a határidőket, a gyakorlatban hol „csúszott" a munka végrehajtása. Azt már láttuk, hogy a Helytartótanács sokszor eleve későn vagy hiányosan kapta meg a megyei táblákat, illetve azokat időnként vissza kellett küldenie a megyéknek és városoknak. Feltételezhetjük, hogy a késések elsősorban a munka korábbi fázisainál alakulhattak ki.

A Pest megyei községi összesítőket vizsgálva mindenekelőtt feltűnő, hogy az utasítások ellenére igen kevés esetben találhatunk a táblákon aláírást és dátumot (ez utóbbi mindössze 25 esetben). Noha a plébánosoknak és lelkészeknek a táblákat január első felében kellett volna elkészíteniük, mégis az esetek többségében decemberi dátumot találhatunk. Ugyanakkor ezek nagyrészt december végét vagy december 31-ét jelölik meg, és így talán az összeírás eszmei időpontját jelenthetik:

II.6. A Pest megyei községi összesítők dátumainak megoszlása

november	december	január	február
2	17	4	2

Ugyanakkor látjuk, hogy a már említett peregi plébános az 1774. évi áporkai összesítést már az év november 29-én elvégezte, hasonlóan a szintén november végére keltezett soroksári összeíráshoz. Ez figyelmeztet arra, hogy a plébánosok talán máshol sem vették túl komolyan az előírt határidőket, és az adatok egyik évről a másikra bekövetkező nagyobb változása mögött a tényleges demográfiai folyamatok és az adatfelvétel növekvő pontossága mellett az összeírás változó (hosszabbodó) időtartama is állhat.[72] Mindez nehézzé

[70] Találhatunk szórványos kivételeket a megyei levéltárakban: az észak-keleti megyék pl. az 1760-as évek végén leveleznek egymással az összeírások elutasításáról (pl. Borsod Megyei Levéltár, IV. 501/b III. 1. 442. 443.). Az információért Faragó Tamásnak tartozom köszönettel.

[71] Pest m. lt. CC. III. 1., illetve OL, Helytartótanácsi lt. Protocolla Sessionalia

[72] Hasonló helyzetet találhatunk pl. Szepes megyében. Kaczvink község 1774. évi összesítője az 1774. jan. vége és november vége közötti időszakot öleli fel, 1780-ban egy régi típusú tábla jan. 7-től december végéig összesíti az adatokat, majd találhatunk egy új típusú táblát ugyanerre az évre, némileg más adatokkal (itt szerepelnek extraneusok, ott nem). Több helyen ellentmondás van a fejlécbeli időtartam (pro anno 1781) és a lap alji dátum között (1781. jan. – talán elírás lehet és a tábla valójában 1782 januárjában készült, máshol a fejlécben

teheti a népmozgalmi adatok esetében legkézenfekvőbb forráskritikai eljárás alkalmazását: az anyakönyvi adatokkal való összehasonlítás során mindig egy naptári év bejegyzéseit hasonlítjuk a conscriptio az évi adataihoz, amelyek nem biztos, hogy pontosan ugyanarra az időszakra vonatkoznak (lásd még a IV. fejezetben). Jól szemlélteti ezt Dunaharaszti 1774. és 1775. évi összesítése:

„*Ezt az összeírást 1774. január 1-től egészen ugyanannak az évnek december 10-ig elkészítette ezen a fent említett településen Michael Glaser ugyanannak a helynek a plébánosa.*

Ezt az összeírást 1774. december 10-től egészen 1775. december végéig, ahogy ez nyilvánvaló, készítette Michael Glaser, a helység plébánosa."[73]

A községi összesítések során követett gyakorlat tehát sok esetben eltérhetett az előírtaktól, miszerint a munkát január elején kell elvégezni, mégpedig a december végi (31-i) állapot szerint (Fügedi 1966. 373.). Ez mindenesetre egy újabb szempont, amely arra figyelmeztet, hogy a községi adatokkal rendkívül óvatosan kell bánni, az összeírás évről évre változó hosszúságú időtartamot ölelhet fel, bár a rendelkezésünkre álló kis számú adat inkább a 70-es évekre, az összeírás elindulásának idejére teszi ezt valószínűbbé.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a megyék és szabad királyi városok mikor terjesztették föl az előző évre vonatkozó összesítéseiket a Helytartótanácsnak,[74] akkor szintén elég nagy változatosságot találunk (a határidő itt március 15-e lett volna): a legtöbb felterjesztés áprilisban történt, majd február és március következik, de jut belőlük januárra (!) is, valamint majd minden hónapra, néhány esetben több éves késés is előfordul.

II.7. A megyék és szabad királyi városok előző évi összesítő lapjainak felterjesztése

jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.
6	18	12	20	8	7	4	4	4	–	1	3

Láthatjuk, hogy az összesítések a megyéktől is sok esetben késve kerültek tovább, más kérdés, hogy ezért többnyire a községi összeírást végző lelkészeket tették felelőssé. Ezenkívül nyilvánvaló, hogy az ellenőrzés, az esetleges javítás, amelynek során a nehezen begyűjtött táblákat különösen a katolikusoknál az egyházi hierarchia lépcsőin át kellett a plébánosoknak visszaküldeni, valamint a megyei tisztviselők egyéb feladatai és a megyei adminisztráció

---

pro anno 1782 áthúzva és 1781-re javítva). Lőcse, Területi állami Levéltár, (Statny Oblastny Archív), SŽ, Súpysu obyvatelstva, Vykazy pohybu obyvatelstva, 1773–1784, A-6.

[73] „*Conscriptionem hanc a 1a Januarii Anni 1774 usque ad 10am Xbris ejusdem Anni confecit in praefata hac Possione Michael Glaser ejusdem Loci Parochus mp.*

Conscriptionem hanc a 10 Decembris 1774 usque ultimam Decembris 1775 ita ut patet fecit Mich. Glaser par. loci mp."

[74] OL, Helytartótanácsi Levéltár, Protocolla Sessionalia, Sopron megye az 1772. évit 1774. márciusban, Szabolcs az 1777-est 1779. szept., Szatmár az 1774-est 1776-ban, az 1779-est és 1780-ast 1781 májusában, Liptó az 1777-est 1779 ápr., Komárom az 1774-est 1776. ápr., Bereg az 1779-est 1781. márc., Modor sz. kir. város az 1775-öst 1777 áprilisában nyújtotta be.

nehézkessége jelentősen befolyásolhatták a megyei összesítések elkészítését és továbbküldését (Fügedi 1966. 376.).

A népességösszeírások értelmezhetősége, elemzése szempontjából tehát igen fontos a központi, a megyei és az egyházi adminisztráció működésének ismerete, ezen szintek összeírással kapcsolatos álláspontjának tisztázása. A népesség-összeírások végrehajtása, a végrehajtás minősége egy olyan többtényezős hatalmi játszma eredményeként alakult, melynek résztvevői az uralkodó és tanácsadó testületei, az ő akaratukat közvetítő és a legmagasabb szintű kontrollt gyakorló központi kormányszék, a Helytartótanács, a megyék tisztikara és az egyházak képviselői. A Helytartótanács az uralkodói akarat képviselője, egyszersmind közvetítője a megyei érdekeknek. A megyék nyilvánvalóan nem érdekeltek a többletfeladat elvégzésében, de a lélekösszeírásokat általában nem élik meg a rendi kiváltságok megsértéseként. A római katolikus egyház valószínűleg elvileg sem igen helyeselte az állami népesedéspolitika kialakítása felé irányuló lépéseket, de nem fordult szembe vele, sőt bizonyos fokig presztízskérdést csinált abból, hogy a plébánosok a rájuk bízott feladatot jól és időben hajtsák végre, hogy ne az egyház tűnjék az összeírások kerékkötőjének. Ugyanakkor a tényleges munkát számos probléma nehezítette: az összeíró plébánosok és lelkészek egyéb feladatai, az összeírandó terület és népesség nagysága, vallási, településtípusok szerinti, társadalmi, foglakozási sokfélesége, esetenként az összeírók felkészületlensége, a különböző felekezetek papjai és az egyháziak és a világi hatóságok szükségszerű együttműködésének nehézkessége, a köztük fennálló időnként barátságtalan viszony, összességében a feladat nagysága és bonyolultsága, amely az eredmény hatásfokát meghatározta. Az összeírás ugyanakkor több-kevesebb rendszerességgel folyt, bizonyos velejárói (pl. az anyakönyvezés pontossága, adatgazdagságának növekedése) tartósnak bizonyultak, sőt az összeírásokat az egyházak az állami nyomás megszűnte után is folytatták. Más kérdés, hogy a teljes körű és elsősorban katonai célú összeírás bevezetése 1784-ben komoly rendi tiltakozást, sőt ellenállást váltott ki (Marczali 1888. 371–373.; Hajdu 1983. 128–131.), ennek nyomán a katonaság alkalmazása pozitív hatást gyakorolt a népszámlálás pontosságára. 1790 után viszont az állami összeírások megszűntek, illetve 1804 után a nem nemesi összeírások indultak újra. Ennek kapcsán jól érzékelhető, hogy az az állami politika, amely a társadalom egyre teljesebb kontrollja, az egyre hatékonyabb és egyre több területre kiterjedő ellenőrzés irányába haladt, még makroszinten sem visszafordíthatatlanul, megtorpanások nélkül előrehaladó folyamat, mikroszinten pedig – amelyről az összeírások és a hozzájuk kapcsolódó központi és megyei iratanyag csak nagyon töredékes képet ad – valóban diszkontinuusan, állandóan megtorpanva, mindig az állam és a helyi társadalmak képviselői közötti hatalmi alkuk, egyezkedések mentén, az adott helyi erőviszonyoknak, lehetőségeknek megfelelően alakult. Jól illenek ide Jacques Revelnek az újkori abszolutista államok és a helyi társadalmak közötti hatalmi játszmák, egyezkedések természetére vonatkozó szavai:

„a történészek többsége erősen hierarchizált és egyenlőségellenes társadalmakat vizsgál, amelyekben a hierarchia és az egyenlőtlenség elve is mélységesen interiorizálódott. Nevetséges volna, ha tagadni próbálnánk ezeket a valóságokat, s úgy tennénk, mintha az említett műveletek (forgalom, egyezkedés, elsajátítás) a hatalom eme hatásaitól függetlenül volnának elgondolhatók. Éppen ezért úgy fogalmaznék, hogy a szóban forgó műveletek ezektől elválaszthatatlanok, s ténylegesen a hatalommal való egyezkedés módjai voltak; ugyanakkor azonban deformálták is a hatalmi effektusokat azzal, hogy az eredetileg számukra kijelölt kontextusoktól eltérő összefüggésrendszerekbe emelték át, s eladdig ismeretlen társadalmi logikához hajlították őket." (Revel 2000. 63.)

c) A lélekösszeírások községi összesítő lapjainak tartalmi változásai, 1772–1784

A községi összesítő lapok szolgáltak egyszersmind a megyei[75] és az országos összesítések elkészítésére is. Az állónépesség táblája (A lap) a korábbinál egyszerűbb és főleg logikusabb lett: minden társadalmi kategória szerepelt rajta felekezet, nem és korcsoport (kiskorúak-nagykorúak) szerinti bontásban (Bácskai 1965. 55–57.; Fügedi 1966. 371–372.).

Az A lap vízszintes, társadalmi tengelye a házas „plebejusokat" („*plebei domiciliati)* teszi az első helyre. Az összeírási utasítás hangsúlyozza,[76] hogy ide minden állandó lakhellyel rendelkező lakost (háztulajdonosok, állandó lakosok és családtagjaik) be kell írni, mégpedig rendi állástól függetlenül:

„az első (rovathoz), amelyet a házas plebejusok névvel jelölnek, tartoznak mindazok, akik – a vallás és a nem szerinti különbségek teljes figyelembevételével – valamely helyen állandó házat, lakhelyet birtokolnak, akár házaspárok, akár férfiak, akár családok fiai, leányai, akár jobbágyok, akár házas vagy házatlan zsellérek, szabadmenetelűek, akár más hasonló állapotúak."[77]

A második helyen („*extranei quasi domiciliantes")* a huzamosabb ideig az összeírás helyszínén tartózkodók szerepelnek, akiknek van máshol állandó lakhelyük. Nem tartoznak ide az átutazók, az összeírás helyszínén csak átmenetileg, valamely ügyes-bajos dolog elintézése céljából tartózkodók.

[75] *Extractus Summarius, 1779.* Pest Megyei Levéltár, IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432

[76] Protocollum, 16–21. és Őri 1994. 53.

[77] *„Ad quarum {rubricam} primam, Quae nomine domicilliatorum Plebeorum insignitur, inserendi veniunt omnes omnino observata Religionis et Sexus disparitate fixum in loco tali Domicilium habentes, sive illi Pares Maresque, seu Filii, Filiaeve familias, sive item Coloni, Inquilini, Subinquilini, Libertini, aut alterius ejuscunque Conditionis sint." Brevis Instructio 2.* (Protocollum, 17. és Őri 1994. 53.)

A szolgák („*servi”)* és szolgálók („*ancillae”*) rovata a szerződéses viszonyban álló személyeket foglalja magában („*conventionatum servitium”*), akkor is, ha egyébként helyi illetőségűek, és máskülönben házas plebejusok fiaiként, leányaiként, egyéb családtagjaiként kellene őket összeírni. A probléma felmerült a városi összeírásoknál is, a háztartásonkénti mintatáblához (*II.4.*) fűzött megjegyzés szerint a kiskorú szolgák besorolása attól függ, hogy az illető a vér szerinti családjával, vagy urának háztartásában él-e:

II.8. A Conscriptio Animarum községi összesítő lapja, 1772–1780. „A” lap

		Házas plebejusok (*Plebei domiciliati*)		Házzal rendelkező idegenek (*Extranei quasi domiciliantes*)		Szolgák és szolgálók (*Servi et ancillae*)		Szegényházakban (*In xenodochiis*)		Alapítványokon (*In fundationibus*)		Házanként kolduló szegények (*pauperes ostiatim mendicantes*)		Szerzetesek (*religiosi*)	Plébánosok, lelkészek, pópák és családtagjaik (*Parochi, ministri et popae et resp.*)			Összesen (*Summa*)		
		Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)		Feleségeik (*Eorum uxores*)	Feln. Gyerekeik (*proles*)	15 év alatt gyerekeik (*infra 15annos*)	Feln. (*Adulti*)	15 év alatt (*infra 15annos*)	Végösszeg (*Summarum*)
Katolikusok (*Catholici*)	Férfi (M)																			
	Nő (F)																			
	Ö (S)																			
Protestánsok (*Acatholici*)	F																			
	N																			
	Ö																			
Görögkeletiek (*Shismatici*)	F																			
	N																			
	Ö																			
Zsidók (*Judaei*)	F																			
	N																			
	Ö																			
Törökök (*Turcae*)	F																			
	N																			
	Ö																			
Összes férfi (*Summa Marium*)																				
Összes nő (*Summa faeminarum*)																				
Össz. (*S. sum.*)																				

„Mások gyermekeit, amennyiben megőrzik saját családjukat (háztartásukat), nem az uruk házában vagy háztartásában, hanem a saját háztartásukban kell összeírni, ha viszont ellátást és szállást kapnak az uraiknál, akkor azoknak háztartásában íratnak össze."[78]

A következő rovatok a szegényházak vagy dologházak (*„xenodochium")* és alapítványok (*„fundationes")* lakóit és a koldusokat tartalmazzák (*„pauperes ostiatim mendicantes").* Az esztergomi érsekség által az esperesek számára kiadott 1780. december 26-i utasítás így tesz különbséget *xenodochium* és *fundatio* között:

„A szegényházak (xenodochia) és az alapítványok (fundationes) külön rovatot kapnak. Amit úgy kell érteni, hogy a xenodochium rovatába azokat a szegényeket jegyezzék be, akik a szállás kedvezményén kívül semmit sem kapnak a szegényháztól, azokat a szegényeket pedig, akiket a szállás mellett még élelemmel is ellátnak, az alapítványok rovatába helyezzék. Aminek figyelembe vételével az is elkerülhető lesz, hogy ugyanazok kétszer kerüljenek be a növekedés összeírásába."[79]

Eszerint a *xenodochium* inkább egyfajta dologház lehetett, ahol az ellátásért dolgozni kellett, míg az alapítványok olyan ispotályszerű intézmények, ahol az oda befogadott szegények teljes ellátásáról gondoskodtak.

Külön rovat szolgált a szerzetesek és a papok, pópák, lelkészek, valamint – amennyiben házasodhattak – családtagjaik összeírására. Fontos szempont lehet itt a kategóriák sorrendje, az egyháziak a szegények és koldusok rovatai után állnak, összhangban a Montesquieu óta élő értékítélettel, miszerint a papok és szerzetesek nagy száma akadályozza a népesség szaporodását (*Perzsa levelek, CVII*). Ezt József és Kaunitz is vallotta, nézeteikben a népesség növelése oly fontos szempont volt, hogy az ebben a tekintetben meddő rétegeket károsnak ítélték a közjó számára (H. Balázs 1989b, 1027.).

A társadalmi tengely egyik fő kategorizáló elve a háztulajdon, illetve a honosság volt, az egy adott településen állandó lakhellyel rendelkező népességet próbálták különválasztani az idegenektől, a máshol állandó lakhellyel rendelkezőktől, de ezen belül külön kezelték a *„quasi domiciliantes"* réteget és a kétes egzisztenciákat, a szolgákat, koldusokat, szegényeket. Ezen a téren az sem számított, hogy az utasítás értelmében a szolgaságnál a szerződéses viszony volt a meghatározó tényező, így közöttük helyi illetőségűek, akár házas plebejusok gyermekei is lehettek. Ugyanígy a koldusok és szegények is lehettek helyiek, róluk külön az utasítás nem szól. A szerződéses szolgaság, a társadalom marginális rétegeihez való tartozás

---

[78] Pest Város Levéltára, Intimata aa, nro 4665. 20. l.: *„Ephaebi aliorum si, et in quantum propriam familiam servant, non in domo vel familia suorum dominorum, sed sub sua propria familia conscribendi veniunt, si vero victum et domicilium apud Dnos suos habeant, sub familia eorundem Dominorum conscriptionem ingredientur."*

[79] Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. 15.: *„"Xenodochia et Fundationes distinctas suas rubricas habent. Quod ita intellegendum est ut sub rubrica de Xenodochiis illi pauperes connotentur, qui praeter beneficium habitationis nihil a Xenodochio accipiunt, pauperes autem illi, qui praeter habitationem victu quoque providentur, ad rubricam Fundationum referendi sunt. Quo observato illud etiam evitabitur ne iidem bis in Conscriptionem Accrescentiae veniant, nimirum ad rubricam Xenodochii et ad rubricam Fundationum."*

így keresztezi a honosság szempontját, pontosabban a kategorizálás az állandó lakhellyel és önálló megélhetéssel, egzisztenciával rendelkezőket választja el a társadalom peremén élőktől, illetve azoktól, akik inkább a társadalom terheit látszottak növelni.

Egy másik szempont a produktivitás-improduktivitás kérdése, ebben a határ a plebejusok, extraneusok, szolgák, illetve a szegények, koldusok, papok között húzódik. A papok és szerzetesek egyébként a hagyományos rendi felfogás szerint is külön kezelt rétege így kerül „egy oldalra a szegényekkel", hiszen ebben a nézetrendszerben a népesség reprodukciója és a fogyasztás-termelés szempontjából a köznek inkább terhére vannak, mint hasznára. Tanulságos ebből a szempontból Szentiványi Ferenc kerületi biztos megjegyzése 1785-ből, amikor a tabella- és jelentésrendszer egyszerűsítésére kellett javaslatokat kidolgozniuk:

„*Mivel a koldusok a lélekösszeírásokban következetesen a fogyasztók osztályába kerülnek, viszont az aktív emberi társadalom kereskedelméhez semmit sem tesznek hozzá, ezért polgári értelemben halottnak kell őket tekinteni."*[80]

Itt nyilvánvaló a differenciálás igénye, a cél a népesség hasznos, növelendő és nem hasznos részének különválaszthatósága lesz, amely gondolat szintén nem egyedülálló:

„Azoknak az embereknek, akiknek a koldusokhoz hasonlóan semmijük sincsen, sok a gyerekük. Ugyanis ezek a kialakulóban levő népekkel azonos állapotban vannak: az apának semmibe sem kerül, hogy mesterségét átruházza gyermekeire, akik már születésüknél fogva mesterségének eszközeivé válnak. Az efféle emberek gazdag vagy babonás országban egyre szaporodnak, mert nem viselik a társadalom terheit, hanem inkább ők maguk vannak a társadalom terhére." (Montesquieu: *A törvények szelleméről,* 23/11. Sebestyén Pál fordítása).

Itt nem egyszerűen a népességet mindenáron növelni akaró populacionista politika érvényesül, hanem megjelenik a népességet a hasznosság elve alapján differenciáló törekvés, így lehet egyik vagy másik társadalmi réteg túlságosan számos, ahogy a lélekösszeírások uralkodói értékelésénél láthatjuk:

„*Emellett mivel értesülésünk szerint a házanként koldulók száma itt és ott, de különösen Pozsony és Trencsén megyékben a szokottnál nagyobb, márpedig ebben a két megyében ezekből majdnem ötezer van a köznek terhére, emiatt erről a tárgyat átgondolván a közterhek enyhítésének módozatáról gondolkodjanak és gondoskodjanak…"*[81]

Tehát az összeírásokban megjelenő differenciálás a politika eszközévé válik, a túl nagyra duzzadt „improduktív" tömeg csökkentésére szolgál. A papsággal kapcsolatos álláspont nem egyértelmű, az összeírásokban elfoglalt helyük az „improduktív" népesség közé

---

[80] „*Cum mendici conscriptionem animarum consequenter et classem consummentium ingrediantur, ad commercium vero activae societatis humanae nihil conferant, eatenus quae pro membris civiliter mortuis reputandi sint."* (idézi Hajdu, 1983. 74.)

[81] „*Praeterea cum ostiatim mendicantium numerus hic et ibi, sed praesertim in Comitatibus Posoniensi et Trencseniensi solito maior esse dignoscatur siquidem in his duobus Comitatibus prope quinque millia talium publico oneri sint, ob id super hoc quoque objecto reflectendo de modalitate relevandi publicum cogitare et providere satagent…"* (OL Helytartótanácsi Levéltár, Benigna Mandata, 1776. febr. 3.)

sorolja őket, nemcsak egyszerűen fogyasztók, de a reprodukcióból is kizárják magukat. Az értékítélet kettősségét a józsefi egyházpolitika mutatja majd: a haszontalannak ítélt (betegápolással, tanítással nem foglalkozó, tehát csak fogyasztó) szerzetesrendek feloszlatása az egyik oldalon, az állami ellenőrzés alá vont, állami célokat is szolgáló plébániák számának a növelése a másikon (H. Balázs 1989b, 1050.)

A Helytartótanács Gazdasági Bizottsága a már többször idézett 1780-as Protocollumában tett javaslatokat a táblázatok egyszerűsítésére az összeírás megkönnyítése érdekében. Az állónépesség társadalmi tengelye keveset változott: a felekezetek szerinti bontás 1780 után csak a házas plebejusokat érintette (*II.9. tábla*), másrészt pedig a protestáns lelkészek és görögkeleti pópák házastársait, gyermekeit nem tették külön rovatba, hanem a házas plebejusok sorában írták őket össze.[82]

A népmozgalmi adatok táblái közül a növekedésé és a csökkenésé lényegében megegyezik a kamarai összeírások megfelelő táblázatával (*II.5.*), a különbségek a kismértékű egyszerűsítésből fakadnak. Így a növekedésnél kihagyták az ikerszületéseket, a keresztelés előtt meghalt csecsemők helyett a halva született, illetve szülés közben meghalt („*in partu enecti"*) gyermekeket kellett számba venni, mégpedig mind a növekedés, mind pedig a csökkenés oldalán. A csökkenésnél kimaradtak a meghalt átutazók és gyermekeik, ezenkívül következetesen elkülönítették a halálozás miatt bekövetkezett csökkenést az elvándorlások okozta csökkenéstől, vallás szerint csak az előbbit kellett részletezni (mint láttuk, Pest megyében 1778 előtt a gyakorlatban ez nem így történt). A vallás szerinti bontásnál itt is elmaradtak a törökök (muzulmánok), mivel ilyenek kevesen voltak, és őket adott esetben külön is fel lehetett tüntetni az összeírólapon (*II.10.*).[83]

[82] Protocollum, 33.
[83] Protocollum, 32.: ugyanez érvényes az állónépesség táblájára is.

II.9. A lélekösszeírások községi összesítő lapja, 1780-as évek, „A” tábla

		Felnőttek (*Adulti*)	Kiskorúak (*Minores*)	Összesen (*Summa*)
Házas plebejusok (*plebei domicilliati*)				
Katolikusok (*Catholici*)	Férfi (*Mares*)			
	Nő (*Faeminae*)			
Protestánsok (*Acatholici*)	F			
	N			
Görögkeletiek (*Graeci ritus non uniti*)	F			
	N			
Zsidók (*Iudaei*)	F			
	N			
Házzal rendelkező idegenek (*Extranei qusi domiciliantes*)	F			
	N			
Szolgák (*Servi*)				
Szolgálók (*Ancillae*)				
Szegényházakban (*In xenodochiis*)	F			
	N			
Alapítványokon (*In fundationibus)*	F			
	N			
Házanként kolduló szegények (*Pauperes ostiatim mendicantes*)	F			
	N			
Szerzetesek (*Religiosi*)	F			
	N			
Katolikus plébánosok (*Parochi Catholici*)				
Protestáns lelkészek (*Ministri Acatholicorum*)				
Görögkeleti pópák (*Popae Graeci ritus non uniti*)				
Lelkek összesen (*Summa Animarum*)				

II.10. A növekedés és csökkenés községi táblái, 1770-es évek

Növekedés (*Accrescentiae*)	F (*M*)	N (*F*)	Csökkenés (*Decrescentiae*)	F (*M*)	N (*F*)
Születések (*Nati infantes*)					
Plebejusoké (*Plebeorum*)			Papok (*Ecclesiastici*)		
Szolgáké (*Servorum*)			Szerzetesek (*Religiosi*)		
Katonáké (*Militum*)			Plebejusok (*Plebei*)		
Zsidóké (*Iudaeorum*)			Szolgák (*Servi*)		
Úton lévő szülőktől (*A parentibus in itinere*)			Állomásozó katonák (*Milites in stativis*)		
Börtönben (*In carceribus*)			Zsidók (I*udaei*)		
Törvénytelenek (*Spurii*)			Kivégzettek (*Ultimo supplicio affecti*)		
Szülésben meghalt magzatok (*Foetus in partu enecti*)			Holtan találtak (*Inventi mortui*)		
Kitettek (*Expositi*)			Balesetben meghaltak (*Casu fortuito enecti*)		
			Szülésben meghalt magzatok (*In partu enecti*)		
Összesen (*Summa*)			Összesen (*Summa*)		
Azaz (Id est)			*Azaz (Id est)*		
Katolikus szülőktől (A parentibus catholicis)			Katolikusok (*Catholici*)		
Protestáns szülőktől (*A parentibus acatholicis*)			Protestánsok (*A-catholici*)		
Vegyes vallásúak (Disparis religionis)			Zsidók (*Iudaei*)		
Zsidóktól (*Iudaeis*)					
Összeg mint fent (*Summa út supra*)			Összeg mint fent (*Summa út supra*)		
Bevándorló idegenek házalapítás céljából (*Advenerunt extranei pro*			Szökött jobbágy (*Relegati*)		
extranei pro figendo domicilii)			Elvándorolt (*Alio migrarunt*)		
Szolgálatvállalás céljából (*Suscipiendi servitii causa*)			Katonának állt (*Militiam secuti*)		
			Szerzetbe lépett (*Sacrum ordinem ingressi*)		
Összes növekedés (*Summa accresentiae*)			Összes csökkenés (*Summa decrescentiae*)		

A logikusabb, a csökkenést és a növekedést komponenseire bontó elrendezés ellenére a lényeg nem változott: rendi, felekezeti, lakhely szerinti csoportosítás keveredik a születés vagy halálozás körülményeivel, aminek során a zsidóság itt is felekezet és rendi (renden kívüli) állás egyszerre. Továbbra is cél a népesség térbeli mozgásának minuciózus pontosságú részletezése és kontrollálása. Ez a 80-as évek egyszerűbb táblázataiban is megmaradt a születés és halálozás körülményeinek megkülönböztetésével együtt, míg a rendi, felekezeti, illetőség szerinti osztályozást fölöslegesnek ítélték és elhagyták (*II.11. tábla*).

II.11. A növekedés és csökkenés községi táblái, 1780-as évek

Növekedés (*Accrescentia*)			Csökkenés (*Decresentia*)		
Született (Nati)	Férfi (*M*)		*Meghalt (Mortui)*	Felnőtt (*Adulti*)	M
	Nő (*F*)				F
	Ebből (Ex quibus sunt):			Kiskorú (*Minores*)	M
	Törvénytelen (*Spurii*)	M			F
		F		Összesen (*Summa*):	M
	Szülés közben meghalt (*In partu enecti)*	M			F
		F		Ebből *(Ex quibus sunt):*	
	Kitett (*Expositi*)	M		Kivégzett (*Supplicio affecti*)	M
		F			F
	Bevándorolt idegen *(Advenerunt extranei):*			Holtan talált (*Inventi mortui*)	M
	Házalapítás céljából (*Pro figendo domicilii*)	M			F
		F		Balesetben meghalt (*Casu fortuito enecti*)	M
	Szolgálatvállalás miatt (*Servitii causa*)	M			F
		F		Szülés közben meghalt (*In partu enecti*)	M
	Összesen *(Summa)*	M			F
		F		*Adnumerantur decrescentiae:*	
				Szökött (*Relegati*)	M
					F
				Elvándorolt (*Alio migrantes*)	M
					F
				Katonának állt (*Militiam secuti*)	
				Szerzetbe lépett (*Sacrum ordinem ingressi*)	M
					F
				Összesen *(Summa)*	M
					F

A változások oka részint a munka megkönnyítése volt, a tapasztalatok szerint a kérdőív bonyolultsága nem segítette elő az összeírás menetét, jobb eredményt lehetett elérni egy egyszerűbb kérdéssorral, másrészt a 80-as évek politikai változásai egyes szempontokat (pl. a felekezeti különbségeket) háttérbe szorítottak:

„*Hogy pedig ez a munka egyszerűbb és ezáltal mind a helységek plébánosainak, mind a protestáns lelkészeknek, csakúgy mint a megyei tisztségviselőknek könnyebb legyen, ennek az összeírásnak néhány rovatát, minthogy azok nem különösebben segítik elő a népesedés helyzetének politikai (államigazgatási) megismerését, részint kihagyandónak, részint a dolog természeténél fogva egy, mégpedig általánosabb rovatba összevonandónak véljük…*”[84]

Tehát az érvelés lényege az, hogy a túl részletes táblának nincs politikai, értsd: államigazgatási haszna, részben nyilván éppen a bonyolultság és az ebből fakadó nehézségek, pontatlanságok, részben az új kormányzati elvek előtérbe kerülése miatt:

[84] Protocollum, 32.: „*Quo autem labor hic simplicior, ac per id tam Locorum Parochis, et respective acatholicorum Ministris, quam etiam Officialibus Comitatensibus facilior reddatur, nonnullas istiusmodi Conscriptionis Rubricas velut ad pollyticam status Impopulationis Cognitionem haud admodum facientes, partim exmittendas, partim ad unam, eamque magis generalem rubricam contrahendas e re fore censeri…*”

„Ha pedig a generációk sora és rendje minden státusú, állapotú és vallású embernél, akit a természet és a jog lát el képességekkel, egyenlő, kevéssé kell a közkormányzatnak elkülönítve ismernie azt, hogy vajon a gyermekek plebejus, keresztény, zsidó, katolikus vagy protestáns vagy katona szülőktől, hogy vajon börtönben, ami egyébként a legritkább, vagy börtönön kívül születnek, ezért mindezeket a külön rovatokat a növekedés tábláján el kell hagyni, és az összes születettet egyedül a nemük megkülönböztetése mellett egy rovatba kell beírni… A csökkenés tábláján az összes elhaltat, akár papok, akár szerzetesek, akár házas plebejusok, akár szolgák, akár bármely más állapotú emberek legyenek ezek, (minthogy mind nagyon is egyenlően a halál törvénye alá vannak rendelve) a halottak egyetlen és egyszerű rovatába kell összevonni, mégpedig csak a felnőttek és kiskorúak, csakúgy mint a nemek szerint megkülönböztetve."[85]

Ha tehát az emberek (állampolgárok) az élet (a természet és az ennek törvényeire épülő jog) és a halál előtt egyenlőek, akkor az államnak sem kell megkülönböztetnie őket ezen a téren. Az új kormányzati elvek a köz, értsd az állam szolgálata szempontjából való hasznosságot helyezik előtérbe, a felekezeti, társadalmi különbségek ebből a szempontból a második helyre szorulnak, az összeírásokból elhagyhatónak tűnnek. Marad a köz számára hasznos és terhet jelentő polgárok regisztrálása (állónépesség táblája), a születésnél és halálozásnál a demográfiai szempontból fontos halvaszületések és kiskorú halandóság nyilvántartása, a különleges halálesetek (kivégzettek, balesetben elhunytak, holtan találtak – talán öngyilkosok?) és a migráció nyomon követése.

A táblázatok egyszerűsítése mellett, amely a mai kutatót kellemetlenül érinti (pl. a születések és halálozások felekezeti bontásának elmaradása), más helyen új, demográfiai szempontból fontos részlet megjelenésének vagyunk tanúi: a halálozások korcsoportok (kiskorúak – nagykorúak) szerinti elkülönítésének.

A házasságok és házasságkötések tábláinál mind a hetvenes, mind a nyolcvanas években megtalálhatjuk a házasságkötések évi mérlegét: a házasságkötések számát, a házaspárok előző évi számát, a halál miatt felbomlott házasságok számát, majd az aktuális év végén fennálló házasságok számát. A mérleget a nyolcvanas években az oda- és elvándorló házaspárok száma is finomította.

Az 1770-es években a házassági táblákhoz kapcsolódott a házasságra lépő személyek korcsoportok és társadalmi kategóriák szerinti részletezése:

[85] Protocollum, 33–34.: „*Siquidem Gradus Ordoque Generationis apud omnis status et conditionis et religionis homines de Natura Jureque habiles aequalia sit, parumque ad Publici administrationem distinctim nosse referat, utrum Proles a parentibus plebeis Christianis, Iudaeis, Catholicis, vel Acatholicis, Militibusque, num item in Carceribus quod alioquin rarissimum est, vel extra Carceres nascatur, idcirco omnes hasce specificas rubricas in Tabella accrescentiae exmittendas, omnesque natos cum distinctione solummodo sexus ad unam rubricam assumendos arbitrari… In tabella decrescentiae mortuos omnes sive hi Ecclesiastici, seu Religiosi, sive plebei domiciliati, seu servi, aut alterius cujuscunque conditionis homines sint (quandoquidem omnes peraeque Legi Mortalitatis obnoxientur) ad unam eamque simplicem mortuorum rubricam contrahendos, ac solummodo secundum aetatem Adultorum et minorennium, necnon quoad sexum distinguendos censeri."*

II.12. Házasságkötések községi táblái, 1770-es évek

Conscriptio Matrimoniorum

Házasságra lépnek az alábbi életkorú személyek (*Matrimonia inierunt personae subinsertae aetatis*)	Plebejusok (*Plebeorum*)		Szolgák (*Servorum*)		Katonák (*Militum*)				Zsidók (*Iudeorum*)	
	Férfiak (*Viri*)	Nők (*Feminae*)	*Viri*	*Feminae*	Átvonulók (*Transeuntium*)		Állomásozók (*Stativantium*)		*Viri*	*Feminae*
					Viri	*Feminae*	*Viri*	*Femina*		
a 16 ad 20 annum										
21–25										
26–30										
31–35										
36–40										
41–45										
46–50										
51–55										
56–60										
61–65										
66–70										
70–										
Summa personarum										

Ez évben kötött házasságok (*Matrimonia hoc anno contracta*)
Az előző év végén számlált házaspárok (*Cum fine anni prioris numerabantur coniugum paria*)
A kettő összege (*Summa utriusque*)
Ebből ez évben felbomlott a párok egyikének halála miatt (*Ex quibus per decessum alterutrius coniugum hoc anno rescissa*)
Tényszerűen fennálló házaspárok (*Praeexistunt actu coniugum paria*)

II.13. Házasságkötések községi táblája, 1780-as évek

Ez évben kötött házasságok (*Matrimonia hoc anno contracta*):
Előző év házasságai (*Matrimonia anni prioris*):
Bevándorló házaspárok (*Advenientium coniugum paria*):
Összesen (*Summa*):
Ez évi csökkenés halál által (*Decessum hoc anno per mortem*):
Ez évi csökkenés vándorlás által (*Decessum per migrationem*):
Összesen (*Summa*):
Házasságok jelenlegi állása (*Status praesens matrimoniorum*):

A házasodók rendi állás szerinti felbontása az 1770-es években némileg meglepő, mintha a csökkenés-növekedés és az állónépesség tábláit kivonatolták volna. Az még érthető, hogy a katonák házasodásait külön akarták áttekinteni, azt is láttuk korábban, hogy a zsidók minden táblán külön társadalmi-felekezeti kategóriát képeztek, akiknek demográfiai viszonyait külön kell feltérképezni és kontrollálni, de az már kevésbé logikus, hogy ezen az egyébként aprólékos táblán (átvonuló és állomásozó katonák) miért emelik ki a valóban két legnépesebb társadalmi csoportot, és hogy egyáltalán miért különböztetik meg őket egymástól, ha a máshol szerepeltetett

egyéb kategóriák itt nem tűntek fontosnak. Az 1780-as Protocollum a házasodók társadalmi és életkor szerinti megkülönböztetését szintén lényegtelennek ítélte, és ennek eltörlését javasolta:

„A házasságkötések tábláján az összes az év folyamán kötött házasságot a kor (minthogy egyébként semmilyen politikai haszna nincsen) és állapot megkülönböztetésétől [mentesen] csakis az az évben házasodó párok általános rovata alatt kell feltüntetni…"[86]

Hogy az összeírások során felgyülemlett statisztikai tapasztalat és a változó kormányzati elvek a házasodók társadalmi kategorizálását megszüntették, azon nem kell csodálkoznunk. Más a helyzet a házasulók életkor szerinti csoportosításával: a nem sokkal korábbi, 1777-ben írt *„Szerény megjegyzések"* szerzője, aki a lélekösszeírás országos adatainak elemzésére vállalkozott, a népesedés útjában álló akadályok közül a magas halandóság mellett a lanyha házasodási kedvnek juttatta a második helyet (Dányi 1960. 184–189.), kiemelve azt is, hogy a kevés házasságon belüli alacsony termékenységet elsősorban a késői házasságkötés és a házasulók közötti gyakori nagy korkülönbség okozza (Dányi 1960. 188.). Az elemzésben tehát komoly szerep jut a házasságkötések demográfiai hatásainak, ezen belül is a házasodási életkornak. Az érvelés tudományos értelemben abszolút modern és alátámasztott, összhangban van Süssmilch tanításával: a népesedés elősegítésének második fő szabálya a házas termékenység növekedésének útjában álló akadályok felszámolása, amelyben fontos szerepet kap a házasságok megfelelő időben (nem túl későn) való megkötése, illetve az öregek és fiatalok közötti túl nagy korkülönbséggel kötött házasságok tilalma (*Isteni rend, I. XII. fejezet, 253. 255.).* Ezért meglepő, hogy a házasodási életkor kimaradt a továbbiakban, holott korábban nyilván fontos szerepet szántak neki, az elemzés során is nagy jelentőséget kapott, és az anyakönyvekben is szokásossá vált feltüntetése, 1780-tól mégsem tulajdonítanak neki „politikai hasznot".

A házasságkötésekkel kapcsolatban szembe kell néznünk még egy problémával. Magyarországon az exogám házasságkötéseknél többnyire a menyasszony lakóhelyén kötötték meg a házasságot, majd a vőlegény lakóhelyén éltek azután (Fügedi 1966. 374.). Az anyakönyvezés, amely a házassági statisztika elkészítését lehetővé tette volna, a házasságkötés helyszínén történt, ahol exogám házasságnál az új pár nem növelte a helyi házaspárok számát. Ahol viszont nőtt a házaspárok száma, ott az esemény nem szerepelt az anyakönyvben:

„Az sem szerepel a mintaelőírásban, hogy (mivel a vőlegények a menyasszony lakóhelyén házasodnak, és ugyanott kerülnek szokás szerint az anyakönyvbe) vajon a menyasszony plébánosa, aki összeadta őket, vagy a vőlegényé, ahol az új házasok letelepednek, köteles őket a házasságot kötött párok közé bejegyezni. Minthogy a házasságok jelenlegi állása rovat zavaros lesz, ha nem adnak erről külön utasítást a plébánosoknak. Ugyanis a máshová költöző házaspárok közé nem lehet rakni őket, mivel csak a menyasszony

[86] Protocollum, 34.: *„In tabella Matrimoniorum omnia per decursum anni contracta matrimonia, absque distinctione aetatis (velut alioquin nullum polyticum usum faciente) et conditionis sub generali dumtaxat parium hoc anno copulatorum rubrica exponenda…"*

költözik. A vőlegény plébánosa pedig, vagy az, akinél az új házasok letelepednek, nem fogja őket beírni az anyakönyvbe a házasságkötések közé."[87]

A probléma világos, az anyakönyvek házasságkötései nem felelnek meg a lélekösszeírások hasonló kategóriájának, az egyik a plébános vagy lelkész (az anyakönyv vezetője) által megkötött és bejegyzett házasságokat tartalmazza, ahol az új házaspárok egy része nem élt a továbbiakban a községben, a másiknál egy-egy község (tehát világi közigazgatási egység) házaspárjait és az ezek számát növelő házasságkötéseket kellett nyilvántartani. A gyakorlati megoldásról nem ismerünk rendelkezést, ezért az összeírásokat kell megvizsgálnunk. Elég egy pillantás az 1779. évi megyei összesítésre, hogy lássuk, a megyében az évben kötött házasságok száma (2948) gyakorlatilag azonos a házasságra lépő férfiak számával (2947), míg a házasságra lépő nők száma kevesebb (2865). Ez azt jelentené, hogy a házasságkötések számát nem mechanikusan írták át az anyakönyvekből (az eltérés igazolható az anyakönyvekkel való összevetés által, lásd a IV. fejezetet), hanem valóban az adott közigazgatási területen letelepedő házaspárokat regisztrálták a lélekösszeírás során. A házasodó férfiak, akár helyi (itt megyebeli) lányt vettek el, akár nem, az esetek nagy részében helyben éltek tovább, akkor is, ha a házasságot máshol kötötték. Ebben az esetben a helyi plébános mégiscsak beírhatta őket az év során házasodottak közé, ha az anyakönyvbe nem is vezethette be a házasságkötésüket. Egy-egy plébánia esetében a személyes ismeretség miatt ez nem okozhatott nagy problémát, bár – különösen nagyobb településeken vagy nagy külterületekkel rendelkező plébániáknál – ez is nehezíthette a házasságkötések nyilvántartását, ronthatta a házasságok statisztikájának minőségét. A lányok közül viszont csak a helybeliek kerülhettek a házasságra lépő személyek kor szerinti összeírásába, az idegenből házasodó, de addigi lakhelyükön anyakönyvezett lányok nem. Kisebb településeknél a dolog nem okozhatott különösebb nehézséget, az összeírók, úgy tűnik, a rovatok logikus értelmezését követték: egyrészt a község házasságra lépő férfi és nő lakosainak nyilvántartását részletezték kor szerint, másrészt a házasságok évi mérlegének kiszámolásánál is csak azokat a házasságkötéseket vették figyelembe, amelyek valóban növelték a helybeli, tehát számukra összeírandó házaspárok számát. A kérdést megvizsgálhatjuk néhány olyan település példáján, ahol a házasságra lépő férfiak és nők száma különbözött egymástól – feltehetően az exogám házasságkötések miatt.

[87] „*Nec modo reperitur in Normativo Instructione an (sicuti sponsi in loco sponsae copulentur et ibidem Matriculae pro more inseruntur), sponsae Parochus copulans vel sponsi Parochus, ubi domicilium Neo-sponsi figunt, hos inter Contractorum Matrimoniorum Paria assumere debeant? quia rubrica Status Praesens Matrimoniorum confusa erit, nisi etiam super hoc specialis detur Parochis Instructio. Nam inter Conjugum Paria, qui aliorsum migrarunt assumi non possunt, cum tantum sponsa migraverit. Parochus autem sponsi, seu apud quem neo-sponsi domicilium figunt, illos Matriculae non inscribit inter Matrimonia contracta."* (Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. nro 8. NB.)

II.14. A házasodók és a házasságkötések száma néhány Pest megyei településen, 1770-es évek

		1774	1775	1776	1778
	házasodó férfi	214	231	192	219
Kecskemét	házasodó nő	214	127[88]	192	220
	házasságkötés	214	231	192	220
	házasodó férfi	88	77	65	83
Nagykőrös	házasodó nő	88	78	65	83
	házasságkötés	88	78	65	83
	házasodó férfi	13	12	19	19
Bátya	házasodó nő	17	17	19	19
	házasságkötés	13	12	19	19
	házasodó férfi	10	8		7
Galgamácsa	házasodó nő	10	10		9
	házasságkötés	10	8		7
	házasodó férfi	131	147		75
Vác	házasodó nő	131	155		75
	házasságkötés	131	147		75
	házasodó férfi	8	6		7
Zsidó (Vácegres)	házasodó nő	8	2		4
	házasságkötés	8	6		7

Az így kapott kép kicsit árnyaltabb az előzőnél, hiszen itt többször előfordul, hogy a házasságra lépő nők száma nagyobb a férfiakénál, tehát ezeknek a nőknek egy része (a többsége) a településen kívülre házasodott, de ettől függetlenül szerepelnek a házasodók között. A kérdés logikája is ezt diktálja egyébként: a település házasodó lakóit kérdezi („*matrimonia inierunt personae subinsertae aetatis"*).[89] De a házasságkötések száma lényegében mindig a házasodó férfiakéval egyenlő, az ő házasságaik növelték a település házaspárjainak számát, amelyre a házasságok évi mérlegének kérdése irányult. Az egyetlen kivétel Nagykőrös volt 1775-ben, de itt (és néhány más hasonló esetben is) könnyen elképzelhető, hogy a menyasszony és idegen illetőségű férje a településen élt a házasság után.

A lényeg tehát az, hogy a házasságkötések számba vételénél az összeírónak mérlegelnie kellett, valószínűleg külön összesítést kellett készítenie, és nem vezethette át egyszerűen az anyakönyv bejegyzéseit a lélekösszeírások házassági táblájára. Külön statisztikát kellett készítenie a község házasságra lépő lakóiról nem, kor és társadalmi állás szerint, valamint az adott év új házasságairól, amelyek a településen élő házaspárok számát növelték, akár nála kötöttek házasságot, akár nem. Mindez a regisztrációt még bonyolultabbá tette, ami megnövelte a hibázás lehetőségét.

A házasságkötések tábláit az illető település egyházszervezeti beosztásának adatai egészítették ki. Ezek alapján pontosan nyomon lehetett követni, hogy az adott helyen milyen felekezetű népesség élt, hogy ezek anyaegyházat képeztek-e, vagy filiaként egy másik

[88] A házasodó nők száma valószínűleg hiányos.

[89] Akkor is így lehetett a gyakorlatban, ha az eredeti szándék más volt. A szabad királyi városoknak adott kitöltési útmutató szerint ugyanis a házasulóknál a következőt kell figyelembe venni: „*Egy férfi hasonlóképpen egy nőhöz házastársi kötelékkel kapcsolódva alkot egy házasságot. Ezért ebben az értelemben a házasságok számát minkét nem rovatába egybehangzóan kell beírni." (Vir unus uni pariter faeminae*

településen működő anyaegyházhoz tartoztak-e, hogy ennek megfelelően hol vezették anyakönyveiket, sőt még azt is, hogy a filia milyen távolságra feküdt a matertől. A táblázat rovatai a következők:

II.15. A települések egyházszervezeti beosztására vonatkozó kérdőpontok

A településen van katolikus parókia egyházzal (templommal) vagy anélkül (*Locus habet parochiam catholicam cum/sine ecclesia*)
Leányegyház, egyházzal (templommal) vagy anélkül (*est filialis cum/sine ecclesia*)
Melyik anyaegyházhoz tartozik (*Pertinet ad matrem*)
Ilyen és ilyen felekezetű imaháza van (*Habet oratorium confessionis*…)
Az ilyen és ilyen felekezetű protestánsok ehhez és ehhez a helyhez tartoznak (*Acatholici accedunt confessionis … locum …*)
Melyik püspökséghez tartozik (*Pertinet ad Diocesim*)

A megyékben használatos községi összesítők mellett röviden szólnunk kell a szabad királyi városokban alkalmazott kérdőívekről is. Ennek elkészítésére 1772-től külön kitöltési utasítás („*Brevis manuductio"*)[90] és mintatáblázat szolgált (Fügedi 1966. 370.). 1780-ig a városok többnyire csak az állónépességről szolgáltattak adatokat, mégpedig más, jóval részletesebb bontásban. Mindenekelőtt meg kellett adniuk a népességszámot nem, kor, vallás és kiskorúak – nagykorúak csoportosításban, valamint a házaspárok számát. A növekedés, csökkenés és házasságkötés tábláit ugyan az utasítás előírta, de az összeírásokból ezek a sürgetések ellenére kimaradtak.[91] 1780 után az összefoglaló táblázat tartalmazta a népmozgalmi adatokat is: a születések számát nem és felekezet szerint, a halottakét nem, kor és felekezet szerint, a házasságok és házasságkötések számát és mérlegét a megyei kérdőíveken is alkalmazott formában. Ezután mesterségenként közölniük kellett a mesterek, segédek és inasok számát vallási bontásban (katolikusok, protestánsok).[92] A mestereket a

---

conjugaliter sociatus unum matrimonium constitueret. Idcirco intellectus taliter matrimoniorum numerus in utriusque sexus rubricas conjunctim exponendus erit.) – Pest városának levéltára, Intimata aa, nr. 4665.

[90] Pest v. lt. Intimata, aa, nr.4665. OL, Kancelláriai lt. Acta Generalia, A 39. 1780/3219. 22–24. magyar fordítása: Thirring, 1934. 154–155.

[91] Lásd a Helytartótanács 1778. aug. 13-án kelt levelét Pest városának (Pest v. lt. Intimata, aa, nr. 4665.): „*Mivel* m*ár már fenyeget minket a lelkeknek, a csökkenésnek és növekedésnek, csak úgy mint a házasságoknak a folyó 1778. évre vonatkozó összeírásának a határideje, ezt a városi hatóságot annak előírt időben való serény felküldésére komolyan figyelmeztetvén, egyszersmind a Királyi Helytartótanács úgy véli, hogy utasítást kell adnia: ameddig csak ebben az összeírásban a születettek és mindkét nembeli elhaltak számát ki tudják mutatni, semmiképpen se hagyjon föl ezzel ezen polgári hatóság."* („*Termino suscipiendae Animarum De- item et Accrescentiae earum, nec non Matrimoniorum pro Anno currenti 1778 Conscriptionis jam jam imminente, Civicum huncce Magistratum ad inomisse ejusdem praescripto tempore hosum submissionem serio reflectendo, una eidem intimandum esse duxit Consilium Lttle Regium: Quatenus in eadem conscriptione numerum etiam natorum, ac mortuorum utriusque sexus semper exponere noverit, nullatenus intermittat civicus idem magistratus."* Brevis Manuductio, 14–15.: „*14. Hozzácsatolandó a megelőző összeírás óta az év folyamán kötött házasságok összeírása a házasságra lépők kora szerint, az itt példaként előadott formában. Végül 15. a lelkek csökkenésének és növekedésének az összeírása."* (Thirring, 1934, 155., Pest v. lt. Intimata, aa, nr.4665.: „*14. Subnectetur Conscriptio Matrimoniorum a tempore ultimae Conscriptionis per decursum anni contractorum, juxta graduales contrahentium aetatis annos, forma isthic exemplificative exhibita. Ac denique 15. Conscriptio De- et Accrescentiae Animarum.")* Pesten 1773-ban közölték a házasságkötések, keresztelések, temetések számát, utána 1780-ig nem. (Pest v. lt. Intimata aa, 4665.)

[92] A mesterségek előre nyomtatott listáját magyar fordításban lásd: Dányi, 1960. 191–193.

kereskedők összesítése követte, majd az elsősorban foglalkozási kategorizálást követte a népesség maradék részének szintén foglalkozási (hivatalnokok, „közszolgák"; szabad mesterségek tanárai; szolgák, szolgálók; iskolás fiúk és lányok; napszámosok), illetve a megyei táblákon látott produktivitás-improduktivitás szerinti csoportosítása (szegények szegényházakban, alapítványokon; koldusok; iskolás jövevények, akik a szabad művészeteket tanulják; árvák; szerzetesek, papok).[93] Látható, hogy a „hasznos" tevékenységet végzők és eltartottak szétválasztása volt itt is a cél, de ezt ebben az esetben sem sikerült következetesen megvalósítani: a papok, szerzetesek a köznek terhet jelentő rétegek közé kerültek, az iskolásoknál a valószínűleg helyben lakók („*scholas frequentantes"*) elkülönültek a tanulás céljából ott tartózkodóktól („*advenae sholarum et condiscendarum AA. LL. Causa isthic commorantes"*), azaz szétválasztották ugyanazt a kategóriát, mivel egy másik cél, az idegen illetőségűek, mozgó-vándorló népesség elkülönítése, kontrollálása keresztezte a foglalkozási kategorizálást.[94]

Az eddigiek alapján az is nyilvánvaló, hogy a Conscriptio Animarum mindig a jelenlévő lakosság összeírását jelentette. Egyértelműen kiderül mindez az összeírási utasítás extraneusokra vonatkozó bekezdéséből, miszerint az összeírás helyén való huzamosabb tartózkodás címén kell valakit az adott helyen számba venni, függetlenül a honosságától, állandó lakhelyétől:

„*A házzal rendelkező idegenek rovatába azokat kell összeírni, akik noha máshol állandó lakosok, mégis azon a helyen, ahol az összeírást végrehajtják, annak az évnek egy bizonyos időpontjától akár rokonaiknál, akár másutt bármiféle okból magának az összeírásnak a végrehajtása alatt ott tartózkodnak. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy akik éppen utaztukban csak egy vagy két napra térnek le az útról valamely helyre, azok és a hozzájuk hasonlók nem kerülnek az összeírás ezen rovatába, hanem őket állandó lakhelyükön kell összeírni, bár azon a napon nem tartózkodnak azon a helyen."*[95]

---

[93] A felsorolt, vallás szerint felosztott kategóriák a következőek: *officiales, ministri, servi publici; artium liberalium instructores; servi, ancillae; sholas frequentantes pueri, puellae; operari diurnistae viri, faeminae; pauperes in xenodochiis viri, faeminae; in fundationibus mares, faeminae; pauperes ostiatim mendicantes viri, faeminae; advenae scholarum et condiscendarum AA. LL. causa isthic commorantes masculi, puellae; pupilli, orphani masculi, puellae; religiosi claustrales viri, faeminae; ecclesiastici.*

[94] Az ismertetett foglalkozási, társadalmi kategóriák nem ölelik fel a teljes népességet. Pesten 1773-ban külön rovatban adták meg a „conditio" nélküli, rovatokba nem tartozó („*sine conditione et rubricas non ingressi"*) népesség számát, nem, kor és vallás szerinti bontásban. Más években nem találjuk ezt a rovatot. A foglalkozási, társadalmi kategorizálásból kimaradtak aránya Pest városában a következő volt: 1772-ben a teljes nem nemes lakosság 42%-a, 1773-ban 44%-a, 1774-ben 42%-a, 1775-ben 37%-a, 1776-ban 38%-a, 1777-ben 37%-a, 1779-ben 31%-a. Mivel a koldusok, egyéb szegények szerepeltek a kategorizálásban, amelynek egyik célja nézetünk szerint éppen ezeknek az állam szempontjából marginális rétegeknek a számon tartása, ellenőrzése volt, a kategóriákban nem szereplők nem annyira a városi társadalom marginális rétegei lehettek, mint inkább az összeírás céljai tekintetében érdektelen társadalmi csoportok.

[95] Brevis instructio (OL, Kancelláriai lt. A 39, Acta Generalia, 1780/3219. 18.), ill. Őri 1994. 53–54.: „*Sub rubrica extraneorum quasi domicillantium conscribendi erunt illi, qui alibi licet fixe domicilliantes, in loco attamen eo, ubi consriptio actu sit, a notabiliori anni illius tempore, vel apud cognatos suos, aut secus quacunque de causa, ac sub ipso conscriptionis actu ibidem morantur, ubi attamen observandum eos, qui in actuali itinere constituti pro una dumtaxat, vel altera die ex itinere in loco tali condescendunt, eos et tales sub*

Még általánosabban fogalmazza meg a problémát a főespereseknek kiadott prímási utasítás:

„*Mindenkit csak azon a helyen írjanak össze, ahol ténylegesen van, és az életének azon állapotában, amelyben éppen van. Következésképp ha valaki tanulás, szolgálatvállalás stb. miatt születési helyéről eltávozik, ugyanezen hely összeírásába, úgy mintha ott élne, nem kerül, ugyanis így megeshet, hogy egy és ugyanazon személy kétszer növeli a népességszámot, ti. ott, ahol született, és ott, ahol éppen él.*”[96]

A Helytartótanács Gazdasági Bizottsága 1780. évi jegyzőkönyvének (Protocollum) ajánlásai alapján megváltoztatott, egyszerűsített táblázatokat 1783-ig használták, majd 1784-ben a Helytartótanács újabb jelentős átdolgozásra tett javaslatot (Fügedi 1966. 378.). A cél itt is a munka megkönnyítése és ezáltal pontos végrehajthatóságának elősegítése volt, a kérdőpontok egyszerűsítésénél figyelembe vették az időközben megváltozott politikai helyzetet (türelmi rendelet) és az összeírások addigi tapasztalatait is. Az állónépesség összeírásából a javaslat szerint kimaradt volna a vallás és nemek szerinti bontás, a népmozgalmi táblákon egy összegben adták volna meg a születések számát, a halálozásokét csak kiskorú – nagykorú bontásban, a házassági táblán pedig csak a fennálló házasságok száma szerepelt volna keresztény-zsidó megoszlásban.[97] A javaslat azonban későn érkezett, II. József ekkor már az osztrák örökös tartományokban bevezetett katonai összeírás kiterjesztése mellett döntött, véget vetve a demográfiai jellegű állami összeírások gyakorlatának.

A továbbiakban az összeírás lebonyolításának kérdésköre és a kérdőívek tartalmi változásai után foglalkoznunk kell néhány speciális kérdéssel is: az összeírások nem, kor szerinti, társadalmi, vallási kategóriáinak tartalmával, ennek változásaival, a migrációra vonatkozó kérdésekkel, valamint azzal, hogy ezek a problémák hogyan befolyásolják az összeírások minőségét.

d) A lélekösszeírások nem és kor szerinti kategóriái, 1774–1783

A népesség nemek szerinti bontása a lélekösszeírások során végig érvényesült mind az állónépesség, mind a népmozgalom tábláin. A II. József-féle népszámlálással ellentétben a két nemre vonatkozóan mindenütt ugyanazokat az adatokat közölték, ami szintén az összeírások demográfiai jellegét mutatja a későbbi katonai jelleggel szemben.

Egyedül a Helytartótanács már említett, 1784-es átdolgozási javaslata hozott volna változást ezen a téren, de az a józsefi népszámlálás bevezetése miatt már nem valósulhatott

---

hanc conscriptionis rubricam non cadere, verum hos in loco fixae mansionis suae, licet pro illa die e loco tali absentes conscribendos venire.”

[96] Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21/15.: „*Omnes in eo tantum loco conscribantur, ubi reipsa sunt et sub ea vitae conditione in qua actu sunt. Proinde si qui studiorum, servitiorum etc. causa ex loco nativitatis discessunt, conscriptioni ejusdem loci tamquam ibi degerent, non inserantur, ita enim fieret, ut una eademque persona bis in accrescentiae numerum deveniret, sc. et ubi nata est et ubi actu degit.”*

meg. A javaslatot alátámasztó érvelés az, amiért röviden foglalkozunk a kérdéssel, úgy gondoljuk, ez is újabb értékes adalék lehet a lélekösszeírások szellemi hátterének fölvázolásához.

1784 márciusában tehát a Helytartótanács az összeírásokban az adatok nemek szerinti részletezésének megszüntetését javasolja:

„*3. Máskülönben miután magából az emberi faj szaporodásának rendjéből fakadóan minden tartomány és időpont tapasztalata alapján felismerték, hogy születéskor a fiúk a lányokat oly mértékben múlják felül, hogy 21 fiúra 20 lány, avagy mások megfigyelése szerint 25 fiúra 24 lány jut, minthogy pedig az évek során, mialatt mindkét nembeliek elérik a serdülőkort, az emberek nagyobb csoportjában a számoknak ez az eltérése teljesen eltűnik, és mindkét nembeliek kölcsönösen kiegyenlítődnek, ennélfogva szabad 100 000 élőnek az egyik felét a férfiakhoz, másik felét pedig a női nemhez számítani, és következésképp statisztikai szempontból el lehet tekinteni a nemek külön számba vételétől.”*[98]

A felhasznált érv, miszerint a fiúk és lányok aránya a születéskor állandó, Johann-Peter Süssmilch művének igen fontos eleme, az egyik olyan szilárd természeti törvényszerűség, amely nem lehet véletlen: egyrészt minden nagyobb elemszámú megfigyelés esetén érvényesülő regularitás, másrészt csodálatos gondoskodás eredménye, hiszen a fiúk születéskori nagyobb aránya ellensúlyozza későbbi magasabb halandóságukat. Süssmilch szemében mindez bizonyíték a Gondviselés munkálkodására nézve, az „emberek nagyobb csoportjára” vonatkozó statisztikai megfigyelés így tárja fel azokat a törvényszerűségeket, amelyek Isten és a Gondviselés létét bizonyítják (Rohrbasser 1996). Az érvelés mutatja a Helytartótanács illetékes hivatalnokainak felkészültségét, szellemi kapcsolatait, az összeírás tábláinak szerkezete és az adatok helytartótanácsi elemzésének szempontjai mellett bizonyítékul szolgálhat a lélekösszeírások porosz, tudományos értelemben pedig süssmilchi eredete mellett.

A lélekösszeírások községi és megyei összesítő tábláin a népesség számát, valamint az 1780-as évektől a halálozások számát kiskorúak – nagykorúak bontásban teszik közzé.

Mivel az összeírások adatainak elemzéséhez szükségesnek tűnik, hogy megértsük az általuk használt kategóriák tartalmát, jelentését, ezért a lélekösszeírások Pest megyei anyagának elemzése során is felmerül a kérdés, hogy az összeírás különböző változatai hol húzzák meg a kiskorúság határát, milyen életkortól kezdve és milyen alapon tekintenek valakit felnőttnek, honnan származnak ezek az életkori határok, milyen viszonyban vannak a

---

[97] OL, Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/5841.

[98] OL, Kancelláriai lt. A 39, Acta Generalia, 1784/5841.: „*3-tio eo alioquin ex ipso Naturali Propagationis Generis humani ordine omnium Provinciarum, Temporumque experientia praecognito, quod esto quidem in Nativitate Masculi Faemellas ea ratione superent, ut 21 Masculis, Faemellae 20, vel juxta aliorum obsevationes 25 Masculis Faemellae 24 correspondeant, quia tamen succrescentibus annis quoad sexus uterque pubertatem attingat, in majori hominum collectione omnis haec numerorum discrepantia annihilaretur, ac uterque sexus ad invicem coaequaretur, exhincque suapte metiri liceret inter 100 000 viventium unam ad Masculinum, alteram vero dimidiam partem ad faemineum sexum referri, eapropter a distincta sexuum expositione sensu Rationariae abstrahi posse.”*

korábbi, előzménynek tekinthető egyházi összeírások kategóriáival és a későbbi, prestatisztikai korból (1870 előtt) fennmaradt állami népösszeírások által használt korcsoportokkal. Természetesen kérdés lehet az is, hogy az összeírások életkori kategóriái mit árulnak el maguknak az összeírásoknak a jellegéről, speciális céljairól. Mielőtt a fenti kérdésekkel kezdenénk foglalkozni, néhány gondolatot előrebocsátanánk.

Az emberi élet több szempont szerint szakaszolható: az ember biológiai változásai alapján, testi, szellemi, értelmi és érzelmi fejlődése szerint. A biológiai fejlődés szakaszaihoz kapcsolódnak megfelelő szerepek, tevékenységek, de társadalmi pozíciók, rang, státus is (Ariès 1987. 22.; Faragó, 2000a 397.). Az ember ennek megfelelően lesz tagja különböző közösségeknek (életkori csoportok, foglalkozási csoportok, vallási közösség, új család, háztartás, iskola, hadsereg), és ehhez kötődnek különböző jogok és kötelességek (pl. házasodás, öröklés joga, állampolgári jogok, katonáskodás kötelezettsége).

Megfigyelhető, hogy míg a hagyományos paraszti társadalmakban mindezt a szokások, tradíciók szabályozzák, addig a modern korban egyre nagyobb az egyház és az állam szervezte intézmények és ehhez kapcsolódóan az írott jog szerepe. Az újkori Európában az élet szakaszolása egyre inkább intézmények köré szerveződik (Ariès 1987. 200.), ez is része annak a Nyugat-Európában a 16. század óta tartó folyamatnak, amelynek során az egyház és az állam az intézményi kontroll növelésével az emberi élet egyre nagyobb hányadát igyekszik ellenőrzése alá vonni (Lesthaeghe 1991. 3–4.), és amelynek során a 18. században az európai államok Foucault által leírt „biopolitikája" részeként megszületik a demográfia tudománya (Foucault 1992, 1996; Melegh 2000.a, b), amely a frissen „fölfedezett" népesség biológiai tömegjelenségei (termékenység, halandóság, egészségi állapot), valamint házasodási szokásai és térbeli mozgása, röviden a népesedési folyamatok megismerésére és befolyásolására irányult, a népességösszeírásokat használva ehhez eszközként. Az intézmények növekvő szerepe (iskoláztatás, kötelező katonai szolgálat), a változó munkamegosztás átalakítják az emberi élet szakaszait, a 18–19. századi összeírások tükrözhetik ezeket a folyamatokat.

Fontos továbbá, hogy a váltásokat, átmeneteket többnyire ünnepek, szertartások („*rites de passage*") teszik emlékezetessé. Beavatási szertartások kísérik a férfikorba lépést (legénybúcsú – Dobszay–Fónagy 1998. 71.), amelynek az iskoláztatáshoz kapcsolódó „intézményesített" formája az érettségi vizsga és mindaz, ami ezzel jár, hasonló jellege van a házasságkötésnél a lakodalomnak, de ugyanígy beavatási szertartások kísérhetik a vallási közösségbe való bekerülés folyamatát is (keresztelés, elsőáldozás, bérmálás, konfirmáció). Mindez megkönnyíti vizsgálódásainkat, a beavatási szertartások egy részéről az újkorban már írott dokumentumok tudósítanak (egyházi anyakönyvek, összeírások).

A lélekösszeírás előzményének számító egyházi célú status animarumokban az életkort feltüntették legalább a gyermekeknél (a cél a plébánia gyónásra kötelezett lakosságának megállapítása – a háztartásfő és felesége nyilvánvalóan *capaces confessionis*), de gyakran a felnőtteknél is, megtaláljuk a *capax/incapax* és *confirmatus/ta* megjegyzést,

sokszor a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat jellegét is megismerhetjük, és időnként az életkor mellett az illető életszakaszra is utal valamilyen megjegyzés (*pubes/era, impubes* – serdülő/serdületlen).

Petróci Sándor egy 1774-es Pest megyei összeírás alapján úgy vélte, hogy a fő választóvonalnak látszó *capax/incapax* megjelölés a tíz éven aluli, illetve felüli csoportosításnak felel meg, a váci egyházmegye néhány településének adatait az 1769 előtti összeírások alapján ebben a bontásban közölte (1957. 100.). Az Ördög Ferenc által publikált Zala megyei összeírások azonban mást mutatnak. Ezeket megvizsgálva láthatjuk (Ördög 1991), hogy a *capax confessionis* bejegyzés általában hétéves kortól jelenik meg, de ez a határ nem merev, időnként felbukkan egy-egy nyolc- kilencéves *incapax* is. A gyónóképesség és az első áldozás tudniillik az értelmi fejlődéstől, a „morális és vallási befogadóképességtől" (Ariès 1987. 166–167.) és az ehhez kapcsolódó teológiai vitáktól függött. A középkorban ugyanis megoszlottak a vélemények arról, hogy hány éves kortól gyónhat valaki, hogy képes-e valaki például hétévesen bűnt elkövetni. Ennek megfelelően voltak, akik a (hétéven felüli) gyermekek gyóntatása mellett foglaltak állást, míg mások amellett kardoskodtak, hogy csak 12 (lányok), illetve 14 (fiúk) éven felül részesülhessenek ebben a szentségben (hasonló volt a helyzet az oltáriszentség, a bérmálás és az utolsó kenet szentségével kapcsolatosan is – Shahar 2000. 50–51., 293.). Eszerint nyilván koronként és helyenként különböző gyakorlat alakulhatott ki, a hétéves kor mindenképpen az alsó határ lehetett mint fontos lépcső a gyermek értelmi és morális fejlődésében, a gyónóképesség ehhez az életkorhoz vagy az ezt követő „*pueritia*" -életszakaszhoz kötődött (7–14 éves kor).[99]

Az állami Conscriptio Animarum községi összesítő táblái az összeírt népességet kiskorúak – nagykorúak korcsoportjai szerint osztják föl. Az összeírásokhoz készített helytartótanácsi utasítás a nagykorúság határát külön indoklás nélkül a betöltött 15. életévhez helyezi:

„*Közölni kell mindenféle státusú vagy állapotú emberek számát vallás, nem és a nagykorúak korcsoportja szerint, elkülönítve őket a kiskorúaktól, vagyis azoktól, akik a 15. életévüket ténylegesen még nem töltötték be.*"[100]

Itt tehát a hagyományos társadalmakban megszokott módon a tizennégy éves kor a kiskorúság vége, a számmisztikától talán nem teljesen függetlenül a második hetes ciklus végén zárja le a „*pueritia*"-t, a gyermekkort (Ariès 1987. 18.; Shahar 2000. 49.), a tizenötödik év betöltése már a nagykorúság kezdetét jelenti a 18. század közepén (is). Ez már az „*adolescentia*" kora, a „*pubes, pubera*" állapot, 12–14 éves kortól a halotti anyakönyvekben is gyakran feltűnik a lányoknál a „*virgo*" megjegyzés, mintegy jelezve, hogy innen más életkorszak kezdődik, ez már a nemi érés kora. Ez minden bizonnyal később következett be, mint a 20. században, igazán pontos információk csak a 19. századra vonatkozóan vannak: a lányoknál 15 év körül (Faragó

[99] A hétéves kor tartalmáról, jelentőségéről, a hagyományos világban elfoglalt helyéről lásd: Őri 2001b.

2000a 400.), illetve kb. 14–17 éves kor között (Utrio 1989. 198.) következhetett be. Mindenesetre a kánonjog (Bónis 1972. 82.) a római joggal összhangban (Thomas 1986. 293.) erre az időszakra helyezi a törvényes házasság megkötésének alsó határát. Ez a korhatár a lányok esetében 12, a fiúknál 14 év. Ez csaknem egybeesik a lányok nemi érésével, sőt meg is előzheti azt. Itt a lényeg újra az értelmi képességek fejlődésén van, az érvényes házassághoz tudniillik a felek szabad beleegyezése szükséges (Bónis 1972. 82.), a hagyományos európai társadalmak szemlélete szerint ez erre a 12–14 év körüli időszakra esik. (Vö.: Az albigens keresztes hadjáratok idején, a 13. század elején az inkvizíció előtt minden 12 év fölötti lánynak és 14 év fölötti fiúnak kötelező volt az eretnekség megtagadása, tehát nyilvánvalóan ez volt a szabad döntőképesség határa. – Eliade 1996. 159.; Shahar 2000. 54.)

14–15 éves kor körülre esik a fizikai nagykorúvá válás azokban a paraszti társadalmakban, ahol nincs hosszú intézményes képzés, ettől az életkortól fogva már felnőtt munkát végeztek a középkorban is (Fossier 1986. 153.; Shahar 2000. 399.) és a 19. századi magyar falvakban is (Faragó 2000a 403. – ez a határ a 20. század elején még lejjebbre kerül). Ettől fogva az apa halálával háztartásfővé is válhatott valaki, erre az időszakra esik a legénnyé válás, a legényavatás, az egyik korosztályból a másikba való átlépés rítusa (Nagy Varga 2000. 549.; Jávor 2000. 618–621.). Nyugat-Európában ebben az életkorban (14–15 éves kor vagy valamivel ez előtt, tehát a „*pueritia*" időszakában) a leggyakoribb a szolgálatvállalás, tehát a családból való kilépés kezdete erre az időszakra esik.

Ugyanakkor a „felnőttség" kezdete nem feltétlenül jelent valódi nagykorúságot. A paraszti társadalmakban hiába érte el valaki a felnőttség határát jelentő életkort, ha az apa háztartásában „gyermekként" élt tovább (Faragó 2000a 397.). Jóllehet a Conscriptio Animarum elrendelői nem tettek különbséget a felnőttség és nagykorúság között („*adulti*": akik elmúltak 15 évesek, ez megfelel a „*majorennitas*"-nak, a nagykorúságnak), különösen azokon a területeken, ahol a római jog jelentős szerepet játszott, a distinkció világos. Ahogy a Diderot-féle *Enciklopédia* fogalmaz: *„Felnőtt az a személy, aki elérte a józan ítéletalkotás avagy a serdülők életkorát, és aki elég nagy ahhoz, hogy érzelmei és ítélőképessége legyen." („Adulte") „A nagykorúság egy bizonyos életkor, amelyet a törvény rögzít, és amelyben az ember megszerzi a (jog)képességet bizonyos cselekedetekhez. A nagykorúság különböző fajtáit különböztetjük meg: A szokásjog szerinti avagy törvényes nagykorúság egyfajta jogi emancipáció, melynek során az ember egy bizonyos korban teljes jogot nyer arra, hogy a javait igazgassa, hogy az ingóságai fölött rendelkezzen, és hogy törvény elé álljon. Ez szintúgy megadja a jogot arra, hogy elidegenítsük vagy elzálogosítsuk ingatlanainkat…Nem elégséges ahhoz, hogy hivatalt viseljünk korengedély nélkül, sem hogy házasságot kössünk az apa és az anya beleegyezése nélkül, ehhez el kell érnünk a teljes nagykorúságot avagy a huszonötödik életévet. A teljes nagykorúság az, amely megadja a jogképességet minden*

[100] *„Exponendus erit numerus omnium cujuscunque status et conditionis hominum cum sola religionis, sexus item et aetatis adultorum quippe a minorennibus seu illis, qui 15um aetatis annum effective nondum compleverunt, distinctime…"* Pest v. levéltára, Intimata/aa/num. 4665. Lásd még: Őri 1994. 53–54.

szükséges cselekedethez, a javak fölötti rendelkezéshez éppúgy, mint a bíróság elé álláshoz és általában mindenfajta érvényes kötelezettségvállalás megkötéséhez. Franciaország ősi szokásjoga szerint ezt a tizennégy éves korhoz kötötték. ...Jelenleg a teljes nagykorúságot csak a huszonötödik életév betöltésével lehet elérni, amely életkorban minden személy, legyen az férfi vagy nő, jogosult szerződést kötni, eladni, elzálogosítani és jelzáloggal terhelni minden birtokát, ingó és ingatlan javait, a megmásítás minden reménye nélkül…(„Majorité”).”[101] Míg a felnőttség kezdete a paraszti világban a fizikai fejlődéshez és a teljes értékű munkavégzéshez kapcsolódott, úgy itt egyértelműen az értelmi képességek kifejlődéséhez kötődik, a józan ítélőképesség, azaz a (jó és rossz) dolgok közti különbségtétel képességének kialakulásához (*discrétion, discernement*). Ezzel szemben a nagykorúság jogi kategória, amely fokozatosan alakul ki különböző jogosultságok megszerzése révén, amely eredetileg a római jog által nem érintett területeken („Franciaország ősi szokásjoga”) szintén a tizennegyedik életévhez kötődött, míg a huszonötödik életév és a felnőttségtől elszakadó és fokozatosan kialakuló nagykorúság-definíció a római jogból származik (Bónis 1972. 82.). Hasonló szabályozásról ír Werbőczy is: a nagykorúság, a jogi értelemben vett teljes cselekvőképesség határa („*perfecta aetas*”) a huszonnegyedik életév, míg a törvény elé állás, ügyvédfogadás, a részleges jogi cselekvőképesség korhatára („*legitima aetas*”) a tizenkettedik életév volt (Werbőczy I/111. 2–7.; Eckhart 1946; Bónis 1972. 83.) Ez utóbbiról azonban megjegyzi, hogy az eredetileg a tizennegyedik életévnél volt (I/111. 4.), míg Bónis György szerint ez a felosztás Werbőczy korának újítása lehetett, még a 15. századi oklevelek is szinonimaként használják a *legitima* és *perfecta* kifejezéseket a tizennegyedik életévre (Bónis 1972. 83.).

Mindez mutatja, hogy noha jogi értelemben vagy a paraszti világ szokásrendszere szerint a teljes jogi cselekvőképesség, az öröklés, a háztartásfővé válás, a javakkal való szabad rendelkezés vagy a szabad házasságkötés[102], azaz a valódi nagykorúság határa erősen kitolódhatott, a fizikai és szellemi értelemben vett felnőtté válás, a harmadik életkor, az „*adolescentia*” elérése a hagyományos társadalmakban valójában a gyermekkor végét

[101] *„Adulte est une personne arrivée à l’âge de discrétion, ou à l’âge d’adolescence, et qui est assez grande et assez âgée pour avoir des sentiments et du discernement…. Majorité est une certain âge fixé par la loi, auquel on acquiert la capacité de faire certains actes. On distingue plusieurs sortes de majorités: Majorité coutumière ou légale est une espèce d’émancipation légale que l’on acquiert de plein droit à un certain âge, à l’effet d’administrer ses biens, disposer ses meubles, et estre en jugement. Elle donne bien aussi le pouvoir d’aliener les immeubles et de les hypothéquer… Elle ne suffit pas pour posséder un office sans dispense, ni pour contracter marriage sans le consentiment des père et mère,il faut avoir acquis la majorité parfaite ou de vingt-cinq ans. Majorité parfaite est celle qui donne la capacité de faire tous les actes nécessaires tant pour l’administration et la disposition des biens, que pour estre en jugement et généralement pour contracter toutes sortes d’engagements valables. Par l’ancien usage de la France, elle était fixée à quatorze ans. …Présentement la majorité parfaite ne s’acquiert que par l’âge de vingt-cinq ans accomplis, temps auquel toutes personnes soit mâle ou femelle, est capable de contracter, de vendre, engager et hypothéquer tous ses biens, meubles et immeubles, sans aucune espérance de restitution…”*

[102] A házasságkötéshez természetesen a felek szabad beleegyezése kellett, az egyházak ehhez mindig ragaszkodtak, a világi törvények ugyanakkor előírták a szülők beleegyezését, ami esetenként konfliktust okozhatott állam és egyház között, sokszor azonban pl. római katolikus püspökök utasítják egyházmegyéjük papjait, hogy ne adjanak össze kiskorúakat szülői engedély nélkül (Lebrun 1986. 139.).

jelentette. Ez az igen régi, hagyományokhoz kötődő váltás jelenik meg az 1780 előtti lélekösszeírásokban, ahol nyilván elsősorban ez a szellemi, fizikai felnőttség volt fontos elhatároló szempont, és nem a jogi cselekvőképesség.

1780-ban az összeírás tábláit átalakították, leegyszerűsítették, ennek során a nagykorúság határát is módosították, a Helytartótanács Gazdasági Bizottságának 1780-as jegyzőkönyve (Protocollum) mindkét nem számára a 18. életévet jelölte meg annak határaként (máj. 20.):

„*Mivel az ifjak mindkét nemnél kb. 18. évük körül válnak a köz szolgálatára alkalmassá, addig többnyire iskolákban forognak, vagy mesterségtanulással vannak elfoglalva, és otthon a szüleiknél élnek, ezért, hogy azokról, akik a köz szolgálatára alkalmasak, teljesebb tudomásunk legyen, a kiskorúságot, amely eddig a 15. életévhez volt kötve, a 18. életévig véljük kiterjesztendőnek, úgy, hogy azok, akik a 18. évüket még nem töltötték be, a kiskorúak rovatában összegeztetnek, a nagykorúakéban pedig csak azok, akik a mondott 18. évet ténylegesen betöltötték.”*[103]

Az érvelésben új elemek jelennek meg: iskola, mesterségtanulás és a „közszolgálat”, ami a katonai szolgálat megfelelője, illetve a hagyományos társadalmakban a „gyermek” státust, függő helyzetet jelentő szülőkkel egy háztartásban élés (Faragó 2000a 397.), mint olyan tényezők, amelyek a kiskorúság határát megszabják. Annak vagyunk tanúi, hogy az állam a saját szempontjainak megfelelően változtatja meg a nagykorúság határát, kötve azt az intézmények növekvő szerepéhez, amit azok a felnőtté válásban betöltenek. A növekvő állami kontroll intézményekben testesül meg, ezek szerepe megváltoztatja a népesség kategorizálását a kontroll eszközéül szolgáló összeírásban. Az élet szakaszolása is egyre inkább intézmények köré szerveződik (Ariès 1987. 200.), és ez megnyújtja a felnőtté válás folyamatát.[104] A 18. életév elvben a katonáskodás, toborzás korhatára volt (Zachar 1984. 11.), ami sokáig kevéssé érvényesült a gyakorlatban (Ariès 1987. 202.), a toborzásnál a lényeg a testmagasságban jobban megragadható tényleges fizikai érettség maradt a helyben nehezen megállapítható életkor helyett.

A Helytartótanács számára 1780. július 28-án kiadott rendelkezés tovább árnyalja a problémát: a fiúknál a 18., a lányoknál a 15. életévre teszi a nagykorúság határát:

---

[103] *„Siquidem adolescentes utriusque sexus nonnisi circa annum aetatis 18^{um}ad Publico serviendum idonei evadant, eousque autem a potiori in Scholis, vel opificiis condiscendis versentur, domique apud parentes alantur, idcirco quo plenior eorum, qui Publico servire apti sint? notitia haberi possit, minorennitatem, quae hactenus ad annum 15. defigebatur, ad annum aetatis 18. extendendam censeri, ita ut omnes illi, qui 18. aetatis annum nondum compleverunt, sub rubrica Minorennium, sub Adultorum vero ii solum, qui dictum 18. annum effective compleverunt, in conscriptionem summantur.”* (Protocollum, 33.)

[104] Philippe Ariès megállapítása szerint a 19. század előtt a „*pueritia*” és az „*adolescentia*” összeolvadásával a gyermekkort csak az intézményes iskoláztatás tolta ki (Ariès 1987. 24.), nézetünk szerint ennek vagyunk tanúi akkor, amikor a közszolgálat és az iskoláztatás szempontjaira hivatkozva 1780-tól megváltoztatják a lélekösszeírások kiskorú-felnőtt kategóriáit.

„Mivel a nőnemű emberek a férfiaknál gyorsabban serdülnek, ezért a nők tekintetében, hogy kit kell felnőttnek tartani, ezután is a 15. életév maradjon meg.”[105]

Ennek értelmében rendelkezik a Helytartótanács 1780. október 19-én a szabad királyi városokat illetően:

„A nők viszont a férfiaknál gyorsabban serdülnek föl, ezért a nagykorúság emezeknél a 18. életévhez, náluk viszont a 15. életévhez kapcsolódjék.”[106]

Ugyanez a megkülönböztetés érvényes a jász-kun kerületekre is (Melegh 2000b 33.). Oka világosnak tűnik: nyilván elsősorban a fiúk felnőtté válása kezd intézményesülni a 18. század második felében, itt egyébként is elsősorban a katonáskodásról van szó, ezért a kiskorúság kitolásának náluk van értelme. Ez a rendelkezés már összeköti a lélekösszeírásokat a II. József-féle népszámlálás szemléletével, amely már csak a katonaállítás szempontjai szerint strukturálta a népességet.

A II. József-féle népszámlálás községi összesítői lényegében csak a katonai szolgálatra alkalmas férfinépességet összesítik korcsoportok szerint (más kérdés, hogy ahol megmaradtak a háztartások összesítő lapjai, ott a férfiak bizonyos társadalmi csoportjaiban egyénenként is leolvasható az életkor), azaz az „egyéb” kategóriában a 18 és 40 év közötti férfiakat és a polgárok és parasztok az utánpótlás szempontjából fontos keresztény, nem örökös férfi utódait. Ez utóbbiakat két nagy korcsoportba osztották: 1–12 évesek és 13–17 évesek, a nagykorúság alsó korhatára itt is a betöltött 18. életév lett. Nőket, zsidókat, más társadalmi állású embereket nem kellett kor szerint osztályozni, az összeírás utasítása szerint „*tisztesebb Characterben levő embereknél nem kell beírni*” az életkort (Thirring 1938. 154.) A lélekösszeírások utolsó változatánál még mérsékelten érvényesülő katonaállítási szempont itt már kizárólagos lesz, a demográfiai jellegű összeírást, amelynek céljai között demográfiai-népjóléti-közegészségügyi problémák is érvényesültek (ti. milyen magas a kiskorúak halandósága, hogyan lehet ezt csökkenteni – „Synopsis” –Dányi 1960. és Protocollum), felváltja a katonai összeírás, amely a népesség kor szerinti bontását is ennek a szempontnak rendeli alá.

Ez a váltás a 18. századi osztrák népszámlálások összesítőívein is megfigyelhető (Gürtler 1909). 1770 előtt a döntően demográfiai célú összeírások öt korcsoportot alkalmaztak, az első (15 éven aluliak) tartalmazta a kiskorúakat. 1770 után a katonai jellegű népszámlálások három korcsoportot vettek fel: 0–17, 17–40, 40– évesekét, ez lényegében megfelel a magyarországi változatnak.

Ugyanezeket a korcsoportokat használták 1804 és 1847 között a *Conscriptio Popularis Ignobilium* során, amely nyíltan katonai összeírás volt, az 1802. évi II. tc. a magyar ezredek kiegészítése céljából rendelte el (Thirring 1903; Bácskai 1965. 72.).

---

[105] *„Quoniam faemini sexus homines maribus celerius adolescunt, relate ad faeminas pro adultis habendas, annorum 15 aetas ultro quoque stabiliatur.”* (OL Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 3219./1780. 8.)

[106] „*Faeminae vero prae Maribus citius adolescerent, Majorennitas aetatis respectu illorum ad 18 harum vero ad 15 annum … defigatur…”* (Pest v. levéltára Intimata/aa/4665.)

Ez a szemlélet még az 1850-es népszámlálás alkalmával is éreztette hatását, amikor a nőket nem részletezték kor szerint, a férfiak számát viszont 17 és 26 éves kor között korévenként számították ki. Váltást az 1857-es népszámlálás hozott, ahol a nemek közötti megkülönböztetés eltűnt, jóval több korcsoportot alkalmaztak, és újra visszatért a 14 éves életkori határ: addig ötéves korcsoportokba osztották a népességet, afölött korévenként közölték az adatokat (Dányi 1993b 43.).

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy az egyház és az állam a saját szempontjai szerint méri föl és kategorizálja a népességet, a vizsgált összeírások korcsoportjai ennek felelnek meg. Az is kijelenthető, hogy az összeírások kategóriáinak változása (itt a kiskorúság – nagykorúság határvonalának változásai) összhangban van olyan nagy horderejű változásokkal, mint a modern állam kialakulása, annak egyre bővülő érdeklődésével és hatókörével, vagy más értelmezési keretben a foucault-i biopolitika kialakulásával.

Megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált római katolikus egyházi és állami népesség-összeírások során igen fontos szempont volt a kiskorúak és nagykorúak különválasztása, ezt a katolikus egyház és az állam is a saját céljai, szempontjai alapján végezte el. Míg a római katolikus egyház elsősorban a gyónóképes népesség nyilvántartására törekedett, addig az állami összeírások nagyjából 1780-ig a 15 éven aluliakat választották külön, és ezek néhány demográfiai jellemzőjét próbálták vizsgálni (pl. halandóság). Mindkét esetben a hagyományos társadalmak fontos életciklusait elhatároló életkorokat választották (hétéves kor a Zala megyei egyházi összeírásokban, 15 éves kor az állami lélekösszeírásokban). Mind a hétéves kor, mind a tizennégy-tizenötéves kor a gyermek testi és szellemi fejlődésének kitüntetett pontja, az utóbbit hagyományosan a gyermekkor végének, a felnőttkor kezdetének tekintették. A 18 éves életkor a katonaállítás szempontjainak előtérbe kerülésével jelent meg a népesség-összeírásokban. A folyamat leírható a foucault-i biopolitika fogalmával: az állam (kezdetben az egyházak szervezetére és személyzetére alapozva) megkísérli a folyamatos népesség-nyilvántartás bevezetését, a népesedési folyamatok megismerését és befolyásolását, ennek eszköze a népesség-összeírás, ezt szolgálja a népesség különféle szempontok szerinti kategorizálása az összeírás során. Ennek a politikának a céljai között a 18. században jelen voltak valódi népjóléti, szociális szempontok is, noha ezeknek is a birodalom populacionista politikáját kellett elősegíteniük. 1780 után azonban kb. 80 éven át a katonaállítás szempontjai domináltak, az összeírások elsősorban ezt szolgálták. Az összeírások életkori kategóriái ezeket a szempontokat, illetve ezek változásait tükrözik vissza. Tanúi lehetünk annak is, hogy az állami intézmények növekvő szerepe a gyermekkor megnyúlását, kitolódását eredményezte, és hogy a korábban a gyermekkortól élesen elhatárolt kamaszkor („*adolescentia*”, valójában már felnőttkor – „*adulti*”) hogyan olvad bele ebbe a meghosszabbodott gyermekkorba. A folyamat Magyarországon – az állami összeírások tanúsága szerint legalábbis a legfelső, az állami politika szintjén – már a 18. század végén elkezdődött.

Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a fiúknál a kiskorúság határának kitolása érvényesült-e a gyakorlatban, az összeírás lebonyolítói, a plébánosok és lelkészek tudtak-e alkalmazkodni a hagyományos elhatárolódás megváltoztatásához. A kérdést a lakosság túlnyomó részét alkotó és helyben lakó, stabilabb korösszetételű házas plebejus népesség adatain keresztül vizsgálhatjuk.

II.16. A kiskorúak aránya (%) a házas plebejus népességben felekezetenként és járásonként, 1770-es és 1780-as évek

		Katolikus	Protestáns	Görögk.	Zsidó
megye	70-es	42,4	44,1	30,6	44,8
	80-as	43,8	45,3	33,1	44,1
Kecskeméti járás	70-es	43,5	44,3	24,6	46,6
	80-as	46,0	46,9	27,2	45,0
Pilisi járás	70-es	44,5	46,0	39,1	42,5
	80-as	44,1	46,4	34,9	38,3
Solti járás	70-es	39,9	42,8	41,3	42,6
	80-as	41,2	44,1	33,8	45,8
Váci járás	70-es	42,5	43,8	26,3	46,4
	80-as	43,8	43,7	36,4	47,5

Forrás: Őri 1994. 61–64. után számolva

Táblázatunk azt mutatja, hogy megyei szinten a nyolcvanas években – a zsidókat leszámítva – valóban emelkedett a kiskorúak számaránya. A katolikus és protestáns népességnél a kecskeméti és a solti járásban mutatkozik határozottabb emelkedés, a görögkeletieknél a kecskeméti és a váci járásban. A pilisi járás mindenképpen kivétel, itt szinte kizárt, hogy a korhatár emelését figyelembe vették volna. A görögkeletieknél és a zsidóknál az adatok eléggé ellentmondóak, esetükben két-két járásban emelkedik, illetve csökken az arányszám. De kérdés az is, hogy a helyenként tapasztalt emelkedés vajon megfelel-e a 15–18 éves korosztály arányának. Benda Gyula az 1771. évi Keszthely környéki egyházi lélekösszeírások keresztelési anyakönyvek alapján ellenőrzött és megbízhatónak talált (Benda 1997. 117.) koradataiból számította ki Keszthely, Tapolca és Sümeg népességének korösszetételét. Eszerint a 15–19 éves korcsoport aránya 10% körül mozog: Keszthelyen 9,7, Tapolcán 9,8, Sümegen 11% (Benda 1997. 107.). Ha feltételezzük, hogy ezeknek durván a fele lehetett fiú, és figyelembe vesszük, hogy a lélekösszeírás a nyolcvanas években a 19 éveseket már nagykorúnak kezelte, az összeírási utasítás betartása esetén a növekedés valamivel nagyobb kellett, hogy legyen, mint a tapasztalt 1–3%. Egyedül a görögkeletieknél mutatkozik 10%-os aránynövekedés a váci járásban.

A feltételezett 4–5%-os aránynövekedést csak helyenként tapasztalhatjuk a házas plebejus népességnél, esetükben a növekedés megyei szinten mindössze 1,1%-nyi (40,5-ről 41,6-re). Ha a teljes népességet vesszük alapul, akkor a különbség még kisebb (42,65% a hetvenes, 42,9% a nyolcvanas években). Ez utóbbi arányszámokat összevethetjük a II. József-féle népszámlálás kor szerinti adataival. Az összehasonlítás bizonytalanságát az okozza, hogy

a lélekösszeírásból nyert arányainkat csak becslésen alapuló arányszámokkal vethetjük össze. A népszámlálásból a 18 éven aluli nem nemes férfinépesség arányát becsülhetjük meg, amelyből azonban hiányoznak a papok és tisztviselők gyermekei is. Utóbbiak csekély számarányuk miatt nem látszanak fontosnak, megyebeli arányuk nagyobb részét amúgy is a gyermektelen katolikus papok adják, így figyelembe vételüktől eltekinthetünk. Mivel a nemesek között kiskorúakat is összeírtak, és a lélekösszeírások eleve csak a nem nemes népességre vonatkoznak, ezért a nemesek levonásával a nem nemes férfinépességen belül becsültük meg a kiskorúak arányát (18 éven aluliak). A népszámlálás „sarjadék" rovata mellett figyelembe kell vennünk a „polgárok és parasztok örököseit" is, akik egy része szintén 18 éven aluli lehetett (Thirring 1938. 41.; Dányi–Dávid 1960. 16.; Faragó 2002. 24.). Az örökösök beszámításával megállapíthatjuk a 18 éven aluliak maximális, mellőzésükkel pedig minimális arányát (Dányi–Dávid 1960. 37–38.): Pest megyében (191, a lélekösszeírásokban is szereplő község adatai alapján) eszerint a 18 éven aluli nem nemes népesség aránya 1785-ben 38% és 51,3% között mozoghatott (Dányi–Dávid 1960. 118–123. alapján számolva). Amennyiben ezek az arányok a teljes népességre is vonatkoztathatóak (feltételezésünk szerint nagyjából igen, mivel a férfiak és nők között csak igen csekély, 1–2%-os különbség mutatkozik a kiskorúak arányát illetően, de ezek térben és időben rendkívül változatosan jelennek meg hol az egyik, hol a másik nem javára – vö. Őri 1994. 61–64.), és a Keszthely környéki adatok is relevánsak nagyobb területre vonatkozóan, akkor a lélekösszeírások 70-es évekbeli arányainak kb. 10%-kal kellene alacsonyabbaknak lenniük a józsefi arányszámoknál, a nyolcvanas években pedig kb. 5%-kal. Az is valószínűnek tűnik, hogy a 18 év alatti népesség józsefi alsó értéke túl alacsony a lélekösszeírások adatai alapján: ahhoz hogy elfogadhassuk a 38%-os arányt, azt kell feltételeznünk, hogy a hetvenes évekre vonatkozó 42,65%-os arány (15 év alattiak) jelentős 15 év feletti népességet is magában foglal. Ha a lélekösszeírások kormegoszlása lényegében helyes, akkor inkább a józsefi maximális érték lesz elfogadható (51,3%). Amennyiben tehát azt feltételezzük, hogy a népszámlálásban az „örökösök" rovatában lényegében csupa 18 éven aluli szerepel (és most a katonaállítás szempontjai miatt fogadjuk el, hogy a „sarjadék" rovatban nem szerepelnek 18 éven felüliek), akkor a lélekösszeírások hetvenes évekbeli adatai nagyjából helyesen adják vissza a 15 éven aluli népesség arányát. Ha viszont azzal a valószínűbb feltételezéssel élünk, miszerint az örökösök rovatában vannak 18 évesek vagy idősebbek (vö. pl.: Faragó, 2002.), akkor igen valószínű, hogy a kiskorúak rovatban már a hetvenes években szerepelhettek 15 évesnél idősebbek.

Mindebből az következik, hogy – bár minden bizonnyal voltak kivételt képező települések[107] – az előírt korhatárt az esetek többségében nem vették komolyan, bár a kiskorúak aránya átlagosan mégiscsak emelkedett valamennyit. Véleményünk szerint ez csak

[107] Pl.: Kecskemét, ahol a 70-es évek átlaga 38,8%, 1781–82-ben ez csak enyhén emelkedett, de 1783-ban elérte a reálisnak tetsző 47,8%-ot; vagy Nagykőrös, ahol a 70-es évek átlaga 42,4%, a 80-as éveké 47,2% volt.

azzal magyarázható, hogy a korcsoportba sorolás ugyan a név szerinti listák életkor-adatai alapján történt (a városokban legalábbis), de ezek a házasságkötők életkorához hasonlóan „bevallott" adatok, amelyek pontossága kétséges. Tóth István György kutatásai kimutatták, hogy a korbevallás a hagyományos paraszti társadalmakban erősen kötődött az alkalomhoz (Tóth 1994), a házasságkötők korbevallását pedig a házasságkötési norma módosíthatta. Melegh Attila (1997. 159.) és Benda Gyula a nőknél egyaránt a 18 éves házasságkötési életkor vonzerejét bizonyította (az első házasságkötések esetében), Keszthelyen a valós, a keresztelési anyakönyv alapján számított női házasságkötési életkorok ennél másfél évvel magasabbak voltak (Benda 2001. 230–231.). Gyáni Gábor nemrégiben többek között éppen ezekre a példákra hivatkozva fejezte ki kétségeit a kvantifikációra építő társadalomtudományos történetírásnak a kvalitatív megközelítéssel szembeni nagyobb objektivitását illetően (Gyáni 2002b 45.). Ha a hagyományos paraszti társadalmakban a korbevallást az adott alkalom, illetve a normák befolyásolták, akkor igen valószínű, hogy a lélekösszeírások kormegjelöléseit a fizikai éréshez, testi növekedéshez kötődő szerepek, a munkavégzésben betöltött hely módosíthatták. Nagykorú az, aki teljes értékű munkát végez, ha ez a fiúknál hagyományosan a 15. életév környékére esett, akkor a fizikailag éretteket ilyen korúnak minősíthették, függetlenül a valós koruktól. Ugyanígy az összeírási utasítás változása ellenére valószínűleg szokatlannak tűnhetett, hogy hagyományosan felnőtteknek számítókat a kiskorúak közé sorolják, bár a besoroláson sok helyen változtathattak. Ráadásul korántsem biztos, hogy a falvakban vagy azok egy részében valóban összeírták kor szerint a háztartásokban élő gyermekeket. A kamarai összeírásoknál a név szerinti táblákon a házaspárok szerepelnek pontos (bemondáson alapuló) kormegjelöléssel, gyermekeiket eleve felnőtt–15 éven aluli kategóriákba sorolták (II.2. és 3. táblák). Ez esetben nyilván a háztartásban betöltött szerep, a fizikai érettség, a munkában való részesedés volt a döntő a besorolásnál. De a városi összeírásokhoz kiküldött mintatábla is ezt a benyomást erősíti, hiszen ezen csak a háztartásfő gyermekeinek korát jelölték meg, a házaspárét nem (ők nyilván nagykorúak), de a segédekét, inasokét, szolgálókét sem, mintha az ő esetükben is nyilvánvaló lenne, hogy nagykorúak (II.4. tábla). Munkavégzés szempontjából mindenesetre azok voltak. Az összeírási utasításban említett tanulás, a szülők háztartásában gyermekként való továbbélés 18 éves korig, ami indokolná a nagykorúság határának kitolását, nyilván a falvak nagy részében nem volt jellemző, és a besorolást ez a tény irányította elsősorban. Így viszont a kiskorú – nagykorú besorolás rendkívül szubjektívnek tűnhet, a kiskorúak arányát nemcsak pl. a termékenység vagy a halandóság szintje, a népesség speciális, a korösszetételt befolyásoló összetétele határozhatta meg, hanem a kormegjelölés sajátosságai, vagy a gyermekkor hossza, a felnőtt szerepek átvételének időpontja, ami közösségenként (falu–város, felekezeti, etnikai, társadalmi csoportok) változhatott. A görögkeleti népességen belül a többiekhez viszonyítva rendkívül alacsony a kiskorúak aránya, ez jelenthet alacsonyabb termékenységet (ez valóban fennáll), de részben más hagyományos életkorhatárokat is. Ugyanígy a kiskorú szolgák alacsony aránya mögött nyilván az is állhat, hogy inkább felnőtt

munkára fogadták fel őket, a besorolásuk akkor is nagykorú volt, ha nem érték el az aktuális korhatárt. Feltételezésünk szerint a korcsoportba sorolás sem a hetvenes, sem a nyolcvanas években nem kötődött pontosan az életkorhoz, amelynek kevés jelentőséget tulajdoníthattak, mindkét esetben kerülhettek fiatalabbak a nagykorúak közé (talán ez lehetett a valószínűbb), illetve talán a meghatározottnál idősebbek a kiskorúak közé, fizikai érettségük és ennek megfelelően a háztartásban, gazdaságban betöltött szerepük szerint. A kérdés az elemzésnek ezen a szintjén tovább nem vizsgálható, a korcsoportba sorolást csak településszinten, megfelelő források (anyakönyvek megfelelő számban fellelhető születési bejegyzései, név szerinti összeírások kiskorú – nagykorú megjegyzéssel) birtokában lehetne részletesen ellenőrizni. Mindez ugyanakkor a kiskorúak aránya vagy a kiskorú szolgák aránya mutatók magyarázó erejét nagymértékben rontja, elemzésüket, összehasonlításukat csak igen nagy óvatossággal lehet elvégezni.

e) A lélekösszeírások társadalmi és felekezeti kategóriái, 1774–1783

Mint az előzőekben megállapítottuk, a lélekösszeírások társadalmi tengelyén a kategorizálás egyik alapelve a honosság, állandó helyben lakás, illetve a háztulajdonnal rendelkezés volt. Így a legnépesebb alapkategória a házas (házzal vagy állandó lakhellyel rendelkező) plebejusok, közrendűek voltak (*„plebei domiciliati”*), akiktől elválasztották a nem helyi illetőségűeket (ideiglenes lakóhellyel rendelkező extraneusok, szolgák, koldusok, szegények, papok, szerzetesek). Mivel azonban más osztályozó elvek, illetve más célok is megjelentek a lélekösszeírások elrendelése közben, a honosságot keresztezték más szempontok is. Az állandó lakhellyel rendelkező, adózási szempontból hasznos, produktív, rendészeti szempontból gondot nem jelentő társadalmi réteggel szemben állna a valamilyen szempontból mozgó, vándorló, idegen, állandó lakhellyel nem rendelkező, vagy „improduktív”, a köznek valamilyen szempontból terhére lévő társadalmi réteg. Árulkodó ebből a szempontból a kérdőíven elfoglalt hely is: a plebejusok mellett mintegy átmeneti rétegként találjuk az extraneusokat, akiknek hangsúlyozottan van házuk, lakóhelyük a községben, olyanok mintha háztulajdonosok lennének (*„quasi domiciliantes”*). Ők máshol állandó lakhellyel, házzal rendelkeznek, semmiképpen nem azonosíthatók semmiféle marginális vagy kriminalizált vándorló réteggel. Az ő kettős összeírásuknak a veszélyére az utasítások állandóan figyelmeztetnek, elkülönítésük a plebejusoktól csak az „idegen”, migráló népesség ellenőrzésének igényéből fakadhatott. Tehát idegenek, de a hasznos, produktív réteghez tartoznak. Lényegében hasonló elv alapján kezelhették külön a szolganépességet, ők is a produktív népességhez tartoztak, de többnyire idegenek, migráció útján kerültek a községbe, amely az állami kontroll alá esik (vö.: a népmozgalmi táblák „szolgálatvállalás céljából bevándorló” rovatát). Ők ugyanakkor lehetnek helybeliek is, elkülönítésük a szerződéses viszony alapján történt, ebben a kategóriában tehát a honosság kategorizáló elve nem

érvényesült teljes mértékben, „felülírta" azt egy más szempont, a szolgálatvállalás, illetve meggyőződésünk szerint elkülönítésükben többségüknek idegen, bevándorló státusa volt itt is a döntő.

Az állónépesség tábláján megítélésünk szerint a szolgák – szolgálók rovatánál húzódott a határvonal a „produktív" és „improduktív" népesség között, a szolgáktól a táblázaton „jobbra" eső rovatok összeadásával kaphatták meg a köznek valamilyen szempontból terhet jelentő népesség számát. Ahogy a „produktív" népességnél, úgy itt sem érvényesült teljesen a honosság – idegen illetőség elhatárolása, a kategóriák egyaránt tartalmazhattak helyi illetőségű és idegen népességet is. A koldusok esetében például megkülönböztettek hatósági engedéllyel koldulókat, akik feltehetően helybeliek lehettek, és enélküli vándor koldusokat, de mindkét csoport ugyanabba a rubrikába került:

„A házról házra kolduló szegények, akár a városi magisztrátus által kibocsátott fabárca birtokában nyilvánosan és nyiltan házról házra, vagy a templom kapujában koldulnak, akár lopva, az előbbi bárca nélkül, házanként keresik a karitatív bőkezűséget, mind, akik éppen a városban találhatók, az összeírásnak ebbe a rovatába kerülnek."[108]

A papok és családtagjaik ugyanakkor helyi illetőségűek voltak, ahogy feltehetően az ispotályban vagy dologházban élők egy része is. A papok és szerzetesek nyilvánvalóan csak a népességreprodukció szempontjából kerülhettek az „improduktív" népesség közé, elkülönítésük és megszámlálhatóságuk egyébként az állami egyházpolitika szempontjából is fontos lehetett.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a fő kategorizáló elv a kormányzat számára gondot okozó népesség elkülönítése volt (Fügedi 1966. 367.), ezen kívül a helyi illetőségű népesség különválasztása a vándorló, idegen népességtől, de ez a cél éppen a másik fontosabb alapelv miatt nem sikerülhetett maradéktalanul, a honosság szempontjából „tiszta" kategóriák mellett mindkét oldalon voltak olyanok, amelyekben helyiek és idegenek egyaránt bennefoglaltattak. Az összeírás rovatai alapján valóban el lehetett különíteni egymástól a „produktív" és a valamilyen szempontból (dologtalansága vagy a népességreprodukcióból való kimaradása alapján) „improduktív" rétegeket, de ez a törekvés több népességkategóriában összemosta a helyi és idegen népességet, holott az összeírás céljai között csírájában ott volt a helyi illetőségű (jogi) népesség és az éppen ott tartózkodó idegenek szétválasztásának igénye is. Ez a törekvés csak a józsefi összeírásban valósult meg teljesen, ahol külön írták össze a jogi és a tényleges népességet, és a jelenlévő idegenek, valamint a távollévők kategóriáival a migrációt is jobban tudták ellenőrizni, mint a lélekösszeírások során.

A lélekösszeírások társadalmi kategóriáinak elemzése szempontjából a következő kérdések merülnek fel: vajon az alkalmazott kategóriák mennyiben feleltek meg az összeírók

[108] A szabad királyi városoknak szóló utasítás (Pest v. lt. Intimata aa, nr. 4665.): „*Pauperes ostiatim mendicantes sive hi penes sibi per magistratum civicum extraditam tesseram stipem palam et publice ostiatim vel*

és összeírtak, tehát a statisztikai adatfelvételben közvetlenül érintettek társadalomképének, az esetleges eltérések milyen értelmezési problémákat okoztak, és ezek hogyan befolyásolták az összeírások minőségét, illetve hogy az alkalmazott kategóriák mennyire ölelték fel a teljes nem nemes népességet, mennyiben segítették, idézték elő bizonyos társadalmi rétegek szisztematikus mellőzését az összeírás során.

A kora újkorban, a központi adminisztráció kiépülésének időszakában nem ismeretlen jelenség a hagyományos társadalomkép, az ezt megjelenítő fogalmak, kategóriák, értékek és az állami adminisztráció kiépülő információs szervezete által a társadalomra felülről rákényszerített társadalomkép, fogalmak, kategóriák közötti eltérés, amely átmeneti zavarokat okozhat a kölcsönös megértésben. Giovanni Levi a 17. századi piemonti földadásvételek és az állami földkataszterek példáján mutatta be, hogy a földár a hagyományos paraszti világban nem feltétlenül felel meg annak a piaci értéknek, amelyet az állami földmérők tulajdonítottak neki. Így viszont az állami összeírók tevékenysége nyomán létrejött földkataszter csupán egy fikció, amely jól megragadható adminisztratív célokat (az adó mennyiségének kiszámítását) szolgált, de különbözött a „valóságtól", attól az értéktől, amelyet a racionális piaci kalkuláció mellett más, társadalmi tényezők is befolyásoltak (Levi 2001. 140.; Gyáni 2002a 33.). Népesség-összeírásaink kategóriarendszerei kapcsán nemcsak az a probléma, hogy a helyi, az összeírásban megjelenített társadalmak rétegződése nem felel meg az ezeknek a társadalmaknak a számára átláthatatlan vagy közömbös vagy éppenséggel nagyon is értett, de ellenérzéssel kísért állami célok követése során kialakított kategóriáknak, vagyis hogy a népesség számbavételekor egy, a valóságtól eltérő fikciót hoznak létre, hanem mindez közvetlenül befolyásolja az összeírások minőségét, használhatóságát is. Mindez nemcsak olyan értelemben okozhat gondot, hogy a ma történészei esetleg olyan kvantifikálható adatokat vizsgálnak a statisztikai elemzés eszközeivel, amelyek nem adják vissza azt a tudást, amellyel az elemzett kor embere rendelkezett, azokat a viszonyokat, kapcsolatokat, amelyekben élt, amelyek számára evidensek voltak, hogy a statisztikai módszerek nyújtotta objektivitás illúziójába ringatva magukat egy olyan fikciót vizsgálnak, amelyet a kvantifikáció során vagy saját maguk, vagy a korabeli adminisztráció hozott létre. A lélekösszeírás esetében nemcsak a kvantifikáció vagy a statisztikai elemzési módszerek magától értetődő objektivitása lehet kérdéses (Gyáni 2002a, 33.), hanem az is elgondolkodtató, hogy a népszámlálási kategóriarendszert ugyan központilag hozták létre, de a végrehajtás helyi szinten, a megyék és az egyházak személyzete által történt. Ha a kategóriák nem felelnek meg a helyi szinten hagyományosan használtaknak, akkor nemcsak egy fiktív világról fognak szólni, hanem a bennük lévő adatok is rosszak lesznek, a fikció elemei sem lesznek homogének, statisztikailag elemezhetők.

Lássunk néhány példát erre a lélekösszeírások társadalmi kategóriái kapcsán! Nyilvánvaló, hogy az alkalmazott klasszifikáció eltért a hagyományosan megszokottól,

---

ad fores Ecclesiae mendicent, seu furtive solum et citra praeviam tesseram domatim charitativas largitiones quaeritent, omnes hi in Civitate actu reperibiles hanc conscriptionis rubricam ingredientur."

amelyet az adóösszeírások, az adózás során alakítottak ki (Dányi 1993a, 114.). A kamarai összeírások megmutatták, hogy ez már eleve sok problémát okozhatott: az összeírók, de még az összeírások megtervezői számára is szokatlan lehetett, hogy a háztartásokat teljes mélységükben kell összeírni, hogy nemcsak az adózó családfők és közvetlen családtagjaik, hanem egész háznépük megszámlálandó. Az összeírások kérdőívei a hetvenes évektől már véleményünk szerint nem adtak teret valamely nem nemes társadalmi réteg vagy a háztartások egyik-másik rétegének szisztematikus kihagyására, de az értelmezési nehézségek ekkor is megmaradtak, az összeírási utasítások ellenére lehetőség nyílott az egyéni értelmezésre.

Az összeírásból könnyen kimaradhattak olyan csoportok vagy személyek, akiket nehéz volt nyomon követni, számon tartani: a háztartásokban élő rokonok, szolgák, a külterületeken élők, a vándorló népesség:

„Az új táblázatokban és utasításban nincs rovat vagy útmutatás azokról, akik az összeírás alá tartozó községekből vándorolnak olyan pusztákra, amelyeket addig nem szoktak összeírni…Az ilyen személyek pedig, minthogy semmilyen táblázatba nem sorolják be őket, sem az országból kivándorlók között nem írják őket össze, sem a halottak rovatába nem helyezik őket, a Királyság általános tábláját a következő évben szükségképpen megváltoztatják, ki tudja, mennyire? Sokkal inkább így van, amikor egymást követő öt vagy hat év alatt száz vagy több lélek költözik egyetlen pusztára, amelyre friss példa Gyarmath puszta, amelyet lelkiekben a szomori plébános igazgat, ahová öt év leforgása alatt különböző községekből több mint százharminc lélek érkezett házalapítás céljából."[109]

A vándorlók számontartása – noha az összeírásokban ellenőrzésük fontos cél volt – ott is nehéz lehetett, ahol a regisztráció már megszokott feladat volt. Rajtuk kívül voltak olyan rétegek, akiknek besorolása a megadott kategóriákba meglehetősen bajos lehetett, ami újra csak az egyéni elbírálásnak adott teret (Dányi 1993a 113.). A ráckevei plébános legalább megosztotta kételyeit a megyei tisztségviselőkkel a település 1775. évi tábláján:

„NB. Ez az összeírás nem tartalmazza a kamarai uradalom tisztviselő urait és családtagjaikat, akiket, ha őket is össze kell írni, minden nehézség nélkül hozzá lehet ehhez adni."[110]

A tisztviselő urak az összeíró szerint nyilván nem tartozhattak a házas plebejusok közé, így akkor is kimaradtak, ha nem voltak nemesek. A történet folytatását nem ismerjük, nem tudjuk, hogy vajon a továbbiakban is kihagyta őket a plébános, vagy utasították az összeírásra, azt pedig végképp nem tudjuk, hogy máshol hogyan jártak el, hogy a követett

[109] Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. 21. no. 8 NB.: *„Nec in modernis tabellis et normativo datur rubrica, aut instructio de iis, qui migrant ex possionibus conscriptioni ejusmodi subjectis ad praedia hactenus conscribi non solita…Tales autem personae utpote ad nullam tabellam assumptae nec inter emigrantes, e Regno conscriptae nec mortuorum rubricae insertae, tabellam generalem Regni anno subsequo necessario mutant, qui sciat qualiter? Multo magis id venerit dum subinde 5 vel 6 annos 100 et ultra animae ad unicum praedium migrant, sic exemplum recens est in praedio Gyarmath, quod per parochum Szomoriensem in spiritualibus administratur, ubi 5 annorum intervallo ex diversis possionibus plus quam centum triginta animae pro figendo domicilio convenerunt."*

gyakorlat mennyire volt egységes térben és időben. Az mindenesetre gyanítható, ha nem is pontosítható, hogy a gazdatiszteknél jóval népesebb társadalmi rétegek esetében is bizonytalanok voltak az összeírók, hogy vajon be kell-e sorolniuk őket vagy sem. A probléma a kisnemesek esetében ragadható meg, más társadalmi rétegről forrásainkban nincs efféle információ. A helyzet annyiban világos lehetett, hogy minden nem nemest össze kell írni, de voltak kisnemesi falvak, ahol a lakosság jó része „házas plebejusként", paraszt módra élt, nemesi földbirtok nélkül. Hogy besorolásuk gondot okozhatott, azt jelzi a peregi plébános megjegyzése az áporkai kisnemesekről, miszerint számukra nincs rovat, ezért nem írta őket össze (lásd a IV. fejezetben). A dolog tehát semmiképpen sem lehetett evidens, a józsefi népszámlálás nem nemes népességszámaival összevetve több mint valószínű, hogy ő is, és máshol mások is összeírhatták a józsefi népszámlálásnál nemesként számontartottak egy részét.[111] A probléma az előírt kategóriával lehetett, a házas plebejus nem használatos, nehezen értelmezhető és főként nem jogi kategória volt, míg a józsefi összeírásban használt nemes fogalom igen.[112] Eszerint a nem nemes népesség felső határát a lélekösszeírás kategóriáinak szokatlan, nem egyértelmű volta miatt nehezen tudták megvonni a plébánosok, ez könnyen eredményezhetett változatos összeírói gyakorlatot. A marginális, vándorló rétegeknél pedig valószínűleg nyomon követésük nehézsége okozhatott jelentős eltéréseket a különböző települések összeírásaiban. Nem tudjuk tehát pontosan meghatározni, hogy mely rétegek kerültek be, illetve maradtak ki a lélekösszeírásból, ez településenként változhatott, számolnunk kell azzal is, hogy az összeírói rutin növekedésével és a felsőbb utasítások hatására az évek folyamán növekedett az összeírtak köre. Ez mindenesetre óvatosságra kell, hogy intsen: a községenkénti adatok elemzése, összehasonlítása legfeljebb a józsefi népszámlálással való alapos egybevetés után lehetséges.

A lélekösszeírások kategóriáinak bizonytalansága nemcsak azt eredményezhette, hogy térben és időben változó népesség kerülhetett az összeírásokba. Sokkal inkább járhatott azzal, hogy az egyes társadalmi kategóriák tartalma is igen változatos lehetett.

Az adóösszeírásokban általánosan használt kategorizálás alapja az úrbéres földdel való rendelkezés volt, eszerint különböztettek meg egymástól telkes (vagy töredék telkes) jobbágyokat, házas vagy házatlan zselléreket (*inquilini, subinquilini*). Láttuk, hogy a kísérletezés időszakában, a kamarai összeírások során még használták ezeket a megnevezéseket, majd a hetvenes évektől ezt felváltotta a házas plebejus (*plebei domiciliati*) kategória, amelynek egyesítenie kellett volna a helyben lakó, úrbéres földdel rendelkező, vagy azt nem, de házat vagy állandó lakhelyet bíró népességet. A házas plebejusokat tehát jól ismert kategóriákkal írták le, lényegében a földdel rendelkező vagy földnélküli parasztok

[110] *„NB. In hac conscriptione non continentur Dni Officiales Regio-Coronalis Dnii cum suis familiis, qui, si conscribendi sunt, sine incommodo addi possunt."*

[111] A probléma részletes tárgyalása a IV. fejezetben.

[112] Vö.: *„Nemesi rend. Ez alá a rubrica alá tartozik minden Nemes Ember…"* (Népszámlálási utasítás, Thirring 1938. 155.) Ez a megfogalmazás, a nemesi rend alsó határának minden bizonytalansága ellenére, lehetővé tette minden nemesi kiváltsággal rendelkező férfi ide sorolását.

számbavételére szolgált a rovat (Dányi 1993a, 114–115.).[113] A hagyományos adózási kategóriák néhol még az 1771-es lélekösszeírásban is megmaradtak, és minden bizonnyal szerepeltek a conscriptio alapjául szolgáló névszerinti összeírásokban is (Dányi 1993a, 114.). Hogy az adóösszeírásokban külön számba vett rétegek egy közös kategóriába foglalása szokatlan lehetett az összeírók számára, arról újra a ráckevei plébános tesz tanúbizonyságot:

„NB. Mivel ezen a plébánián senkit nem találtunk, akit az előírt norma szerint a mintegy házzal rendelkező idegenek rovatába kellett volna helyezni, ezért a zselléreket és házatlan zselléreket a mondott rovatba helyeztük mind a ráckevei, mind a becsei, makádi, lóréi tabellákon, akiket, ha másként kívánják, a kellő rovatba lehet rakni."[114]

Így viszont újra bizonytalanság foghat el bennünket, ezúttal az extraneus kategória tartalmát illetően. A fogalom nem volt ismeretlen a korabeli összeírók számára, így jelölték például a község területén irtásföldet, szőlőt bérlő, más községek lakosait. Az utasítás szerint is a lényeg az idegen illetőség és a huzamosabb ideig való helyben tartózkodás volt. Ha viszont a ráckeveihez hasonló esetek éppen a házas plebejus kategória általános és szokatlan volta miatt máshol is előfordultak, ráadásul úgy, hogy a plébános elfelejtette ezzel kapcsolatos aggályait megosztani a megyével, akkor az extraneusok rovata is meglehetősen heterogén népességet egyesített magában.

Hasonlóan nehéz lehetett a zsidó népesség besorolása a megadott kategóriákba. Az utasítás szerint nyilvánvaló volt, hogy amennyiben egy településen állandó lakhellyel rendelkeztek – akár volt háztulajdonuk, akár nem – akkor a házas plebejusok közé kellett őket beírni, kivéve ha szerződéses szolgaként éltek valamely gazda háztartásában. A probléma ugyan-úgy jelentkezett, mint a zsellérek esetében: az összeírók számára nehezen volt elfogadható, hogy szociálisan vagy az úrbéri földtulajdon tekintetében ennyire különböző rétegeket egy kategóriába vonjanak össze, a zsidók ráadásul valóban a rendi társadalmon kívül álló társadalmi réteget és ellenérzéssel kezelt, nem keresztény felekezetet is jelentettek egyszerre, azaz par excellence idegennek számítottak, akiket nem tűrtek meg a szabad királyi városokban, így többnyire földesúri birtokközpontokban, földesúri mezővárosokban telepedtek meg a szabad királyi városok tőszomszédságában (Beluszky 1999. 532.). Így 1746-ban Budáról is kiűzték az addig ott élő néhány családot, a Zichyek viszont befogadták a zsidókat a birtokukban lévő óbudai uradalomba, elsősorban annak két mezővárosába, Óbudára és Zsámbékra (Gonda 1992. 38. L. Gál 1992. 11.). Az óbudai a józsefi népszámlálás időszakában már az ország legnépesebb zsidó közössége volt (Thirring 1938. 53.), ami 1785-ben 285 zsidó családfőt jelentett (Gonda, 1992. 38.), akiknek nagy része azonban keresztény

[113] A falusi társadalom rétegződéséről lásd Faragó, 1999b. A házas plebejus kategória az általa parasztnak minősített rétegeket foglalja magába: birtokos parasztok (coloni), házas vagy házatlan zsellérek (inquilini, subinquilini), szabadmenetelűek (mezővárosi polgárok) (libertini). Lásd: Brevis Instructio (Őri 1994. 53.)

[114] Ráckeve 1774. évi táblája: „*NB. Cum nullus omnino in hac Parochia repertus sit, qui iuxta praescriptam normam in rubricam Extraneorum quasi domiciliantium collocari debuisset, ideo inquilinos ac subinquilinos ad praedictam rubricam collocavimus tam in tabella Rackeviensi, quam in Becsensi, Makadiensi, Lorensi, qui si secus desideretur, possunt debitae rubricae inseri."*

vagy más zsidó háztulajdonos házában élt, 1787-ben mindössze 30 ház volt zsidó tulajdonban (L. Gál 1992. 11.).

Az 1770-es évek lélekösszeírásaiban a teljes nem nemes népesség felekezeti adatait megtalálhatjuk. Óbuda összeírásai 1774-ből és 1775-ből maradtak fenn a megyei levéltárban. A zsidók aránya a teljes népességen belül mintegy 18% volt mindkét évben (1774-ben a 4119 főnyi lakosságból 741 fő, 1775-ben 4161-ből 746). „*Conditio*" szerinti megoszlásuk is ugyan-az volt mindkét évben: 48%-ukat a házas plebejusok közé, 25%-ukat a házas idegenek közé, 27%-ukat a szolgák közé írták. Hasonlóképpen stabil volt a teljes lakosság ilyetén megoszlása: 64, 23 és 13%. A nyolcvanas években viszont csak a házas plebejusokat osztályozták vallás szerint, 1782-ben a plebejusok között 527 zsidót írtak össze (korábban 354-t és 358-at), ekkor a teljes népesség társadalmi tagozódása lényegében azonos volt a hetvenes évekbelivel (62, 23 és 13%). Az összeírói gyakorlat ebben az évben feltételezhetően megfelelt a korábbinak. 1781-ben és 1783-ban – nem tudni miért – viszont más volt a helyzet. 1781-ben csak 170, 1783-ban pedig mindössze 78 zsidót találunk a házas plebejusok között. Ugyanebben a két évben a plebejusok arányszáma 56, illetve 53%-ra esik vissza, míg az extraneusoké lényegében ugyanilyen mértékben nő: 23%-ról 31–32%-ra. Azt kell gondolnunk, hogy az 1774-ben, 1775-ben és 1782-ben a házas plebejusok közé írt zsidók egy részét 1781-ben és 1783-ban az extraneusok közé tették át.[115] Az összeíró számára talán logikusabbnak tűnt jelentős részüket „idegenként", mégpedig nem helyi illetőségűként, csak ideiglenesen a városban tartózkodóként regisztrálni, amin – korabeli helyzetüket és megítélésüket tekintve – nem csodálkozhatunk, de mindez újabb kétségeket támaszt az extraneus kategória homogenitását illetően.

Mindezek alapján egyrészt bizonytalan, hogy mely társadalmi rétegek maradtak ki az összeírásból, ez helyenként, sőt településeken belül akár évről évre is változhatott. A kimaradók kikerülhettek a bizonytalan besorolású rétegekből (ahogy láttuk a gazdatisztek esetében), de ugyanígy a vándorló, szolga, szegény népesség köréből, vagy más, az úrbéri viszonyokon kívül álló népességből (majorsági zsellérek), esetleg a háztartások „mélyén", a háztartásfő és családja mögött élők tömegéből. A kérdést csak szerencsés forrásadottságok esetén (adóösszeírások, a józsefi összeírás háztartásonkénti lapjai, egyházi és a lélekösszeírások alapjául szolgáló status animarumok együttes megléte) egy-egy esettanulmánnyal lehetne eldönteni. Azt mindenesetre itt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy valamely társadalmi réteg vagy háztartástagok teljes körű, szisztematikus, a kérdőívek hibájából történő kimaradásával elvben nem kell számolnunk. Ettől függetlenül igen fontosnak tartjuk a lélekösszeírások községenkénti népességszámainak összevetését a II. József-féle népszámlálás népességszámaival, a nagyobb hiányt mutató településeket a részletes elemzésből ki kell zárnunk.

[115] Talán nem tűnik túl merész feltételezésnek azt gondolni, hogy 1781-ben a zsidó háztulajdonosokat és családjukat, háztartásuk tagjait hagyták meg a házas plebejusok között, míg 1783-ban ezt a kört is szűkebbre

Másrészt az egyes társadalmi kategóriák tartalma sem tűnik egységesnek. Az állam által a társadalomra mintegy ráhelyezett kategóriák nemigen egyeztek a társadalom rétegződését illető hétköznapi tapasztalatokkal, más összeírások megszokott, valós, a hétköznapokban is megélt különbségeket tükröző kategóriarendszerével (pl.: az úrbéri viszonyok alapján az adózásnál szerepet játszó társadalmi különbségek). Így az egyes kategóriák, de különösen a házas plebejus és az extraneus rovatok nehezen értelmezhetőek voltak, tartalmuk településenként, de településeken belül is időről időre változhatott. Ezért úgy véljük, hogy a lélekösszeírások társadalmi kategóriái nem alkalmasak az elemzésre, a továbbiakban a szolgák aránya lesz az egyetlen olyan arányszám, amelyet a társadalmi klasszifikáció alapján számoltunk, és az elemzés során felhasználunk. A szolgák aránya tudniillik az a mutató, amelyen belül az egyes települések vagy településcsoportok közötti nagyságrendi különbségek fontos demográfiai, háztartásszerkezetbeli különbségeket világíthatnak meg. Az elemzésből természetesen itt is ki kell hagyni a hiányosnak tűnő településeket, és az eredményeket az eddigi kutatási tapasztalatokkal kell ütköztetni.

Ha a lélekösszeírások felekezeti tengelyét vizsgáljuk, akkor folyamatos egyszerűsítés tanúi vagyunk: az 1770-es években a teljes nem nemes népességet osztályozzák felekezet szerint, ugyanígy a születések és halálozások számát, 1780 után csak a legnagyobb társadalmi kategóriát, a házas plebejusokét bontják felekezetek szerint, a születéseknél és halálozásoknál ez elmarad, majd az 1784-es javaslat az állónépesség esetében is csak a keresztény – zsidó megkülönböztetést tartja indokoltnak, ez valósul meg a II. József-féle népszámlálás tábláin. A változás a politikai-kormányzati elvek változásával magyarázható: a lélekösszeírások ausztriai változata az 1750-es évek elején, míg magyarországi változata az 1760-as évek első felében keletkezett, Mária Terézia uralkodása alatt, az állami reformpolitika első időszakában. A királynő és népesedési ügyekben legfontosabb tanácsadója, Borié államtanácsos a vallási türelmet legfeljebb szükséges rossznak tekintették, Borié nézete szerint a más vallásúak nem megbízható állampolgárok, fenyegethetik a monarchia biztonságát, de a vallási türelmetlenség kivándorlást okozhat, ami a populacionista kormányzati elvek szerint még rosszabb, a királyság közvetlen katonai, gazdasági meggyengüléséhez vezet (Ember 1936. 333–334.). A népesség-összeírások egyik feladata tehát a megbízható és megbízhatatlan alattvalók szétválasztása, számuk, arányaik és demográfiai folyamataik (születéseik és halálozásaik számának) megismerése lesz. Ez érvényesül a 70-es évek összeíróívein, amelyeken következetesen megkülönböztetik egymástól a katolikus és nem katolikus népességet, utóbbin belül a protestánsokat, görögkeletieket, zsidókat (érdekes, hogy a születéseknél és halálozásoknál a görögkeletiek rovata elmarad). Jól leolvasható a felekezeteknek az állam szempontjából nézett hierarchiája, és látható az is, hogy valóban az állambiztonsági szempontból megbízható, illetve megbízhatatlan népességet akarták feltérképezni. Nem az egyes felekezetekhez tartozók számának megismerése volt a cél, a katolikusok rovatában

vonhatták. A többi évben valószínűleg ide sorolhatták a zsidó háztulajdonosok házaiban élő nem háztulajdonos zsidó háztartásokat is.

összevonták a római és görög katolikusokat, az akatolikusokéban pedig a két nagy protestáns felekezet híveit, a reformátusokat és evangélikusokat, valamint mindenki mást, aki nem görögkeleti, zsidó vagy mohamedán:

„…a katolikusok rovatához csakis az összes római katolikus kerüljön akár latin, akár görög, de mégis egyesült ritusú legyen is, az akatolikusok rovatához az összes, a római katolikusoktól eltérő hitet valló akár ágostai, akár helvét hitvallású, akár valami más legyen is ez, kivéve a nem egyesült görög ritusúakat, másként skizmatikusokat, hasonlóképpen a zsidókat és törököket, akiknek külön rovatuk van.[116]

Az 1770-es években egyre erősödött a társuralkodó József befolyása a kormányzati ügyekre, és éppen a vallási türelem és a népesedés ezzel összefüggésbe állított problematikája okozott gyakori vitát a társuralkodók között. József és Kaunitz a populacionista népesedéspolitika szempontjait helyezték az előtérbe, nézetük szerint az állam jóléte és a lakosság száma olyan szorosan függnek össze, hogy a felekezeti megkülönböztetés sérti az államérdeket (H. Balázs 1989b 1027.), míg a királynő számára a vallás, a katolicizmus ügye volt az első (Ifj. Barta 1988. 143.). A népesség-összeírások felekezeti kategóriáinak változása ezzel a politikai környezettel magyarázható, a megbízható és kevésbé megbízható alattvalók felekezeti hovatartozás szerinti megkülönböztetését felváltja a közjó és az államérdek szempontjából hasznos és haszontalan, vagy kevésbé hasznos alattvalók elkülönítésére való törekvés. Ennek jegyében törölték el a születések és halálozások felekezeti (és társadalmi kategóriák szerinti) bontását 1780-ban, az állónépesség tábláján a vallások szerinti elkülönítés csak a házas plebejusoknál maradt meg, az állam számára valamilyen szempontból (gazdasági vagy demográfiai „improduktivitás", migráló és marginális népesség) külön figyelmet érdemlő rétegek esetében ez már értelmét vesztette, őket már más, fontosabb okból választották le a népesség nagyobb részéről.

A folyamatot mintegy betetőzi a Helytartótanács 1784-es, a türelmi rendelet utáni javaslata a táblák teljes átdolgozására:

„*Minthogy a politikai adminisztráció és az állam közboldogságának előmozdítása szempontjából semmit sem számít, hogy ki mely hitet vall (feltéve, hogy ezek a Királyságban bevettek), és egyébiránt a jelenlegi tolerancia rendelet szerint az ágostai és a helvét hitvalláshoz tartozó nem katolikusok, csakúgy mint a nem egyesült görög rítusú emberek a katolikusokkal mindenben egyenlőek, ezért a katolikusok megkülönböztetését a nem katolikusoktól és a nem egyesült görög rítusú emberektől meg kell szüntetni, ezeket mind a*

[116] Brevis Instructio (Őri 1994. 53.): „*...ad rubricam Catholicorum omnes et soli Romano-Catholici, sive illi Latini, seu Graeci, uniti tamen Ritus sint, ad rubricam A.Catholicorum omnes pariter alienum a Romano-Catholico Religionis, cujuscunque haec sive Augustanae seu Helveticae, aut alterius Confessionis sit, exercitium profitentes, exceptis solum Graeci non uniti Ritus seu Scismaticis, Iudaeis item et Turcis, velut seorsivas rubricas habentibus, exponantur…"* A sértő „skizmatikus" (szakadár) megjelölést a tiltakozások hatására (Fügedi, 1966. 376.) a „nem egyesült rítusú görög"-re változtatták (*Graeci ritus non uniti").* A „török" megjelölés a mohamedánokat jelentette, az 1780-as Protocollum ezek külön rovatának eltörlését javasolta, mivel ilyeneket nem találtak sehol sem. Az utasítás szerint ha mégis élnének valahol, akkor őket ettől függetlenül külön kell összeírni (Protocollum, 32.)

keresztények egységes rovatában kell elhelyezni …ami a zsidókat illeti, minthogy az államnak nagymértékben érdekében áll, hogy az effajta emberek ne szaporodjanak nagyon, …minthogy ezek mindeddig bármiféle közterhekhez nem járulhattak hozzá, így a Királyság jogainak teljességét nem élvezhetik …ezért őket az összeírás minden rubrikájában a kereszténytől elkülönítve vegyék számba."[117]

A változás íve világosan kirajzolódik: a lélekösszeírások bevezetése idején a felekezeti hovatartozásra alapozott politikai megbízhatóság elvei domináltak, amelyet a jozefinista politika előtérbe kerülésével fokról fokra felváltott egy szekularizált, az állampolgároknak – alattvalóknak a közjóval azonosított államérdek szempontjából való hasznosságát szem előtt tartó alapelv. Egy morális politikai kategória racionalizálásának vagyunk tanúi: míg korábban úgy vélték, hogy az állam érdekeit, egységét a más vallásúak fenyegetik, szemben minden, a 18. században felfedezett racionalitással, miszerint a más vallásúak is lehetnek hasznos, adófizető, produktív, a közterheket vállaló polgárok, akiknek éppen megkülönböztetése fenyegeti az állam érdekeit; addig itt pontosan az az államérdek szempontjából felfogott, pusztán racionális szempont válik uralkodóvá, hogy ki mennyire járul hozzá a közterhekhez, mennyire hasznos az állam szemében. Ebből a szempontból csak a zsidók különböznek a többiektől, ők 1804-ig nem hadkötelesek, az állam számára csak az ő elkülönítésük indokolt. Mindez egy újabb mozzanat arra nézve, hogy mit jelent a felvilágosodás racionalitása: a korábbi rendi, felekezeti egyenlőtlenségeket háttérbe szorítják, ezt felváltja a közösség szempontjából értelmezett hasznosság elve, a „hasznos" polgárok jogegyenlősége fokról fokra bővül, a „haszontalanok" pedig kiszorulnak a társadalomból, az állam statisztikai felmérései során meghatározza körüket, azok körét, akiken kiszorító és fegyelmező politikáját gyakorolja.

f) A migráció kérdésköre

A vándorlás adatait megyei és országos szinten a lélekösszeírások adják meg első ízben hazai demográfiai forrásaink közül (Dányi 1993a 139.). A kérdőívek áttekintésénél láttuk, hogy a Conscriptio egyik fő célja éppen a vándorló népesség számontartása, kontrollálása volt. Mindenféle, az összeírás időpontjában való huzamosabb helyben tartózkodással járó vándorlást regisztrálni kellett: az állandó lakhely létesítése vagy szolgálatvállalás céljából történő bevándorlásokat, minden, az állandó vagy ideiglenes ott–tartózkodást megszűntető

[117] OL. Kancelláriai lt. A39, Acta Generalia, 1784/5841: „*Siquidem ad Politicam administrationem, ac Civilem Reipublicae felicitatem promovendam nil intersit, quam quis Religionem (modo haec in Regno tolerata sit), profiteatur, et alioquin juxta modernum Tolerantiale Systema Acatholici Augustanae, Helveticaeque Confessionis addicti, uti et Graeci non uniti Ritus homines communione omni cum Catholicis pollerent; idcirco a distinctione Catholicorum ab Acatholicis, Graecisque non unitis abstrahendum, hosque omnes sub una Christianorum rubrica exponendos. Quod attamen Iudeos attinet, siquidem Reipublicae magnopere intersit, ne genus istiusmodi hominum nimiopere multiplicetur, …quemadmodum iidem ad quaelibet Publici onera adusque concurrere haud possunt, ita nec absoluta Jurium Regni Communione gauderent,… idcirco hos secundum omnes Conscriptionis Rubricas a Christianis distinguendos censeri."*

elvándorlást, amit kiegészített a csökkenések tábláján a többféle okból való távollét felsorolása (szökés, katonáskodás, szerzetbe lépés stb.). Ez utóbbiakat az összeírók elkülönítették a ténylegesen elvándorlóktól, számuk igen alacsony volt, így a továbbiakban mi sem foglalkozunk velük. A vándorlók (házaspárként) a nyolcvanas években feltűnnek a házasságok tábláin is, őket feltehetően tartalmazza a csökkenés – növekedés statisztikája.

A vándorlók regisztrálása igen nehéz feladat volt, az adatok ezért eleve problematikusak lehettek (Dányi 1993a 139–142.). Ennél sokkal nagyobb hiányosság, hogy az elvándorlás célja és a bevándorlók kiindulási területe nem szerepel az összeírásban. Így viszont a vándorlási egyenlegek csak településszinten állíthatók fel, az adatokat nem lehet járási vagy megyei, illetve országos szinten összesíteni. Mivel a lélekösszeírások megyei és országos statisztikáit éppen a településszintű adatok összesítésével készítették, ezeket az adatokat eleve hibásnak kell tekintenünk.

A problémát az elvándorlókkal kapcsolatban, legalábbis részben, érzékelték az elemzés során. 1776. február 3-án a királynő egy január 2-i jelentésre hivatkozva, melyben felmerült a kétely, hogy az elvándorlók hová vándorolnak, leiratot intézett a Helytartótanácshoz:

„*...és mivel a máshová vándoroltak rovata tekintetében az az aggály, illetve kérdés méltán felmerülhet, hogy vajon azok, akik ebbe a rubrikába kerülnek, nem hagyják-e el egyenesen az országot is, ettől fogva ebben a passzusban bővebb információt legyenek képesek Uraságotok adni arról, hogy vajon az ilyesfajta kivándorlók neve alatt inkább csak olyanokat kell-e érteni, akik megyéről megyére vándorolnak, vagy ellenkezőleg olyanokat, akik egyenesen külső országokba és tartományokba igyekeznek.”*[118]

A Helytartótanács ebben az értelemben utasította a megyéket 1776. február 26-án kelt rendeletében:[119] tüntessék fel, hogy a kivándorlók a megyék között vándoroltak-e, illetve hogy elhagyták-e az országot. A rendelettel kapcsolatban az egyik probléma az volt, hogy az összeíró ívek tanúsága szerint szinte sehol sem hajtották azt végre (talán nem is lehetett volna). A feladat jellegéről ad némi tájékoztatást a dabasi plébános megjegyzése, amelyet az *„alio migrarunt*” rovathoz fűzött: „*20 (mares), 18 (faeminae), Deus novit quo.”* Azaz elvándoroltak, az Isten tudja, hová. De többnyire ennyi tájékoztatást sem kapunk az elvándorlók úti céljáról. A másik probléma, hogy a rendelet csak a kérdés egyik felére reagál, a kivándorlásra, holott a vándorlási statisztika a bevándorlók eredetének ismeretlensége miatt sem volt elkészíthető. A reakció összefügg a lélekösszeírások, illetve a kormányzati célok sajátosságaival: nem egyszerűen a vándorlás méreteit akarták feltérképezni és a jelenséget ellenőrizhetővé tenni, hanem a populacionista politika jegyében gátolni igyekezték az

[118] OL, Helytartótanácsi Levéltár, Benigna Mandata, C 13. 1776. febr. 3.: „*et quia intuitu Rubricae alio emigrarunt scrupulus, quaestioque merito oriri posset an non illi, qui sub hac rubrica veniunt, plane extra Regnum abierint? hinc passu in hoc uberiorem adhuc informationem depromere noverint Dtiones Vtrae (?) an nimirum nomine istiusmodi emigrantium soli tales intelligendi veniant, qui de Comitatu in Comitatum transmigrarunt vel revera plane extraneas ditiones et provincias petierint?”*

[119] Pest m. lt. Intimata Inutilia, 1776/23.

országból való kivándorlást. Így az országot elhagyók számát kívánták külön megismerni, a bevándorlók itt háttérbe szorultak. A sokszor idézett 1780-as főesperesi utasítás is ezt tanúsítja:

„*Hogy minden kétség elmúljon, hogy vajon kiket kell a máshová vándorlók rovatába helyezni, ide azokat kell érteni*, *akik egyik községből a másikba, vagy egy másik vármegyébe, avagy a Magyar Korona alávetett tartományába helyezik át lakhelyüket. Ha valakikről kiderül, hogy egyenest külső országokba távoztak, azokról külön lapon jelentést csatoljanak.”*[120]

A vándorlási mérleg így csak községi szinten volt felállítható, ezen az sem segített volna, ha a községek összeírói teljesítik az elvándorlók osztályozásáról szóló rendelkezéseket. Mindezek után a megyei és országos vándorlási egyenlegeket rossznak kell tekintenünk, az adatokból nézetünk szerint többek között ezért sem lehetett pontos országos népmozgalmi statisztikát készíteni. A problémára a Helytartótanács is felfigyelt, az adatok kiértékelésénél észrevették, hogy az adott évi ténylegesen megszámlált népesség száma nem egyezik az előző évi népességszám és az adott évi tényleges szaporulat összegével:

„*Megfigyelték, hogy az évenként közölt száma az élőknek sehol sem függ össze azokéval, akik az előző évtől fogva túlélők voltak a csökkenés és növekedés számba vétele alapján, miként a példában:*

Abaújvár megyében az 1777. évben összességében jelentettek 73 258 lelket.

Hozzájuk jön 1778-ban 3579 megszületett.

Ugyanígy jövevény: 859.

Ezek egyszersmind kitesznek 77 696 lelket.

Ellenkezőleg az 1778. évben ebből lejön elhalálozás miatt 2494 lélek.

Hasonlóképpen elvándorlás miatt: 569.

Egyszersmind tehát 3063.

Az imént számoltak alapján 1778-ban lenni kéne 74 633 léleknek.

A megyei táblán viszont közöltek 76 244-et.

Ezekből világosan kitetszik, hogy vagy ennek, vagy az előző évnek az összeírása hiányos és nem megfelelő volt.”[121]

---

[120] Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21/15.: „*Ut dubium omne tollatur, quinam poni debeant sub rubrica alio migrarunt ii hic intelliguntur, qui ex una possione in aliam vel in alium Cottum aut ditionem Hungaricae Coronae subjectam domicilium suum transtulerunt, si de aliquibus constaret, quod ad extera plane Regna excesserint, de iis in separato folio relatio adjungatur.”*

[121] Protocollum, 36.: „*Observatur numerum viventium quotannis expositum ei, qui de anno priori superstes fuerat habita reflexione De- et Accrescentiae nuspiam cohaerere, sic in exemplo:*

In comitatu Abaújvàriensi exponuntur anno 1777 fuisse animae universim 73 258.
Quibus acesserunt anno 778 nati 3579.
Item advenae 859.
Quae insimul faciunt animas 77 696.
E contra eodem anno 1778 decesserunt per mortem animae 2494
Item per emigrationem 569.
insimul itaque 3063.
Quibus a priori supputatis deberent anno 778 esse animae 74 633.

Nem derül ki, hogy a ki- és bevándorlók számát hogyan kapták: ha ezek a községi adatok összeadásából származnak (a Pest megyei tapasztalatok alapján nem látunk más lehetőséget), akkor a valós megyei szintű számok még alacsonyabbak (a ki- és bevándorlók egy része a megyén belül vándorolt), és az 1778. évi növekedés még megmagyarázhatatlanabb. Vagy a születések, vagy a halálozások száma rossz, avagy a népességszámok hibásak, esetleg a regisztráció javult jelentősen egyik évről a másikra (amellett természetesen, hogy a vándorlás adatai mindenképpen használhatatlanok).

Megyei vagy járási vándorlási mérleget tehát nem tudunk számolni, a Pest megyei anyag alapján csak néhány település vándorlási és természetes szaporodási mérlegét, valamint népességnövekedését vethetjük össze. A vizsgálat során nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy az adathalmaz melyik összetevője hibás, de az eredmény némi fényt vethet a lélekösszeírások forrásértékére, használhatóságára. Néhány nagyobb alföldi település mellett (ahol a jelentős mértékű vándorlást feltehetően nem volt könnyű regisztrálni) az elemzés körébe vontunk két kisebb települést, a máshol is példaként használt Áporkát és Újkécskét.

II.17. Összeírt (a) és a tényleges szaporulat alapján számolt (b) népességszámok néhány településen, Kecskeméti járás, 1775, 1776, 1782, 1783

		Abony	Áporka	Cegléd	Kecskemét	Nagykőrös	Újkécske
1775	a	3395	189	6798	17914	6871	237
	b	3188	185	6324	17810	7175	311
1776	a	3750	208	6938	19161	7134	386
	b	3405	193	6883	18339	6922	265
1782	a	4406	234	7433	20761	7821	523
	b	4409	234	7293	20164	7981	556
1783	a	4338	238	7408	21103	7939	628
	b	4343	238	7518	21126	7933	533

Jól látható, hogy a kisebb településeken könnyebb lehetett a vándorlások áttekintése, mint a nagyobbakon, de Újkécske esete arra is példa, hogy néhol a vándorlás adatai szinte teljesen hibásak, vagy esetleg a regisztráció volt nagyon változó. A nyolcvanas években a nyilvántartás jobb volt, mint a hetvenes években, 1783-ban már a nagy településeken is kicsi a különbség a tényleges szaporulat alapján számolt és a tényleges népességszám között. Helyenként (pl. Nagykőrös 1782-ben) az is kiderül, hogy nemcsak a népmozgalmi adatok lehetnek hiányosak, illetve hogy a népesség összeírása egyre javulhatott, hanem az is, hogy az állónépesség összeírásából valóban kimaradhattak olyan személyek, akiknek népmozgalmi adatait viszont számon tartották a lélekösszeírásokban. A Helytartótanács által megyei szinten fölvetett probléma mindenesetre községi szinten is fennáll: a természetes szaporulat, a vándorlási mérleg és a népességszámok nincsenek tökéletes összhangban egymással. Feltételezhetően a mérleg legkevésbé labilis eleme az anyakönyvek felhasználása miatt a halálozások és születések száma lehet.

In Tabella vero Comitatensi exponuntur 76 244.

A fentiek értelmében a lélekösszeírások községi szinttől fölfelé nem tekinthetők folyamatos népesség-nyilvántartásnak, amelynek adatai összhangban vannak egymással, hanem sokkal inkább állóképszerű az egyes évek összeírása. A vándorlási adatok pedig csak községi szinten használhatóak, de különösen a hetvenes években itt is jelentős eltéréseket találhatunk a ténylegesen összeírtak szerinti népességnövekedés és a tényleges szaporulat alapján számolt növekedés között. Az eltérés fő elemei elsősorban a migrációs adatok hibái és a népesség változó körű regisztrációja lehettek. A községi szint fölött csak az oda- és elvándorlás átlagos intenzitását lehet kiszámolni (pl. ezer főre jutó oda- és elvándorlók átlagos száma valamely nagyobb területi egységre és időtartamra vonatkozóan), de az elmondottak értelmében ezeket az arányszámokat is rendkívül óvatosan kell kezelnünk.

A lélekösszeírások eszmei háttere

A lélekösszeírások egyrészt illeszkednek a népesség-összeírások 18. századi európai sorozatába, másrészt kb. egy évtizednyi késéssel követik a birodalom osztrák örökös tartományaiban meghonosított gyakorlatot. Az osztrák tartományokban a hetvenes évek elejéig tartott a lélekösszeírások sorozata, amelyek – a magyar változathoz hasonlóan – sokféle, ezen belül demográfiai jellegű célokat is szolgáltak, majd a hetvenes évektől egyértelműen az összeírások katonai jellege dominált, ezt a változatot terjesztette ki II. József Magyarországra is. A változás elég egyértelműen a birodalom katonai reformjaihoz kötődött, és személy szerint a társuralkodó József növekvő befolyásával függött össze. A reform lényege a sorozás bevezetése és a sorozókerületek kialakítása volt, ezzel a hadkiegészítés porosz mintára a toborzásról a sorozásra helyeződött át, a szakirodalom egyértelműen ehhez a reformhoz kapcsolja a katonai konskripció 1771-es bevezetését az osztrák tartományokban (Beales 1987. 183–188., 222.; H. Balázs 1989b 1035.; Ifj. Barta 1988. 150.). Magyarországon a lélekösszeírások önálló változatát éppen akkor vezették be, amikor a birodalom osztrák részén a Conscriptio Animarumot felváltotta a katonai összeírás. A fáziseltolódás csak látszólag érthetetlen, a birodalom heterogén jellege következtében több reform különböző időpontokban került bevezetésre a különböző tartományokban (Beales 1987. 483.), és azok tartalma is a helyi sajátosságokhoz illeszkedett. Ennek jellegzetes példája a népesség-összeírások elrendelése: a lélekösszeírások ausztriai gyakorlatát ki akarták terjeszteni Magyarországra is, de politikai okokból ezt a helyi viszonyokhoz kellett illeszteni (pl. a nemességet nem lehetett ellenállás nélkül megszámlálni). Így a magyarországi konskripció bevezetését hosszas kísérletezés előzte meg az 1760-as években, amelyet a Kaunitz-féle kormányzati elveknek megfelelően a kamarai birtokokon folytattak, és amelyben mindvégig aktív szerepet játszottak magyar intézmények (Kamara, Helytartótanács) és minden bizonnyal

Ex quibus liquido patet hujus aut prioris anni Conscriptionem mancam et inadaequatam fuisse."

magyar hivatalnokok is. A magyarországi lélekösszeírás mintegy tízéves kamarai csiszolgatás után akkor terjedt ki az egész országra és folyt újabb egy évtizeden keresztül, amikor a katonai reformok és a társuralkodó József befolyása az osztrák tartományokban átalakította a népesség-összeírásokat. A magyarországi változatnak hosszú előélete volt, bevezetését nem akkor határozták el, amikor már új összeírást készítettek elő Ausztriában, hanem jóval korábban. A Conscriptio Animarumnak Magyarországon önálló élete volt, egyszerűsített, racionalizált, de lényegét tekintve változatlan formában és valószínűleg egyre javuló minőségben a trónváltás után is tovább folyt, sőt – amint láttuk – a Helytartótanács még 1784-ben is javaslatot dolgozott ki átalakítására, amikor – eszerint váratlanul – az uralkodó a katonai összeírás egész birodalomra való kiterjesztése mellett döntött.

A népesedés és az erről való információszerzés – a népesség-összeírások – kérdése szorosan összekapcsolódik egyrészt a 18. század szellemi környezetével, azokkal az értelmiségi diskurzusokkal, amelyekben a demográfiai problémák igen fontos szerepet játszottak, másrészt elválaszthatatlan azoktól a reformoktól, amelyek a Habsburg-birodalomban a század második felétől (Magyarországon a hatvanas évektől) próbálták átformálni a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viszonyokat. Ennek lényegi mozzanata az állami beavatkozás, a növekvő szerepvállalás volt olyan területeken is, amelyekre a kormányzat érdeklődése korábban nem terjedt ki, az állam a társadalmi élet minden részét igyekezett a felügyelete alá vonni (Kosáry 1983. 278.; H. Balázs 1989a 844.).

A reformfolyamat hátterében több tényező állt: a kor meghatározó szellemi áramlatai, a Habsburg monarchiában a század hatvanas évtizedéig fontosabb barokk vallásosság (Mária Terézia esetében) vagy a felvilágosodás (József és más fontos szerepet betöltő politikusok, ideológusok személyén keresztül),[122] az ezekhez kapcsolódó közgazdasági iskolák (merkantilisták, fiziokraták, az osztrák kameralisták), másrészt hatalmi, politikai impulzusok, amelyek a porosz háborúk kudarcai, a porosz nagyhatalmi verseny, katonai fenyegetés következtében vezettek a birodalmat modernizálni, annak versenyképességét, katonai, gazdasági erejét fokozni kívánó változásokhoz.[123] Az is világos, hogy a gazdasági, politikai, katonai versenyképesség fokozására irányuló reformoknak nemcsak része, hanem egyenesen egyik lényegi vonása volt az állami népességpolitika kialakítása, hiszen megfelelő méretű népesség nélkül nincs elegendő adózó és katona (Marczali, 1881. 56.). Miként az 1764–65-ös országgyűlésen igen érzékletesen kifejezték: „*Ubi populus, ibi obulus.*”[124] A népesedéspolitika 18. századi kialakulásának, más reformokkal (állami gazdaságpolitika kialakítása, népvédelmi intézkedések, oktatási reformok, a közegészségügy megszervezése) való összekapcsolódásának egy hatékonyabb, népesebb, erősebb, alattvalóit megoltalmazó, de egyszersmind kötelességeikre őket hathatósan rákényszerítő állam kialakítása volt a célja. E

[122] A szellemi változást, amely a reformokban testesült meg, leírta: Kosáry, 1983, H. Balázs, 1987. 1989a,b, ifj. Barta, 1973. 1988. Köpeczi, 1986.

[123] A porosz nagyhatalmi verseny szerepéről a reformokban a fentieken kívül lásd: Marczali, 1881, Beales, 1987. 189. Anderson, 1989, 410–411.

[124] Idézi: Dányi, 1961. 474.

népesedéspolitika alapvetően két átfogó interpretációs keretbe illeszthető. Ezek közös vonása, hogy a népesedéspolitikát és információs eszközét, a népesség-összeírásokat nem a nemzeti történelem keretei között próbálja értelmezni, hanem az említett reformokkal szoros összefüggésben a kor nagy politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális makrofolyamataiba helyezi azokat. Az egyik, a Magyarországon elsősorban Benda Kálmán, H. Balázs Éva és Kosáry Domokos kutatásai óta hagyományosnak tekinthető értelmezési keret, a felvilágosult abszolutizmus, a másik a Michel Foucault által kimunkált biopolitika fogalmával írható le.

a) Az értelmezési keretek

A populacionista népesedési nézetek Magyarországon a 17. századi osztrák kameralisták tanai között is megjelentek. Becher és Hörnigk kifejtették, hogy a népesség szaporodása és jóléte alapvető államérdek, a gazdaság fejlődése a dolgozó emberek számától függ. Mindebből az is következik, hogy elsősorban a produktív, dolgozó embertömeg növelése a lényeg (Becher előadásában a parasztok, iparosok, kereskedők), nem pedig általában a népesség növekedése (Heckenast, 1989. 113–115.). Ebből fejlődik ki az osztrák populacionista iskola a 18. században, amely újabb impulzusokat kap a török háborúk utáni újratelepítés feladata, majd a század második felében a háborús kudarcok, a birodalom katonai gyengeségének megtapasztalása, valamint az egész Európában megélénkülő értelmiségi diskurzus által, amelynek középpontjában a népesedési kérdések állnak. A birodalom szempontjából a népesség növelését célul kitűző populacionista politika szükségessége közvetlen tapasztalatokon alapult, függetlenül Montesquieu és a philosophe-ok vitájától a világ elnéptelenedéséről, Magyarország töröktől felszabadított területeinek néptelensége evidencia volt.[125]

A népesedési kérdések iránti fokozott érdeklődést, az ennek kielégítését szolgáló népesség-összeírások rendszeressé válását, a folyamatos népesség-nyilvántartás kialakítására tett próbálkozásokat, a népesedéspolitika centrális jelentőségét történetírásunk hagyományosan a felvilágosult abszolutizmus keretei között értelmezi. Eszerint a nagyszabású felzárkózási, modernizációs kísérlet, amely elsősorban a nagyhatalmi állás fenntartásának, a birodalom gazdasági, katonai teljesítőképessége növelésének igényéből fakadt, átfogó reformokat igényelt, amelyek szükségessé tették modern eszmeáramlatok és erre alapozott hatalmi technikák átvételét. Részben a holland – német természetjogi iskolának, részben a felvilágosodásnak az abszolutista kormányzati elvekkel összhangba hozható tanításairól volt szó, elsősorban Pufendorf, Christian Wolff, majd az ötvenes-hatvanas évektől kezdve Montesquieu államtanának bizonyos elemei voltak meghatározóak (Kosáry 1983.

[125] Vö.: Ch. A. Beck, a trónörökös József nevelőjének véleménye Magyarországról: „*Termékeny ország, de több hasznot hajtana, ha bizonyos területein nem lenne lakossághiány*.” (idézi: H. Balázs 1989a 889.)

272–301.; Köpeczi 1986. 356.; H. Balázs 1989a, 843–846.). Eszerint az állam a közjó (*bonum commune*) legfőbb őre, ennek szolgálata érdekében köteles a társadalmi élet minden területét a felügyelete alá vonni. A népesedés kérdésével kapcsolatban Wolff az állam kötelességei közé számította a népességszám megőrzését, növelését, de mindig az erőforrásokkal összhangban (H. Balázs 1989a, 844.), ennek érdekében fontosnak tartotta a migráció, különösen a kivándorlás ellenőrzését. Montesquieu szerint a népesség gyarapodása a helyes kormányzás fokmérője, a kemény és kegyetlen kormányzat alatt élők kevés gyermeket hoznak a világra (Törv Szell. XXIII. K. XI.), másrészt a népességnövekedés és a gazdaság (kereskedelem) virágzása kölcsönhatásban állnak egymással (Perzsa Lev. CXV.).

Az osztrák kameralisták tanítása mellett mindezek a szellemi hatások, valamint a külső politikai környezet játszottak szerepet abban, hogy a reformfolyamat részeként, a gazdasági fölzárkózás feltételeként az ötvenes években elindult az információszerzés, a népesedési viszonyok feltérképezése, amelyet hosszas előkészületek után Magyarországra is kiterjesztettek. A magyarországi változat kialakítása idején a belső reformok kidolgozásában egyre nagyobb szerepet kapott az 1761-ben felállított Államtanács (*Staatsrat*), amelyen belül a Magyarországot is érintő népesedési kérdésekben döntő szerepe volt Kaunitznak és Borié államtanácsosnak (H. Balázs 1989a 879.), majd 1765 után a társuralkodó Józsefnek. Mária Terézia udvari orvosa, van Swieten mellett az ő befolyásuknak köszönhető elsősorban, hogy pozícióhoz, egyetemi katedrához juthattak Bécsben olyan tudósok, akik a fenti szellemi hatásokat közvetítve a reformmunkálatokban közreműködtek, és ezenkívül hivatalnokok generációit nevelték fel a bécsi egyetemen. Ha a népesedési elméletekre és a népesedéspolitikára koncentrálunk, akkor Justi és Sonnenfels játszották a legfontosabb szerepet. Justi az 1750-es évek elején tanított egy ideig a Theresianumban, műveiben a népességszámnak, az adózók számának a növelését jelölte meg fontos állami feladatként, amit véleménye szerint betelepítésekkel, az orvostudomány és közegészségügy fejlesztésével és a házasságkötések megkönnyítésével lehet elérni (ifj. Barta 1973. 35.; Kosáry 1983. 278–279.). A sokkal nagyobb hatású Sonnenfels Borié pártfogoltjaként került a bécsi egyetemre 1763-ban, a frissen alapított államtudományi tanszékre (H. Balázs 1989a 879.), tanított a Theresianumban, 1780-ig lényegében kormánytanácsadóként működött közre a reformokban, így a populacionista politika kidolgozásában, szorosan együttműködve a trónörökös és társuralkodó Józseffel, akivel kölcsönösen támogatták egymást.[126] Főművében[127] a népesség növekedését minden szempontból elengedhetetlennek tartja, amely – véleménye szerint – biztosítja az állam erejét a külpolitika terén, garantálhatja az ország belső biztonságát, kiváltja a gazdaság fejlődését a növekvő kereslet, munkaerő révén, élénkíti a kereskedelmet, növeli az adóbevételeket, de egyszersmind igazságosabbá is teszi az adózást (kisebb lesz az egy főre

[126] Sonnenfels pályájáról lásd: Kann, 1960. befolyásáról a reformpolitikára és személyesen II. Józsefre: Kann 1960. 154., 232–234.; H. Balázs 1989a 879–886. népesedési nézeteiről: Kann 1960. 175–178.; ifj. Barta 1973. 36–40.; Kosáry 1983. 278–279.; H. Balázs 1989a 883–886.; Dányi 1961. 1993a 112.

[127] *Grundsätze der Polizey, Handlungs und Finanzwissenschaft* (1763–67), a 19. század közepéig hivatalos tankönyv az osztrák egyetemeken (ifj. Barta 1973. 36.)

jutó teher). A népesség növelése tehát, amelynek pozitív hatásai vannak, alapvető cél, de a népesedéspolitikának tudatos gazdaságpolitikával kell társulnia, amely megfelelő életszínvonalat biztosíthat a növekvő tömegnek. Ehhez alapos ismeretek szükségesek, népszámlálások útján fel kell mérni az ország politikai, gazdasági, népesedési állapotát, a megfelelő politika kialakítása erre alapozva lehetséges, felhasználva a politikai aritmetika tudományát. Sonnenfels Montesquieu és Süssmilch nyomán a termékenység növelése érdekében szabályozni akarja a házasságkötéseket életkor és fizikai állapot szerint (nagy korkülönbségű vagy beteg emberek házasságkötésének tilalma), a közjó érdekében eltörlendőnek ítéli a szerzetesi cölibátust, elítéli a törvénytelen gyerekek megbélyegzését, árvaházakban helyezné el őket, hogy el lehessen kerülni elhagyásukat, megölésüket. Érvel a halálbüntetés ellen, amely csökkenti az állampolgárok számát, pedig a bűnözők munkára fogva még hasznot hajthatnának, a vallási toleranciát többek között a protestánsok kivándorlásának elkerülése céljából tartja fontosnak. Felfogása szerint az államnak védenie kell polgárai életét, tulajdonát a megfelelő állami egészség- és szegénypolitika kialakításával, javítania kell az orvosképzést. Célul tűzi ki azt, hogy legyenek szakképzett orvosok, bábák, a megyei főorvosok (fizikusok) ellenőrizzék a kórházakat, gyógyszertárakat, ezek legyenek elérhetőek a szegények számára is, a munkaképtelenek jussanak állami segélyhez, a munkaképesek munkához (állami dologházak létesítésével), ellenőrizzék az élelmiszerárakat, gátolják meg az áremelkedést. Az állampolgárokra is szigorú kötelességek hárulnának: minden egészséges embernek legyen kötelező dolgoznia, a tétlenség legyen büntetendő, a kivándorlást tiltsák be. A növekvő állami beavatkozás keretében a népjóléti intézkedések keverednek tehát a magánélet szabályozásának igényével, mindenkinek a köz számára hasznos munkát kell végeznie. Az állami beavatkozás, a korlátozó intézkedések célja azonban a közjó előmozdítása, így a magán- és közérdek találkozik egymással, az erősebb, gondoskodóbb állam célja az alattvalók javának szolgálata. Bár Sonnenfels 1780 után fokozatosan háttérbe szorult (Kann 1960. 232.), gondolatainak hatása ezután is érvényesült a toleranciarendeletben, a kivándorlás pénzbüntetéssel sújtásában (1784), a józsefi büntetőtörvénykönyvben (H. Balázs 1989a, 881., 884.).

Sonnenfels népesedésről vallott gondolatainak ilyen részletes felidézését az indokolhatja, hogy egyrészt ez az a szellemi közeg, amelyben a lélekösszeírások születtek, az elemzést a továbbiakban megkönnyíti ennek a néhány gondolatnak az előrebocsátása, másrészt pedig jobban érthetőek lesznek a népesség-összeírásokkal kapcsolatos értelmezési keretek különbségei. A népesedési problémát, az összeírásokat a felvilágosult abszolutizmus keretében elemzők leírják azokat az okokat, amelyek a reformfolyamatot elindították (a nagyhatalmi verseny, a felzárkózás, modernizáció szükségességének belátása), felvázolják a szellemi hatásokat, a kormányzati politikát befolyásoló eszméket, bemutatják az ezeket hordozó műveket, személyeket (ideológusokat és politikusokat) és kormányzati intézkedéseket. Mindeközben – benyomásunk szerint – mintegy átveszik az elemzett szövegek érvrendszerét, az állam fokozódó beavatkozásában nem elsősorban hatalmi célú

kontrollt látnak (bár a reformok céljai között éppen az állam hatalmi képességeinek növelését teszik az első helyre), hanem a „közjó" érdekében történő beavatkozást, nem az állampolgárok megfegyelmezését, hasznos és kevésbé hasznos polgárokká minősítését, hasznos alattvalókká nevelését (bár H. Balázs Évánál ez a szempont is megjelenik, pl.: a jozefin egyházpolitika vagy oktatáspolitika kapcsán – 1989b 1053–54.), hanem az ő érdekeiket szolgáló, belső morális indítékból is fakadó pozitív törekvést.[128]

A népesség-összeírásokkal kapcsolatban lehetséges másik értelmezési keret Michel Foucault biopolitikája, amelynek részeként megszületik a demográfia tudománya (Foucault 1992, 1996; Melegh 2000a, b),[129] amely a frissen „fölfedezett" népesség[130] biológiai tömegjelenségei (termékenység, halandóság, egészségi állapot), valamint házasodási szokásai és térbeli mozgása, röviden a népesedési folyamatok megismerésére és befolyásolására irányul, a népesség-összeírásokat használva ehhez eszközként. Foucault erősen kritikai álláspontot foglal el az állam növekvő szerepvállalásával, az ellenőrzés és a befolyásolás erősödésével szemben, és érvelésében éppen a demográfia tudománya, a népesedéspolitika és a népességet kategóriákra osztó összeírások lesznek mindeme negatív fejlemények, a modern államban inherens módon jelenlévő rasszizmus szimbólumai.[131] A biopolitika az a hatalmi technika, amelynek révén a modern államok irányítani, szabályozni próbálják az emberi populációk növekedését és összetételét, és amely döntően kétféle módon működik: a demográfia tudományán keresztül, amelynek fő eszköze a megismerést szolgáló információs

[128] Lásd: Kosáry, 1983. 602–603. Ez az írás a közegészségügyi intézkedések közjót szolgáló, morális elkötelezettségből fakadó jellegét hangsúlyozza, és azokat az emberi élet megnyújtására való törekvésként mutatja be. Hasonlóképpen ez a szellemiség (a hosszabb és nagyobb jólétben eltöltött emberi életre törekvés) lesz mások szerint a modernitás egyik lényeges vonása a kora újkori (Nyugat-)Európában (Burguière 1974). Massimo Livi-Bacci pedig az emberi élet meghosszabbítására való törekvést, és annak folyamatát a zűrzavartól a rend, a pazarlástól a takarékosság, hatékonyság felé való haladásként írja le, tehát alapvetően gazdasági terminológiát használ, szerinte a halandóság javulása lehetővé teszi, hogy ugyanazt az eredményt jóval kisebb beruházás révén érjük el (1999. 128–164.). A demográfiai átmenet 18. századba nyúló gyökerei így a racionalitás uralomra jutását jelentik, szemben a pazarló, irracionális korábbi demográfiai rezsimmel. A modernitás nagyon erős pozitív előjelet kap ebben az interpretációban.

[129] Erre az értelmezési lehetőségre Melegh Attila hívta fel a figyelmemet, tudtommal ő alkalmazta Magyarországon először a demográfiai átmenet elméletének elemzése kapcsán a foucault-i diskurzust (Melegh 2000a).

[130] Vö.: Hervé Le Bras elemzése mutatta be, hogyan alakult ki a 18. század népesedési vitái közben a „*populáció*" kifejezés, válaszul a montesquieu-i „*depopulation*", elnéptelenedés fogalomra, kezdettől fogva erős politikai meghatározottságot hordozva magában. A populáció, szemben a világosan politikai kategóriává váló „*people", „peuple*" kifejezésekkel, kívül esik a politikumon, de gyakran szolgál annak eszközéül, konkrét körülményektől elvonatkoztatható fogalom bizonyos térbeli határok között élő embercsoportra, amelynek megvannak a biológiai jellemvonásai, élőlényként működik, növekszik, csökken, helyettesíti önmagát, osztódik, sőt adott esetben el is pusztulhat. Az ebben az értelemben vett népesség lesz a demográfia tudományában a statisztikai elemzés tárgya (Le Bras 2000).

[131] Vö.: *„nem az egyént akarják megfenyíteni, hanem az életet kívánják szabályozni"* … a biopolitika *„az a hatalmi technológia, amelynek immár a népesség, az élőlényként felfogott ember a tárgya. Ez a tudáson alapuló hatalom a gondoskodásé is. A szuverenitás élni hagyott és halálra ítélt. Az új hatalom lényege – épp ellenkezőleg – abban áll, hogy míg egyesekről gondoskodik, másokat hagy meghalni."* (Foucault 1992)

A hatalom „*Voltaképpen azt a célt tűzte maga elé, hogy biztosítsa a társadalom fizikai erőnlétét és erkölcsi tisztaságát, és ezen az alapon próbálta 'kiselejtezni' a különféle fogyatékosságok hordozóit, a degeneráltakat és elkorcsosultakat, ezért próbálta a biológiai és történelmi szükségállapot nevében igazolni – megannyi magától értetődő 'igazsággá' avatva őket – az államilag támogatott rasszizmus minden formáját."* (Foucault 1996. 56.)

rendszer, a népszámlálás,[132] valamint a fegyelmező intézmények, a kollégiumok, kaszárnyák, műhelyek kiépülése, a tanulásról, nevelésről, társadalmi rendről való diskurzusok útján (Foucault 1996. 144–146.).

Foucault álláspontjának lényegi eleme az, hogy a modernitást, a modern állam kialakulását, az embereket a hasznosságuk alapján kategorizáló, a róluk gondoskodó vagy az őket meghalni hagyó politikát negatívan ítéli meg, a hangsúly ezeknek az elemeknek a kritikai bemutatására esik. Sonnenfels ismertetett nézetei kapcsán is világos azonban az, amire André Burguière mutatott rá a valóban kegyetlen, a csavargókat, koldusokat dologházba záró 1764-es franciaországi rendeletről szólván: a represszió és a fegyelmezés mellett szétválaszthatatlanul jelen vannak a (minimális) gondoskodás elemei is (alapjában mindkét törekvés sikertelen), időnként az éhhalál elkerülésének szinte egyetlen módja lehet a dologház, a fegyelmező intézmény (Burguière 1995. 486–487.). Sonnenfels eszméiben vagy a 18. századi reformokban szétválaszthatatlanul összefonódnak a morális indítékból fakadó népboldogító törekvések, amelyek pozitív hatását nehéz volna megkérdőjelezni (az oktatáspolitika, a közegészségügy megszervezése, a szociális gondoskodás gondolata, a szegények orvosi ellátáshoz juttatása stb.), a ridegen utilitárius alapon osztályozó, bizonyos társadalmi rétegeket haszontalanként a társadalomból kizáró elvekkel, miközben „haszontalanságuk" okait nemigen firtatják. Ez az összetettség valóban teret ad többféle, egymással akár ellentétes interpretációnak is. A népesség-összeírásokat elhelyezhetjük egy alapvetően pozitív kontextusban is, ha a reformfolyamatot, amelynek részeként értelmezzük, pozitív modernizációs folyamatnak tekintjük, elsősorban annak kedvező vonásait emelve ki (az írástudatlanság háttérbe szorulása, a halandóság javulása).

Ugyanakkor, ha végiggondoljuk, hogy Sonnenfels hogyan kívánja szabályozni a házasságkötéseket, hogyan válik a közjó szempontjából értelmezett hasznosság osztályozó alapelvvé, hogy milyen kategóriarendszert hoz létre a Conscriptio Animarum („produktív" és „improduktív" népesség), hogyan elemzik ezt a döntéshozók (mekkora a köznek terhére lévő réteg, hogyan lehet ezek számát csökkenteni), akkor a foucault-i interpretáció jogosnak tűnik. Ebből a szempontból fontos az, hogy milyen háttérbe illeszkedik a Conscriptio. Az 1770-es években a népesség-összeírásokról szóló rendeletek mellett sorra jelennek meg a csavargók, koldusok mozgásának ellenőrzésére szolgáló, őket dologházakba kényszerítő, a cigányokat regulázó, a zsidók helyzetéről intézkedő rendeletek.[133] A 18. század második felében egész

[132] Justit idézi: *„A cél: bölcs előírásokkal növelni és erősíteni az állam belső erejét, s minthogy ez az erő nem csupán általában a társadalomban, nem csupán a társadalmat alkotó egyedekben, de azok tehetségében, képességeiben is megnyilatkozik, mindebből az következik, hogy a közigazgatásnak foglalkoznia kell mindezzel, és mindezt fel kell használnia a köz boldogulása érdekében. Márpedig csakis akkor valósítható meg ez a cél, ha a közigazgatásnak látható ismeretei vannak a rendelkezésre álló lehetőségekről."* (Foucault 1996. 27.)

[133] A szegényrendeletről lásd: Gyáni 2002c 187. Az idézett források lelőhelyei:

Szegényrendelet: *Mendicorum et Vagorum regulationis Systema,* OL, Helytt. lt. C 23 Circularia Impressa, nr. 62. 1775. okt. 12.

Cigányrendelet: *Zingarorum regulatio,* OL C 23. nr. 17. 1773. febr. 22. vagy C 23. nro. 55. 1775. júl. 10. – a cigányok házasodásáról, vagy C 23. nr. 24. 1774. jan. 3.

Zsidókról: *Regulatio gentis Iudaeicae et taxa tolerantialis* C 23 nr. 19. 1773. ápr. 1.

Európában tanúi lehetünk a szegény, csavargó, koldus elemek kriminalizálásának (Foucault 1990. 118.; Gyáni 2002c 186–188.), az idegen, a csavargó potenciális bűnelkövetőként jelenik meg (Hajdu 1985. 64–65., 324–328.), akit le kell fogni, el kell zárni addig, amíg ki nem derül róla, hogy elkövetett-e valamit. Ha kiderül ártatlansága, akkor is visszatoloncolhatják eredeti lakhelyére mint olyan személyt, aki sérti a helyi, ún. „kebelbeli" szegények érdekeit (Hajdu 1985. 326.). Mozgásukat szigorúan ellenőrzik, útlevéllel kell rendelkezniük, ugyanakkor kialakul térbeli elkülönítésük is, dologházak, börtönök, külön városnegyedek révén (Ariès 1987. 316.; Gyáni 2002c 185.). A hasznos és nem hasznos polgár elkülönítésekor a fő szempont a munka lesz, (vö.: Sonnenfels véleményét a segélyezendők köréről: akik nem képesek dolgozni, és akik tudnak és akarnak dolgozni), a munka, amely morális tartalommal telítődik, mintegy feltételezve, hogy minden esetben választás kérdése a munkavégzés. A könyörületesség, a segélyezés is egyre inkább azokra irányul, akik dolgozni akarnak, és legfeljebb csak időlegesen szorulnak ki a munka világából (Gyáni 2002c 189.), a szegény a kizárás, a fegyelmezés, a munkára szoktatás tárgya lesz.[134]

A népesség-összeírások a Habsburg-birodalomban is ebben a kontextusban értelmezhetők: a lélekösszeírásokban – mint láttuk – egyrészt alapvető szempont a mozgás, a migráció ellenőrzése, másrészt az állandó lakhellyel rendelkező, dolgozó, a köznek hasznára lévő népességet próbálták különválasztani a köznek terhére lévőktől, akár a csavargó életmód, a munkátlanság (koldusok), akár a közterhekhez való hozzá nem járulás (zsidók), akár a társadalom reprodukciójából való kimaradás (szerzetesek) alapján.

b) A lélekösszeírások eszmeisége: a rendelkezések, a kérdőívek, az adatok elemzése

Az 1768-as főispáni utasítás az alábbiakban jelölte meg az összeírások célját:

„Anyai gondoskodásunk és királynői aggodalmunk arra vezetett minket, hogy Magyarországnak, a számunkra mindenekelőtt kedves örökös királyságunknak megtartását, az adózó nép megmaradását és az igazságos kormányzást minél inkább kegyesen szem előtt tartsuk, ami mindenekelőtt a megyék helyes belső kormányzásától látszik függeni, ugyanis ha az egyes megyékbe jó kormányzatot vezetnek be, bármiféle ügy vitelében helyes rendet tartanak, hasonlóképpen ha az adózó nép bármiféle jogtalanságtól és szokatlan terhektől megőriztetik, azáltal az egész királyság közös javáról és megőrzéséről gondoskodunk."[135]

[134] Vö.: József szavaival, aki 1767-ben így ír öccsének, Lipótnak a Monarchia helyzetéről és a végrehajtott reformokról (idézi: Beales 1987. 180.): *„Hogy felhasználjuk a sok koldus és munkanélküli improduktív kezét, két házat alapítottunk, egyet itt és egyet Magyarországon, ahová az embereket összegyűjtik az utcákról, és azokat, akik munkaképesek, rákényszerítik arra, mégpedig csekély fizetség fejében, amit saját keresetükkel kell kiegészíteniük, …így Bécs városát és az országot megtisztítottuk a csavargóktól és az ártalmas koldusoktól."*

[135] OL, Kancelláriai lt. A 57. Libri Regii, 48. 327.: *„Materna Cura et Solicitudo Nostra Regia exigit, ut Haereditarii Nostri Nobis cumprimis chari Hungariae Regni Conservationi Contribuentis Plebis Permansioni, et Iustitia Administrationi omni meliori modo clementer prospiciamus, quae a bona comitatuum intrinseca administratione utplurimum dependere videntur, si etenim in singulo Comitatu bona administratio introducatur,*

A szövegben a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikáját alátámasztó szinte minden érv megjelenik: az uralkodó kötelességénél és belső morális (anyai) indíttatásainál fogva a közjó (*bonum commune*) szolgálatát tartja feladatának, a szegény adózó nép védelmét, akinek a túlzó, szokatlan terhektől való védelmében találkozik az állami és a magánérdek, és mindez a jó, helyes, egyöntetű kormányzaton keresztül. A természetjogi iskola érvei készítik elő az összeírás elrendelését, a helyes politika kialakítása nem lehetséges a királyság belső állapotának megismerése nélkül: „*in finem cognoscendi Regni Status"* kell összeírni a népességet. A közjóra való hivatkozás állandó elem marad később is, II. József népszámlálási rendeletében is ez a fő érv:

„*Egyébiránt közönséges és mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az állam gazdagságát és méltóságát legfőképpen a nagyobb népességszám és az ezzel összefüggő közkereskedelem intézménye teszi, továbbá hogy a közigazgatásnak minden törekvését oda kell irányoznia, hogy a lakosok száma s ezzel együtt az állam ereje, s magának a népnek a boldogsága is, napról napra növekedjék, márpedig annak a meghatározásához, hogy milyen különös eszközöket kell alkalmazni ennek a célnak az eléréséhez, mindenekelőtt azt kell tudni minél bizonyosabban, mennyi a száma az egész népnek, annak egy osztályát sem véve ki, s miként növekszik vagy fogy ez a szám az országnak egyik vagy másik részén."*[136]

Erős és népes állam, növekvő közboldogság összefonódnak, akárcsak a lélekösszeírások esetében. A deklarált célok azonosak, miért hát a változtatás?

„*Egyáltalán nem titok előttünk, hogy Magyarországunkban és kapcsolt részeiben eddig is volt már népességösszeírás, ezt azonban nem az egységes elvek szerint szerkesztették, amelyeket az általános cél elérése érdekében egész birodalmunkra nézve lefektettünk, és az a hibája is megvolt, hogy belőle a nemesek, akik pedig éppúgy fogyasztók mint mások, egyszerűen kihagyattak, s így soha sem lehetett az egész népesség számát különböző osztályaival együtt a közigazgatás munkájának helyes irányítása érdekében teljes biztonsággal megállapítani."*[137]

Nyilvánvaló, hogy ha csak a nemesek hiánya okozott volna problémát a lélekösszeírásokkal kapcsolatban, akkor azokat egyszerűen ki lehetett volna egészíteni a nemesek számával, miként azt Ürményi József ajánlotta (Marczali 1888. 371–372.). A lényeg a birodalom számára megállapított általános elvekben volt, amelyeknek a lélekösszeírások nem feleltek meg. József fő szempontja a katonáskodásra alkalmas férfi lakosság számának megállapítása volt, a státus és foglalkozás szerinti bontás, a nemek, életkori csoportok és a keresztények és zsidók elkülönítése erre szolgált. A „birodalom egyéb szükségleteire fordíthatók" rovatában nem egyszerűen az „improduktív" népességet írták össze, mint a lélekösszeírásokban, hanem azokat a férfiakat, akik vallásuk, életkoruk, fizikai állapotuk, rendi státusuk, a háztartásban, az öröklés szempontjából elfoglalt helyzetük szerint

---

bonusque ordo in pertractandis quibusvis negotiis observetur, Contribuens item Plebs a quibusvis iniuriis et indebitis oneribus praeservetur, per id communi totius Regni bono et conservationi prospicietur."

[136] Dányi–Dávid 1960. 375.

alkalmasak voltak a katonai szolgálatra.[138] A lélekösszeírások ugyan leválasztották az „improduktív" népességet, de ezek katonaállítás szempontjából érdekes életkoráról és fizikai állapotáról semmit sem mondtak, ugyanakkor a „produktív" népességen belül sem tették lehetővé a háztartás-fenntartás vagy munkavégzés szempontjából fölösleges, a katonaállításnál szóba jöhető férfiak elkülönítését.

A hivatalos érvelés tehát változatlan, és jól illeszkedik a felvilágosult abszolutizmus értelmezési keretébe, a háttérben azonban a célok változnak, eleinte még a demográfiai folyamatok megismerése (népmozgalmi táblák) és ugyanakkor a népesség sajátos szempontok szerinti szétválasztásának igénye (produktív-improduktív) dominált, később mintha egyedül a katonaállítás lett volna fontos. Mindezek a különbségek jól magyarázzák a váltást a lélekösszeírásokról a katonai összeírásokra, nem egyszerűen a nemesség kimaradása volt ennek az oka.

A lélekösszeírások tábláiban felfedezhető represszív, kizáró törekvések, a népesség felbontása hasznos és a köznek terhére lévő rétegekre a foucault-i diskurzus szerint a 18. század második felének alapvető jellemzője. A népesség ilyetén differenciálásának az is következménye lehet, hogy nem általában a népesség növekedését tűzik ki célul, hanem csak a hasznos, produktív rész szaporodását, míg az improduktív rész növekedését inkább akadályozni próbálják (vö. a foucault-i értékeléssel, egyesekről gondoskodnak, másokat hagynak meghalni), a népesség produktív rétegeivel kapcsolatban populacionista politikát folytatnak, más rétegeivel szemben pedig korlátozó, malthusiánus eszközöket támogatnak. Ha a lélekösszeírások szellemi közegét vizsgáljuk, akkor ennek a differenciáló politikának a nyomait felfedezhetjük a szövegekben. Láttuk, hogy Montesquieu a *Törvények szellemében* (XXIII/11.) a nincsteleneket valamiféle ősállapotban élő, a közösség iránti felelősségérzettel nem rendelkező embereknek tekinti, akik „*egyre szaporodnak, mert nem viselik a társadalom terheit, hanem inkább ők maguk vannak a társadalom terhére."* Szavait Süssmilch is megismétli, ez a diskurzus felfedezhető Sonnenfels munkáiban is, és a lélekösszeírás tábláin, valamint a koldusokról és zsidókról szóló már idézett részekben: ők a köznek inkább terhére vannak, nem veszik ki részüket a közterhekből, ezért túl nagy a számuk, nem érdeke az államnak, hogy számuk tovább növekedjen stb. Ugyanebbe a diskurzív rendbe illeszkedik az az 1764–65-ös országgyűlésre készült névtelen politikai röpirat („*Opinio circa Reformationem Regni Hungariae*),[139] amelynek népesedéssel kapcsolatos gondolatai kapcsolódnak a kormány reformpolitikájához, és amelyet a lélekösszeírások magyarországi változata közvetlen előzményének tarthatunk. Az ismeretlen szerző tézisei a következők:

– a sűrű népesség a sikeres előrehaladás feltétele,

– a nép legyen szorgalmas, mert különben a jó kormányzat sem lehet hatásos,

---

[137] Dányi–Dávid 1960. 375.

[138] A II. József-féle népszámlálás kategória-rendszerével kapcsolatban lásd: Thirring 1938; Dányi–Dávid 1960; Tóth 1987; Kövér 2001. 70–71.

– az állam fő feladata a „produktív” népesség szaporítása – a papok aránytalanul nagy száma ezért nem helyeselhető,
– a népesség az államok fő ereje, ezért a benépesítés fontos, de a bevándorlás mesterséges gerjesztése nem kívánatos, mert a szegény vagy rest emberek szoktak kivándorolni,
– a gyakori összeírás szükséges a fejedelem számára, hogy a rendelkezésére álló néperőt felmérhesse,
– gazdaságilag fejlődő országban a jobbágyok nem maradhatnak oly nyomasztó állapotban, mint azt tapasztalni lehet, a törvényhozás és a kormány feladata sorsuk javítása (Kautz 1868. 105–107.).

A populacionista politika áll itt is a középpontban, amely a népesség-összeírások információira támaszkodik, de legalább ilyen hangsúllyal esik szó arról, hogy nem egyszerűen a népességszám növelése, hanem a „produktív” népesség szaporítása a lényeg. A nem kívánatos rétegek körét nyilvánvalóan mindig az aktuális politikai célok és szemlélet alakítják ki: a katolikus monarchiában hosszú ideig ezek közé tartoztak a protestánsok, itt azonban már egyértelműen a szegény és dolgozni nem akaró emberek jelentik az „improduktív” népesség körét. A protestánsokkal való bánásmódról, az ő hasznosságukról vagy megbízhatóságukról rengeteg vita folyt a 18. században, elsősorban XIV. Lajos politikája kapcsán. A vita lezajlott a Habsburg kormányzat irányítói között is: Mária Teréziával ellentétben Kaunitz és József álláspontja az volt, hogy a protestánsok betelepítése hasznos, az állam jóléte és a lakosság száma oly mértékben függnek össze, hogy a felekezeti megkülönböztetés sérti az állam érdekeit (H. Balázs 1989b 1027.). Ugyanígy nézetük szerint a vallási tolerancia előnye, hogy a bevándorlás ösztönzése mellett elkerülhetővé teszi a protestánsok kivándorlását is. Tehát a populacionista szemlélet a lényeg, de ez korszakunkban nem irányul minden társadalmi réteg növelésére, a népesedéspolitika differenciál, a kívánatos, gyarapítandó népesség körébe bekerülnek a protestánsok, a lélekösszeírásokban sem tartják őket elkülönítve nyilván 1780 után, ugyanakkor egyre erőteljesebben ezen kívülre szorulnak más társadalmi rétegek, szegények, csavargók, koldusok, de – legalábbis részben – etnikai (cigányok) vagy felekezeti csoportok (zsidók) is. Tanulságos, hogy a zsidókkal kapcsolatban, akiket még a lélekösszeírások 1784-es helytartótanácsi átdolgozási javaslata is mint a köz számára terhet jelentő és nem növelendő társadalmi csoportot tart számon, hogyan rendelkezik korábban (1773-ban) ugyanez a Helytartótanács:

„*...Minthogy egyedül a zsidó egyének számának növekedése és sokasodása nagyobb nyereséget a Legfelső Királyi Kincstárnak nem hoz, sőt inkább ehhez képest ez a faj a legtöbbnyire a legnagyobb szegénységgel küszködik, ezek a zsidó jövevények legfeljebb a koldusok számát növelik a Királyságban, és a Királyságban élő többi embernek a terhére*

[139] Eredeti változatának lelőhelye ismeretlen (Kosáry, 1954. 190.), tartalmát Kautz Gyula ismerteti (Kautz 1868. 105–107.)

vannak, miként a harmincad hivatalokat és a megfelelő vesztegzár-állomásokat erről a kiadott rendelkezések már úgy instruálták, hogy a más országokból érkező zsidókat csak hitelt érdemlő úti passzus birtokában és anyagi körülményeik és lehetőségeik kikérdezése után bocsássák be a Királyságba, és ami ebből következik, a létfenntartáshoz szükséges eszközöket nélkülözőket és szegényeket majd ettől fogva a határról fordítsák vissza és küldjék vissza, ugyanígy a törvényhatóságokat is és a megyei tisztségviselőket a szabad királyi városoké mellett arra inti a fenntemlített Legszentebb Őfelsége, hogy éberen ügyeljenek az efféle jövevény és kóbor zsidókra, …ezektől kérjenek útlevelet, és felfedvén azt, hogy ezek csavargók és a létfenntartás eszközeitől megfosztottak, ugyanezeket, a szomszédos vármegyei tisztségviselőkkel való kölcsönös informálódás után a Királyságból utasítsák ki, máskülönben azzal kiegészítve, hogy azok a zsidók, akik nem a Német Császári és Királyi Örökös Tartományokból, hanem más külső országból jöttek, és rendelkeznek a létfenntartás eszközeivel, ebben a Királyságban továbbra is alapíthassanak lakhelyet, annak kinyilvánításával, hogy ha ők a nemrégiben elrendelt összeírás után költöznek az országba, akkor a türelmi adót ne a már kimért 50 000 forint szerint, hanem ettől elkülönítve fizessék be a Királyi Kincstárba."[140]

Kiderül, hogy a zsidókat, a máshol kollektíve haszontalannak megbélyegzett réteget, itt differenciáltan kezelik. Mindkét szövegben előforduló negatív megítélésük már nem nem keresztény mivoltuknak köszönhető, hanem annak, hogy a kincstárnak nincsenek hasznára (1784-es átdolgozási javaslat), ami meglepő, hiszen egyébként tudjuk, hogy adót fizettek a kincstárnak. A magyarázatot a korábbi szöveg adja: a vallásilag elkülönült, marginális réteget, amely bevándorló, a dolog természeténél fogva migráns réteg, javarészt azonosítják a társadalmilag marginalizált, sőt kriminalizált rétegekkel, az alapfeltevés az, hogy ezekhez tartoznak, csak ha bizonyítani tudják az ellenkezőjét, akkor léphetnek be az országba, de ott a már megállapított adón felül külön kell adózniuk, és mozgásukat továbbra is szigorúan ellenőrzik, útlevélhez kötik az országon belül is,

[140] Regulatio Gentis Judaeicae et taxa tolerantialis (OL, Helytartótanácsi lt. C 23, Circularia Impressa, nr. 19. 1773. ápr. 1.): „*...Quod sola Numeri Judaeicorum individuorum accrescentia et multiplicatio majus summo Aerario Regio emolumentum haud inferret, quin potius pro ratione ac Gens ista cum summa ut plurimum paupertate colluctatur, advenae hi Iudaei a potiore non nisi mendicorum in Regno numerum augeant, et reliquis in Regno degentibus oneri sint, quemadmodum Officia Tricesimalia et respective Stationes Contumaciales eo expressis ordinibus instructae jam haberentur, ne ex aliis Ditionibus adventantes Judaeos alias quam si Passu fidedigno provisi essent, et circumstantiae virium ac facultatum ipsorum praevie cognita fuerint, in Regnum intromittant, et quod consectaneum est, mediis vitae carentes atque pauperes mox inde a limine removeant, remittant, ita Iurisdictiones quoque et Magistratus Comitatenses juxta ac Liberarum et Regiarum civitatum, eo inviari clementer praecepit Altefata Sua Majestas Sacratissima: ut super tales advenas et divagos Judaeos vigilem oculum habeant, id est, ut primum tales in gremio suo observaverint, ab iis Passum exigant, et deprehenso eo, quod vagi mediisque vitae destituti essent, eosdem penes mutuam cum vicinis Magistratibus fovendam cointelligentiam e gremio Regni expediant, admisso caeteroquin eo: ut ii et tales Judaei, qui non ex Haereditariis Caesareo Regiis Germanicis Ditionibus, ast ex aliis exteris Provinciis venientes, et mediis vitae provisi essent, in Regno hoc porro quoque Domicilium figere valeant, eo non nisi respectu eorum ultro etiam declarato: ut si tales post ordinatam nunc denuo Conscriptionem in Regno se locarent, Taxam Tolerantialem non ad rationem jam emensi 50000 florenorum Quanti, ast distinctim in Aerarium Regium dependant."*

„hogy biztosabban el lehessen választani az ebben a Királyságban a Császári és Királyi Kincstár számára is hasznosan lakozó zsidók csoportját a kóborlóktól, és így a tisztességeseket és hasznosakat a haszontalanoktól és a köznek és emellett a saját fajuknak is terhes emberektől.”[141]

Az állam szempontjából tehát a korábbi rendi vagy felekezeti alapú megkülönböztetést fokozatosan kezdi felváltani a populacionista és ezzel összefüggésben a fiskális szempontú hasznosságon alapuló osztályozás, amelyben a legalsó fokon a bizonytalan egzisztenciájú, vándorló, pauperizált rétegek állnak. Az a jelenség, hogy az új, a hasznosságra épülő megkülönböztetés összemosódik a régtől fogva létezővel, még erősebben érezhető a cigányok esetében. Számos rendelkezés (Fraser 1996, 149–150.) próbálja korlátozni mozgásukat az országban, kísérli meg letelepíteni és adófizetésre kényszeríteni őket, próbálja nyelvi, viseletbeli különbözőségüket felszámolni és a vajdák fennhatósága helyett a falusi bíráké alá helyezni őket. A rendelkezések célja az, hogy „*a cigányok bűnös és haszontalan fajtájának*”[142] még az emlékezete is eltűnjön, ennek érdekében nem használhatják nyelvüket, gyermekeiket keresztény gazdák vagy iparosok fennhatósága alá kell helyezniük, hogy mesterséget tanuljanak. Az erőszakos beolvasztási kísérlet mellett azonban mégis számos megkülönböztetést tartottak fenn, ami az ellenkező irányba hatott: lovaikat és szekereiket elárverezték, vándorlásukat akadályozandó és eleve feltételezve, hogy azokat úgyis lopták, házasodásukat külön igazolásokhoz kötötték, ellenőrizhetetlen kapcsolataikat megakadályozandó tiltották, hogy cigány más cigány házában zsellérként éljen,[143] a rendeletek szerint a mesterséget űzőket is ellenőrizni kellett, hogy vajon azt nem ürügyül használják-e a lustálkodásra, koldulniuk is csak akkor volt szabad, ha hivatásos koldusok stb.[144] Ez utóbbi rendelkezés azért is érdekes, mert itt újra találkozunk a „kebelbeli” és a vándorkoldusok megkülönböztetésével, miközben a lélekösszeírásokban már mindkét típus egy kategóriába kerül. Míg a hagyományos szemlélet elismeri a közösséghez tartozó „kebelbeli” koldusokat és szegényeket, a modern állami szemlélet számára már ők is terhet jelentő, haszontalan rétegként jelennek meg. A represszív, a társadalom marginális rétegeit gyakran egy-egy hagyományosan a társadalomból kizárt vallási vagy etnikai csoporttal azonosító politika ugyanakkor civilizáló, az érintettek érdekében is fellépő törekvésként jelenik meg: a cigánygyerekeket nemcsak mesterségre tanítanák, hanem ahol van iskola, ott

[141] Ugyanott: „*ut autem hoc etiam certius manipulus Iudaeorum in Regno hoc pro Aerario quoque Caesareo-Regio utiliter domiciliantium a vagabundis adeoque probi et utiles ab inutilibus et ipsi Publico juxta ac suae Genti Hominibus gravibus secernantur”*

[142] OL, Helytartótanácsi lt. C 23, Circularia Impressa, nr. 17. 1773. febr. 22.: „*inutile perniciosumque Zingarorrum genus”, …”Ad extinguendam gentis hujus memoriam”*

[143] OL, Helytartótanácsi lt. C 23, Circularia Impressa, nr. 55. 1775. júl. 10.: „*ad procaveandam simultaneam habitationem, et consortium, illud non admittatur, ut Zingarus apud Zingarum subinquilinum agat.”*

[144] Ugyanott: „*Házról házra való, vagy a templom kapujában történő koldulás kizárólag a lakhelyükön csak azoknak a cigányoknak legyen megengedve, akik valódi és igazi koldusok*” (*Zingaris non aliis, quam qui omnino veri et reales mendici sunt, mendicatio de domo in domum, aut ad fores Ecclesiae in loco dumtaxat mansionis admittenda esset)*

ingyen kötelesek oda járni, valamint súlyos büntetés terhe mellett tiltják az elhullott állatok fogyasztását (1773. évi cigányrendelet).

A 18. század végén formálódó népesedéspolitika tehát a többi reformintézkedéshez hasonlóan egyesíti a gondoskodó, civilizatórikus elemeket azokkal a represszív törekvésekkel, amelyek kirekesztenek bizonyos társadalmi csoportokat, azok „haszontalan," a köznek terhet jelentő mivoltára hivatkozva. Egyfelől a természetjogi iskola tanítását követve hangsúlyozzák, hogy az állam célja az alattvalók és a közjó szolgálata, másfelől mindez szigorú kötelességeket is ró az alattvalókra, és az állam a közjó szolgálatára hivatkozva magánéletük egyre nagyobb részét igyekszik szabályozni. Az állam az élőlényként felfogott népesség biológiai életjelenségeit próbálja befolyásolni: annak szaporodását, csökkenését, térbeli terjeszkedését, egészségi állapotát (Foucault 1992). Mindeközben egy sajátos, differenciáltan populacionista politika nevében kategorizálja a társadalmat, a klasszifikáció alapelvéül a hasznosság-haszontalanság, produktivitás-improduktivitás fogalmait használva. Ezen belül a megítélés alapjául a népesség reprodukciójában való részvétel, a munkavégzés, adófizetés szolgál, így eleve átcsúszhatnak a „haszontalan" kategóriába a vándorló, marginális rétegek, valamint egyes előítélettel kezelt vallási és etnikai csoportok. Megítélésünk szerint mindebben keverednek a pozitív kimenetel irányába mutató elemek (jogegyenlőség felé haladás, rendi, vallási választóvonalak lazulása, az új szociális választóvonalak, amelyeket „tágabbra" szabnak a régieknél, a közoktatás, a közegészségügy megszervezése felé tett lépések) és a magánéletbe avatkozó, magukat az emberi testeket is megfegyelmezni igyekvő, a foucault-i biopolitika keretei között értelmezhető törekvések. Hangsúlyoznunk kell, hogy az elemzett összeírások és szövegek mindennek kezdeteit jelzik csak, és kizárólag a legfelső szinten, az állami politika szférájában lejátszódó változások elindulására utalnak. Keveset tudunk ezeknek a törekvéseknek a fogadtatásáról, a lélekösszeírások iratanyagának elemzése felvillantott néhány mozzanatot ezzel kapcsolatban, ebből sokszor az állami kezdeményezések félreértése, feleslegesnek tartása, a bevezetett kategóriarendszer meggyökeresedett, hagyományos választóvonalakkal való helyettesítése látszik. Ugyanakkor látható, hogy több itt kezdeményezett elem – az emberi élet szakaszolásának megváltoztatása a serdülőkor beiktatásával, a gyermekkor kitolásával (Őri 2001b), a társadalmat a tulajdon és a hasznos munkavégzés alapján és csakis ez alapján kategorizáló diskurzus (Gyáni 2002c), egyáltalán a rendszeres népesség-összeírások szokássá válása – a következő században valósult meg.

A lélekösszeírások adatainak részletesebb elemzéséről a már említett 1776-os Benignum Mandatumon kívül[145] két esetben van tudomásunk: a Dányi Dezső által közzétett és elemzett 1777. évi „Szerény megjegyzések" (Dányi 1960. 184–189.) és a már többször idézett 1780-as Protocollum a két szóban forgó forrás.

[145] 1776. febr. 3. OL, Helytartótanácsi lt. Benigna Mandata, C 13. 934.: a máshová költözöttek úticéljának megjelöléséről, a koldusok helyenkénti túl magas számának csökkentéséről, a halva születettek túl magas arányáról kér egyes megyéktől információt, illetve javaslatot, hogyan lehetne ezt a jövőben elkerülni.

Dányi Dezső munkája mentesít a „Szerény megjegyzések" tartalmának részletes ismertetése és szellemi hátterének minden részletre kiterjedő felvázolása alól, ezért itt csak néhány lényeges mozzanatra utalnánk, amelyek jobban megvilágítják az összeírások eszmei kapcsolódásait. Az ismeretlen szerző – mint Dányi Dezső megállapítja – az osztrák kameralistákon és a populacionisztikai iskolán kívül nyugati szerzőket is ismerhetett, a politikai aritmetikusok (Graunt, Petty, Wargentin, Süssmilch) nyomán már nem leíró statisztikát művel, hanem arányszámokat számol, ezenkívül a népességnövekedést a középpontba állító populacionisztika tanításán túl megjelenik az a nézet is művében, miszerint a mezőgazdaság fejlettsége, eltartó képessége korlátot szab a népesség növekedésének, ezek, valamint az ipar és a kereskedelem fejlesztése teszik lehetővé a további népességnövekedést. Dányi Dezső később ezekben az elemekben kritikát lát a központi kormányzat és ezen belül Sonnenfels túlzó populacionista törekvéseivel szemben, és hangsúlyozza a 18. századi magyar népesedési gondolkodás relatív önállóságát (Dányi 1961. 476–477.). Az az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a lélekösszeírások magyar változata valóban különbözött az ausztriaitól, kidolgozásában magyar hivatalnokok is részt vettek, akik az elemzésekben, a módosító javaslatok kimunkálásában is szerepet vállaltak. Ugyanakkor mégsem gondoljuk, hogy a magyarországi demográfiai gondolkodást ilyen élesen kellene elválasztanunk az ausztriaitól, hiszen például Sonnenfels valóban a népesség növelését állította a követendő állami politika középpontjába, ezzel kapcsolatban sok idézetet lehetne hozni tőle (Dányi 1961. 471., Kann 1960. 175.), máshol viszont azt is hangoztatja, hogy a népesség növelését olyan gazdaságpolitikának kell kísérnie, amely a növekvő tömeg megfelelő életszínvonaláról is gondoskodni tud, és hogy csak miután a tömegek eltartásának gazdasági alapjairól gondoskodtak, beleértve a munkaképtelenek ellátását is, lehet további népességnövekedést ösztönözni az állami politika eszközeivel (Kann 1960. 176.). Az a gondolat, hogy a szegénység, a megfelelő életszínvonal hiánya gátolja a népességnövekedést, okozója a magas halandóságnak, akadályozza a házasságkötések számának emelkedését és a házas termékenység növekedését, végig vonul a „Szerény megjegyzéseken." Sonnenfels véleményünk szerint ennél is többet mond, tudniillik, hogy nem is szabad addig növelni a népességet, amíg ezeket a feltételeket meg nem változtatják, a népességnövekedés nem egyértelműen váltja ki a gazdasági fejlődést, a két dolog között ennél bonyolultabb kölcsönhatás van. A források tanúsága szerint a 18. század hatvanas éveitől fogva kiépülő statisztikai információs rendszernek az egyik központi kérdése, hogy az egyes megyék népessége a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest mekkora, hol kisebb a népesség annál, mint amennyit az illető megye táplálni képes:

„Az egyes megyéknek mekkora gabonakészleteik vannak? A saját szükségleteiken kívül mennyit lehet tőlük elvonni?[146]

[146] *„qualisnam in singulo (comitatu) Frugum provisio habeatur? et quantum praeter necessitatem propriam distrahi possit?"* (OL Kanc. A39 Acta Generalia 1770/5824*)*

Így jelöli meg 1770-ben a királynői utasítás a termésjelentések célját. A „Szerény megjegyzésekben pedig ezt olvashatjuk:

„*Mielőtt azonban a népesedés jelzett akadályainak bővebb kifejtésébe belemennék, hasznosnak látszott azt is megvizsgálni, hogy mely vármegyék mutatnak fel a népesség számában nagyobb hiányt mint a többiek annál a számnál, amelyet területük kiterjedését tekintve táplálni tudnának? Ennek előismeretében maga a dolog adja meg a tanácsot, hogy a népesedés előmozdítására irányuló törekvésben is mire kell nagyobb gondot fordítani. Mivel ugyanis az emberi életnek elsődleges és fő eszközei a földmívelésből erednek, ennek állapota és hozama pedig szükségképp a földek kapacitásából és kiterjedéséből mérhető le, ebből önként következik, hogy nagyobb népesség élhet azokban a megyékben, ahol nagyobb a szántóföldek mennyisége."* (Dányi, 1960. 184.)

A vizsgálat eredményéről számol be az 1780-as Protocollum, hasonló okokat említve, mint az 1777. évi szöveg:

„Ha a lelkek számát, úgy ahogy azt minden egyes megyében megadták, összevetjük a mondott megyék nagyságával és kiterjedésével, valamint az ebből számított létfenntartási lehetőségeikkel, akkor nem egy megye, közöttük mindenek előtt Csongrád, Bács, Moson, Baranya, Békés, Komárom, Csanád, Heves és mások, attól a népességszámtól, amelyet kebelében táplálni tudna, nagymértékben elmarad, amelynek oka, amennyire meg lehet állapítani, elsősorban az, hogy egy-egy colonus túlságosan nagy, népesebb családok táplálására is elegendő földet birtokol."[147]

Az a gondolat, hogy egy terület népes vagy néptelen volta a rendelkezésre álló erőforrásoktól, mindenekelőtt a termőföld nagyságától függ, kétségkívül elszakad a populacionista elvektől, ahol a termelés, a létfenntartáshoz szükséges javak előállítása, de a megművelt földek nagysága is a népesség méretétől függő változóként jelenik meg, és a „Szerény megjegyzésekben" mindez már erősen emlékeztet a népesedést függő változóként kezelő fiziokrata nézetekre. Egy adott terület népessége és élelmiszerkészletei, termőterülete egymást feltételező tényezők, egyiket sem lehet a másik nélkül növelni. Mindez nem állt messze sem az osztrák kameralistáktól (Dányi 1961. 471.; Heckenast 1989. 114–115.), de mint láttuk, Sonnenfelstől sem,[148] II. Józseftől pedig végképp nem, és része volt a 18. századi népesedési vitáknak (Hecht 1966). Ennek alapján azt gondoljuk, hogy a lélekösszeírásokban és az azokkal kapcsolatos iratokban nyomon követhető szellemiség összefügg általában az európai, de szorosabban az osztrák népesedési eszmékkel és vitákkal, noha a gyakorlati részletek valószínűleg tényleg nem kizárólag a bécsi udvarban születtek. Tény, hogy a 18.

[147] Protocollum, 36.: „*Si numerus animarum prout in singulis Comitatibus expositus cum amplitudine et extensione dictorum Comitatuum, abhincque metienda subsistentiae possibilitate conferatur, nonnullos Comitatus ac inter hos cumprimis Csongradiensem, Bacsiensem, Mossoniensem, Baranyiensem, Bekesiensem, Comariensem, Csanadiensem, Hevessiensem, aliosque ab eo, quem in gremio sui alere possent, populi numero magnopere deficere, ea, quantum observare licuit, principaliter subversante Causalitate, quod unus colonus nimium quam ampla terrarum latifundia numerosioribus etiam familiis alendis sufficientia teneat."*

[148] Vö.: Fontos a népesség növelése, de a növekedésnek is vannak korlátai: „*az állam kiterjedése, politikai, fizikai állapota, egyéb körülmények*" (idézi: H. Balázs 1989a 883.).

században a Habsburg kormányzat – a franciához hasonlóan – egyértelműen populacionista, elsősorban nagyhatalmi érdekekből a népesség növelését teszi az első helyre, de ez nem azt jelenti, hogy a népességnövekedés korlátait ne látták volna, vagy hogy ez nem engedte volna meg a fiziokrata megközelítést, tehát, hogy a népesség növeléséhez az út a mezőgazdaság fejlesztésén vagy a jobbágyvédelmen keresztül vezet (ez megint csak nem idegen Sonnenfelstől sem – Kann 1960. 178.).

Feltűnő ezenkívül, hogy a „Szerény megjegyzések" szövege szinte egy az egyben Süssmilch érveit követi, amikor a népesedés útjában álló akadályokról értekezik (Süssmilch, I. k. X–XIV. fej. valamint a luxus káros demográfiai következményeiről szóló XVII. fej.).[149] Ezek a magas halandóság, a házasságkötések hiánya és a házas termékenység alacsony volta. Süssmilch emellé veszi még a pozitív vándorlási mérleg szükségességét, az állam feladata ezek kedvező irányú befolyásolása. A „Szerény megjegyzések" szerzője mind a halandóság, mind a házasságkötések, mind a házas termékenység körében kijelöli az irányadó határértékeket, ezek szerint osztályozza a megyéket, majd a kedvezőtlen értékek kialakulásának okairól és a megoldásukhoz szükséges módszerekről értekezik. A halandóságot általában igen magasnak ítéli, okai a szegénység, a szűkös lakásviszonyok, a tudatlanság, az orvoshiány, megoldani is ezeket a problémákat kell, a javaslat szerint a szegényeket ingyenes orvosi ellátásban és számukra is megfizethető gyógyszerekben kell részeltetni. A házasságkötések hiányát okozhatja a megyék eltartóképessége, de ezt a határt a magyarországi népesség általában nem éri el. A szegénység vagy annak szubjektív érzete, a földnek túl kevés család kezén való összpontosulása, amely a másik oldalon jelentős szolganépesség létét feltételezi, akik jelentős részben kívül maradnak a házasságon, a jobbágytelkek aprózódása, a luxus, a nagyra nőtt igények, ami miatt nem akarnak szegény utódokat hátrahagyni, a kicsapongó életmód mind-mind akadályai lehetnek a házasságkötéseknek. A házas termékenység alacsony voltának oka lehet az, hogy az emberek nem érzik magukat elég gazdagnak a gyermekek felneveléséhez, és ezért születéskorlátozáshoz folyamodnak, de ezt a szerző morális, valláserkölcsi kérdésnek tartja, ami nem tartozik az állami politika tárgykörébe, míg az egyéb okok befolyásolása viszont igen. Ezek közé tartoznak a nagy korkülönbséggel kötött házasságok és a kései házasodás szokása, a bábák képzetlensége, a kicsapongó életmód okozta elgyengülés vagy a hosszú szoptatásban megnyilvánuló helytelen felfogás, melynek tartalma az, hogy a nők félnek a szülés veszélyeitől és fájdalmaitól, és terhükre van a sok gyerek.

Az 1777. évi részletes elemzéshez képest az 1780-as Protocollum inkább végrehajtási utasítás, az addigi problémák számbavétele és ez alapján módosítási javaslat, amelyből már bőven idéztünk. Elemzésre csak néhány kérdés kapcsán vállalkozik: a már idézett részletben szól azokról a megyékről, ahol a népesség túl gyér a terület eltartóképességéhez képest,

[149] A *„Die Göttliche Ordnung"* INED által kiadott francia fordítását használtuk: J. P. Süssmilch: *L'ordre divine. I–III.* Traduction originale avec des études et commentaires rassamblées par Jacqueline Hecht, INED, Paris 1984.

ezenkívül a halandóság problémáját helyezi az előtérbe. A túl magas 1778-as halandóság alapján a közegészségügy javítását jelöli meg feladatként, felszólítja a megyéket, hogy terjesszenek föl jelentést az 1778-as betegségekről és az alkalmazott gyógymódokról, csakúgy, mint a halvaszületések túlságosan magas arányával kapcsolatban: a megyei fizikusok (főorvosok) és a bábák vizsgálják ki a halva születéseket.[150]

Az érvelésben a népesedés útjában álló akadályok között szerepelnek gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők, amelyeket az állam kedvező irányba kell, hogy befolyásoljon, ugyanakkor a luxus negatív hangsúlyozásával, a kicsapongó életmód vagy a születéskorlátozás és a késői és nagy korkülönbséggel kötött házasságok említésével a kérdés erősen morális jelleget is ölt. Az államnak nemcsak a népesség és a családok külső gazdasági, társadalmi, műveltségbeli környezetét és állapotát kell kedvezőbbre formálnia, hanem be kell avatkoznia a magánéletbe is, noha a születéskorlátozás kapcsán kiderül, hogy ezt a feladatot megosztaná az egyházakkal. A cél a népesség reprodukciójának ellenőrzése, irányítása a közjó érdekében, a fokozott reprodukció biztosítása. Mivel itt ez a közérdek, ez a cél, az ezt szolgáló magatartás egyszersmind erkölcsös is, az államérdeket szolgáló erkölcsös magatartás egyezik a valláserkölcs diktálta erkölcsösséggel, mindkettő a szaporodás, a fokozott reprodukció felé mutat. Az érvelés egy bizonyos vonatkozásban egyezik a malthusival: az aszkétikus keresztény morál és az államrezon találkozik, a megvalósítandó cél a közjó előmozdítása, ennek érdekében kell az emberi reprodukciót ellenőrzés alá vonni, de ez az egyik gondolatkörben a korlátozás nélküli szaporodás biztosítását jelenti, illetve az ezt lehetővé tevő feltételek megteremtését, a másik esetben pedig a szaporodás korlátozását. Mondhatnánk, hogy a felső (állami) beavatkozás alapja mindkét esetben az, hogy az alattvalók, illetve az alsóbb osztályok nem elég erkölcsösek, értsd, nincs bennük elég közösségi felelősségérzet, nem szaporodnak eléggé, illetve túlszaporodnak. A 18. század populacionista politikája és a 19. század malthusiánizmusa ebben a vonatkozásban hasonló, mindkettő hasonló érvek alapján akarja kontrollálni a népesedési folyamatokat, de a beavatkozás iránya ellentétes.

c) A lélekösszeírások személyi meghatározói

Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy a lélekösszeírások magyarországi változata, de általában a 18. század második felében formálódó Habsburg népesedéspolitika beleilleszkedik a birodalom megreformálására tett kísérletek sorába. A népesedésről való gondolkodás középpontjában populacionista elvek álltak, a fő cél a birodalom népességének növelése volt, ugyanakkor különbséget tettek a hasznos, „produktív" népesség és az inkább a közterheket növelő „improduktív" népesség között, az előbbi növekedését tekintették kívánatosnak, míg

[150] A megyei orvosi jelentésekről és a bábákról, kirurgusokról készített statisztikákról lásd: Balázs 1956 és Krász 2000.

az utóbbi számának inkább a csökkentése szerepelt a tervek között. A politika irányítói azzal is tisztában voltak, hogy a népességnövekedésnek korlátai vannak, mindenekelőtt a rendelkezésre álló terület eltartóképessége, ez azonban nézetük szerint tágítható volt, a populacionista politika összekapcsolódott a birodalom gazdasági erejét növelni kívánó reformokkal. Magyarország esetében a kérdés inkább úgy merült fel, hogy megyéiben a kormányzat értékelése szerint a népesség többnyire nem merítette ki a terület eltartóképességét, a 18. század hatvanas éveitől kiépülő statisztikai információs hálózat (termésjelentések, lélekösszeírások) ezt akarta feltérképezni, a „produktív" és „improduktív" népesség arányának megállapítása és a népesedési folyamatok nyomon követése mellett. A népesedési elvek mindvégig populacionista jellegűek, bár az előbbiekből következően felbukkannak fiziokrata gondolatok is, amennyiben helyenként a további népességnövekedést az ipar, kereskedés vagy különösen a mezőgazdaság fejlődésétől teszik függővé.

A népesedési kérdések növekvő jelentősége és a népesség-összeírások sokasodása magyarázható a felvilágosult abszolutizmus keretei között, amely a jelenség pozitív, a köz javát szolgáló jellegét hangsúlyozza. A másik lehetséges értelmezési keret a foucault-i biopolitika, amely inkább a modern állam kialakulásával és az ezt kísérő (többek között népesedési) diskurzusokkal szembeni fenntartásokat helyezi előtérbe. Magyarországon inkább az előbbi interpretáció kapott nagyobb teret, de főleg az utóbbi évtizedben felbukkantak a foucault-i értelmezéshez közel álló, a népesség megfegyelmezését, kontrollálását kiemelő elemzések (H. Balázs 1989b 1053–1054.; Dobszay–Fónagy 1998; Melegh 2000a, b; Gyáni 2002c).

A populacionista népesedési tanoknak hosszú előélete volt a Habsburg-birodalomban, a kameralisták a népesség növelését már a 17. században elsőrendű fiskális érdeknek tartották, a probléma különös jelentőséget kapott Magyarország vonatkozásában a 18. században, a török háborúk után. Mindez újabb ösztönzést kapott a század ötvenes éveitől fogva, amikor a poroszoktól elszenvedett háborús vereség, Szilézia elvesztése reformokra, az állam modernizálására, teljesítőképességének növelésére indított. Ettől fogva az adminisztráció nem egyszerűen ösztönözni vagy szervezni próbálta a nem eléggé népesnek ítélt területekre történő betelepedést, hanem sokkal átfogóbb politikába kezdett: a maga sajátos elveinek és céljainak megfelelő bontásban, a számára érdekes közigazgatási egységek szerint (község és megye) kívánta megismerni a népesség számát, és a népmozgalmi statisztika segítségével próbálta figyelemmel kísérni a népesedési folyamatokat. Az összeírásokban Ausztriában az ötvenes-hatvanas években, Magyarországon 1784-ig a demográfiai célok domináltak, azaz a népesedési folyamatok megismerésének és befolyásolásának igénye. Az említett időpontok után mindkét területen a katonaállítás szempontjai kerültek előtérbe az összeírások során, az átalakulás összefüggött a birodalom katonai – hadkiegészítési reformjaival (Őri 2002a).

A népesedéspolitika és az összeírások tágabb szellemi hátteréül a kameralisták tanításai mellett a németalföldi természetjogi iskola, illetve annak német interpretálói és népszerűsítői szolgáltak (Pufendorf, Wolff), akik az állam legfőbb feladatává a közjó előre

mozdítását tették. Emellett felhasználták mindazt, ami a felvilágosodás filozófiájából a dinasztia elveivel és érdekeivel összhangban volt (H. Balázs 1989a 843.). Közülük első helyre Montesquieu-t helyezhetjük, aki a népességnövekedést a helyes kormányzat következményeként és mintegy jelzéseként tárgyalta.

Az említett politikai és szellemi közegben kezdődnek a gazdasági felzárkózást célzó reformok között a népesség-összeírások, amelyek mindehhez a megfelelő információkat voltak hivatva biztosítani (H. Balázs 1989a, 841.). Mindehhez a közvetlen szellemi hátteret már nem a leíró statisztika képviselői, hanem a politika aritmetikai iskola és különösen Süssmilch adták (így volt ez a magyarországi változatnál is, hatását és nézeteinek pontos ismeretét a kérdőívek szerkezete mellett különösen az 1777. és 1780. évi elemzések teszik nyilvánvalóvá – Dányi 1960; Fügedi 1966). A porosz hatás nemcsak szellemi téren, hanem közvetlenül, szervezeti, tartalmi kérdésekben is valószínűsíthető, mind a termésjelentések (Benda 1977), mind a lélekösszeírások (Horska 1998. 440.), mind a katonai reformok és összeírás (H. Balázs 1989b 1035.) kapcsán. Bár az ausztriai összeírás ötvenes évekbeli kezdeteinek körülményei nem egészen világosak (Horska 1998. 440.), a hatvanas évektől a népesedési kérdésekben az Államtanács és ezen belül különösen Kaunitz és Borié tanácsos személye volt a meghatározó (Ember 1935, 1936; H. Balázs 1989a 879.). Fontos szerepet játszott a reformpolitikában általában, de különösen a népesedési kérdésekkel összefüggő egészségügyi reformokban (H. Balázs 1989a 885.; Kosáry 1983. 603.) és talán a lélekösszeírások elrendelése körül is (Fügedi 1966. 367.) van Swieten báró, Mária Terézia udvari orvosa. Különösen 1765 után pedig egyre fokozódó mértékben számolnunk kell a társuralkodó József befolyásával is.

A populacionista népesedéspolitika szorgalmazóinak, de különösen Boriénak a segítségével lett Bécsben egyetemi tanár Sonnenfels (H. Balázs 1989a 879.), aki részben személyes tanári munkássága, részben tankönyve révén, részben mint a népesedési kérdések propagálója, szakértője a kormányzaton belül a népesedéspolitika és a népesség-összeírások kialakításának egyik kulcsfigurája volt (Kann 1960. 234.).

Ha a magyarországi népesség-összeírásokat vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy az alapelvek, a szándékok és a célok megegyeztek az ausztriaiakkal, a kiindulópontot az Államtanács jelentette (Ember 1935). Mivel az összeírások eleve különböztek az ausztriai változattól (a nemesek kimaradtak belőlük), nyilván tanácsosnak látszott azokat a magyar viszonyokat jól ismerő, egyszersmind az udvar célkitűzéseivel alapjában azonosuló, és a kellő demográfiai tudással, műveltséggel rendelkező hivatalnokkal kidolgoztatni. A magyarországi lélekösszeírások keletkezésének körülményeit nem ismerjük, a magyar változat kidolgozójára csak következtetni tudunk bizonyos tájékozottságbeli, műveltségbeli, életkori és pozícióbeli, személyes kapcsolatok által meghatározott kritériumok segítségével. Először is Dányi Dezső és Fügedi Erik nyomán (1960, 1961, illetve 1966) adottnak vesszük, hogy a magyarországi változatot valóban magyar hivatalnok dolgozta ki, vagy legalábbis maximálisan igénybe vették ajánlásait. Szellemi téren Pufendorf, Ch. Wolff, Montesquieu, az osztrák kameralisták,

Justi, Sonnenfels, a politikai aritmetikusok, különösen Süssmilch lehettek a meghatározóak. Mivel a magyarországi összeírások a kamarai birtokokon a hatvanas évek közepén indultak, az alapváltozat kidolgozását is 1764–65 köré kell tennünk, talán az 1764–65-ös országgyűlést megelőző reformjavaslatokkal kapcsolatosan.[151]

Így körvonalazódik előttünk annak a korszerű ismeretekkel rendelkező, minden bizonnyal németországi vagy bécsi egyetemi tanulmányokat folytató, 1764 körül már komoly kormányzati posztot betöltő, magas támogatókkal rendelkező, az 1764-es országgyűlés előkészítésében részt vevő hivatalnok képe, akit gazdasági, népesedési ügyekben szakértőként alkalmazhattak. Másfelől rendelkezünk egy olyan névtelen politikai röpirattal (*Opinio circa Reformationem Regni Hungariae),* amely egyrészt kétségtelenül az országgyűlésre szánt reformjavaslat volt, másrészt közvetlenül kapcsolódik a megjelölt szellemi háttérhez, és amelyet a lélekösszeírások magyarországi változata közvetlen előzményének kell tartanunk. A szerző talán – bár közvetlen bizonyítékokkal nem rendelkezünk – gróf Festetich Pál (1722–1782) lehetett (Kosáry 1983. 291.), aki kétségtelenül megfelelt az összes kritériumnak, így – ha nem is teljes bizonyossággal – de tekinthetjük a lélekösszeírások magyarországi változata (egyik) értelmi szerzőjének. Nagyszombati tanulmányait Lipcsében folytatta, ahol Christoph Johann Gottsched előadásait hallgatta, aki Christian Wolff tanainak propagátoraként és Sonnenfels mestereként szoros kapcsolatban volt a birodalom szellemi életével és kormányzati elitjével, csakúgy mint több magyar arisztokrata családdal (Esterházyak, Batthyányak, de különösen a Festetichek – Klempa 1944. 5–6.). Festetich Pál 1762-től kancelláriai tanácsos (Klempa 1944. 8.; Szabó 1928. 159.), majd 1772-től kamarai alelnök (Fallenbüchl 1970. 294.) és helytartótanácsi tanácsos (Szabó 1928. 172.; Ember 1940. 200.). Fontos bizalmi ember volt, akinek a véleményét gyakran kérte ki az Államtanács is. Kulcsszerepe volt az 1764–65. évi országgyűlés körül, rábízták az úrbéri szabályzat elkészítését (Szabó 1933. 65.; Kosáry 1983. 291.), 1765 után vele dolgoztattak ki tervet arról, hogyan lehet reformokat bevezetni az országgyűlés nélkül (Ember 1935. 614–619.), vele készíttettek adóreform javaslatot (Ember 1935. 623.), egyszóval valóban központi szerepet játszott, lényegében az udvar egyik legfontosabb magyar tanácsadója volt, jó kapcsolatban állt Boriéval, sőt Józseffel is, aki 1771-ben az Államtanács tagjai közé ajánlotta (Szabó 1928. 172.; Ember 1935. 563.). Kétségkívül ő a legvalószínűbb szerzője az 1764-es *Opinio*-nak, és ha ez igaz, akkor nyilván szerepe lehetett a lélekösszeírások magyarországi változatának kidolgozásában.

Rajta kívül részben életkori, részben pozícionális jellemzők alapján, részben a témánk szempontjából fontos iratokon való szereplés alapján tudunk személyeket összefüggésbe hozni a lélekösszeírásokkal. Életkora és pozíciója alapján lehetne a lélekösszeírások magyar kezdeményezője Pálffy Miklós gróf, országbíró, korábbi magyar kancellár, de róla egyébként

[151] Az országgyűlés előtt Mária Terézia felszólította a Kancelláriát, hogy dolgozzon ki javaslatokat Magyarország jobb kormányzása érdekében és terjessze elő azokat az országgyűlés munkájának megkönnyítésére (Ember, 1935. 584.).

tudjuk, hogy 1764–65-ben nem volt a reformok híve (Ember 1935. 585.), és viszonya ekkoriban nem volt zavartalan az udvarral (H. Balázs 1989a 899.). Neve felbukkan a Conscriptio Animarum iratain, például a Helytartótanács Gazdasági Bizottságának 1772-es ülésén, amely a végrehajtással kapcsolatban intézett feliratot az uralkodóhoz,[152] ő elnökölt, de ez nem tartalmaz elméleti kérdéseket. Ugyanígy ehhez az előterjesztéshez Balassa János gróf, helytartótanácsi tanácsos fűzött véleményt, ami a felterjesztés alapja lett, de ez is csak a gyakorlati, szervezeti kérdések megoldásában való részvételét igazolja. Említhetnénk Niczky Kristóf grófot vagy Balassa Ferenc grófot, aki hozzászólt a népesedési kérdésekhez (Dányi 1961, 475.), de az ő nevükkel nem találkozunk az iratanyagban. Érdekesebbek ennél az elméleti kérdésekkel, az adatok elemzésével foglalkozó iratok, de ezek közül az 1777. évi „Szerény megjegyzések" szerzőjét nem ismerjük. Az 1780-as Gazdasági Bizottságbeli Protocollumon szerepelnek aláírások, de ez megint csak azt jelzi, hogy 1780 körül kik vitték az ügyeket, kik foglalkoztak hivataluknál fogva a lélekösszeírások ügyeivel,[153] azok 1760-as évekbeli kialakulásával kapcsolatban ez sem nyújt további információt.

[152] OL, Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1772/444.

[153] A Bizottság Csáky György gróf elnökletével ülésezett, tagok voltak: Jos. Posserthoven báró, Csáky József gróf, Fabiankovics Károly, Skerlecz Miklós, Radkovics Ferenc (referens), Bacsák János tanácsosok.

III. AZ ADATOK FELDOLGOZÁSA

A Conscriptio Animarum községenkénti összeíró lapjai egységesített formában 1774-től fogva találhatók meg a Pest megyei levéltárban. Az állami összeírás 1783-ig folyt, de a közbeeső években sem készült el minden évben, illetve nem minden járás anyaga maradt meg minden évből. 1774-ből, 1775-ből, 1776-ból, 1778-ból, 1781-ből, 1782-ből és 1783-ból rendelkezünk összeírásokkal, 1779-ből csak a megyei összesítés maradt ránk. A következő táblázat mutatja, hogy járásonként mely évekre nézve találhatók községi összesítő lapok a megyei levéltárban:[154]

III.1. A lélekösszeírások községi összesítő lapjai járásonként, 1774–1783

	1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Kecskeméti járás	+	+	+	+	+	+	+
Pilisi járás	+	+	–	–	+	+	+
Solti járás	+	+	+	+	+	+	+
Váci járás	+	+	–	+	+	+	+

Az adatok feldolgozása során mindig az alapadatokat vittük gépre, így az egyébként gyakori számolási hibák nem kerültek az adatbázisba. Az eljárás kiindulópontja az volt, hogy valószínűbb az összeadási hibák előfordulása, mint az a lehetőség, miszerint a végösszegeket módosították utólag úgy, hogy az alapadatokat változatlanul hagyták.

Az egy községre vonatkozó, de esetenként külön összeírólapon szereplő adatokat összevontuk. A váci járás vegyes vallású településeinek egy részéről készült két összeíróív, egy a protestánsok, egy a katolikusok és a többi felekezet részére, mégpedig ott, ahol a protestánsok imaházzal és lelkésszel rendelkeztek. Őket a saját lelkészük írta össze, az akármilyen csekély létszámú katolikust viszont az anyaegyházuk plébánosa külön lapon összesítette, míg a protestáns filiák népességét a katolikus máter plébánosa egy lapra írta a katolikusokkal.[155]

Hasonlóképpen összevontuk a praediumok (puszták) adatait a községekével, ha azok elkülöníthetetlenül szerepeltek az összeíróíveken. Ha egy község összeíróívén jelezték, hogy az tartalmazza valamely puszta adatait, de ezek csak egy-két évben elkülöníthetőek, akár külön lapon szerepelnek a mondott években, akár a község lapján, akkor ezeket összevontuk a községekével. Praediumot csak akkor kezeltünk külön településként, ha több éven át külön jelent meg az összeírásokban, és a hiányzó években sem volt nyoma annak, hogy valamelyik

[154] Ugyanezt községenként lásd: Függelék III.

[155] A következő községeknél találhatunk két összeíróívet: Acsa, Aszód, Bénye, Rákoscsaba, Csővár, Cinkota, Domony, Fót, Gomba, Gödöllő, Gyömrő, Maglód, Monor, Rákospalota, Pécel, Tótgyörk (Galgagyörk), Vác.

possessio összeírólapján szerepelne. De ezek jelentős része is kirostálódott a forráskritikai vizsgálatok során, a községszintű adatok elemzésében csak két puszta szerepel: Örkény és Vadas.

Az adatok feldolgozása során összesen 34 változót számoltunk ki minden településre és minden rendelkezésre álló évre vonatkozóan, amelyeket kiegészítettünk még öttel a II. József-féle népszámlálás, illetve héttel a Pest megyei kataszteri összeírás adatai alapján, két változónk pedig (eltérés) a lélekösszeírások és a józsefi népszámlálás népességszámainak összehasonlításából született. Következő táblázatunk az elemzés során felhasznált 48 változó leírását és megyei átlagait tartalmazza az 1774–1783 közötti időszakra vonatkozóan (évenkénti adatokat csak a megyei és járási szintű elemzésnél, illetve néhány nagyobb tájegység vagy város esetében használtunk, az arányszámok egyéb esetben a rendelkezésre álló évek átlagait jelentik, a népességszám ilyenkor az utolsó, 1783-as adat, a józsefi népszámlálásból nyert mutatók az 1785-ös évre vonatkoznak, a kataszteri fölmérés adatai pedig 1789-re). A táblázatban az átlagok arra a 185 településre vonatkoznak, amelyeknek adatai mindhárom forrásban szerepelnek.

III.2. Az elemzésben használt változók tartalma és megyei átlagaik, 1774–1783

Változó neve	Átlag	Változók tartalma
ELTÉRÉS	5	a lélekösszeírások alapján 1785-re becsült és a tényleges 1785-ös nem nemes népesség száma közötti %-os különbség
ELTÉRÉS2	4,6	az 1783-as és 1785-ös nem nemes népességszám közötti %-os eltérés
NÉPESSÉG	239394	a népesség száma (itt 1783-ban)
NÖVEKEDÉS	16,6	népességnövekedés, 1774–1783. Az 1774-es népesség százalékában
TERMSZAP	12,2	természetes szaporodási arányszám (‰)
Demográfiai struktúra		
NŐK	48,9	nők aránya (%) az össznépességen belül
KISK	42,8	kiskorúak aránya (%) az össznépességen belül
Vallási megoszlás		
KAT	63,6	katolikusok aránya (%) az össznépességen belül (1770-es évek)
PROT	33,5	protestánsok aránya (%) az össznépességen belül (1770-es évek)
GK	1,8	görögkeletiek aránya (%) az össznépességen belül (1770-es évek)
ZS	1,1	zsidók aránya (%) az össznépességen belül (1770-es évek)
Társadalmi struktúra		
SZOLGÁK	9,2	szolgák aránya (%) az össznépességen belül
KISKSZOLGÁK	32,6	kiskorúak aránya (%) a szolganépességben
SZOLGANŐK	35,3	nők aránya (%) a szolganépességben
SZEGÉNYEK	0,5	szegények aránya (%) az össznépességen belül (koldusok, szegényházban és alapítványokon élők)
II. József-féle népszámlálásból		
NEMES	2,2	nemes férfiak aránya az összes férfinépességben (%)
PP%	32,8	parasztok és polgárok aránya a nem nemes 18 éven felüli férfinépességben (%)
Gazdálkodás		
TERMTER	5,9	1 főre jutó termőterület (kat. hold) a kataszteri összeírás alapján, (mez. gazd. terület erdőterület nélkül)

Változó neve	Átlag	Változók tartalma
SZÁNTÓ	34,7	szántó aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján)
LEGELŐ	31,9	legelő aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján)
SZŐLŐ	3,5	szőlő aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján)
KERT	3,6	kert aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján)
RÉT	15,6	rét aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján)
ERDŐ	10,6	erdő aránya (%) a határban (kataszteri összeírás alapján
Termékenység		
NYERSSZÜL	58,6	nyers születési arányszám (‰)
HÁZASTERM	306,1	1000 házas nőre jutó születések száma
SZÜLHK	6,2	1 házasságkötésre jutó születések száma
ILLEG	0,6	törvénytelen születések aránya (%) az összes születésen belül
Halandóság		
NYERSHAL	46,4	nyers halálozási arányszám (‰)
HALANDÓSÁG	0,8	1 születésre jutó halálozások száma
KISKORÚHAL	2,1	1 felnőtt halálozásra jutó kiskorúhalálozások száma (1780-as évek)
Házasodás, család, háztartás		
NYERSHÁZK	11,4	nyers házasságkötési arányszám (‰)
MEGSZH	0,9	1 házasságkötésre jutó megszűnt házasságok száma
HÁZASF	68,8	házas férfiak aránya (%) a felnőtt férfiak között
HÁZASN	71,9	házas nők aránya (%) a felnőtt nők között
FHKOR	22,4	férfiak első házasságkötési átlagéletkora (1770-es évek)
NHKOR	20,3	nők első házasságkötési átlagéletkora (1770-es évek)
20ÉVHKF	30,6	20 évesen vagy fiatalabb korban házasodó férfiak aránya (%) az összes házasodó férfi között (1770-es évek)
20ÉVHKN	63,4	20 évesen vagy fiatalabb korban házasodó nők aránya (%) az összes házasodó nő között (1770-es évek)
II. József-féle népszámlálásból:		
HÁZTARTMÉR	5,2	1 háztartásra jutó személyek száma
HÁZAK	1,3	1 házra jutó háztartások száma
HÁZTARTSZERK	1	1 háztartásra jutó házas férfiak száma
Vándorlás		
BEVÁND	17,3	bevándorlási arányszám (‰)
ELVÁND	16,3	elvándorlási arányszám (‰)
VÁNDEGY	1,0	a bevándorlási és az elvándorlási arányszám különbsége
VÁNDMOZG	33,6	a bevándorlási és az elvándorlási arányszám összege
IDEIGVÁN	51,3	az ideiglenes bevándorlók aránya (%) az összes bevándorlón belül
IDEIGVÁNDAR	9,7	ideiglenes bevándorlási arányszám (‰)

Az egyes településekre vonatkozó fenti mutatókat kiegészítettük egyéb információkkal is. A településen beszélt nyelv (nyelvek) alapján becsülhetjük meg a nemzetiségi összetételt.[156] Pontos arányokat természetesen nem lehet használni, lényegében a települések lakosságának nyelvhasználata alapján következtethetünk a túlnyomó többség nyelvi-etnikai hovatartozására. Így, amennyiben az adatok egyértelműek (csak egy nyelvet adnak a különböző források, vagy a négy forrásból legalább három egyértelműen foglal állást), a települést besoroltuk egyik vagy másik etnikai csoportba, amennyiben nem, úgy vegyes lakosságúnak tekintettük (a felekezeti megoszlás sok ilyen esetben nyújthat információkat az

etnikai viszonyokról is). Ha egyik vagy másik etnikum demográfiai jellemzőiről beszélünk, mindig a többé-kevésbé egyértelmű eseteket vesszük figyelembe (még akkor is, ha így bizonyos hányadú, nem az illető nemzetiséghez tartozó népesség adatai is bekerülnek az elemzésbe). A községek újratelepüléséről, természeti viszonyairól, gazdálkodásáról találhatunk adatokat Galgóczy Károly (1877b), Wellmann Imre (1933), Makkai László (1958), Petróczy Sándor (1965), Faragó Tamás (1985) műveiben. A felekezeti – egyházszervezeti kapcsolatok kideríthetők a lélekösszeírások adatai, valamint Pest megye történeti helységnévtára (Szaszkóné 1988) alapján. Mindezeket felhasználva próbáltuk a településeket kisebb régiókba sorolni és ezen régiók demográfiai viszonyait egymással összehasonlítani.

[156] Az 1770-es Lexicon Locorum, valamint az 1787-es birtokosösszeírás, Vályi és Korabinsky beszélt nyelvre vonatkozó adatait településenként közli: Szaszkóné 1988.

IV. FORRÁSKRITIKA

A lélekösszeírások adatainak elemzésénél kulcsfontosságú kérdés a lehető legteljesebb forráskritikai vizsgálat elvégzése. Dányi Dezső az országos összesítések elemzésénél számba vette a lehetőségeket (Dányi 1993. 110.): elutasította azokat a módszereket, amelyek előre kijelölt határértékek, nagyságrendek alapján szűrik ki a pontatlannak tetsző információkat, és a demográfiai modellek használatát is kockázatosnak tartotta olyan körülmények között, ahol minden jel szerint a népesség termékenysége, halandósága és korösszetétele rövid időn belül jelentősen módosult. Mivel egy időszakból általában több nagyjából azonos tartalmú forrással sem rendelkezünk, ezért ezek összevetésére sem nyílik mód. Így marad a forrás „tartalma, rendje, belső összefüggései" szerinti forráskritikai elemzés.

A Pest megyei anyag elemzésénél mi sem kívánjuk más helyre vagy periódusra vonatkozó kutatások tapasztalatai alapján előre kijelölni a lehetségesség határait – leszámítva a házas termékenység mutatóját –, és noha élni kívánunk az összehasonlítás kínálta lehetőségekkel, elsősorban a különbségek okainak megmagyarázására törekszünk. Kivételt legfeljebb a szélsőséges esetek és nagyobb adattömeg esetében (járási és megyei adatok) a születések nemek szerinti megoszlása jelentenek. Ezenkívül egy olyan külső paramétert fogadunk el, amelynek alapján az elemzés bizonyos pontjain megrostáljuk adatainkat: ezek a II. József-féle népszámlálás népességszámai, amelyeket többé-kevésbé pontosnak tekinthetünk. Ily módon – egyébként itt is Dányi Dezsőt követve (Dányi 1960, 1993. 112–113.) – máris beemelünk egy közel egykorú (a publikált Pest megyei községsoros összesítések 1785-ből származnak – Dányi–Dávid 1960. 18.) és részben azonos tartalmú forrást a lélekösszeírások adatainak ellen-őrzésébe. A forráskritikai elemzés során a lélekösszeírások népmozgalmi adatainak tesztelésére felhasználjuk néhány megyebeli község anyakönyvét. Emellett nem mulasztjuk el szemügyre venni a forrás „tartalmát, rendjét, belső összefüggéseit" sem.

Elsősorban a kistelepülések esetében okozhat problémát az adatok nagyfokú ingadozása. Ezért az esetek többségében kerülni próbáltuk az évenkénti településszintű adatok felhasználását, és vagy nagyobb tájegységek, településcsoportok adatait vizsgáltuk, vagy ahol a településszintű elemzés elkerülhetetlen volt, ott – néhány nagyobb, több ezer lakosú települést leszámítva – a rendelkezésre álló éves adatok átlagát használtuk fel.

Az állónépességre vonatkozó adatok

A Conscriptio Animarum községenkénti népességszámait tehát a II. József-féle népszámlálás megfelelő adataival kontrollálhatjuk.[157] Az összehasonlítás első lépéseként meg kellett becsülnünk a II. Józsefi-népszámlálás nem nemes népességének nagyságát. A népszámlálás községenként a jogi népességet bontja nemek szerint, a nemesek számát csak a férfiaknál adja meg, a nők számát csak összesítve közli. Így a nemes férfiak számát kivontuk a (helyi illetőségű) férfiak számából, míg a nők számát becslésszerűen szintén a nemes férfiak számával csökkentettük.[158] Az így kapott népességszámok alapul szolgálhatnak egy meglehetősen durva összehasonlításra, annak ellenére is, hogy hangsúlyoznunk kell: a II. Józsefi népességszámok a jogi népességet jelentik, míg a lélekösszeírások gyakorlatilag a tényleges népesség számát adják meg. Mivel más lehetőségünk nincs, ezt a módszert alkalmaztuk az összeírás hiányainak kiszűrésére. A különbség természetesen befolyásolja az eltérés mértékét, de hogy mennyire, azt nehezen lehetne megállapítani. Hogy a jogi népesség kisebb volt-e a ténylegesnél, az településenként változó, megyei szinten mintegy ezer fővel volt kevesebb (jogi népesség: 262 636, tényleges: 263 529), és ez valamelyest leplezheti a Conscriptio feltételezhető hiányait. A községeknél pedig a hiányok vagy kisebbnek, vagy nagyobbnak látszanak majd a valóságosnál, de mivel nem a különbségek pontos megállapítása a cél, hanem az, hogy a községi adatok elemzésénél kiszűrjük azokat a településeket, amelyeknél a lélekösszeírás feltehetően nagyon hiányos lehetett, a módszer alkalmazhatónak látszik.

A következő lépés a lélekösszeírások alapján – az 1774. évi népességszámot 100%-nak feltételezve – az 1774 és 1783 közötti évi átlagos népességnövekedés kiszámolása. Ez alapján becsülhetünk egy százalékos adatot 1785-re vonatkozóan, illetve kiszámolhatjuk ugyanezt a tényleges értéket a II. Józsefi nem nemes népességszámok alapján. A kettő közötti különbség lesz a mutatója a lélekösszeírások II. Józsefi népességszámokhoz viszonyított hiányosságának. Ez a százalékos érték mutatja tehát a népszámlálás tényleges értéke és az 1774 és 1783 közötti népességnövekedés mértéke alapján a népszámlálás időpontjára becsülhető érték közti különbséget. Ha a tényleges érték nagyobb, akkor ez a szám pozitív, ha kisebb, akkor negatív előjelű lesz. A megyei adatokon mutatjuk be a követett módszert:

[157] A Pest megyei községsoros adatok: Dányi–Dávid 1960. 118–125. A leírt módszert követte Dányi Dezső (1993a 112–113.)

[158] Ugyanezt a módszert alkalmazta Dányi Dezső (Dányi 1993a 112.), az így becsült Pest megyei adatok megtalálhatóak: Őri 1994. 79–80.

IV.1. A lélekösszeírások és a József-féle népszámlálás népességszám adatai közötti eltérés mértéke (megyei adatok)

Év	Népesség-szám	Növekedés %	Növekedés 1774/1783 %	1785-re becsülhető népesség %	1785 tényleges népesség %	Eltérés[159] %
1774	212 384	100,00	13,92	117,01	121,38	4,37
1783	241 948	113,92				
1785	257 787	121,38				

Az összehasonlítás természetesen nagyon durva becslésen alapul, elsősorban azt mutatja, hogy az 1774 és 1783 között megfigyelt növekedési ütemhez hogyan illeszkedik az 1785-ös népességszám. A mutató alapján tájékozódhatunk arról, hogy mely településeken lehettek nagyobb hiányok a lélekösszeírásokban, ezeket a településeket a többváltozós matematikai-statisztikai elemzésekből kihagytuk, mivel itt településszintű adatokat használtunk, és a nagyobb hiányok mesterséges különbségeket kelthetnek, és félrevihetik az elemzést. A 10%-os „hiányt" tekintettük határértéknek ebből a szempontból, az efölötti „eltérés" értékekkel rendelkező települések adatait csak a megyei és járási arányszámok esetében vettük figyelembe, önálló elemzésükre csak néhány esetben került sor.[160]

IV.2. Az „eltérés" néhány jellemzője

átlag	5,0
modusz	14,6
szórás	37,9
min.	-125,2
max.	368,4

Látható, hogy ha az egyes települések „eltéréseit" átlagoljuk, akkor ez a szám kicsit magasabb lesz, mint amikor a megye össznépességéből számoltuk ugyanezt. A különbség oka

[159] Lényegében az 1774. évi népességszám megfelelő százalékarányáról van szó. A kiszámítás módja: ha a népesség 9 év alatt 13,92%-al nőtt, akkor 11 év alatt 17,01%-al nőne változatlan növekedés mellett. Meglehetősen durva becslés, helyesebb volna a kamatos kamatszámítás módszerével kiszámolni az 1774 és 1783 közötti átlagos évi népességnövekedést (Őri 2001a 194.), majd ebből számolni 1785-re népességszámot. Ezzel a módszerrel számolva a becsült 1785-ös népességszám az 1774. évinek 117,27%-a lenne. A másik lehetséges módszer az évi átlagos népességnövekedés százalékos arányának kiszámolására: az évi átlagos növekedés/a periódus közepi népességszám*100. Ezzel a módszerrel számolva az 1785. évi becsült népességszám lényegében ugyanannyi lenne: az 1774. évinek 117.24%-a. A különbség minimális, ezért a legelső, egyszerűbb módszert is alkalmasnak tartjuk a II. József-féle népességszámokhoz képest nagyobb hiányokat mutató települések kiszűrésére. Ha településenként számítjuk ki és hasonlítjuk össze az eltérés értékeket a fent első és harmadik helyen ismertetett módszerekkel, akkor is minimális különbséget találunk, a két adatsor közötti korrelációs együttható 0,98, 10%-os „eltérést" véve hibahatárnak, mindkét esetben pontosan ugyanazok a települések hullanak ki az elemzésből.

[160] A 10%-os hibahatár megállapítása természetesen önkényes választás alapján történt. Ez a hibahatár szigorúbb és alkalmasabbnak látszik a „hiányos" települések kiszűrésére, mint valamely objektívebbnek tűnő módszer. Ha az átlagot növeltük, illetve csökkentettük volna a szórás értékeivel, és így próbáltuk volna kijelölni a szélsőséges eseteket (lásd: Faragó 2001), akkor bármely módszerrel számolva az eltérést lényegesen magasabb hibahatárhoz jutottunk volna (a IV.2. táblázat alapján majdnem 43%-oshoz, az ismertetett másik módszerrel is 20%-oshoz). Másrészt pedig elvesztettünk volna néhány olyan települést, amelyek a józsefi összeíráshoz képest túl magas népességszámot mutattak, ami véleményünk szerint nem elsősorban a hiányos összeírásnak volt köszönhető.

az, hogy 194 településből 9 esetében valamilyen okból nem számolhattuk ki az „eltérés” mutatót, így az átlagot csak 185 település adataiból kalkulálhattuk.

A vizsgált 185 településből 52 esetében találunk 10-nél nagyobb „eltérés” értéket (Függelék I.). Elemzésünk során az első lépésben ezeket tekintettük elfogadhatatlanul hiányosnak a II. József-féle népszámlálás adataihoz képest. A hiányos összeírással kapcsolatban több előfeltételezéssel élhetünk.

– A hiányok oka lehetett tudatos vagy hanyagságból fakadó szembehelyezkedés az összeírással szemben, akár az összeírók, akár az összeírtak részéről. A tudatos szembehelyezkedés inkább az összeírás elmaradását jelenthette, mint azt a dunakeszi plébános esetében láthattuk. Hanyagságról, félreértésekről tanúskodnak a számolási hibák, úgy véljük azonban, hogy bár ezek is befolyásolhatták az adatok pontosságát, az összeírásokban mutatkozó esetenként súlyos hiányosságokat egyéb tényezőkkel is magyaráznunk kell.
– Megfigyelhettük a név szerinti kamarai összeírásokkal kapcsolatban, hogy azok elsősorban a házaspárokra és gyermekeikre irányultak, a (gyakran özvegy) felmenők vagy felnőtt testvérek, egyéb oldalági rokonok, szolgák, szolgálók kimaradhattak a regisztrációból.[161] Bár a Conscriptio Animarum a teljes népesség összeírását célozza, és külön rovatot tartalmaz a szolganépességre vonatkozóan, elképzelhető, hogy helyenként az összeírások alapjául szolgáló névszerinti listák (Numerus Animarumok) szintén hasonló hiányosságokat tartalmaztak.
– Elképzelhető, hogy a hiányosságok abból eredtek, hogy egy-egy település népességének egy része pusztákon, tanyákon élt, főleg a tágas határú alföldi régióban, ahol egyébként is jelentős volt a népességmozgás, így a népesség pontos nyilvántartása a korabeli kommunikációs viszonyok között szinte lehetetlen volt.
– Néhány esetben az óriási mértékű eltérés abból is származhatott, hogy a településre az 1783 és 1785 közötti években nagyobb népesség költözött be, különösen ha mindez a korábbi évtizedben alacsony növekedéssel (pl.: jelentősebb elvándorlással) társult. Néhány puszta telepítése éppen a lélekösszeírások abbamaradása után fejeződött be (Kartal, Vecsés, Kakucs, Örkény, Tatárszentgyörgy – Wellmann 1933. 44.), így ezzel a lehetőséggel számolnunk kell.

Feltételezéseinket tesztelve megvizsgáltuk az „eltérés” összefüggéseit a háztartásméret és háztartásszerkezet, a szolgák aránya, a népességnövekedés, a termőterület nagysága és a vándorlás mutatóival (N=185).

[161] Lásd pl.: L. Gál 1988. 79., 1992. 13.

IV.3. Az „eltérés” összefüggései néhány más mutatóval, 1774–83

	Eltérés	
	r	p
HÁZTARTMÉR	0,0096	0,448
HÁZTARTSZERK	0,0503	0,248
SZOLGÁK	0,0882	0,116
NÖVEKEDÉS	-0,1689	0,011
TERMTER	0,0966	0,095
BEVÁND	-0,0863	0,121
IDEIGVÁN	0,0478	0,259
IDEIGVÁNDAR	-0,0168	0,410
ELVÁND	0,0586	0,214

Az eredmény negatív: ha az összes települést vizsgáljuk, akkor nem találunk érdemleges lineáris összefüggést az eltérés és a fenti mutatók között. Ugyanezt megvizsgálhatjuk azoknál a településeknél, ahol az eltérés mértékét elfogadhatónak ítéltük (N=133).

IV.4. Az „eltérés” összefüggései néhány más mutatóval, 1774–83
(eltérés ≤ 10)[162]

	Eltérés	
	r	p
HÁZTARTMÉR	0,0658	0,451
HÁZTARTSZERK	0,0911	0,297
SZOLGÁK	-0,2306	0,008
NÖVEKEDÉS	-0,6296	0,000
TERMTER	-0,4017	0,000
BEVÁND	-0,4299	0,000
IDEIGVÁN	-0,0020	0,982
IDEIGVÁNDAR	-0,4141	0,000
ELVÁND	-0,1840	0,034

Itt viszont az eltérés mértéke viszonylag erős fordított arányosságot mutat a növekedés arányszámával és az ehhez szorosan kapcsolódó változókkal (bevándorlók aránya, ideiglenes bevándorlók aránya, szolgák aránya, termőterület mérete), ugyanakkor nem mutatkozik kapcsolat a háztartásméret és háztartásszerkezet változóival. Más szóval nem állíthatjuk, hogy ott tapasztalhatunk nagyobb hiányosságokat, ahol a háztartásméret nagy volt és egy háztartásban nagyobb arányban élt több házas férfi. Ugyanakkor egyes helyeken minél nagyobb a bevándorlás és ezzel együtt az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás, és ezzel összefüggésben a szolgák aránya, minél nagyobb az egy főre jutó

[162] Itt és a továbbiakban mindenhol a Pearson-féle korrelációs együtthatókat (r) használtuk a lineáris összefüggések mérésére. Ennek +1-hez és –1-hez közeli értékei erős lineáris összefüggést mutatnak, a pozitív értékek egyenes arányosságot, a negatívak pedig fordítottat. A 0-hoz közeli értékek mindkét esetben gyenge kapcsolatra utalnak. A p értékek a szignifikanciaszintet mutatják: általában a 0,05 alatti értékekek esetében tekintik a korrelációt szignifikánsnak, ez annyit jelent, hogy 100 esetből 5 alkalommal függetlenek a mért változók értékei egymástól, tehát a nullhipotézist, miszerint a változók értékei egymástól függetlenek, elvethetjük (Mawdsley–Munck 1996. 113–116.).

termőterület nagysága, minél nagyobb a népességnövekedés, annál kisebbre becsültük az összeírás hiányosságát. Magyarul, ha valamilyen okból alacsony volt a növekedés 1774 és 1783 között, vagy esetleg alulbecsültük azt, és ez összekapcsolódott a hiányos regisztrációval és egy esetleges nagyobb 1783 utáni beköltözéssel, ez jelentőssé növelhette a hiányt. Még inkább igaz lehet ez az összefüggés azokra az esetekre, ahol igen alacsonyak (negatív számok) az „eltérés" értékei (meggyőződésünk szerint főleg ez adhatja a növekedés és az eltérés szoros korrelációját): ha erős, netalán túlbecsült volt a növekedés a vizsgált periódusban, akkor ez alacsony „eltérés" értékeket eredményez. A nagy hiányt tehát a tartósan hiányos, nem korrigált regisztráció okozhatta (oka vélhetően nem annyira a bonyolult háztartásformákban élő rokonok, szolgák kimaradása volt, bár kizárni ezt sem lehet, hanem más tényezővel kell magyaráznunk), amit irreális mértékűvé tehet a lélekösszeírások utáni bevándorlás. A „negatív eltérés" pedig nem azzal magyarázható, hogy a józsefi népszámlálás hiányosabb lett volna a Conscriptio Animarumnál, hanem inkább a hetvenes-nyolcvanas évek erősebb népességnövekedésével, főleg az erős bevándorlással, amelyek hatásához esetenként más tényezők is hozzájárulhattak (például a népesség regisztrációjának az általunk megfigyelt népességnövekedést mesterségesen növelő javulása). A „hiányos" települések adatai azonban felborítják ezeket az összefüggéseket. Vizsgáljuk meg a fenti változókat, összehasonlítva a megyei adatokat a 10% eltérésnél nagyobb értéket mutató településekével, valamint az ennél kisebb értékkel rendelkezőkével.

IV.5. A háztartásméret – és szerkezet, a szolgák aránya, a népességnövekedés és a vándorlás mutatói az eltérés mértéke szerint, 1774/83

	Megye (N=185)	eltérés≤ 10 (N=133)	eltérés>10 (N=52)
ELTÉRÉS	5,0	-6,4	34,2
HÁZTARTMÉR	5,1	5,2	5,1
HÁZTARTSZERK	1,0	1,1	1,0
SZOLGÁK	9,2	9,4	8,7
NÖVEKEDÉS	16,6	21,1	5,0
TERMTER	5,9	5,8	6,0
BEVÁND	17,3	19,8	10,9
IDEIGVÁN	51,3	48,3	59,1
IDEIGVÁNDAR	9,7	10,9	6,6
ELVÁND	16,3	18,2	11,4

Láthatjuk, hogy a fő különbséget valóban a növekedés és a vándorlás mértéke okozhatta. A „hiányos" települések esetében a migráció szintje alacsonyabb volt, mint a megyei átlagé és a jelek szerint megbízhatóbb összeírással rendelkező településeké, ezzel együtt lényegesen kisebb volt a népességnövekedés 1774 és 1783 között, csakúgy, mint az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás. A bevándorláson belül azonban a nagyobb hiányt mutató településeken nagyobb volt az ideiglenes bevándorlás aránya, mint máshol.

Megállapításaink tovább növelhetik az alkalmazott becslési módszerrel szembeni gyanakvást: a nagy népességnövekedés, erős vándorlás „lefaraghat" valamennyit a hiányos regisztráció okozta különbségből, különösen, ha ez a növekedés az 1780-as években már csökkenőben volt, ez esetben a tényleges népszámlálásbeli, 1785-ös népességszámhoz képest túlságosan magas népességszámot becsülhettünk a lélekösszeírások alapján. De ettől függetlenül nem látunk más lehetőséget a hiányok kiszűrésére, az alkalmazott módszer alapján legalább a hiányos összeírású települések egy részét kirostálhatjuk az elemzés során.

Mi okozhatta a hiányos összeírást az említett 52 településen, ahol az eltérés mértéke meghaladja a 10%-ot? A fentiek alapján kevéssé valószínű, hogy a nagy háztartásméret, a bonyolult (több nukleáris családból álló) háztartások nagyobb aránya. Ez utóbbi már csak azért sem, mert a név szerinti összeírások éppen a nukleáris családokat, a házaspárokat vették alapul, ezek számát a népmozgalmi adatok között is összesíteni kellett, kimaradásuk így nem lehetett gyakori, akármilyen viszonyban álltak is a háztartásfővel. Ezenkívül a kamarai összeírásokkal kapcsolatban már említettük, hogy a nem házas rokonok kimaradása is inkább az 1767 előtti összesítésekben gyakoribb, ahol nem volt számukra megfelelő rovat a mintatáblázatban. Később és a lélekösszeírásoknál is regisztrálni kellett legalább a településenkénti összlétszámukat, ami persze nem lehetett könnyű feladat, kisebb hiányokkal számolhatunk, de teljes kimaradásukkal véleményünk szerint nem. Ezt éppen az ebben a tekintetben feltétlenül megbízhatóbbnak tekintett II. József-féle népszámlálásból számított háztartásnagyság adatainak összehasonlítása mutatja: nincs szignifikáns különbség a „hiányosnak", valamint a „teljesebbnek" tekintett települések között.

Az összeírás hiányosságait részben magyarázhatják a településszerkezet sajátosságai: az 52 „hiányos" településből 21 a Solti járás területén fekszik, ahol az egyes településekre jutó külterületek (puszták, tanyák, vendégfogadók, malmok stb.) száma a legmagasabb, úgy véljük, hogy ez hozzájárulhatott a „Status animarum" jellegű névszerinti népességösszeírások pontatlanságához. Kalocsa körül 33 külterület volt (eltérés 42,2), ami önmagában is érthetővé teheti az összeírás nehézségeit. Hasonló a helyzet Kákonnyal (eltérés: 140,9, 13 külterület, 234 lakos 1783-ban).

IV.6. Egy településre jutó külterületek száma járásonként („hiányos" települések)

Járás	Hiányos települések száma	Egy településre jutó külterületek száma
Kecskeméti	7	1,6
Pilisi	13	1,8
Solti	21	4,0
Váci	11	1,4

Forrás: Szaszkóné 1988.

Az eltérésben listavezető Kakucs esetében (368,4) pedig nyilvánvalóan a 80-as évek betelepítései okozzák ezt a jelentős különbséget (Galgóczy 1877b 350.; Wellmann 1933. 44.).

Ha azokat a településeket vizsgáljuk, ahol az eltérés értéke negatív, itt elsősorban az összeírás pontosságát feltételezzük, másrészt a lélekösszeírások javára mutatkozó jelentős különbségek (a –10 eltérés-értéknél nagyobbat mutató településeket vizsgáljuk külön[163]) időszakunk növekedési ütemének túlbecsléséből származhatnak, ami eredhet a hetvenes-nyolcvanas évekbeli egyszeri nagyobb vagy több évig tartó, de az időszakon belül egyenlőtlenül megoszló beköltözésből, a regisztráció folyamatos javulásából, illetve a természetes szaporodás csökkenéséből (pl.: a halandóság emelkedéséből a nyolcvanas években, elsősorban a lélekösszeírás és a józsefi népszámlálás között).

IV.7. A háztartásméret és háztartásszerkezet, a szolgák aránya, a népességnövekedés és a vándorlás mutatói 1774/83 (eltérés<-10)

ELTÉRÉS	-30,5
HÁZTARTMÉR	5,0
HÁZTARTSZERK	1,0
SZOLGÁK	11,0
NÖVEKEDÉS	46,6
TERMTER	8,2
BEVÁND	32,5
IDEIGVÁN	55,4
IDEIGVÁNDAR	18,7
ELVÁND	23,9

A vizsgált 28 település valóban az ellenkező végletet képviseli, mint a „hiányos” (eltérés >10) települések. Közülük csak kettő esik a Solti járás területére, a Váci járás 14, a Kecskeméti és a Pilisi 6–6 településsel képviselteti magát. A népességnövekedés, a bevándorlás és ezen belül a szolgálatvállalás céljából történő immigráció szintje messze meghaladja a megyei átlagot vagy a nem „hiányos” települések értékeit, az elvándorlás is magasabb volt ezeken a településeken. Az igen magas növekedés és ebből következően az irreálisan magas népességszám-becslés 1785-re tehát jelentős részben a bevándorlással magyarázható. Ezenkívül itt lehet jelentősége annak a ténynek, hogy a jogi népesség száma általában alacsonyabb a ténylegesénél a II. Józsefi népszámlálásban: a vizsgált 28 település esetében 18-nál ez a helyzet, közülük Vác igen jelentős, mintegy 350 fős különbséget mutat, egy esetben megegyezik a két szám, míg 9 falunál kis mértékben a jogi népesség nagyobb. Így tehát többnyire a valóságos jelenlévő népességnél kisebb népességhez hasonlítjuk becsült értékeinket, és ez növeli a lélekösszeírások javára mutatkozó különbséget.

Bizonyos esetekben a lélekösszeírások javára torzíthat a nemesek egy részének összeírása. Összehasonlításunkban a nemesek számát levontuk a józsefi jogi népesség számából, így nagyjából pontos számot kaphattunk a nem nemes népességre vonatkozóan. Ha viszont néhány faluban a lélekösszeírások során legalább a nemesek egy részét összeírták, akkor ez érthetővé tenné az eltérés negatív értékeit. A II. Józsefi népszámlálás kérdésfeltevése

[163] Veresegyháza, Pilisszentlászló, Gyömrő, Békásmegyer, Bia, Mende, Gödöllő, Sükösd, Iklád, Újhartyán, Csepel, Bénye, Solymár, Isaszeg, Vác, Püspökszilágy, Gyón, Pomáz, Soltvadkert, Acsa, Ecser, Kisszentmiklós, Keresztúr, Áporka, Örkény, Tápiószentmárton, Hernád, Újkécske

világos volt: jogi kategóriára kérdezett rá, nemes-e valaki vagy nem.[164] A lélekösszeírások a háztulajdonnal rendelkező plebejusok számát kérdezték, azokon a településeken, ahol nagy számban éltek egytelkes, kuriális nemesek vagy jobbágytelken kisnemesek, akiknek jogi helyzete, besorolása bizonytalan lehetett (Paládi-Kovács 2000. 141.; Vörös 1989. 690.), vagy ha az nem is, de életmódjukat tekintve nem különböztek a „házas plebejusoktól", ott az elhatárolás nehéz lehetett, egy részük könnyen bekerülhetett az összeírásokba. A kérdést két település kapcsán szeretnénk bemutatni: Áporkára a 18 század közepén települtek be kisnemesek (Galgóczy 1877b, 340.; Paládi-Kovács 2000. 140.), a józsefi népszámlálás szerint lakóinak 75%-a nemes jogállású volt, Újkécske szintén a század közepi telepítés (Galgóczy 1877b 256.), lakóinak 43%-a volt nemes 1785-ben. Az eltérés mértéke Áporka esetében –68,1, Újkécskénél pedig –125,2 volt.

IV.8. Áporka és Újkécske községek népességszámának alakulása

	Áporka		Újkécske	
	Népesség	Vándorlási egyenleg	Népesség	Vándorlási egyenleg
1774	187	8	283	0
1775	189	3	237	12
1776	208	8	386	0
1778	147	22	360	0
1781	221	18	547	6
1782	234	8	523	-9
1783	238	6	628	4
jogi népesség, 1785	490		616	
nemesek, 1785	368		266	
nem nemesek, 1785	122		350	
Cons. An. alapján 1785-re becsült	250		704	

A népességnövekedés 1774 és 1783 között (az 1774-es adatot 100%-nak feltételezve) Áporkánál az 1774. évi népességszám 27,3%-a, Újkécskénél pedig 121,9%-a volt. E növekedés alapján 1785-re becsült népességszámaink mindkét esetben lényegesen nagyobbak voltak, mint a nem nemesek tényleges népszámlálási adatokból becsült száma. A jelentős különbség, amely az eltérés erős negatív értékeit eredményezte, tudomásunk szerint nem magyarázható komoly, 1783 és 1785 közötti elvándorlással. Látható, hogy az erős népességnövekedés nem magyarázható a bevándorlással, továbbá, hogy az adatok ingadozása mögött az összeírtak körének változása állhat, esetünkben elsősorban az, hogy az 1785-ben nemesnek tekintett személyek egy része hol bekerült a lélekösszeírásba, hol pedig nem. Újkécskén talán 1774-ben és 1775-ben valóban csak a nem nemeseket írták össze, 1776-ban viszont a hirtelen emelkedés már a nemesek egy részének regisztrálását mutatja, ami az 1780-

[164] Thirring Gusztáv a józsefi népszámlálás nemeseinek számát és arányát összehasonlítva a régebbi nemesi összeírások eredményeivel, megállapítja, hogy a népszámlálásnál lényegesen tágabb nemes-fogalmat használtak, beleértették a nemesek körébe a birtoktalan kisnemeseket is, a nemesség megállapítása valószínűleg bemondás alapján történt (Thirring 1938. 58.). Ezt megerősítik a Győr városában szerzett tapasztalatok: a nemesek közé számították a magukat nemesnek valló fuvarosokat, kocsisokat stb. (Dányi–Dávid 1960. 43.).

as években tovább bővülhetett.[165] Áporkán viszont már az 1774-es kezdő népességszám tartalmazhatott nemeseket, legfeljebb az 1778-as adat vonatkozhat lényegében a nem nemes népességre (itt viszont a népességszám-csökkenéssel a katolikus népesség aránya esik vissza, ami nem a református kisnemesek kimaradására utal). A bizonytalanságot mutatja az áporkai összesítés összeállítójának (az 1774-es bejegyzés szerint a katolikus mater, Pereg plébánosa[166]) bejegyzése az 1775. és 1778. évi összesítések hátlapján:

„Az áporkai nemesek nem lettek összeírva, mivel rájuk vonatkozóan a táblázatban nincs semmiféle rovat, és mivel megítélésem szerint plebejusok neve alá nemesek nem jönnek."

„Áporka községet nagyobbrészt a helvét valláshoz tartozó nemesek lakják (néhányan ágostai hitvallásúak) akikre vonatkozóan rovatok nem lévén, az összeírás nem lett elvégezve."[167]

Tehát 1775-ben és 1778-ban a nemesek (egy részét) biztosan nem írták össze, de mit mondjunk a többi évről? Ráadásul a vallási arány hirtelen módosulása 1778-ban a reformátusok javára talán mégis a nem nemesek kimaradását mutatja. A tábla ugyanakkor a fejléc megjegyzése szerint ebben az évben is tartalmazza Áporka két praediumát, Bankházát és Szentiványt. Áporka esete tehát meglehetősen zavarosnak tűnik, az biztos, hogy a nemesek összeírása problémát jelentett, egy részük bizonyára nem került be az összeírásba, egy (kisebb) részük viszont valószínűleg igen. Ha az 1778-as évtől eltekintünk, ahol a lakosság egy része biztosan hiányzik (de előtte és utána nem), akkor azt mondhatjuk, hogy 1783-ban 100–120, 1785-ben nemesnek minősített személy kerülhetett be a lélekösszeírásokba (a nemesek kb. harmada), és korábban is ez lehetett az arány. Újkécskén viszont úgy tűnik, hogy az 1780-as években szinte az összes nemest számba vették a Conscriptio Animarum során. A problémát az adhatja, hogy a szóban forgó kisnemesek életmódja, gazdálkodása, vagyoni helyzete nem sokban különbözhetett a telkesjobbágyokétól (Dobszay–Fónagy 1998. 95.; Benda 1984. 326.), így akár a „házas plebejus" kategóriába is besorolhatók voltak, noha egyébként jogi helyzetük, kiváltságaik (pl.: adómentességük) alapján a II. József-féle népszámlálás nemesként kezelte őket. Áporka lakói birtokkal nem rendelkező armalista nemesek (Makkai 1958. 130.), akik a Wattay családból való közbirtokosoktól „szerződésileg bírták telkeiket" (Galgóczy 1877b 340.), Újkécskén pedig nagyobb számban éltek taksás nemesek (Petróczi 1965. 109.). Áporka példája viszont azt is mutatja, hogy egy részüknél

[165] Elvileg megengedhető lenne egy nagyobb nem nemes beköltözés feltételezése az adathiányos években – 1779–80-ban – de ennek jelentkeznie kellene a népszámlálás nem nemes népességszámában is, hacsak nem költöztek el 1783 után, amiről nincs tudomásunk.

[166] *„Hanc Conscriptionem peregi die 29ª Novembris 1774. Paulus Passerinyi Ecclae Pereghiensis Parochus"* (Pm.L IV. 74/CC. III. 1–7. 1. cs.)

[167] Ugyanott, mint az előző jegyzetben: *„Aporkenses Nobiles non sunt conscripti, cum pro iis in Tabella nulla posita sit Rubrica, neque enim nomine Plebeorum meo Judicio Nobiles veniunt." „Possio Aporka inhabitatur potissimum a nobilibus Helveticae Conf. addictis (nonnullis etiam Aug. Confessioni) pro quibus, Rubricis non existentibus, Conscriptio non est instituta."*

erről mégsem lehetett szó, ők minden szempontból (akár a látszat alapján is) nemesnek számítottak, de a határ meghúzásához további kutatások szükségesek.[168] Azzal mindenesetre számolnunk kell, hogy a kisnemesi falvak lakói, vagy egyéb községekben is a nemesek egy része (valószínűleg az armalista nemesek) bekerülhettek a lélekösszeírásokba, ez helyenként lehetett oka a jelentős „negatív eltérésnek".

A követett becslési módszer tesztelése néhány esetben más módon is lehetséges. Csocsán Jenő három falu (Sződ, Vácrátót és Csomád) népesedését vizsgálva a II. József-féle népszámlálás népességszámaiból, az anyakönyvi bejegyzésekből megállapítható természetes szaporodás, illetve fogyás alapján számolt visszafelé népességszámokat (Csocsán 1959). Ez a módszer is legfeljebb becslésnek tekinthető, mivel a vándorlással nem számol, pedig korszakunk települései egyáltalán nem zártak a vándorlás szempontjából. Csomád és Sződ esetében a be- és elvándorlás nem jelentős (az 1000 lakosra jutó be- és elvándorlások átlagos száma 1774 és 1783 között 5 és 5,4, illetve 3,7 és 6,6), Rátóton ugyan nagyobb (17,5 és 14), de abszolút számokban ez sem túl sok. Rátóton és Sződön a bevándorlók kb. 80%-a ideiglenes, szolgálatvállalás céljából bevándorló, akik valószínűleg rövid időn belül távoznak, Csomádon arányuk csak egyharmadnyi. A be- és elvándorlás nagyjából kiegyenlíti egymást, így zavaró hatásukkal ebben az esetben nem kell számolnunk.

IV.9. A lélekösszeírások és a II. József-féle összeírásból számolt népességszámok összehasonlítása, Sződ, Csomád, Vácrátót

	Sződ		Rátót		Csomád	
	Csocsán	C.A.	Csocsán	C.A.	Csocsán	C.A.
1774	661	661				
1775	673	631				
1778	690	729				
1781	720	663	494	370	494	494
1782	724	684	467	421	491	493
1783	717	650	448	367		
Különbség átlaga %	7,5		17,7		0,4	
ELTÉRÉS	10		13,1		-4	

Sajnos csak Sződ esetében rendelkezünk az összehasonlítás szempontjából teljes adatsorral, ahol ráadásul a kezdő, 1774-es lélekszám a véletlen folytán megegyezik. Az általunk korábban számolt „eltérés" értékeket összehasonlítottuk a Conscriptio Animarum lélekszámai és a Csocsán Jenő által becsült adatok átlagos százalékban kifejezett különbségével (Sződnél nem vettük figyelembe az 1774-es és az 1778-as, Csomádnál pedig az 1781-es évet). Sződnél, ahol 10%-os hiányt számoltunk, az eltérés így valamivel kisebbnek bizonyult: amikor a lélekösszeírás adatai alacsonyabbak, akkor átlagosan a népesség 92,5%-a szerepelhetett a táblákon. Látható, hogy az anyakönyvi adatokból becsült népességszámokhoz

[168] Általánosságban logikusnak tűnik a határvonalat a saját nemesi telekkel rendelkező curiálisoknál meghúzni, ők földjük, öltözködésük, szokásaik révén kétségtelenül nemesnek számítottak (Benda 1984. 326.),

képest a lélekösszeírások adatai sokkal ingadozóbbak, valószínűleg a regisztráció változó pontossága miatt. A kapott eredmény viszont lényegében mindhárom esetben igazolja korábbi becsléseinket, ugyanakkor a 10%-nál nagyobb eltérés érték valóban jelentős hiányt, bizonytalanságot takarhat, ezeknek a településeknek a mellőzése bizonyos pontokon indokolt lehet.

Eddigi elemzéseink során láthattuk, hogy a követett ellenőrzési módszer, a II. József-féle népszámlálás adataival való összehasonlítás, azon alapult, hogy az 1774 és 1783 közötti növekedési ütemet kiterjesztettük az 1783 és 1785 közötti időszakra is. Ez az eljárás egy meglehetősen labilis elemet hoz be az elemzésbe, a népességnövekedés üteme elég bizonytalan, esetenként nagyra növelheti a bevándorlás, vagy a regisztráció javulása, az összeírtak körének változása. Ez minden esetben azt jelenti, hogy a megfigyelt növekedés nem általánosítható, kiterjesztése a lélekösszeírást követő évekre vitatható. Hogy a növekedési ütem igen fontos, de bizonytalan és ellenőrizhetetlen tényezőjének hatását kiszűrjük, egy másik módszert is kipróbáltunk: az 1774 és 1783 közötti periódus növekedését mellőzve egyszerűen csak azt vizsgáltuk, hogy az 1783-as népességszámok a II. József-féle 1785-ös nem nemes népességszámoknak hány százalékát jelentik. Itt is a 10%-os különbséget tekintettük hibahatárnak, azokat a településeket szűrtük ki, amelyek nem érték el 1783-ban (a lélekösszeírások szerint) az 1785-ös népszámlálási népességszámok 90%-át. Az eddig alkalmazott módszerrel összehasonlítva eredményeinket azt tapasztaltuk, hogy ez a módszer egy kicsit „engedékenyebb", néhány korábban kiszűrt település itt kiállja a próbát. Ezekben az esetekben a „szigorúbb" eredményeket tekintettük érvényesnek. Ugyanakkor találtunk három olyan települést (Dunavarsány, Nyáregyháza és Tatárszentgyörgy praediumok), amelyek itt kaptak „hiányos" minősítést a korábbi módszerrel szemben. Ezeket hozzáadtuk a korábban kiszűrt 52 hiányos településhez, így a józsefi népszámlálással összehasonlítva a lélekösszeírások adatait összesen 55 településen ítéltünk hiányosnak, azaz az állónépesség vizsgálata során 130 település tűnt alkalmasnak a további elemzésre.

A II. József-féle népszámlálással való összehasonlítás során alkalmazott becslési módszer tehát sok bizonytalanságot hordoz magában, nem alkalmas sem a lélekösszeírások hiányosságainak pontos megismerésére, sem a lélekösszeírások javára mutatkozó időnkénti jelentős eltérések teljes magyarázatára. Úgy véljük azonban, hogy mindenképpen megfelel az alapvető célkitűzésnek: segítségével kiszűrhető a jelentősebb összeírási hiányt mutató települések nagy része. A kutatásnak ebben a fázisában ennél többet nem érhettünk el, az összeírás szempontjából kérdéses települések kiszűrése, az összeírással kapcsolatos problémák számbavétele, a hiányos települések összehasonlítása a teljesebben összeírtakkal véleményünk szerint – a lehetőségekhez mérten – nagymértékben növeli későbbi elemzéseink megbízhatóságát.

---

nemességüket soha nem vonták kétségbe (Dobszay–Fónagy 1998. 94.).

Néhány település esetében a lélekösszeírások népességszámait összehasonlíthatjuk publikált egyházi összeírások megfelelő adataival. Petróci Sándor a váci püspökség Pest és Nógrád megyei településeinek adatait vizsgálta az 1731-től 1869-ig terjedő időszakra vonatkozóan az egyházi összeírások (Status Animarumok) alapján.

IV.10. A lélekösszeírások (CA) és az egyházi összeírások (SA) lélekszámadatai néhány Pest megyei településen

	1774		1778		1781		1782		1783	
	SA	CA	SA	CA	SA	CA	SA	CA	SA	CA
Mogyoród	488	489	520	520	533	542	521	528	526	529
Püspökhatvan	977	937					873	903	922	922
Püspökszilágy	565	572			673	673	659	669	673	674
Vác							7064	8820	7452	9060
Tiszaalpár					764	889	795	775	710	710
Alsónémedi					1376	1378	1363	1474	1297	1449
Kistarcsa					278	278	284	284	297	301
Zagyvarékás			1487	1487	1762	1762	1802	1803	1806	1806
Szada					657	658	620	636	608	609
Veresegyháza					926	927	910	903	894	904

Forrás: Petróczy 1957.

Első pillantásra feltűnő, hogy a kétfajta összeírás adatai nagyon közel állnak egymáshoz, de csak ritkán egyeznek pontosan. Feltételezésünk az, hogy a lélekösszeírások a Status Animarumok alapján készültek, miért vannak hát a különbségek? Először is a kisebb eltérések lehetnek elírás vagy egyszerű számolási hiba eredményei, és fakadhatnak abból is, hogy a két összesítést különböző időpontban végezték, és a közbeeső időszak változásai jelennek meg a különbségekben. Nem találunk magyarázatot arra a két esetre, amikor a Conscriptio Animarum lényegesen kisebb népességszámot tartalmaz, mint az egyházi összeírás (Püspökhatvan, 1774; illetve Tiszaalpár, 1782). Lényeges a különbség Vác esetében a két forrás között, a II. József-féle népszámlálásból tudjuk, hogy a lélekösszeírások nagyobb népességszáma a valós, az egész népességet tartalmazó adat. Itt a problémát az adja, hogy a mezőváros több részből állt: megkülönböztették egymástól a katolikus Nagyvácot és a református Kisvácot (1769-ben egyesültek – Vass–Novák–Sápi, 1983. 160.), maga Nagyvác két plébániából állt, a városnak ugyanakkor két földesura volt, a váci püspök és a váci káptalan, így beszéltek Püspökvácról és Káptalanvácról is. A Petróci által közölt egyházi összeírás tartalmazza a két katolikus plébánia, valamint a református Kisvác lakóit, kimaradt belőle viszont Káptalanvác népessége, valamint valószínűsíthetően a szolganépesség egy része is (Petróci 1957. 116.). Az összeírások tehát csak a püspöki birtokok népességét tartalmazzák, szemben a lélekösszeírásokkal, amelyeket községenként, közigazgatási egységenként kellett elvégezni. A lélekösszeírások tehát elvben egy adott településre vonatkozóan a legteljesebb, a józsefi népszámlálással leginkább összevethető forrást jelentik, amelyben különböző felekezetek, esetleg egy felekezeten belül különböző egyházi igazgatási

egységek, különböző birtokok népességének adatait egyesítették. A sok hibalehetőség is jórészt ebből adódott, a regisztráció nehézségei, bizonyos rétegek szándékos vagy véletlen kihagyása, a félreértések, számolási hibák mellett.

Az összeadási és értelmezési hibákat a feldolgozás közben próbáltuk kiszűrni (lásd az adatfeldolgozást tárgyaló fejezetet), egy-egy településen belül az egy-egy évben előforduló hiányokat, amelyeket a népességszám vagy a felekezeti megoszlás indokolatlan ingadozása árulhat el, részben a hiányos települések különválasztásával, részben az elemzés során a rendelkezésre álló évek adatainak átlagolásával ellensúlyoztuk. Ez az eljárás csökkentette a kis számokból adódó véletlenszerű ingadozás okozta problémákat is.

A népmozgalmi adatok

A népmozgalmi adatok ellenőrzésénél az anyakönyvi adatok mellett segítségünkre lehetnek minden korban minden emberi népességre jellemző biológiai törvényszerűségek. Ezek közül a legfontosabb a fiúk túlsúlya a születésnél és a halálozásnál. Eszerint több fiú születik, mint lány (átlagosan 100 leányszületésre 105 fiúszületés jut), ezzel szemben minden korcsoportban magasabb a fiúk-férfiak halandósága (Chesnais 1992. 40–44.). A születéskori fiútöbblet használható az anyakönyvi bejegyzések vagy az összeírások születésszámainak ellenőrzésére, ha megfelelően nagy esetszám áll rendelkezésünkre (tízezres nagyságrendben). A születési bejegyzések hiányosságára utal az, ha a fiúszületések száma 100 leányszületéshez viszonyítva kisebb 100-nál, vagy nagyobb 110-nél (Henry–Blum 1988. 15.).

IV.11. A születések száma és aránya nemek szerint, 1774–1778
(plebejusok és szolgák)

	Születések száma			100 leányszületésre jutó fiúszületések
	Össz.	F	N	
Megye	41342	21196	20146	105,2
Kecskeméti járás	17689	9155	8534	107,3
Pilisi járás	5037	2593	2444	106,1
Solti járás	9968	5007	4961	100,9
Váci járás	8675	4468	4207	106,2

Forrás: Őri 1994. 70. után számolva.

Adataink megyei és járási szinten arról tanúskodnak, hogy a lélekösszeírások születési adatai pontosak, illetve hogy valamely nem szisztematikus alulregisztrálása (inkább a lányok esetében valószínűbb) nem volt jellemző, még a kisebb esetszámot biztosító járási adatok is az elfogadhatóság határain belül mozognak.

A másik szisztematikusan érvényesülő szabály a fiúk és férfiak többlethalálozása, leszámítva a 25–44 éves korosztályt, amikor a nők leginkább ki voltak téve a szülés

kockázatainak (Henry–Blum 1988. 15.; Perrenoud 1997. 293.). Ennek következtében a születéskori fiútöbblet csökken a születést követően:

IV.12. 100 nőre jutó férfiak száma (maszkulinitási arány) a kiskorúak között (0–14 évesek), 1774–1783. Plebejusok

Kecskeméti járás	103,5
Pilisi járás	102,3
Solti járás	104,2
Váci járás	105,4
Megye	103,9
áll. halandóságú, zárt népesség (e_0^0=30)	102,5

Forrás: Henry–Blum 1988. 15. és Őri 1994. 61–64. után számolva.

A viszonylag stabilabb plebejus népességet figyelembe véve a tendencia a Solti járást kivéve mindenhol megfigyelhető, mind a születések, mind a megye és a járások népességének nemek szerinti összetétele megfelel a férfiak születési és halálozási többletében kifejeződő biológiai törvényszerűségeknek, adataink ugyanakkor újra alátámasztják korábbi megfigyelésünket, miszerint a lélekösszeírások a Solti járás területén lehettek a leghiányosabbak: a népességszám nemek szerinti megoszlása a nők enyhe alulregisztrálására utal.

A népmozgalmi adatok közül a lélekösszeírások születés-, halálozási és házasságkötési számait néhány község anyakönyvi adatai alapján ellenőrizhetjük. Az anyakönyvi adatok feldolgozása és összehasonlítása természetesen csak néhány település esetében történhet meg, de feltételezésünk szerint az elsősorban felekezeti és nemzetiségi szempontok alapján kiválasztott anyakönyvek vizsgálata adhat támpontokat a lélekösszeírások népmozgalmi adatainak pontosságát, felhasználhatóságát, az összeírások létrejöttét illetően. Forrásaink tanúbizonysága szerint a népmozgalmi statisztikákat az anyakönyvek alapján készítették, így a két forrástípus adatai között nagy különbség nem lehet. A következőkben egyrészt ezt a megállapítást szeretnénk tesztelni, másrészt feltételezzük, hogy az összehasonlítás tovább mélyíti tudásunkat a Conscriptio Animarum táblái elkészítésének gyakorlatát illetően.

A településeknek az összehasonlítás céljára való kiválasztásánál az elsődleges szempont a felekezet és a nemzetiség volt, hiszen itt elsősorban az anyakönyvezési, összeírói gyakorlat minőségére voltunk kíváncsiak, és nézetünk szerint ezt nagymértékben befolyásolhatta a felekezeti és etnikai viszonyok bonyolultsága. A földrajzi elhelyezkedés nem játszott a kiválasztásnál fontos szerepet, bár törekedtünk arra, hogy a megye különböző nagy tájegységei (alföld, dunai szigetek, pilisi és gödöllői dombvidék, Cserhát) képviselve legyenek. Ennél lényegesebbnek tűnt, hogy olyan települést is vizsgáljunk, ahol több felekezet is élt, illetve hogy olyant is, amelyhez filiák tartoztak, és ahol ellenőrizhető a különböző felekezetek együttműködése és az egy egyházi igazgatási egységhez tartozó különböző települések adatainak vezetése az összeírás során, hiszen időnként az összeírást

végző plébánosnak, vagy lelkipásztornak több felekezet adataiból kellett összeállítania egy-egy település összesítését, vagy az általa vezetett népmozgalmi adatokat több település között kellett szétosztania, illetve időnként mindkét problémát meg kellett oldania. Az elemzés a megye három nagy létszámú felekezetére és az ezekhez tartozó nemzetiségi csoportokra irányult: a római katolikusokra (magyarok, németek, szlovákok), a reformátusokra (magyarok) és az evangélikusokra (szlovákok). Az ellenőrzés nem terjedt ki a megye területén élő, de a népességnek csak töredék részét alkotó két felekezet anyakönyveire (görögkeletiek: 2,3%, zsidók: 1%).

Az összehasonlításra a következő településeket választottuk ki: a római katolikus németek lakta Pilisborosjenőt és filiáját, Ürömöt, a Csepel-sziget déli végén fekvő, magyar református népességű Makádot, a Cserhátban található, túlnyomórészt evangélikus szlovákok lakta Csővárt,[169] az alföldi, Tisza mellett fekvő római katolikus, magyar Újkécskét (ma az eredetileg református Ókécskével alkotják Tiszakécskét), valamint Rákoscsabát, amelynek lakói részben református magyarok, részben katolikus németek voltak, illetve amelynek római katolikus anyaegyházához tartozott Pécel és Rákoskeresztúr katolikus lakossága. Az ellenőrzést kiegészítettük a döntően szlovák katolikus Sződ adataival (Csocsán 1959).

Az összehasonlítás a tisztán katolikus Pilisborosjenő, Üröm és Újkécske esetében nem jelent problémát, az első kettő adatai szétválaszthatók az anyakönyv alapján, Újkécske anyakönyve pedig kiterjed ugyan Tiszabög praedium népmozgalmi adataira is, de ez a puszta nem jelenik meg külön községként a lélekösszeírásokban, hanem feltehetően a kécskei összesítő tábla tartalmazza a rá vonatkozó adatokat. A makádi ötszázaléknyi katolikust viszont a ráckevei anyakönyvben kellene keresni, így a lélekösszeírásoknak itt kb. ennyi többlettel kell rendelkezniük az anyakönyvvel szemben. Ugyanez a helyzet Csővár katolikusaival is, ők a püspökhatvani anyakönyvben lelhetők föl. Rákoscsaba és Pécel katolikusait és protestánsait szét lehet választani a lélekösszeírásokban, de a protestánsok egy része evangélikus, akik a maglódi evangélikus anyaegyházhoz tartoztak. Így a katolikusok száma jól összehasonlítható, a protestánsoknál viszont a lélekösszeírásokban többletnek kell mutatkoznia. Keresztúron viszont csak 1774-ben lehet a katolikusokat a protestánsoktól elválasztani, így a csabai katolikus anyakönyvben található keresztúri vonatkozású bejegyzéseket csak erre az időpontra nézve lehet összehasonlítani a lélekösszeírásokkal (a lakosság evangélikus részét Cinkotán anyakönyvezték).

[169] Anyakönyve 1778 előtt szlovák nyelvű, 1778 után latin, a vizsgálat során az utóbbi időszakkal foglalkoztunk.

IV.13. Az anyakönyvi vizsgálatban szereplő települések népességének felekezeti megoszlása (%), 1774–1778

	KAT	PROT	GK	ZS
Borosjenő	100			
Üröm	100			
Makád	4,9	95,1		
Csővár	3,4	96,6		
Újkécske	100			
Rákoscsaba	44,2	54,1	1,3	0,4
Keresztúr	56,3	43,7		
Pécel	10,9	77,2		11,9
Sződ	98,4	1,6		

a) Születések (keresztelések)

A Conscriptio Animarum a születések, az anyakönyvek pedig a keresztelések számát rögzítették, mivel azonban a lélekösszeírások utólag készültek az anyakönyvi bejegyzések alapján, nincs okunk emiatt valamilyen eltérést feltételezni. Az esetleg halva születettek, a születés után közvetlenül elhaltak, az anyakönyvből bármely okból kimaradtak valószínűleg a lélekösszeírásból is kimaradhattak, a „születés közben meghaltak" (*in partu enecti*) rovatába is minden bizonnyal csak azok kerültek, akikről az anyakönyv is tartalmazott információt.

A két forrástípus összefüggése világos, különösen az 1780-as években feltűnő az adatok egyezése, a csekély eltérések lehetnek elírás eredményei, származhatnak esetleg egy-egy más illetőségű vagy vallású személy anyakönyvezéséből vagy abból, hogy a két adat nem pontosan ugyanarra az időszakra vonatkozik.[170] Nagyobb eltérések mutatkoznak 1774-ben és 1775-ben Újkécskén, ahol valószínűsíthető, hogy az anyakönyv – csakúgy, mint a későbbi években – tartalmazza Tiszabög puszta születéseit, míg ezek a Conscriptio Animarumból kimaradtak. Nem lehet tudni, hogy 1774-ben a makádi református születések egy része miért nem szerepel a Conscriptioban, amely valószínűleg a református születések mellett tartalmazhatott néhány Ráckevén anyakönyvezett katolikus születést is. Ugyanez a helyzet Csővárral kapcsolatban, a többségi evangélikus népesség születései mellett talán a nyolcvanas években ott lehet néhány katolikus születés is. Rákoscsabán, ahol katolikus és református anyaegyház is működött, szintén nincs lényeges eltérés, itt is, mint a váci járás többi vegyes vallású településén, két összeíróívet készítettek a község lakóiról, egyet a katolikusokról, egyet a reformátusokról. Több hibalehetőség lehetett ott, ahol az adatokat több helyről, különböző települések különböző felekezetű anyakönyveiből kellett összeállítani. Világos, hogy 1774-ben a péceli és keresztúri illetőségű, a csabai katolikus anyakönyvben regisztrált

[170] Az anyakönyvek vizsgálata során mindig egy naptári év népmozgalmi eseményeit összesítettük, míg a lélekösszeírások községi táblái általában a következő év elején készültek, így néha tartalmazhatnak dec. 31. utáni eseményeket. Korábban arra is láttunk példát, hogy a lélekösszeírások összesítései egy naptári évnél rövidebb időre vonatkoznak.

katolikus születések egy része kimaradt a két település Conscriptiójából, míg 1782-ben és 1783-ban a péceli lélekösszeírás tartalmaz lényegesen több katolikus születést.

IV.14. Születések száma a lélekösszeírásokban és az anyakönyvekben

		1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Borosjenő (kat)	a.k.	17	22			32	35	21
	Ca	16	20			29	35	23
Üröm (kat)	a.k.	20	14			21	18	23
	CA	20	14			23	20	23
Újkécske (kat)	a.k.	47	31	39	40	28	36	28
	CA	24	20	38	40	29	36	29
Makád (ref)	a.k.	31	27			31	35	33
	CA	24	35			32	33	37
Csővár (ev)	a.k.				31	30	30	29
	CA				31	30	32	33
Csaba (kat)	a.k.	21	23		25	26	17	30
	CA	16	21		23	26	17	30
Csaba (ref)	a.k.	17	24		24	21	17	11
	CA	16	18		23	20	16	10
Pécel (kat)	a.k.	14	10		14	10	11	6
	CA	7	10			13	20	23
Keresztúr (kat)	a.k.	26	21		19	20	27	26
	CA	13						
Sződ (kat)	a.k.	44	36		45	41	46	33
	CA	37	38		45	37	46	33

b) Halálozások

IV.15. Halálozások száma a lélekösszeírásokban és az anyakönyvekben

		1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Borosjenő (kat)	a.k.	20	8			32	18	24
	CA	21	4			32	19	23
Üröm (kat)	a.k.	7	9			14	10	18
	CA	8	2			13	9	15
Újkécske (kat)	a.k.	11	7	30	19	22	17	15
	CA	7	4	10	19	22	18	23
Makád (ref)	a.k.	19	16			38	28	44
	CA	32	24			37	25	45
Csővár (ev)	a.k.				52	33	36	81
	CA				49	35	34	81
Csaba (ref)	a.k.	17	8		11	12	13	13
	CA	15	14		12	12	22	12
Sződ (kat)	a.k.	26	24		35	38	42	40
	CA	33	25		34	38	41	38

A lélekösszeírások halálozási adatai az anyakönyvekkel összehasonlítva a születésekéhez hasonló képet mutatnak: a két forrástípus adatai között helyenként, főleg az 1770-es években mutatkoznak eltérések, de a nyolcvanas évek regisztrációi sokkal pontosabbnak tűnnek.[171] 1774-ben, 1775-ben és 1776-ban az újkécskei lélekösszeírások látszanak hiányosnak, ami itt is magyarázható a tiszabögi halálozások mellőzésével (bár

[171] A halálozási és házasságkötési bejegyzések vizsgálatánál nem foglalkoztunk a rákoscsabai katolikus anyakönnyvvel és a benne lévő, nehezen szétválasztható keresztúri és péceli adatokkal.

különös, hogy a születéseknél 1776-ban már nem mutatkozik ez a hiány). Borosjenőn és Ürömön az 1775-ös évben tapasztalhatunk hiányokat, míg Makád lélekösszeírása a hetvenes években mutat a református anyakönyvvel szemben az itt figyelembe vett katolikus születések valószínű arányánál nagyobb mértékű, nehezen magyarázható többletet (Sződön 1774-ben, Újkécskén 1783-ban találunk jelentős többletet a lélekösszeírások javára).

Elsősorban a halálozási adatok vizsgálatánál merül fel tisztázandó kérdésként a lélekösszeírások anyakönyvekhez viszonyított hiányossága – pontossága mellett maguknak a halotti anyakönyveknek a teljessége. Általános tapasztalat, hogy a halotti anyakönyvek nemcsak később indulnak, mint a keresztelési anyakönyvek, hanem pontosságuk is inkább kérdéses (Andorka 1988. 12.). Különösen a csecsemő- és gyermekhalottak kimaradása fordulhat elő, elsősorban az anyakönyvezés megindulásának időszakában. Kováts Zoltán véleménye szerint éppen emiatt kétségesek a keresztelési és halálozási bejegyzések alapján a 18. századra számolt igen magas, évi átlagosan 10‰ körüli természetes szaporodási arányszámok (Kováts 1969. 224–225., 2000. 132.).[172] A halotti anyakönyvezés pontatlanságát többször bizonyították, ismerünk példát erős időbeli hullámzására (Benda 2000), és többször kiderült az is, hogy a hiányok nem minden esetben erednek a csecsemők vagy kisgyermekek kimaradásából, hanem inkább a halotti anyakönyvezés minden korosztályt érintő hiányosságaiból származnak (azaz a halottak korösszetétele megfelelt a 18. századra vonatkozó kutatási tapasztalatoknak – Melegh 2000b 50.; Őri 2000). Mindezek alapján elég nehéz a halotti anyakönyvezés pontatlanságát számszerűsíteni, a kérdés minden egyes esetben külön vizsgálandó.

A következőkben a megfelelő halálozási korbejegyzéseket tartalmazó csővári evangélikus és újkécskei római katolikus anyakönyvek pontosságát szeretnénk tesztelni. Újkécskén ránézésre különösen az 1775-ös év halálozási bejegyzései tűnnek hiányosnak, míg Csőváron feltűnő a halálozások számának járványra utaló 1783-as megduplázódása.[173] Először a csecsemőhalandóság alakulását vizsgáljuk a két településen, ami – mivel a csecsemőhalottak számát viszonyítja a születésekéhez, tehát a halotti anyakönyv bejegyzéseit a keresztelésiéhez – támpontot adhat a halálozások és a keresztelések regisztrálása közti különbséget illetően. Ezt követően pedig a halottak kormegoszlása alapján próbáljuk megbecsülni, hogy az esetleges hiányok a csecsemőket és kisgyermekeket vagy más korosztályokat is érintettek-e. Mivel általános tapasztalat, hogy az „egyéves” korbejegyzés általában életük első évében lévőket jelöl (Andorka 1988. 29.; Martos–Őri 2000. 117.; Melegh 2000b 28.), azaz a mi fogalmaink szerint 0 éveseket, ezért az elemzés során összevontuk a 0–1 éves korúakat.

[172] Nézete szerint a keresztelési bejegyzések pontossága kb. 95%-os, a halálozásoké viszont csak kb. 70%-os. A keresztelések anyakönyvezésével kapcsolatban véleményét Andorka Rudolf is osztja (1988. 40.), de felhívja a figyelmet az anyakönyvvezetés minőségének szubjektív tényezőire, illetve figyelmeztet a hiányok rendkívül nagy idő- és térbeli ingadozására. A halotti anyakönyvezés pontosságának vizsgálatára vonatkozóan lásd: Andorka 1988. 39. és Benda 2000. 125–131. A természetes szaporodás kérdését tárgyalja: Őri 2001a

A nemzetközi kutatási tapasztalatok szerint a 18. századig erős regionális különbségek mellett a megszületettek kb. 15–35%-a halt meg egyéves születésnapja előtt (Perrenoud 1997. 290.). A magyarországi kutatások is erre az eredményre jutottak: Andorka Rudolf családrekonstrukciós vizsgálatok alapján a 18–19. századra vonatkozóan 13 és 33% közötti arányszámokat közöl (Andorka 1991a 40., újabban a 18. század második felére 19–20%-ot – Andorka 1998. 431.), Faragó Tamás 18. század végi magyar városokra 23–36%-ot (Faragó 1993. 192–193.), Benda Gyula Keszthelyre az 1770–80-as években 26%-ot számolt (16 és 27% között az 1750 és 1849 közötti periódusban – Benda, 2000. 128.), Fáy András reformkori (1836–1845) magyarországi városokra vonatkozó arányszáma pedig 25% (Hablicsek 1991. 45.).

IV.16. Csecsemőhalandóság Csőváron és Újkécskén

	Csővár			Újkécske		
	Keresztelések	0–1 éves halottak	100 keresztelés–re jutó 0–1 éves halottak	Keresztelések	0–1 éves halottak	100 keresztelésre jutó 0–1 éves halottak
1774				47	5	10,6
1775				31	1	3,2
1776				39	10	25,6
1778	31	12	38,7	40	3	7,5
1781	30	12	40,0	28	9	32,1
1782	30	8	26,6	36	3	8,3
1783	29	17	58,6	28	6	21,4
Össz.	120	49	40,8	249	37	14,8

Mindezek alapján a csővári halálozási bejegyzések nem látszanak hiányosnak, a csecsemők szisztematikus mellőzése pedig semmiképpen sem valószínű. A csecsemőhalandóság megemelkedése jól érzékelhető a járványos 1783-as évben, de 1782 kivételével a többi arányszám is igen magasnak látszik. Ez vagy a 80-as évek elejének speciálisan rossz lokális halandóságára utal, esetleg a Cserhát-vidék általánosan rossz halandósági viszonyaira, vagy az egyévesek egy része mégsem 0 éves, ahogyan azt feltételeztük. Alátámasztja ezt az is, hogy Mezőkövesden a 0 és egyéves halottak aránya a születésekhez képest még az igen súlyos pestishalandóságot hozó 1682-es évben sem haladta meg az 50%-ot (Martos–Őri 2000. 120.), nehéz elképzelni (bár teljesen kizárni sem lehet) ennél súlyosabb csecsemőhalandóságot egy évszázaddal később. Az adatok mindenesetre nem utalnak a csővári halotti anyakönyv hiányos vezetésére, legalábbis a keresztelési anyakönyvvel összehasonlítva.

Más a helyzet Újkécskével, itt az arányszámok néhány évet leszámítva egyértelműen alacsonyak, ami bizonyítja a halálozások pontatlan regisztrálását a keresztelési anyakönyvhöz képest. Ez intő jel lehet: néhány igen magas természetes szaporodási arányszámot mutató

[173] A jelenségre a Váci járás északi részén felfigyelt: Petróci 1957. 113. és Vass–Molnár–Sápi 1983. 164.

alföldi településnél állhat a háttérben a halálozások rossz anyakönyvezése. De az is nyilvánvaló, hogy a hiányok létét és mértékét nem lehet általánosan érvényes szabályként felállítani, vannak megbízható anyakönyvekkel rendelkező települések, ahol – főleg a 18. század utolsó harmadában – a halotti anyakönyvek vezetése nem maradt el a keresztelések regisztrálása mögött. És azt is figyelembe kell vennünk, hogy Újkécske a tárgyalt időszakban szédületes növekedési ütemet mutat (121,9%-al nőtt 1774 és 1783 között), aminek egy részét jelenthette a népességösszeírás pontosságának a javulása a nyolcvanas években, a migráció (átlagosan évi 7‰ körül lehetett a vándorlási többlet), az évi 45‰-nyi természetes szaporodás nyilvánvalóan irreális, de ez nem azt jelenti, hogy mindenképpen annyinak kellett lennie, mint a csővárinak vagy a franciaországinak.

Következő táblázatunkban a halálozások kormegoszlását láthatjuk a két vizsgált településen, valamint összehasonlításképpen Keszthelyen és Kiskunhalason.

IV.17. Halálozások korcsoportok szerint

	Csővár (1778–1783)		Újkécske (1774–1783)		Keszthely (1770–1779)	Kiskunhalas (1764–1773)
	N	%	N	%	%	%
0–1	64	25,5	60	38,5	33,6*	33,4*
2–4	64	25,5	32	20,5	23,0**	30,3**
5–19	21	8,4	19	12,2	8,7	10,8
20–29	12	4,8	4	2,6	4,4	3,7
30–39	18	7,2	14	9,0	6,0	2,8
40–49	18	7,2	9	5,8	6,0	3,1
50–59	17	6,8	8	5,1	6,6	2,0
60–69	20	8,0	6	3,8	5,2	4,2
70–	17	6,8	4	2,6	6,5	5,7
Össz.	251		156			
Ism. korú	3		1			

Forrás: Csővári evangélikus és újkécskei katolikus anyakönyv, Benda 2000. 133.; Melegh 2000b 50.
* 0 éves, ** 1–4 éves

Az adatok tanúsága szerint a csővári halotti anyakönyv megbízható lehet, és a születési anyakönyvhöz képest mutatkozó hiányosság Újkécskénél sem azt jelenti, hogy a csecsemők vagy kisgyermekek szisztematikusan kimaradtak volna az anyakönyvből, hanem minden korosztályt nagyjából egyenletesen érintő pontatlansággal számolhatunk. Ez mintha ugyanazt a problémát mutatná, mint amivel a lélekösszeírások kapcsán találkoztunk: a község népességének egy része kimaradt a lélekösszeírásokból, és a talán nem annyira fontosnak ítélt halotti anyakönyvből, míg a keresztelési anyakönyv ennél pontosabban regisztrálta a teljes vagy megközelítően teljes népesség születéseit. Aligha túl merész a következtetés, miszerint elsősorban a migráló és/vagy külterületi népesség számontartása okozott problémát, Újkécske esetében a hozzá tartozó tiszabögi puszta katolikus lakóinak változó pontosságú regisztrálása, amely a legkevésbé a keresztelési anyakönyv vezetésénél mutatkozott. Ezt támasztja alá a népességszám ingadozása is, amely azonos ritmusban változik a halálozások számával és a

csecsemőhalandóság arányszámával (1776-ban, 1781-ben és 1783-ban vannak a „csúcsok”, illetve az elfogadható eredmények).

c) Házasságkötések

A házasságkötések vizsgálata is eddigi megfigyeléseinket erősíti meg: a kapcsolat a két forrástípus adatai között fennáll, sokszor találunk pontos egyezéseket, a házasságkötéseknél éppen a vallási téren homogén településeken és főleg a nyolcvanas években, máshol kisebb-nagyobb hiányokat is tapasztalhatunk. Az összefüggés az anyakönyvek vezetése és a lélekösszeírások elkészítésének kényszere között világos: a házassági anyakönyvben a házasulók korbejegyzésének feltűnése, majd esetleges eltűnése (Csőváron), a „conditio” bejegyzése (Újkécskén) a Conscriptio igényei szerint történt. A Conscriptio javára mutatkozó többlet esetenként elfogadható lehet ott, ahol protestáns többség mellett katolikus kisebbség él, akik egy másik községben lévő katolikus anyaegyházhoz tartoztak, és akiket az ottani plébános írt össze, de akiknek adatait utána rá kellett vezetni a községi összesítőlapra (pl.: Makád, Csővár). A többlet ennek ellenére Csőváron az (evangélikus) anyakönyv javára mutatkozik a Conscriptioval szemben, amelynek pedig elvben a katolikus házasságokat is tartalmaznia kellett, Makádon pedig ez váltakozó volt. Az anyakönyvek és a lélekösszeírások összevetése nemcsak az egyházi és világi közigazgatási egységek különbözősége miatt igen nehéz, a helyzetet bonyolítják a korabeli házasodási szokások is.

IV.18. Házasságkötések a lélekösszeírásokban és az anyakönyvekben

		1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Borosjenő (kat)	a.k.	5	9			7	5	4
	CA	3	7			7	5	4
Üröm (kat)	a.k.	1	7			3	3	4
	CA	1	7			3	3	4
Újkécske (kat)	a.k.	4	6	7	7	5	5	7
	CA	3	5	4	7	5	5	7
Makád (ref)	a.k.	6	15			21	15	7
	CA	3	14			21	11	12
Csővár (ev)	a.k.				18	14	14	12
	CA				18	10	8	8
Csaba (ref)	a.k.	2	8		9	4	3	6
	CA	1	5		10	4	4	5
Sződ (kat)	a.k.	2	3		8	6	16	9
	CA		3		9	6	9	6

A házasságokat többnyire a menyasszony lakóhelyén kötötték (Fügedi 1966. 373.),[174] majd az új házasok a férj falujában éltek. A házasságkötés elvben mindig az esemény

[174] Vö.: „Die 17 Januarii {1776} vitte tőlünk Ráczkevibe Kötő András Kis István leányát, Klárát.” (Makád, református házassági anyakönyv)

helyszínén jelenik meg az anyakönyvben,[175] ami viszont érintette a házaspárok nyilvántartását, amelyet a lélekösszeírások kötelezővé tettek. (A menyasszony plébánosának olyan házasságkötése volt, amellyel nem növelhette a házaspárok számát, a vőlegény plébánosánál pedig emelkedett a házaspárok száma, anélkül hogy elegendő számú házasságkötése lett volna – Fügedi 1966. 374.). Bár az anyakönyvbe időnként bekerülhettek máshol kötött házasságok, ez a forrás alapvetően az egy bizonyos felekezethez tartozó, helyben (vagy a hozzá tartozó filiákon) kötött házasságkötéseket regisztrálja, a házasuló felek akár a településen élnek azontúl, akár nem. A Conscriptio pedig olyan, akár több felekezethez tartozó házasságkötéseket tartalmaz, amelyek a településen (mint község, tehát világi közigazgatási egység) élő házaspárok számát növelik, akár helyben kötötték azokat, akár nem.[176] Így a házasodó párok és a házaspárok számának statisztikája többnyire hibátlan, a házaspárok év végi számát valóban előző év végi számuk és a házasságkötések és megszűnt házasságok, valamint a vándorló házaspárok mérlege teszi ki, ritkán áll fenn a Fügedi Erik által jelzett hiány, illetve többlet. Ez viszont szinte lehetetlenné teszi az anyakönyvi adatok és a lélekösszeírások összehasonlítását, egészen egyszerűen nem ugyanazokat az adatokat tartalmazza a két forrás. A pontos összehasonlítás megkövetelné, hogy az anyakönyvi házasulók illetőségét és a házasságkötés utáni lakóhelyválasztását is nyomon kövessük, amelyre jelen keretek között nem volt módunk. A helyzetet különben is tovább bonyolítja, hogy a más népmozgalmi eseményekkel kapcsolatban megfogalmazott gyanúnk – tudniillik, hogy a két forrás nem azonos időtartamra vonatkozik, a lélekösszeírások összesítése nem feltétlenül egy naptári év adatainak összesítése alapján keletkezett, szemben az általunk összeszámlált anyakönyvi bejegyzésekkel – itt nyilvánvalóan igazolható az összeírási utasítás („*Brevis instructio”*) alapján:

„*Ugyanazon helyi tábla másik, B betűvel jelölt oldala tartalmazza a házasságok mintáját, amelyeket a legutóbbi időktől kötöttek, mégpedig az első összeírás esetében az új évtől fogva, majd folytatólagosan mindig az utolsó összeírás idejétől…”*[177]

Ugyanezért nem egyezhet a lélekösszeírások hetvenes évekbeli tábláiból becsült első házasságkötési életkor sem az anyakönyvi adatokból erre az időszakra számolt tényleges házasságkötési életkorral. A becslés pontossága mellett az okozhatja az eltérést, hogy az

[175] A makádi református anyakönyvben megjelennek máshol (pl: Ráckevén) kötött házasságok is, itt nyilván a menyasszony lehetett odavalósi, magát a házasságkötést is beírták a makádi anyakönyvbe, talán mert a lélekösszeírásokban nyilván kellett tartani az új házaspárokat, akik növelték a házaspárok előző évi számát.

[176] Ezt a szemléletet erősíthette a hetvenes években alkalmazott korcsoportos összesítés, amely a házasságra lépő személyek számát regisztrálta („*Matrimonia inierunt personae subinsertae aetatis”),* tehát nem házaspárokról, hanem a község házasuló férfi és nő lakosairól volt szó, akiknek száma sokszor különböző, hiszen helybeli illetőségű házasulókat tartalmazhatott, akik a továbbiakban a községben éltek, azaz helybeli helyben, vagy máshol házasodó férfiakat, akiknek máshonnan származó feleségeik nincsenek itt nyilvántartva, és helybeli menyasszonyokat, akik helyben maradtak, vagy elmentek más illetőségű férjeikkel, akik szintén kimaradhattak ebből az összesítésből.

[177] *„Altera ejusdem Localis Tabellae facies Litera B. insignita exhibet Schema Matrimoniorum a tempore pro praesenti quidem, velut prima Conscriptione a novo Anno subseque vero semper a tempore ultimae Conscriptionis contractorum…”* Protocollum Commissionis Oeconomico-Mixtae, OL Kanc. Levéltár, Acta Generalia 3219/1780. 19. l.

anyakönyvben szerepelhetnek idegen illetőségű férfiak, míg idegen illetőségű nők aligha, és a helyi férfiak egy része, akik idegen illetőségű nőt vettek el, szintén hiányozhatott, a lélekösszeírások házasodási rovatában viszont épp fordítva: itt valószínűleg jórészt helyi illetőségű nők és férfiak szerepeltek. Pilisborosjenőn és Ürömön a lélekösszeírások alapján az első házasságkötések becsült átlagos életkora 1774–1775-ben a férfiaknál 20,2 év, míg a nőknél 19,2 év volt, az anyakönyvből számolva ugyanezeket az adatokat a férfiaknál és a nőknél egyaránt 21,5 évet kapunk. Újkécskén viszont az anyakönyvből számolhatunk alacsonyabb értékeket, mint a lélekösszeírásokból: férfiaknál 22 év, nőknél 18,4 év az első esetben, 22,6 év és 21,4 év a második esetben.

Becslés alapján következtethetünk arra is, hogy mely településeken lehet hiányos a házaspárok nyilvántartása. A termékenység mérésére használt arányszámunk azt mutatja, hogy ezer házas nő egy év alatt átlagosan hány gyereket hoz a világra.[178] A családrekonstrukciós vizsgálatokból számolt korspecifikus házas termékenységi arányszámokból megállapítható a teljes termékenységi arányszám: ezer nő, aki 15 és 50 éves kora között házasságban él, hány gyermeket hozna a világra. Egy olyan népességben, ahol sem tudatos születéskorlátozás, sem a termékenységet csökkentő egyéb szokások (pl. hosszú szoptatás) nincsenek elterjedve, Andorka Rudolf becslése szerint ez az arányszám 11 665, a különösen magas termékenységű, a történeti demográfiában viszonyítási alapként használt hutterita népességben pedig 12 440 (Andorka 1988. 48., 70.). Ebből megkapjuk, hogy ezer házas modellbeli vagy hutterita nő egy év alatt átlagosan hány gyereket szülne: 333-at, illetve 355-öt. Az összehasonlítás az általunk számolt arányszámmal persze csak nagyon hozzávetőleges, a lélekösszeírások házas női között vannak ötven éven felüliek is, akik az arányszám nevezőjét növelik, más szóval, ha sikerülne a házas nőkből levonni az ötven éven felülieket, akkor a nevező csökkentése révén arányszámunk mindenhol növekedne.[179] Persze ez a megállapítás is abszolút hipotetikus, valójában semmit sem tudunk a házas nők településenkénti korösszetételéről, de úgy véljük, hogy a módszer segítségével ki lehet szűrni azokat a településeket, ahol a termékenység gyanúsan magas. Ahol ezer házas nő egy év alatt átlagosan 330 gyereknél többet szül egy év alatt (ez háromévenkénti szülést jelentene a teljes házas időszakra nézve), ott nézetünk szerint vagy egészen rendkívüli termékenységgel kell számolnunk, amely mögött esetleg a házas nők (házaspárok) rendkívüli (igen fiatal) korösszetétele állhat (de az arányszámnak így sem szabad 355-nél magasabbnak lennie, vagy egyszerűen hiányos a házaspárok regisztrációja, esetleg mindkét eset egyszerre fordul elő. Eszerint 330-nál húzva meg a határt 26 olyan túlságosan magas termékenységű, azaz talán hiányos regisztrációjú községet szűrhetünk ki az elemzésből, amelyek a II. József-féle

[178] Ezt lényegében a házas termékenység mutatójának tekinthetjük, a házasságon kívül született gyermekek alacsony (0,6%-os) aránya miatt figyelembe vételüktől itt eltekintettünk.

[179] Így az ún. általános (házas) termékenységi arányszámot kapnánk, amelyben a születések számát a szülőképes korú, 15–49 éves (házas) nők számához viszonyítják, amelyet a családrekonstrukciók során a korspecifikus házas termékenységi arányszámokból számolt teljes termékenységi arányszámokkal ellentétben befolyásolhat a szülőképes korú nők korösszetétele.

népszámlálással összehasonlítva nem kaptak „hiányos” minősítést, 355-öt tekintve határnak pedig 9 települést. Ugyanígy mondhatnánk azt is, hogy a vizsgált települések közül ott, ahol a lélekösszeírások szerint az ezer házas nő által szült gyermekek száma alacsonyabb 8300-nál (a tapasztalatok szerint a születéskorlátozás valószínű megjelenése a 15–49 év közötti házas nőkre vonatkoztatva), illetve ahol alacsonyabb 6500-nál (a születéskorlátozás általános gyakorlat, szintén a 15–49 éves házas nőkre vonatkoztatva), ami évi átlagban 237-et, illetve 186-ot jelent (Andorka 1988. 49.), biztosan születéskorlátozással kell számolnunk. A határ meghúzása azonban itt még bizonytalanabb, a nevező csökkentése az ötven feletti házas nőkkel megváltoztathatná az értékeket, ezenkívül elképzelhető, hogy erősen születéskorlátozó települések a házaspárok hiányos regisztrációja nyomán a ténylegesnél magasabb értéket kapva elkerülik ezt a gyanút. A túlságosan alacsony értékeknél nem lehet kiszűrni a hiányos regisztrációjú településeket, ezért az elemzés során a túlságosan magas (a hutterita termékenységet is meghaladni látszó) 9 települést szűrjük ki a józsefi összeírással összehasonlítva „hiányosnak” látszó települések mellett.[180]

Összegzés

A lélekösszeírások adatainak összehasonlítása a II. József-féle népszámlálás vagy egyes települések anyakönyvi adataival megvilágította a különböző típusú források egybevetésének nehézségeit, de egyszersmind rámutatott a Conscriptio Animarum hiányosságaira is. Az összehasonlítások során sikerült kiszűrnünk a rossz, hiányos összeírással rendelkező települések egy – remélhetően minél nagyobb – részét, amit kiegészítettünk még néhány olyan településsel, ahol a házaspárok regisztrációjában mutatkozhatnak hiányok. A megyei vagy járási szintű elemzésnél a hiányok nem jelentenek különösebb problémát, bár azt le kell szögeznünk, hogy elsősorban a nem nemes, kevésbé migráló, nem külterületi lakosság adataival rendelkezünk csak, de ezzel a történeti demográfiai vizsgálatoknak mindig számolniuk kell. Ezért a következőkben a megyei és járási adatok mindig a teljes adattömeget tartalmazzák, a településenkénti elemzések során viszont csak annak a 121 településnek az adataival foglalkozunk, amelyek a népességszámot és a házaspárok számát tekintve nem tűnnek hiányosnak. Az ezek elemzése során kapott eredményeket is kellő óvatossággal kell kezelnünk, inkább a további kutatást orientáló hipotézisnek kell tekintenünk őket, amelyeket részint más kutatási eredményekkel, részint további kutatásokkal kell alátámasztanunk. Mégis úgy véljük, hogy van lehetőség arra, hogy túllépjünk a megyei szintű elemzésen, 121 település még mindig elég nagy mintának látszik ahhoz, hogy a demográfiai viselkedés lokális variációiról és ezek lehetséges háttértényezőiről néhány feltevést megfogalmazzunk.

[180] Áporka, Hernád, Izsák, Tápiószecső, Taksony, Újkécske, Perbál, Tétény, Kecel; Nyáregyháza és Tatárszentgyörgy már az állónépesség vizsgálata során kiesett.

Ha a forráskritika próbáját kiálló 121 település jellemzőit vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy kiválasztott mintánk etnikai és felekezeti összetétele nemigen tér el a megye egészétől:

IV.19. Pest megyei települések etnikai és felekezeti összetétele, 1774–1783

	Megye (N=194)		121 település		Hiányos települések (N=73)	
a. Nemzetiség	N*	%	N	%	N	%
Magyar	90	46,4	61	50,4	29	39,7
Német	32	16,5	18	14,9	14	19,2
Szlovák	32	16,5	22	18,2	10	13,7
Szerb	2	1,0	0	0,0	2	2,7
Horvát	2	1,0	1	0,8	1	1,4
Vegyes	27	13,9	18	14,9	9	12,3
Ismeretlen	9	4,6	1	0,8	8	11,0
b. Felekezet						
Katolikus		63,4**		63,6		63,1
Protestáns		33,2		33,9		32,0
Görögkeleti		2,3		1,9		2,9
Zsidó		1,0		0,6		1,9

*Különböző nemzetiségű települések száma ** megfelelő felekezetű lakosság részaránya (%)

Kiválasztott mintánkban a magyar és szlovák többségű települések aránya minimálisan nőtt, a német és horvát többségűek aránya minimálisan csökkent, szerb többségű település pedig nem található benne. (Kisebbségben élő ortodox szerb lakosság természetesen igen, pl.: Szentendrén és Ráckevén.) A legnagyobb változás az etnikailag besorolhatatlan puszták eltűnése. Felekezeti téren a katolikusok és protestánsok aránya lényegében változatlan, a görögkeleti és zsidó lakosság részaránya valamivel kisebb, mint a megye egész népességén belül.

Érdekes változás tanúi leszünk viszont akkor, ha a IV.5. táblázat változóit (amelyek az „eltéréssel” szorosabb korrelációt mutattak) a forráskritikai vizsgálat végén, a fenti, az elemzés során véglegesen kialakult esetszámaink szerinti bontásban vesszük szemügyre:

IV.20. A háztartásméret és háztartásszerkezet, a szolgák aránya, a népességnövekedés és a vándorlás mutatói az eltérés mértéke szerint, 1774/83

	Megye (N=194)	121 település	Hiányos települések (N=73)
ELTÉRÉS	5,0	-4,6	23,4
NOVEKED	16,6	17,6	14,6
TERMTER	6,6	4,9	9,3
SZOLGÁK	9,7	8,1	12,4
BEVÁND	19,0	16,3	23,5
ELVÁND	20,3	16,7	26,3
IDEIGVAN	51,8	46,6	60,3
IDVANAR	10,9	8,0	15,7
HTARTMER	5,1	5,2	5,1
HTARSZER	1,0	1,1	1,0
Átl. településméret	1246,7	1460,6	892,1

A IV.5. táblázat szerint – a forráskritikai vizsgálatok első lépéseként kiszűrt 133 települést összehasonlítva azzal a 185 településsel, ahol az eltérés értékét ki tudtuk számolni, illetve a hiányosnak ítélt 52 településsel – a hiányos településeken a vándorlás intenzitása és a népességnövekedés mértéke kisebb volt, mint a megbízhatóbb összeírásúnak ítélt községek esetében, és ez az alkalmazott módszer bizonytalanságát látszott erősíteni: az erős népességnövekedés és vándorlás bizonyos esetekben elfedheti a hiányok egy részét. Ha viszont a további elemzés során „megmaradt," megbízhatónak talált 121 települést hasonlítjuk össze a megye összes, a Conscriptio Animarumban összeírt 194 községével, illetve az ebből hiányosnak ítélt 73 községgel, akkor a változás szembetűnő: bár a népességnövekedés még mindig a 121 településnél a legnagyobb, a vándorlás intenzitása minden változó esetében alacsonyabb a megyei átlagnál, illetve a hiányos településekéinél. Ezzel párhuzamosan itt az egy főre jutó termőföld nagysága is lényeges különbségeket mutat: a 121 településen a termőterület kisebb a megyei átlagnál, és alig fele a hiányos települések termőterület-értékének. Ugyanakkor az átlagos településméret a 121 településnél a legnagyobb, zömében kisebb községek hullottak ki a forráskritikai elemzés során.

Hogyan magyarázhatjuk, illetve értékelhetjük mindezt? Egyrészt nyilvánvaló, hogy a további szűrés során félredobott 12 település elsősorban viszonylag kis méretű, nagyhatárú község, rendkívül erős népességmozgással, amelyen belül dominált az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő vándorlás, és ahol éppen ezért az erős bevándorlás hasonlóképpen erős, sőt erősebb elvándorlással társult. Így válik részben érthetővé az is, hogy miért lesz továbbra is magasabb a népességnövekedés a 121 település esetében: az elvándorlás és a bevándorlás mértéke között itt a legkisebb a különbség. Mindez megnyugtató lehet az alkalmazott forráskritikai módszer tekintetében: vizsgálatunk végén a kiesett települések már inkább jellemezhetők az erős népességmozgással, kiterjedt határral, a bizonytalan státusú, vándorló, elsősorban szolganépesség nagyobb arányával. Úgy érezzük, hogy valóban sikerült kiszűrnünk az érthető okoknál fogva hiányos összeírású települések nagyobb részét, de ez a redukció – a történeti demográfiai vizsgálatok zöméhez hasonlóan – némileg torzít is: míg a kiválasztott 121 település felekezeti és etnikai téren jól reprezentálja a megye egészét, addig társadalmi téren biztosan a stabilabb, kevésbé vándorló, nagyobb, kialakultabb, megszilárdult köz-ségek keretei között élő népesség irányába „húz."

A hiányos összeírású települések kiszűrése feltehetően azokat a községeket is ki fogja rostálni, ahol az anyakönyvek és a lélekösszeírások adatai között jelentős eltérés van. Az anyakönyvi bejegyzések alapján egy effajta szűrés szinte reménytelennek látszik, a szúrópróbaszerű vizsgálat is csak újabb bizonytalanságokat ébresztett. Három dolog mindenesetre biztosnak látszik: a lélekösszeírások természetesen valóban az anyakönyvek alapján készültek, a nyolcvanas években az összeírási rutin és talán az egyszerűbb táblázatok alkalmazása miatt adatai sokkal pontosabbnak látszanak, mégis az összehasonlítás igen nehéz, elsősorban a két forrás eltérő célja, jellege miatt. A népmozgalmi adatok évenkénti ingadozását, amely részben az adatok pontosságának, az összeírtak körének változásából ered,

némileg ellensúlyozhatja az, hogy a településszintű elemzésnél mindig a rendelkezésre álló adatok átlagát használtuk fel.

Fontos látni ugyanakkor azt is, hogy – amint az a megelőző, az összeírás tartalmát, rovatait, menetét tárgyaló részből kiderülhetett – a Conscriptio Animarum nem kezelhető megbízható, folyamatos népesség-nyilvántartásként. Adatait inkább egy-egy évről készült pillanatfelvételnek lehet tekinteni, ahol a vándorlási adatok megyei vagy járási szinten nem összegezhetők. Hasonlóan fontos tanulság az is, hogy a lélekösszeírások társadalmi kategóriái rendkívül sok értelmezési problémát keltettek, és ez sokszor különböző összeírási gyakorlatot eredményezhetett. Ezért a társadalmi kategóriák az elemzésben nemigen használhatóak, kivételt egyedül a szolgák arányával tettünk, ennek nagyságrendje igen fontos szempont lehet a demográfiai viszonyok elemzése során.

V. PEST-PILIS-SOLT MEGYE DEMOGRÁFIAI VISZONYAINAK ELEMZÉSE

A megye leírása

a) Közigazgatási egységek

Nyilvánvaló, hogy a közigazgatási egységek – talán a községek vagy az egyházi igazgatási egységek kivételével – csak a forrásadottságok miatt szolgálhatnak a demográfiai elemzés keretéül, az elemzésre alkalmasabb, a földrajzi, gazdálkodási, etnikai, kulturális viszonyok alapján elkülöníthető kistájak, mikrorégiók átnyúlhatnak a járások vagy megyék határain. Így a történeti Pest megye határai is nyilvánvalóan nagyobb földrajzi egységeket és kisebb mikrorégiókat metszenek, a megyén belül a Kiskun kerület települései csak közigazgatásilag, jogállás tekintetében választhatók le a Kecskeméti és Solti járás alföldi területeiről, ugyanígy a megye külső határai mesterségesen húznak választóvonalat az Alföldön, vagy a Pilisi és Váci járás dombvidéke és a dunántúli, illetve nógrádi dombvidék között. A megyét mint elemzési keretet tehát elsősorban a levéltári adottságok alakítják ki, másodsorban éppen határainak földrajzi, gazdasági, kulturális értelemben vett indifferenciája: a megye alföldi vagy dombvidéki területei jól reprezentálhatnak nagyobb tájegységeket, a mesterséges lehatárolódás nem jár információvesztéssel vagy módosulással. Természetesen a megyehatár menti mikrorégiók vizsgálata során szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy a megyebeli települések kapcsolatrendszere átnyúlhat a közigazgatási határon, a megye mikrorégiói, kistájai így részben csonkák maradnak.

Így Pest megye demográfiai viszonyainak elemzésénél nem foglalkozunk a megye területén fekvő két szabad királyi várossal, Budával és Pesttel, ami mindenképpen fájdalmas redukció, hiszen a megye településeinek jelentős része a 18. században is kimutathatóan a két város piacának vonzáskörzetébe tartozott (Wellmann 1967; L. Gál 1988. 82.), a kiskun településekkel, és nyilvánvaló, hogy a megyehatár időnként élő gazdasági, kulturális kapcsolatokat metsz át.[181] A megye mint elemzési keret elfogadása kényszerű kompromisszum, a járásokat viszont méretük és heterogenitásuk miatt a demográfiai viszonyok elemzésénél kevésbé tartjuk elfogadható egységeknek.

A 18. század végi Pest-Pilis-Solt vármegye az ország legnépesebb megyéinek egyike volt, a II. József-féle népszámlálás adatait tekintve csak Nyitra és Bihar múlták felül (Dányi–Dávid 1960), ha pedig a Conscriptio Animarum nem nemes népességét vesszük alapul, akkor

(1782-ben) csak Nyitrában élt nagyobb számú népesség (Dányi 1993a, 170–177.). Népessége azonban kiterjedéséhez képest (10 711 km^2 – Thirring 1938. 117.) nem volt nagy, népsűrűsége 1787-ben (25,4 fő/km^2) átlag (30 fő/km^2) alattinak nevezhető.[182] Nem nemes népességének növekedése a lélekösszeírások alapján 1774 és 1783 között mintegy 16,3% volt, ez meglehetősen dinamikus, évi 1,4%-os mértani haladvány szerinti növekedésnek felel meg.

A megye a 18. században négy járásra oszlott: alapjában alföldi, sík területeket ölelt fel a Kecskeméti és Solti járás (az előbbi a Duna-Tisza-közi homokhátság területét, egészen a Tiszáig és a Tápiómentét, az utóbbi a Duna völgyét Tasstól délre, le egészen Bajáig), dombvidéket, erdős középhegységet, sík dunai szigeteket a Pilisi járás, szintén dombvidéket (Cserhát-vidéke, Gödöllői-dombság, Tápiósáp vidéke) és sík területeket (Cserhátalja) a Váci járás.[183]

Legnépesebb a Kecskeméti járás, amelyben 1783-ban a lélekösszeírások által regisztrált nem nemes népesség kb. 36%-a élt, a másik három járás népessége nagyjából egyenletesen oszlott el. Komolyabb különbségek voltak viszont az egyes járások területére jutó települések számában és méretében.

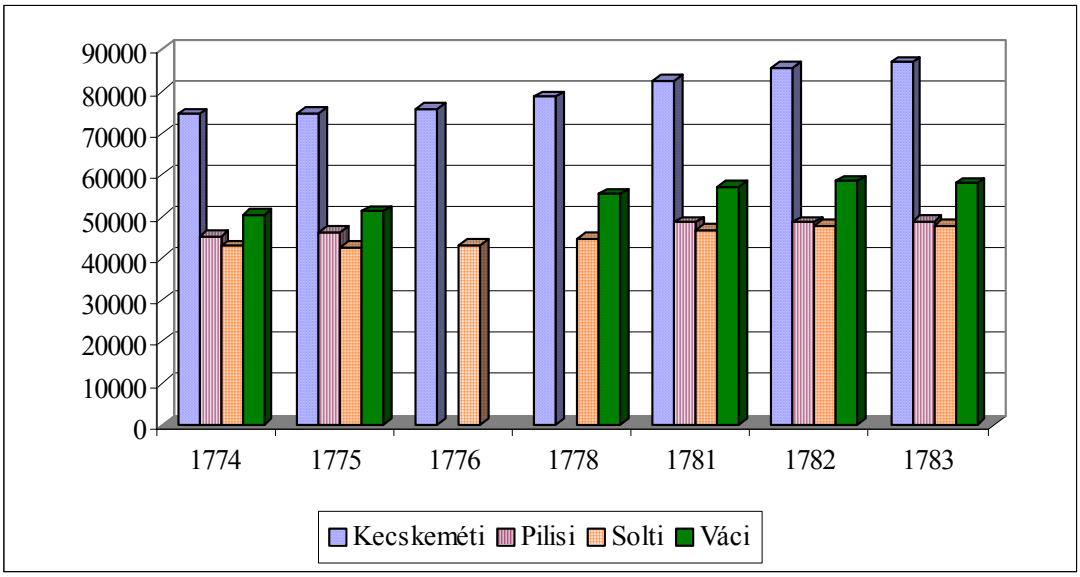

V.1. ábra. Népességszám járásonként, 1774–1783

[181] Például a cserháti község, Csővár lakosai a szomszédos, de már Nógrádhoz tartozó Pencen birtokolnak szőlőket (Wellmann 1967. 121.).

[182] Thirring 1938. 117–119. után számolva, valamint Faragó 2001. 60.

[183] A Pilisi járás földrajzi, természeti viszonyairól lásd: Faragó 1985. és L. Gál 1988., a mai Pest megye bal parti (Váci és részben a Solti és Kecskeméti járáshoz tartozó) területeiről: Wellmann 1967.

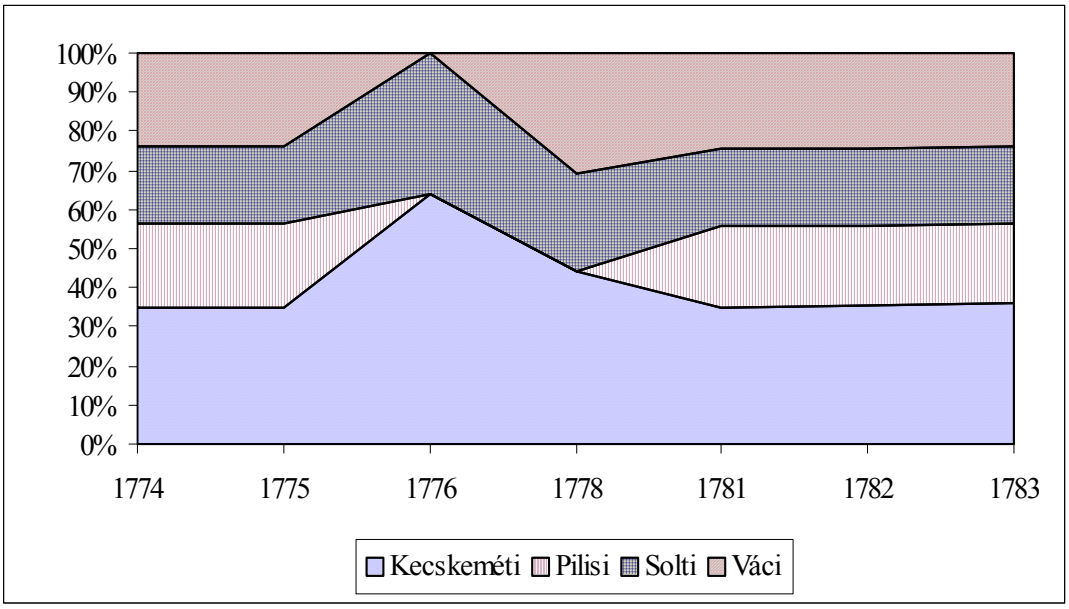

Megjegyzés: 1776-ból hiányzik a Pilisi és a Váci, 1778-ból a Pilisi járás.

V.2. ábra. A népesség megoszlása járásonként, 1774–1783

V.1. A nem nemes népesség és a települések száma Pest megyében, 1783

	Népesség	Népesség %	Települések száma	Települések (%)	fő/tel.
Kecskeméti	86930	35,9	50	25,8	1738,6
Pilisi	48923	20,2	46	23,7	1063,5
Solti	47833	19,8	35	18,0	1366,7
Váci	58174	24,1	63	32,5	923,4
megye	241860	100,0	194	100,0	1246,7

Látható, hogy a Kecskeméti járás 36%-nyi népessége a települések 26%-ban élt, ennél fogva az egy településre jutó népesség átlagos száma itt a legmagasabb. A Váci járás területére esik a legkisebb átlagos településnagyság, de országos viszonylatban ez sem tekinthető alacsonynak: lényegesen meghaladja az aprófalvas, hódoltságon kívüli Vas megye átlagát (338), és nagyobb a hódoltság peremvidékére eső nógrádi értéknél (559) is (Beluszky 1999. 112–113.). A különbség fakadhat a nagyobb méretű pusztulást követő újratelepülés sajátosságaiból, de még inkább abból, hogy a járás mint közigazgatási egység különböző tájegységeket egyesít, és így kevésbé alkalmas kerete az összehasonlításnak. Ha a Váci járásból kiemeljük a Cserhát vidékét, akkor az átlagos településméret 1217 fő lesz, de Vác mezővárost leszámítva csak 657, a Gödöllői dombságon 825,[184] a Pilis-Visegrádi hegység területén 686 fő, ezek az értékek már jobban összemérhetők a nógrádival. Általában

[184] A tájegységekre vonatkozóan lásd: Wellmann 1967; Faragó 1985.

elmondhatjuk, hogy a megye átlagos településmérete országos viszonylatban nagy volt, ami részben a földrajzi viszonyokkal (alföldi területek túlsúlya), részben a török hódoltság hatásával magyarázható.

Az átlagos településméret mellett vizsgálhatjuk a különböző méretű települések járásonkénti eloszlását is, amely megerősíti eddigi megfigyeléseinket:

V.2. Települések járásonkénti eloszlása népességszám szerint, 1783

	–100,0	101–500	501–1000	1001–3000	3001–	Össz.
Kecskeméti	1	11	15	19	4	50
Pilisi	0	13	15	16	2	46
Solti	2	6	4	20	3	35
Váci	3	13	32	14	1	63
megye	6	43	66	69	10	194
				%		
Kecskeméti	2,0	22,0	30,0	38,0	8,0	100,0
Pilisi	0,0	28,3	32,6	34,8	4,3	100,0
Solti	5,7	17,1	11,4	57,1	8,6	100,0
Váci	4,8	20,6	50,8	22,2	1,6	100,0
megye	3,1	22,2	34,0	35,6	5,2	100,0

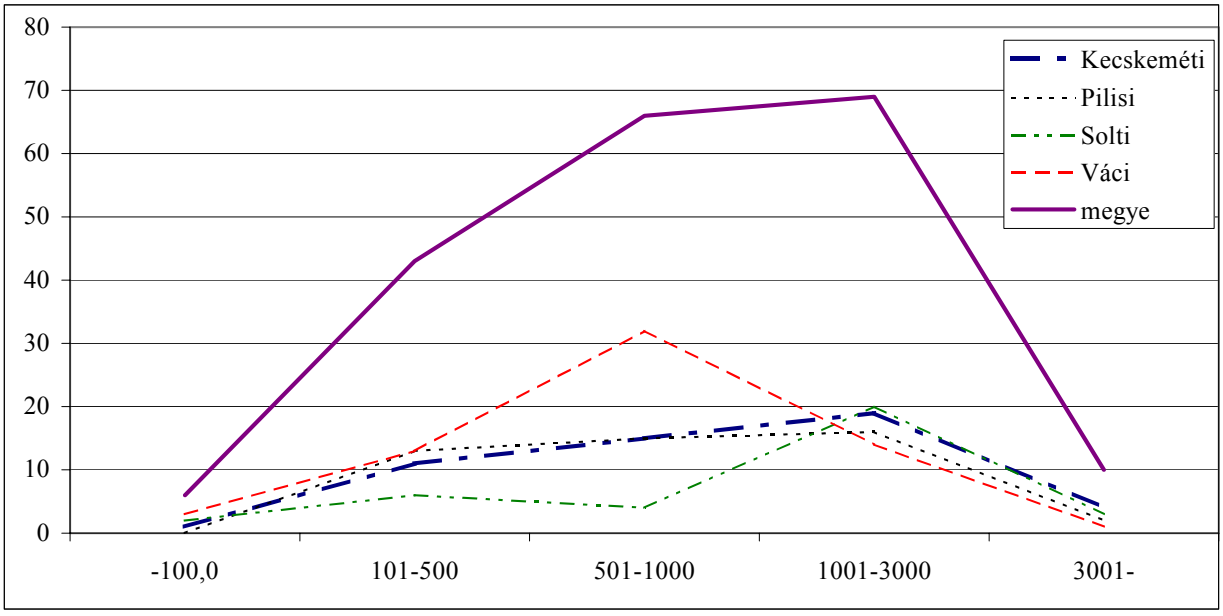

V.3. ábra. Települések járásonkénti eloszlása népességszám szerint, 1783

Látható, hogy a megye települései közül az 1000–3000 fő népességű települések vannak többségben, ezt a képet tükrözi a Kecskeméti és a Pilisi járás, ahol a megoszlás mindamellett kiegyensúlyozottabb, mint a Solti járásban, ahol a települések zöme 1000 főn felüli, míg a Váci járás eltérő képet mutat: itt az 500 és 1000 fő közötti települések dominálnak.

A lélekösszeírások kérdőívein – a Józsefi népszámláláshoz hasonlóan – jelölték a települések jogállását, így a járások népességét, illetve átlagos településméretét eszerint is vizsgálhatjuk:

V.3. Pest megye és járásai népességének megoszlása és átlagos településmérete településtípusok szerint, 1783

	Kecskeméti	Pilisi	Solti	Váci	Megye
Települések	50	46	35	63	194
fő/település	1738,6	1063,5	1366,7	923,4	1246,7
Oppidum	5	5	6	3	19
Népesség	43310	14232	17371	12399	87312
Népesség (%)	49,8	29,1	36,3	21,3	36,1
fő/oppidum	8662,0	2846,0	2895,0	4133,0	4595,0
Possessio	37	41	27	56	161
Népesség	42481	34691	30298	45374	152844
Népesség (%)	48,7	70,9	63,3	78,0	63,2
Fő/possessio	1148,0	846,0	1122,0	810,0	949,0
Praedium	8	-	2	4	14
Népesség	1139	-	164	401	1704
Népesség (%)	1,3	-	0,3	0,7	0,7
fő/praedium	163,0	-	82,0	100,0	121,7

Az adatok megmutatják, hogy – a települések számát leszámítva – minden téren a Kecskeméti járás áll az élen: összesen és minden településtípusban is itt találhatók a legnépesebb települések, összesen és a mezővárosok és puszták kategóriájában itt a legnagyobb a népességszám. Átlagos településméretben a Kecskeméti járást a Solti és a Pilisi követi, a rangsort a váci járás zárja. Ezt a sorrendet találjuk a községeknél is, míg a mezővárosok esetében a Kecskeméti járás kiemelkedő értéke elsősorban a „három városnak", Kecskemétnek, Ceglédnek és Nagykőrösnek köszönhető, amelyek közül Kecskemét a Józsefi összeírás szerint az ország negyedik legnagyobb városa volt, de Nagykőrös is az első húszba tartozott (Thirring 1938. 111–116.; Bácskai 2002. 90.), a Váci járást pedig maga Vác városa húzta fel a második helyre, míg a Pilisi és Solti járás mezővárosai kisebbek voltak. Megjegyzendő, hogy a Kecskeméti járás népességének majdnem fele kiváltságos településen, mezővárosban élt, ez az arány még az utolsó helyen álló Váci járásban is meghaladta a 20%-ot. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Kecskeméti járás 37 possessiojából 28-ról tudjuk az úrbérrendezési kérdőpontokból, hogy szabadmenetelű népesség lakta, akkor megállapíthatjuk, hogy a földesúri függés a 18. század 70-es, 80-as éveiben – különösen az alföldi régióban – még mindig nem volt túl erős.

A megye mezővárosait vizsgálva látható, hogy nemcsak népességszámban van közöttük különbség.

V.4. Pest megye mezővárosai, 1774–1783

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Abony	magyar	1713	4338	81,9	14,7	0,2	3,2
Cegléd	magyar	kon	7408	36,0	63,8	0,2	0,0
Kecskemét	magyar	kon	21103	63,3	36,3	0,3	0,1
Nagykáta	magyar	1695	2522	99,6	0,0	0,0	0,4
Nagykőrös	magyar	kon	7939	0,7	98,9	0,4	0,0
Óbuda	vegyes	kon	4702	77,8	4,2	0,0	18,0
Ráckeve	vegyes	1700 körül	2800	47,3	45,2	7,5	0,0
Szentendre	vegyes	kon	3878	54,2	0,1	45,7	0,0
Visegrád	német	17.sz. vége	815	98,5	0,0	0,0	1,5
Zsámbék	német	kon	2037	90,4	0,7	0,0	8,9
Dunavecse	magyar	kon	3103	0,6	99,2	0,1	0,0
Hajós	német	1720 előtt	637	100,0	0,0	0,0	0,0
Kalocsa	magyar	kon	4171	99,6	0,0	0,2	0,2
Kiskőrös	szlovák	1718	2987	1,6	97,6	0,5	0,3
Pataj (Dunapataj)	magyar	kon	3728	9,5	90,3	0,2	0,0
Solt	magyar	kon	2745	0,0	99,7	0,3	0,0
Aszód	vegyes	1689	1515	23,6	71,9	0,0	4,2
Gödöllő	magyar	kon	1824	43,7	55,9	0,4	0,0
Vác	vegyes	kon	9060	93,7	5,9	0,4	0,0

Forrás: Szaszkóné 1988; Galgóczy 1877b; Makkai 1958; Petróci 1965; Wellmann 1967; Faragó 1985; L. Gál 1988. Népességszám: 1783. Vallási megoszlás: 1770-es évek (Conscriptio Animarum), kon = kontinuus.

A Kecskeméti járás mezővárosai közé tartoznak a hagyományos nagy alföldi mezővárosok: Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, amelyek kiterjedt határral rendelkeztek, továbbra is a külterjes állattenyésztés centrumainak számítottak, népességük jelentős részben a török kort átvészelt református magyarokból állt (különösen Nagykőrösön). Közülük is kiemelkedett népességszámát és gazdasági szerepét tekintve Kecskemét, amely elsősorban az élőállat-kereskedelem központja volt, és ily módon a régión túlnyúló piacközponti funkciót töltött be (Bácskai – Nagy 1983. 301.). Mellettük az alföldi nagynépességű agrártelepülések jellegzetes példája lehet Abony és Nagykáta, amelyek a 18. század elején települtek újjá elsősorban magyar, de túlnyomórészt római katolikus népességgel. Míg a „három város" mérete és kereskedelmi, piacközponti szerepe miatt városias funkciójú településnek tekinthető, az utóbbiak inkább nagyra nőtt falvak voltak.[185]

A Pilisi járás mezővárosai között találhatók nagy múltú, városias jellegű települések (Óbuda, Szentendre), amelyek gazdálkodásában mégis jelentős szerepet játszik a mezőgazdaság (szőlőművelés), uradalmi központ: Ráckeve, amely kiterjedt legelőkkel rendelkezik, Zsámbék, valamint a már említett Óbuda, és a „faluméretű", de németekkel újjátelepített Visegrád. Ezek a települések a betelepítéseknek köszönhetően etnikailag

[185] Pest megye alföldi területeinek települései közül még 1828-ban is csak Kecskemét, Nagykőrös, Kalocsa, Cegléd (Gyimesi Sándor besorolása szerint, amely a népességszám, ipar és kereskedelmi szerepkör fejlettsége, az igazgatási, oktatási intézmények megléte alapján készült), illetve Kecskemét (Bácskai Vera – Nagy Lajos értékelése szerint, amely a piacközponti szerepkör alapján készült) kapott városi minősítést (Beluszky 2001. 179–181.). A megye egész területét figyelembe véve Buda és Pest mellett még Vácot tekintette városnak mindkét elemzés (Beluszky 1999. 110).

sokszínűek (Óbudán német, magyar és zsidó; Szentendrén szerb és magyar; Ráckevén szerb, magyar és német, Zsámbékon német és kisebbségben magyar, Visegrádon német népesség élt), és jelentős részben római katolikus vallásúak (jelentős református közösség csak Ráckevén található, ugyanakkor Szentendrén és Ráckevén jelentős a görögkeleti és Óbudán az izraelita felekezetű lakosság részaránya).

A Solti járás mezővárosai közül kiemelkedik mind népességszámát tekintve, mind egyházi igazgatási központ jellegénél fogva a tisztán római katolikus és magyar Kalocsa, a többi település elsősorban mérete miatt és/vagy a betelepítése során szerezhette kiváltságos pozícióját, egyébként agrárjellegű, falusias települések. Van közöttük református magyar (Dunavecse, Dunapataj, Solt), evangélikus szlovák (Kiskőrös) és katolikus német (a Visegrádhoz hasonlóan relatíve kis népességű, nem tipikusan alföldi „óriásfalu" méretű Hajós) köz-ség.

A Váci járásban található a valódi városias jellegű és méretű püspöki székhely, Vác és két uradalmi központ, Gödöllő és Aszód. Népességük etnikailag kevert (magyar, német, szlovák), felekezetileg Vác viszonylag homogén, a reformátusokat itt külön városrészbe költöztették („Kisvác").

Mindezek alapján a megye mezővárosait vizsgálva a mezővárosi rangnak öt kritériumát sorolhatjuk fel: megfigyelhetünk gazdasági szerepüknél, illetve elsősorban egyházi igazgatási központ mivoltuknál fogva és méretük, hierarchizált társadalmuk miatt városnak tekinthető településeket (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Kalocsa, Vác); nagy múltra visszatekintő, kisvárosias jellegű településeket (Óbuda, Szentendre, Vác), uradalmi központokat (Ráckeve, Óbuda, Zsámbék, Visegrád, Aszód, Gödöllő), tipikus alföldi „óriásfalvakat" (Abony, Dunavecse, Dunapataj, Kiskőrös, Solt) és nyilvánvalóan a telepítés következtében kiváltságos helyzetbe került falvakat (Visegrád, Hajós). Látszik az is, hogy a kritériumok közül esetenként több is közre játszhatott a mezővárosi státus elnyerésében.

A megye közigazgatási egységeinek – járásainak és községeinek – mégoly felületes, itt a településhálózat sűrűségére és a településméretre összpontosító vizsgálata is rámutat egy igen fontos szempontra: a megyén belül egyrészről a Kecskeméti és a Solti, másrészről a Pilisi és különösen a Váci járás között választóvonal húzódik, amely elsősorban az alföldi és dombvidéki területek különbségével magyarázható. Az Alföld sajátos földrajzi egység, amelynek egyedi gazdasági és társadalmi jellemzői voltak. Ennek meghatározó elemei a nagy kiterjedésű, fában szegény síkság, a viszonylag kevés csapadék, a földművelésre kevésbé alkalmas, homokos, néhol szikes talaj, az eredetileg is meglévő, de a hódoltság következtében meghatározó jellemvonássá vált alacsony népsűrűség, ritka településhálózat és nagy településméret. Mindez a 18. századi betelepülések során sem változott meg alapvetően, a régi, egyébként is gyér településhálózat nem állt helyre (Beluszky 1999. 88–89.), a legkifizetődőbb gazdasági tevékenység a 19. század közepéig a külterjes állattenyésztés maradt. A sajátos viszonyoknak társadalmi vetülete is volt: az alföldi népesség jelentős része jogilag kedvezőbb helyzetű, lazább földesúri függésben élő mezővárosi polgár volt. A sajátos

alföldi viszonyok leírhatók az elmaradottság, a perifériikus helyzet vagy a „frontier," a határvidék kategóriáival (Beluszky 1999). Szempontunkból az látszik érdekesnek, hogy az alföldi területeket magukban foglaló járások képe az első pillantásra is markánsan különbözik a megye dombvidéki területeitől, ami egy sajátos demográfiai képlet meglétét sejteti.[186]

Bár a népességszám a megbízható regisztrációjúnak tekintett 121 települést vizsgálva egyetlen más változóval sem mutatott értékelhető erősségű (0,2-nél nagyobb) korrelációt, mégis fontos lehet, hogy az átlagos településméret mellett más, a rendelkezésre álló tér nagyságával összefüggő változók járásonkénti értékei alátámasztják-e eddigi megfigyeléseinket. A rendelkezésre álló teret az egy főre jutó termőterület nagyságával mértük (kat. holdban, határterület erdő nélkül, TERMTER mutató)[187]:

V.5. Az egy főre eső termőterület nagyságával összefüggő változók értéke járásonként, 1774–1783

	TERMTER-el való korreláció		Kecskeméti	Pilisi	Solti	Váci	Megye
	r	p					
TERMTER	1,0000	0,000	10,8	2,8	7,5	5,5	6,6
BEVÁND	0,7943	0,000	35,6	13,9	9,5	14,8	18,5
ELVÁND	0,6472	0,000	24,9	11,9	17,8	24,1	19,7
IDVANAR	0,6219	0,000	20,0	7,6	4,1	9,8	10,4
HAZAK	0,4224	0,000	1,4	1,2	1,3	1,3	1,3
HAZASNO	0,3442	0,000	74,7	71,9	72,0	71,1	72,4
ILLEG	0,2215	0,015	0,5	0,7	0,6	0,9	0,7
NOVEKED	0,5733	0,000	31,1	10,1	11,1	12,8	16,3
SZOLGAK	0,4213	0,000	14,8	7,1	5,6	9,8	9,3
LEGELO	0,3725	0,000	41,0	17,8	30,5	22,5	28,0
SZANTO	-0,2104	0,022	36,3	38,9	24,6	44,2	36,0
KERT	0,3198	0,000	2,8	1,8	8,1	1,1	3,4
ERDO	-0,2679	0,003	2,3	25,7	8,1	18,1	13,6

A rendelkezésre álló termőterület nagysága szorosan összefügg a vándorlás mutatóival, az 1774 és 1783 közötti népességnövekedés mértékével, de ugyanígy a szolgák arányával és az egy házra jutó háztartások számával. A nagy termőterület ugyanakkor a legelők (főleg a Kecskeméti járásban) nagy részarányát jelenti a határban és természetszerűen az erdők csekély részesedésével jár. Az adatok elsősorban a Kecskeméti járás településeinek elkülönülését mutatják, főleg a bevándorlás, az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás intenzitását, a népességnövekedés mértékét, a szolgák arányát, a legelőterületek kiterjedtségét és az erdők csekély részarányát tekintve. Mindezekben a Pilisi járás tekinthető leginkább a Kecskeméti ellentétének, érdekes, hogy a másik síkvidéki járás, a Solti nem

[186] Hasonló következtetésre jut pl. Melegh Attila Kiskunhalas népesedéstörténetét vizsgálva (Melegh 2000b).

[187] A mutatók jelentése a *III.2*. táblázatban. A lélekösszeírásokból számolt járási és megyei szintű értékeket a teljes anyagból számoltuk (N=194).

különül el élesen a Váci járástól, leszámítva a határterület megoszlását jelző mutatókat, amelyek a domborzati és növénytakaróbeli különbségeket tükrözik.[188]

Táblázatunk alapján fölsejlik az Alföld különössége, gazdálkodásbeli, demográfiai sajátosságai, de ez a különösség nem annyira a Duna völgyét, mint inkább a „klasszikus" Alföldet, a Duna-Tisza-közi homokhátság jelentős részét magában foglaló Kecskeméti járás településeit jellemzi. A mutatók egy részénél erős regionális különbségek mutatkoznak, emiatt szükségesnek látszik a megye településeit finomabb földrajzi, gazdasági, esetleg etnokulturális egységekre bontani, amelyek megfelelőbb keretei lehetnek a demográfiai jelenségek elemzésének, mint a mesterséges és szempontunkból nem igazán releváns közigazgatási egységek.

b) A megye földrajzi és etnokulturális régiói

Az ötvenes-hatvanas évektől a gazdaság- és társadalomtörténet-írásban nagy hatású francia Annales-iskola egyik alapvető műfaja a regionális monográfia volt, ahol az elemzés kerete a kistáj, amelyben a francia földrajzi iskola (Vidal de la Blache) felfogása szerint ember és földrajzi környezet kölcsönhatása, a földrajzi környezetnek az emberi létfenntartást meghatározó jellege, másrészről pedig az emberi tevékenység tájformáló hatása jól felismerhető, elemezhető (Benda 2002. 5.). A gazdasági, társadalmi és demográfiai változásokat ebben a keretben próbálták nyomon követni, ily módon a kialakuló francia történeti demográfia is – településszintű vizsgálatok mellett – a regionális monográfiákban kapott polgárjogot, sőt vált az egyik alapvető dimenzióvá, kiindulóponttá. A régió, az ökológiai kistáj éghajlati, domborzati, vízrajzi viszonyai, növénytakarója, nagyobb térbeli egységeken belüli elhelyezkedése, piaci lehetőségei megszabják az ott élők gazdasági tevékenységét, akik a különféle külső hatásoknak (gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák, természeti csapások, járványok, háborúk) nagyjából hasonló mértékben vannak kitéve. A hagyományos társadalmakban elsősorban a kistáj a színtere az emberi kommunikációnak, az emberek és a gazdasági, kulturális javak, információk mozgásának. Így alapvető demográfiai jelenségek (halandóság, nupcialitás, migráció, de talán velük összefüggésben a termékenység is) elsősorban a kistáji keretek között értelmezhetők, elemezhetők és összehasonlíthatók.

A történeti Magyarország esetében is nyilvánvaló, hogy igen jelentős térszervező szerepet töltöttek be az ökológiai kistájak mint gazdasági, kulturális egységek (Kövér 2001. 54.), bár történeti irodalmunkban – a néprajz- és földrajztudománnyal szemben – a kistáji, regionális monográfia műfaja nem terjedt el (Benda 2002. 5.). A történeti régió fogalmát Faragó Tamás a nyolcvanas években próbálta tisztázni (Faragó 1999a), majd az ennek nyomán kialakított pilisi járásbeli régiókból vett minta (8 etnokulturális, társadalmi, gazdasági

[188] Mindebben szerepet játszhat a Váci járás földrajzi heterogenitása is: a járás területén a dombvidék túlsúlya jellemző, de vannak sík területei is.

téren különböző település) alapján elemezte a 18. század második felének paraszti háztartástípusait (Faragó 1985). Nézete szerint a történeti táj a legkisebb komplex rendszerként értelmezhető téregység, amely néhány vagy legfeljebb néhány tucat települést ölel fel, és a történeti demográfiai elemzés alapszintjét jelentheti (Faragó 1999a 29.). Az így felfogott régió vagy kistáj egy ökológiai-geográfiai egység, a gazdasági kapcsolatok, csere, munkamegosztás, valamint a kommunikáció, a térbeli mozgás, a migráció, a házasodás közös tere, ahol lényegében azonos értékek, normák, viselkedésformák uralkodnak.

Világos azonban az is, hogy a történeti táj mint komplex rendszer különböző alrendszerei nem fedik pontosan egymást. A természeti környezet többé-kevésbé korlátok közé szorítja ugyan a gazdálkodás formáit, de ritkán jelent tökéletes meghatározottságot: egy-egy jól körülhatárolható tájegység településeinek lakói is folytathatnak lényegében azonos természeti viszonyok között különböző gazdasági tevékenységet, és gazdasági kapcsolataik is túlnyúlhatnak egy-egy tájegység határain. Nemcsak egy-egy kistáj lehet etnikai és felekezeti téren igen sokrétű, és így különösen peremterületeinek kapcsolatai (pl.: házassági kapcsolatai) nyúlhatnak át más kistájak azonos etnikai-felekezeti vagy migrációs kiindulási területei, közösségei felé, hanem egy-egy községet sem lehet egy-egy történeti tájon belül homogén egységként kezelni. Egy-egy településen belül a felekezeti különbségek mély társadalmi különbségeket is jelenthetnek egyben, különböző értékekkel, normákkal, viselkedésmódokkal (pl.: Kiskunhalason – Melegh 2000b), az etnikai különbségek is okozhatnak csak igen lassan oldódó választóvonalakat egy-egy helyi közösségen belül (pl.: Zsámbékon németek és magyarok között – Husz 2000, 2002).[189] A különböző demográfiai jelenségekkel kapcsolatban is – amelyek itt a középpontban állnak – elmondhatjuk, hogy az eddigi kutatások alapján némelyik (pl. a termékenység, különösen a születéskorlátozás korai megjelenése) valóban köthető egyes történeti tájak sajátos természeti, gazdasági, kulturális-mentalitásbeli sajátosságaihoz (Andorka 1991a 38.), mások viszont (pl. a házasodási szokások, együttélési formák), ha nem is kizárólag, de inkább etnokulturális meghatározottságúaknak tűnnek (Faragó 1985. 95.).

Hogyan hidalhatjuk át az elemzés során ezeket a nehézségeket? A mikrotörténet által felvetett problémákat ezen az elemzési szinten nem tudjuk kezelni, vizsgálódásaink alapegysége a község lesz, úgy, ahogyan ezt a felhasznált források (elsősorban a lélekösszeírások, másodsorban a Józsefi népszámlálás és a kataszteri összeírás) lehetővé teszik. A községek felekezeti megoszlásáról és az egyes felekezeti csoportok egyházközségi beosztásáról a lélekösszeírások elég pontos információt adnak, hozzávetőlegesen ismerjük, bár számszerűsíteni nem tudjuk a népesség etnikai megoszlását is. A vizsgált községek jó része felekezetileg, etnikailag viszonylag jól láthatóan sokszínű, valószínűleg ez a helyzet társadalmi téren is. Ennek ellenére – Benda Gyulát követve (Benda 2002. 10.) – ezeket a

[189] Arról nem is beszélve, hogy a mikrotörténet perspektívájából egy-egy etnikailag, felekezetileg homogén lokális közösség tagjai sincsenek teljesen azonos pozícióban, nincsenek mindenki által osztott vagy ismert értékek, normák, egy-egy távolról homogénnek tetsző közösség tagjai azonos helyzetekben különbözőképpen reagálhatnak, illetve azonos reakcióik mögött különféle okok állhatnak (minderről lásd pl. Revel 2000; Rosental 2000; Benda 2002. 10.).

sokrétű lokális társadalmakat mégis közösségeknek tételezzük fel, éppen a társadalmi kapcsolatok sajátos, az adott helyhez köthető rendszere miatt. Az elemzésnek ebben a szakaszában községi szintű különbségeket próbálunk megragadni, hogy a későbbi településszintű vizsgálat feltételéül szolgáló mintavétel minél megalapozottabb legyen.

A községekből először természeti környezetük alapján készítettünk tájegységeket, a Pilisi járás esetében Faragó Tamás beosztását (Faragó 1985), a Váci és a Kecskeméti járásnak a mai Pest megyéhez tartozó településeinél Wellmann Imréét követve (Wellmann 1967). A Solti és a Kecskeméti járásnak a mai megyehatárokon kívülre eső részét nem volt nehéz részekre bontani a természeti adottságok szerint (Dunavölgy és Duna-Tisza-közi homokhátság). Az így létrehozott kisebb régiók elemzési keretül szolgálhatnak néhány demográfiai jelenség (pl. a halandóság) vizsgálatához, ugyanakkor tetszés szerint összevonhatók nagyobb tájegységekké (dombvidék, alföld), vagy kisebb etnokulturális egységekké bonthatók. A második fázisban a földrajzi tájegységeket, amelyek felekezeti és etnikai téren, de a különböző demográfiai mutatókat tekintve is, meglehetősen sokszínűnek tűntek, a feltételezhető felekezeti és etnikai kapcsolatok mentén bontottuk további alrégiókra. Ennek során egy-egy tájegység azonos etnikumú és felekezetű települései képeztek egy-egy szűkebb csoportot, ügyelve arra is, hogy a minden bizonnyal valódi kapcsolatokat (pl. házasodás) jelentő fontosabb (egy-egy településen jelentősebb részarányt képviselő felekezeti csoport) egyházközségi határait ne keresztezzék az így létrehozott alrégiók határai. Így viszont ezek az alrégiók néhol átlépték egy-egy geográfiai tájegység határait, de ezt természetesnek tartjuk, a közösségek közötti kapcsolatokat nem lehet mechanikusan tájegységek szerint elhatárolni. Így például Tápióság római katolikus község a Gödöllői dombvidék délkeleti peremén fekszik, de mivel a szomszédos Tápiómente területén fekvő Tápióbicske filiája volt, ezért ebben a beosztásban a Tápiómente síksági falvaival került egy csoportba. Ugyanígy a cserhátalji Hévízgyörk mindhárom etnikai-felekezeti csoportja a szomszédos Gödöllői dombvidékhez tartozó településekhez kötődött: a katolikus magyarok Bag, az evangélikus szlovákok Aszód, a református magyarok Gödöllő filiájának számítottak.

A következőkben először a megye földrajzi régióit vesszük sorra, bemutatva a legfőbb etnikai, felekezeti, gazdasági jellemzőiket, majd ezeknek a régióknak a felbontását kisebb etnokulturális tájegységekre.[190]

[190] Vastag betűvel jelöltük azokat a településeket, amelyek a forráskritikai vizsgálatok során megfelelőnek bizonyultak.

1. Szentendrei-sziget

	Nemzetiség	Település	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Monostor (Szigetmonostor)	magyar	kon	538	6,4	4,0	26,3	73,7	0,0	0,0
Pócsmegyer	magyar	kon	583	21,8	2,8	10,7	89,3	0,0	0,0
Tótfalu	magyar	kon	1150	13,9	3,6	15,8	84,2	0,0	0,0
			2271	14,0	3,4	17,6	82,4	0,0	0,0

A három települést javarészt a hódoltságot túlélő református magyar népesség lakta, közülük azonban csak Szigetmonostor esetében volt elfogadható a Conscriptio Animarum. Jellemző a viszonylag kis településméret (csak Tótfalu haladja meg a Pilisi járás átlagát) és a határ viszonylagos szűkössége (megyei átlag 4,9 kat. h./fő a kiválasztott 121 településen). A falvak határa egyenlően oszlik meg a szántó- és a legelőterület között, csak Tótfalun kap nagyobb szerepet a szőlő és az erdőterület. Gazdálkodásuk földművelő és állattartó vegyesgazdálkodás.[191] A nemesek részaránya megfelel a megyei átlagnak (2,2%, N=191), a felnőtt nem nemes férfilakosság 37,3%-a paraszt vagy polgár a Józsefi népszámlálás besorolása szerint (megyei átlag: 32,8%, N=191).[192]

2. Dunapart

	Nemzetiség	Település	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Békásmegyer	német	1730 körül	676	-11,1	1,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Bogdány (Dunabogdány)	német	kon	1545	-2,0	1,2	91,5	7,7	0,0	0,8
Óbuda	vegyes	kon	4702	18,8	0,8	77,8	4,2	0,0	18,0
Promontorium (Budafok)	német	1737 körül	883	-3,3	1,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Szentendre	vegyes	kon	3878	-3,6	1,1	54,2	0,1	45,7	0,0
Tétény	német	17.sz. vége	796	-1,8	3,0	84,0	0,0	0,0	16,0
Visegrád	német	17.sz. vége	815	-8,7	1,5	98,5	0,0	0,0	1,5
			13295	-1,7	1,6	86,6	1,7	6,5	5,2

Bár Óbudán és Bogdányban élt református magyar népesség, a régió lakosságának zömét betelepültek, római katolikus németek, illetve Szentendrén ortodox szerbek, Óbudán és Tétényben zsidók alkotják. Óbuda és Tétény összeírását ítéljük hiányosnak. A településméret nagy (1899 fő/község), de egyenetlen, nagy mezővárosok és átlagos méretű falvak tartoznak ide. A határ mindenhol szűk, a települések közül kiválik Visegrád (75% erdő –

[191] Gazdálkodás a kataszteri összeírás adatai alapján (Szaszkóné 1988), a községenkénti adatokat lásd: Függelék IV.

[192] A II. József-féle népszámlálás társadalmi kategóriáiból két mutatót számoltunk (forrás: Dányi–Dávid 1960. 118–123.): a nemesek arányát, amely országos összehasonlításban meglehetősen alacsony, zömük néhány településre koncentrálódik, illetve a felnőtt (nem nemes férfiak száma mínusz sarjadék és örökösök), nem nemes férfinépességen belül a parasztok (legalább negyedtelkes jobbágyok az összeírási utasítás szerint) és polgárok (itt javarészt mezővárosi parasztpolgárok) együttes arányát, amely mutatója lehet a stabil, úrbéri keretek között élő népesség arányának. A községenkénti adatokat lásd: Függelék IV.

erdőgazdálkodás dominanciája) és Budafok (80% szőlő). A szőlőművelésnek, bortermelésnek mindenhol nagy szerepe van, jelentős erdőrésszel rendelkezik még Szentendre és Bogdány is. Bogdány, Szentendre és Tétény esetében a szántók aránya felülmúlja a legelőkét, Békásmegyeren ez az arány kiegyenlített, Óbuda határában viszont kétszer akkora a legelők és rétek aránya, mint a szántóké. A gazdálkodás változatos, Buda közelsége kedvező piaci lehetőségeket biztosít, de a természeti feltételek nem túl kedvezőek (leszámítva a szőlőművelést). A nemesek aránya igen alacsony (0,5%), csakúgy, mint a parasztoké és polgároké (14%).

3. Zsámbéki medence

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Bia	vegyes	kon	1208	-11,1	3,3	23,6	74,9	0,0	1,5
Jenő (Budajenő)	német	1703	490	4,1	3,4	100,0	0,0	0,0	0,0
Páty	magyar	kon	1764	-4,6	3,1	2,9	97,1	0,0	0,0
Perbál	német	1737 után	911	-0,8	3,3	100,0	0,0	0,0	0,0
Telki	német	1703	139	-8,0	3,4	100,0	0,0	0,0	0,0
Tinnye	magyar	18.sz. eleje	891	13,4	1,9	51,3	43,6	0,0	5,0
Torbágy	német	1700 körül	827	-0,7	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Tök	magyar	kon	1141	-1,9	3,0	5,0	95,0	0,0	0,0
Zsámbék	német	kon	2037	16,3	2,3	90,4	0,7	0,0	8,9
			9408	0,7	2,9	63,7	34,6	0,0	1,7

A medence lakosságát javarészt római katolikus német telepesek (betelepedésük a 18. század elejére tehető, csak Perbál újabb telepítés), illetve református magyarok adták. A németek Zsámbék mezővárost és négy kisebb települést lakták, és megtalálhatók voltak a református többségű Bián is. Megemlíthető Zsámbéknak mint uradalmi központnak a viszonylag jelentékeny zsidó közössége is. Az átlagos településméret 1045, Zsámbék mellett a két református magyar község, Páty és Tök emelkedik ki méreteit illetően, míg Jenő és Telki szokatlanul kis települések. A határ kiterjedése nem túl nagy, a megyei átlag alatti, nagy részét (54%) szántók teszik ki, de jelentékeny a legelők, rétek aránya, mindenhol találunk szőlőt, Tök és Zsámbék kivételével a határból nagy részt foglalnak el az erdők. A gazdálkodásban a földművelés dominál, de ezt kiegészíti az állattenyésztés (különösen Bián, Pátyon, Tökön). A parasztok és polgárok aránya átlagos (31,5%), különösen Pátyon és Tökön kiugró (40% fölött). A nemesek aránya alacsony (1,4%), de Tinnyén és Bián meghaladja az 5%-ot.

4. Dél-nyugat

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Budaörs	német	1711 után	1350	0,2	1,6	100,0	0,0	0,0	0,0
Törökbálint	német	1700 körül	1127	-5,5	2,3	100,0	0,0	0,0	0,0
			2477	-2,7	1,9	100,0	0,0	0,0	0,0

Budától dél-nyugatra két nagyméretű, római katolikus német telepesfalu fekszik, amelyek lélekösszeírása jónak mondható. A települések határa szűk, legnagyobb hányada szántó, de Budaörsön ezt ugyanakkora legelő, rét és szőlő egészíti ki, míg Törökbálinton az erdőrész közelíti meg a szántó arányát. A társadalmi viszonyok a Budától északra fekvő, dunaparti településekéhez hasonlítanak (nemesek: 0,5%; parasztok, polgárok: 14,9%).

5. Csepel-sziget

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II.József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Becse (Szigetbecse)	német	1706	349	0,8	5,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Csepel	német	18. sz. eleje	404	-13,4	8,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Csép (Szigetcsép)	vegyes	17. sz. vége	484	8,1	5,4	58,2	0,0	41,8	0,0
Lóré (Lórév)	szerb	1706	361	11,4	3,6	5,1	0,0	94,9	0,0
Makád	magyar	kon	633	-5,8	4,8	4,9	95,1	0,0	0,0
Ráckeve	vegyes	1700 körül	2800	1,6	1,9	47,3	45,2	7,5	0,0
Szigetszent-márton	német		321	-1,1	4,8	100,0	0,0	0,0	0,0
Szigetszent-miklós	magyar	1690	1210	2,9	5,1	0,0	100,0	0,0	0,0
Szigetújfalu	német	18.sz. eleje	427	7,2	3,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Tököl	horvát	1690	1539	-2,1	3,5	100,0	0,0	0,0	0,0
			8528	1,0	4,6	61,6	24,0	14,4	0,0

A Duna másik nagy szigetén megtalálható a valószínűleg jórészt kontinuus református magyar lakosság (Szigetszentmiklós, Makád és részben Ráckeve), valamint a 17. század végén, 18. század elején betelepült katolikus német (néhány kisebb méretű települést laktak, mint Becsét, Csepelt, Szigetszentmártont és Szigetújfalut, Ráckevén magyar és szerb, Szigetcsépen szerb népességgel éltek együtt), és délszláv (római katolikus horvátok Tökölön, ortodox szerbek Lórén, Ráckevén, Szigetcsépen) népesség. A felekezetileg és etnikailag homogén települések mellett tehát érdekes együttesek is előfordulnak itt, különösen a három nemzetiségű és vallású Ráckevén. Ráckeve méretét és mezővárosi státusát tekintve is kiemelkedik, egyébként a sziget települései (Tökölt és Szigetszentmiklóst leszámítva) jóval kisebbek a megye átlagánál. Vizsgálataink szerint a Conscriptio Animarum igen megbízhatónak bizonyult ezen a területen. A települések határa kiterjedtebb, eléri a megye átlagát, a termőterületen belül a szántók és legelők, rétek aránya kiegyenlített, földművelő, állattartó vegyesgazdálkodásra utal, kivéve Ráckevét, ahol egyértelmű az állattartás fölénye. Kisebb szerepe van az erdőnek, ugyanakkor Becsén a határ 20%-a kert. A nemesek aránya jelentéktelen (0,7%), a megyei átlagot csak Ráckevén és Csepelen éri el. A parasztok és polgárok aránya viszont átlagos (36,1%), különösen Ráckevén, Makádon, Szigetszentmiklóson magas (40% feletti).

6. Budai-hg. – Óbuda-környék

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Borosjenő v. Weindorf (Pilisb.jenő)	német	1695 körül	465	10,5	2,4	100,0	0,0	0,0	0,0
Budakeszi	német	17. sz. vége	1633	11,3	1,8	100,0	0,0	0,0	0,0
Csobánka	vegyes	18. sz. eleje	1064	6,4	2,2	39,5	0,0	60,5	0,0
Hidegkút (Pest-hidegkút)	német	17.sz vége	815	-7,5	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Kalász (Budakalász)	szerb	kon	652	-	3,4	0,0	0,0	100,0	0,0
Kovácsi (Nagykovácsi)	német	17. sz. vége	945	19,0	2,5	100,0	0,0	0,0	0,0
Pomáz	vegyes	kon	2009	-23,1	1,9	31,7	4,7	63,6	0,0
Solymár	német	17.sz. vége	883	-14,6	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Üröm	német	18. sz. közepe	365	11,0	2,5	100,0	0,0	0,0	0,0
			8831	1,6	2,3	74,6	0,5	24,9	0,0

A Budai-hegység és az Óbuda-környéki völgyek lakossága egyrészt a felszabadító háborúk után betelepített római katolikus németekből (kivétel a későbbi telepítésű Üröm), illetve ortodox szerbekből állt, (református) magyar lakosság nagyobb számban csak Pomázon élt. A faluhatárok szűkösek, nagy részt foglalt el az erdő, mindenhol jelentékeny szőlőtermesztés folyt, a szántók mellett nagyobb legelőkkel csak Üröm, Borosjenő, Hidegkút és Budakalász rendelkezett. A lélekösszeírások minősége a települések nagyobb részén nem volt elfogadható. Nemesség csak jelentéktelen arányban élt ebben a régióban (0,1%), a parasztok, polgárok átlag alatti aránya egyáltalán nem volt jellemző Budakalászra, Solymárra és Ürömre.

7. Pilis – Visegrádi-hg.

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Csaba (Piliscsaba)	szlovák	1715	1043	-0,1	1,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Szántó (Pilisszántó)	szlovák	18. sz. eleje	699	26,0	3,0	100,0	0,0	0,0	0,0
Szentiván (Pilisszent-iván)	német	1737 után	335	13,0	1,5	97,0	0,0	0,0	3,0
Szentkereszt (Pilisszent-kereszt)	szlovák	18. sz.	396	29,8	1,6	100,0	0,0	0,0	0,0
Szentlászló (Pilisszent-lászló)	szlovák	17. sz. vége	416	-10,7	1,3	100,0	0,0	0,0	0,0
Vörösvár (Pilisvörösvár)	német	1690 körül	1224	6,7	2,1	93,5	0,0	0,0	6,5
			4113	10,8	1,9	98,4	0,0	0,0	1,6

A tájegységet szinte kizárólag római katolikus német és szlovák telepesek lakták. Szentkereszt és Szentlászló hegyek között, Szántó a Pilis lábánál, a többi település völgyben fekszik, de határuk szűk, és Vörösvár kivételével nagyobb részben erdő borította. Különösen a hegyi szlovák falvak életében játszott nagy szerepet az erdőgazdálkodás (határuk kb. 80%-a erdő), de kisebb mértékben ez jellemző a többi községre is. Szembetűnő a legelők hiánya, az erdők mellett valamennyi szántó (Vörösváron volt csak 50% fölött) és szőlő biztosította a lakosság megélhetését. A lélekösszeírások ebben a régióban sem tűnnek túlságosan megbízhatónak. A nemesek aránya itt is alacsony (0,1%), a parasztoké és polgároké átlagos (31,4%). Feltűnő Pilisszentiván 50% fölötti értéke.

8. Duna-völgy, észak

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Dunakeszi	magyar	1695	635	14,6	7,0	98,6	1,4	0,0	0,0
Palota (Rákospalota)	magyar	1690	752	20,2	6,8	36,9	63,1	0,0	0,0
Sződ	szlovák	1689	650	10,0	5,2	98,4	1,6	0,0	0,0
			2037	14,9	6,3	78,0	22,0	0,0	0,0

Pest és Vác között a Duna-menti sík területen három falu feküdt, az eddig látottakhoz képest nagyobb határral, amely teljes egészében mezőgazdasági terület volt. Az erdők hiánya mellett itt a legelők nagy aránya jellemző, a gazdálkodásban az állattartásnak volt a legnagyobb szerepe, de a szántók és (Sződön) a szőlők aránya sem volt jelentéktelen. Mindhárom község a 17. század végén települt újra, nagyobbrészt római katolikus népességgel. A Conscriptio Animarum csak Sződ esetében volt elfogadható. A nemesség aránya itt sem jelentős (0,9%), a parasztoké viszont 50% fölötti (56,3%).

9. Duna-völgy, dél

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Alsónémedi	magyar	1693	1449	-2,9	7,5	38,8	61,2	0,0	0,0
Áporka	magyar	1762	238	-68,1	33,1	48,6	48,1	0,0	3,3
Bugyi	magyar	1731	1153	14,6	6,6	19,3	79,5	0,0	1,2
Dabas	magyar	1751 körül	707	27,3	5,9	74,3	21,0	0,0	4,7
Dunavarsány			89	8,7	23,8				
Gyón	magyar	1731	919	-18,7	4,6	17,7	74,5	0,0	7,8
Haraszti (Dunaharaszti)	német	18. sz. eleje	686	1,5	4,2	100,0	0,0	0,0	0,0
Hartyán (Újhartyán)	vegyes	1772	433	-13,1	6,3	98,0	2,0	0,0	0,0
Hernád		1768 után	174	-102,3	26,6	74,6	25,4	0,0	0,0
Inárcs	magyar	1768 után	258	-1,8	15,1	96,5	3,5	0,0	0,0
Kakucs	vegyes	1770-es évek	110	368,4	26,3	86,5	13,5	0,0	0,0
Ócsa	magyar	1689	1483	-8,2	9,2	25,1	73,8	0,4	0,7
Örkény	vegyes	1784 előtt	182	-74,8	64,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Pereg	magyar	1696	872	2,2	1,8	96,7	2,1	0,0	1,2
Sári	szlovák	1696	1135	9,8	7,0	99,0	0,4	0,6	0,0
Soroksár	német	1741	2904	-8,0	1,3	99,5	0,1	0,4	0,0
Taksony	német	1710	915	0,1	13,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Tatárszent-györgy	vegyes	1767 körül	199	-2,4	36,5	89,9	10,1	0,0	0,0
Dab	magyar	kon	430	15,4	3,6	0,0	97,7	0,0	2,3
Dömsöd	magyar	kon	1950	14,6	5,0	1,2	98,3	0,4	0,0
			16286	8,1	15,1	66,6	32,2	0,1	1,1

A fenti települések a Pesttől délre elterülő, széles dunaparti, fában szegény lapályon fekszenek, amelynek betelepülése a lélekösszeírások időszakára nem (vagy éppen) fejeződött be. Ez mindenek előtt puszták (Örkény, Kakucs, Hernád, Tatárszentgyörgy) benépesítését, községgé fejlesztését jelentette, innen erednek a sokszor szokatlanul kis lélekszámok, illetve a határ tágassága (ez Pereg és Soroksár kivételével többé-kevésbé mindegyik településre jellemző), valamint az összeírások hiányosságai, bizonytalanságai. A tágas határ jelentős részét a legelők és rétek foglalják el, különösen a puszták esetében, ez Örkénynél és Hernádnál elérheti a 90%-ot is. Síkság, tágas határ, kiterjedt legelők, a gazdálkodásban az állattartás dominanciája jellemzi a régiót. Más téren nagy a változatosság, a településméretek függnek a betelepedés időpontjától, a magyarlakta és a német vagy szlovák telepes falvak között is találhatunk tipikus nagyméretű alföldi falvakat (Dömsöd, Alsónémedi, Bugyi, Ócsa, illetve Soroksár és Sári) és hagyományos kisebb méretű településeket (Dabas, Pereg Gyón, illetve Taksony). Etnikai és felekezeti téren is sokszínű a térség (magyar, szlovák, német), szinte tisztán református a mára összeépült, törökkort átvészelt két magyar falu, Dömsöd és Dab, a másik (tisztán katolikus) pólust a telepesfalvak, egyes puszták és a 17. század végén újratelepült magyar Pereg képviseli. Más helyekre felekezeti sokszínűség jellemző, ami többnyire, de nem minden esetben, megfelel az etnikai heterogenitásnak. Áporka – mint láttuk – tipikus kisnemesi faluként társadalmi téren is érdekes modellt jelent. A nemesek aránya viszonylag magas (6,5%), de ezt gyakorlatilag néhány település adja: Áporka, ahol a lakosság 71%-a nemes, Dabas és Taksony, valamint kisebb részben Bugyi, Gyón és Örkény, máshol alig élnek nemesek. A parasztok, polgárok aránya 30,5%, de e mögött is nagy ingadozások

állnak, Áporkán és Dabason ez csak 5% körül van, néhány pusztán egyáltalán nem találunk ilyen besorolású népességet (Dunavarsány, Hernád), máshol viszont arányuk a 60%-ot közelíti (Alsónémedi).

10. Dunamente

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Apostag	vegyes	kon	1380	12,6	3,1	10,7	80,5	0,0	8,9
Bátya	magyar	kon	1600	-0,7	2,3	99,4	0,0	0,0	0,8
Bogyiszló	magyar	kon	1344	-8,3	6,9	0,5	98,6	0,9	0,0
Bojár	német		95	46,5	16,0	47,3	52,7	0,0	0,0
Csanád (Érsekcsanád)	magyar	kon	1191	1,8	6,0	9,4	90,6	0,0	0,0
Császártöltés	német	1703	398	99,3	14,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Dunavecse	magyar	kon	3103	6,2	1,5	0,6	99,2	0,1	0,0
Dusnok	horvát	kon	1060	29,5	6,0	99,0	0,0	0,0	1,0
Egyháza (Dunaegyháza)	vegyes	1702	1312	22,2	0,0	0,1	99,9	0,0	0,0
Fajsz	vegyes	kon	1230	8,4	1,4	98,3	0,8	0,9	0,0
Foktő	magyar	kon	1500	-1,5	3,3	61,2	38,8	0,0	0,0
Hajós	német	1720 előtt	637	137,4	22,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Harta	német	1720	1324	10,5	8,9	1,0	98,8	0,2	0,0
Kákony			234	140,9	24,6	100,0	0,0	0,0	0,0
Kalocsa	magyar	kon	4171	42,4	6,5	99,6	0,0	0,2	0,2
Lak (Géderlak)	magyar	18.sz.eleje	414	48,9	4,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Miske	szlovák	1720 előtt	1193	10,8	5,1	99,3	0,0	0,0	0,7
Nádudvar (Nemesnádudvar)	német	1700 körül	791	32,5	7,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Ordas	magyar	kon	654	-0,9	2,5	0,0	100,0	0,0	0,0
Pandúr (Szentistván) (Bajaszentistván)	vegyes	kon	453	50,6	7,7	100,0	0,0	0,0	0,0
Pataj (Dunapataj)	magyar	kon	3728	3,6	1,1	9,5	90,3	0,2	0,0
Solt	magyar	kon	2745	-3,3	5,4	0,0	99,7	0,3	0,0
Sükösd	vegyes	kon	1595	-12,4	8,6	98,9	0,0	1,1	0,0
Szalkszentmárton	magyar	kon	1944	10,2	3,0	2,0	98,0	0,0	0,0
Szentbenedek (Dunaszent-benedek)	magyar	1695	352	52,6	9,8	30,4	69,6	0,0	0,0
Szeremle	magyar	kon	1107	0,1	3,6	1,7	97,8	0,4	0,0
Tass	magyar	kon	1137	22,5	3,3	11,5	86,2	0,7	1,6
Uszód	magyar	kon	558	60,2	9,3	13,9	86,1	0,0	0,0
			37250	29,4	7,0	49,8	49,6	0,2	0,5

A régió a dunamenti síkság Solti járáshoz tartozó elkeskenyedő részének településeit tartalmazza. Természeti adottságai lényegében megegyeznek az előző tájegységével, itt is a legelők, rétek és az állattartás kiemelkedő szerepe látszik, de jellemző ugyanakkor az erdő kissé nagyobb részaránya, valamint helyenként a szőlőművelés (Dunavecse, Harta, Nádudvar, Dunapataj, Solt) és a kertkultúra sokkal nagyobb jelentősége (Apostag, Bogyiszló, Foktő, Kalocsa, Kákony, Pandúr, Solt, Sükösd). Az egy főre jutó termőterület itt is átlag feletti, de kisebb, mint az előző régióban, vannak a népességhez mérten kifejezetten szűk határú községek is (Dunavecse, Bátya, Ordas, Fajsz, Dunapataj). A tájegység elkülönítése mellett szól az is, hogy ezen a területen található a legtöbb többé-kevésbé kontinuusnak tekinthető,

török hódoltságot átvészelő magyar település (28-ból 18, a forráskritikai vizsgálatok során ezek egy része bizonyult elfogadhatónak). A települések egy része mezőváros vagy „mezővárosi méretű" óriásfalu, ugyanakkor találhatunk itt átlagos méretű falvakat is (átlagos településméret 1330 fő, míg a Dunavölgy északabbi, Kecskeméti járáshoz tartozó részén 814 fő). A régió népességének fele protestáns (főleg református magyar, de itt található a megye egyetlen evangélikus német települése is), etnikai téren szintén elég változatos (magyar, német, délszláv, szlovák). A nemesek aránya Tass és Fajsz községek kivételével jelentéktelen (0,7%), a parasztoké átlag feletti (40,2), de ebből a sorból kilóg néhány település, ahol szinte senki sem fért bele a népszámlálásnak ebbe a kategóriájába: Dunaegyháza, Dunapataj, Harta, Fajsz.

11. Duna – Tisza-közi homokhátság

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Abony	magyar	1713	4338	1,8	2,9	81,9	14,7	0,2	3,2
Alberti	szlovák	1712	1513	-2,9	4,9	5,4	93,0	0,0	1,6
Alpár (Tiszaalpár)	magyar	1700 után	710	25,8	7,1	99,6	0,4	0,0	0,0
Cegléd	magyar	kon	7408	2,9	6,0	36,0	63,8	0,2	0,0
Irsa	vegyes	1718	1384	16,1	4,6	21,3	65,1	0,6	13,0
Izsák	magyar	kon	2215	2,1	6,3	48,7	48,3	0,6	2,4
Kecskemét	magyar	kon	21103	-1,9	2,7	63,3	36,3	0,3	0,1
Nagykőrös	magyar	kon	7939	6,6	5,9	0,7	98,9	0,4	0,0
Nyáregyháza	magyar	1721 után	263	10,0	8,0	50,4	49,6	0,0	0,0
Ókécske	magyar	1700 körül	972	7,3	13,4	0,5	98,9	0,0	0,6
Pilis	szlovák	1722	2238	6,2	3,0	2,5	97,0	0,1	0,4
Tószeg	magyar	1715	1278	3,5	6,9	69,3	30,7	0,0	0,0
Törtel	magyar	1750 körül	641	-0,1	13,8	97,0	3,0	0,0	0,0
Újfalu (Tiszaújfalu)			127		67,1	98,5	1,5	0,0	0,0
Újkécske	magyar	1740 körül	628	-125,2	8,4	100,0	0,0	0,0	0,0
Akasztó	magyar	1719	1207	28,2	3,9	99,1	0,0	0,0	0,9
Kecel	magyar	1734	1984	0,4	9,2	99,4	0,0	0,0	0,6
Kiskőrös	szlovák	1718	2987	18,1	1,7	1,6	97,6	0,5	0,3
Vadas			69	0,4	36,0	44,3	55,7	0,0	0,0
Vadkert (Soltvadkert)	vegyes	1719-20	1956	-24,6	6,2	50,4	49,0	0,1	0,5
Monor	magyar	1696	2354	5,7	3,8	12,3	87,1	0,6	0,0
Üllő	magyar	1693	846		6,1	82,6	16,9	0,4	0,0
Vasad			235		18,4				
			64395	-1,0	10,7	52,9	45,8	0,2	1,1

A régió tipikus alföldi terület, többnyire nagyhatárú, nagynépességű települések (köztük „klasszikus" alföldi mezővárosok) találhatók ezen a területen (átlagos településméret 2800 fő), kivétel néhány puszta és viszonylag újonnan települt falu, illetve a népességszámhoz viszonyítva szűk határú Kecskemét és Kiskőrös. A népesség majdnem egyenlően oszlik meg a katolikusok és protestánsok között (főleg református magyarok és evangélikus szlovákok – Albertin, Irsán, Kiskőrösön, Pilisen), németek csak Soltvadkerten éltek. A határ nagyobbik része (közel 60%) legelő és rét, megfelelően a természeti adottságokhoz igazodó külterjes

állattenyésztés szükségleteinek. A szántók 50% fölötti részaránya jellemző ugyanakkor Abonyra, Albertire, Irsára, Nyáregyházára, és Kecskeméten is megközelítette ezt az értéket, ahol már a 18. század második felében elkezdődött a földművelő tanyák kialakulása (Beluszky 1999. 100., 2001. 198.). Néhány településen (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Kiskőrös) igen jelentős a szőlőművelés, bortermelés is (Petróci 1965. 117.). A nemesek aránya átlag feletti (5,3%), főleg Újkécskén (41%), de Nyáregyházán és Törtelen is. A parasztok, polgárok aránya átlag alatti (27,1%), ami egyszersmind mutatja a Józsefi népszámlálás során felmerülő besorolási nehézségeket: sajátos természeti-gazdálkodási vagy társadalmi viszonyok között igen nehéz lehetett a népesség nagyobb részét úrbéres jobbágyként vagy „polgárként" összeírni.

12. Tápiómente

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Bicske (Tápióbicske)	magyar	1700	1048	16,6	4,5	97,7	1,0	0,6	0,7
Farmos	magyar	1751 körül	456	17,3	13,4	89,3	10,7	0,0	0,0
Györgye (Tápiógyörgye)	magyar	1731	1663	-2,5	2,3	97,3	1,0	0,0	1,6
Jánoshida	magyar		1548	0,6	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0
Nagykáta	magyar	1695	2522	-5,1	2,9	99,6	0,0	0,0	0,4
Rékás (Zagyvarékás)	magyar	1712	1806	1,6		99,8	0,0	0,2	0,0
Szele (Tápiószele)	magyar	1724	1918	1,1	6,3	91,0	3,6	0,4	4,9
Szentlőrinckáta	magyar	1699	795	7,6	3,6	98,4	0,0	0,0	1,6
Szentmártonkáta	magyar	1689	1638	-7,9	2,7	35,9	62,8	0,5	0,8
Tápiószentmárton	magyar	1750körül	1066	-86,6	9,4	66,7	31,3	0,0	2,0
Tótalmás (Tóalmás)	magyar	1689	984	4,6	3,4	93,7	4,3	0,0	2,0
Újszász	magyar	1750 körül	588	-2,1	16,1	96,7	3,3	0,0	0,0
			16032	-4,6	5,6	88,8	9,8	0,1	1,2

Szintén sokban hasonló sík, alföldi régió, de sokkal jobb talajadottságokkal, mint a homokhátság vagy a Dunavölgy (Wellmann 1967. 30.), állattartó és földművelő vegyes-gazdálkodással, ahol összességében a településhatárok valamivel nagyobb része rét és legelő, mint szántó (különösen erős a legelők fölénye Farmoson, Tápiógyörgyén, Jánoshidán, Nagykátán, Tápiószelén és főleg Újszászon). A szőlők, kertek aránya jelentéktelen. A régió lakossága magyar és nagyrészt római katolikus, a falvak a 18. század folyamán települtek újra, néhány viszonylag friss telepítésnek mondható (Farmos, Újszász, Tápiószentmárton). Reformátusok csak néhány helyen éltek nagyobb számban (Tápiószentmárton, Szentmártonkáta). Különösen jónak látszik a Conscriptio Animarum színvonala is. A nemesek aránya kicsit magasabb (3,6%), a parasztoké, polgároké kicsit alacsonyabb (30,2%) a megyei átlagnál. Tápiószele és Újszász lógnak ki erősen (lefelé) a mintából.

13. Cserhátalja

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Boldog	magyar	1689	983	1,7	4,4	100,0	0,0	0,0	0,0
Hévíz (Galgahévíz)	magyar	kon	1303	-5,6	2,7	98,0	1,3	0,0	0,7
Hévízgyörk	vegyes	18. sz. eleje	1100	-6,5	2,5	39,7	60,3	0,0	0,0
Tura	magyar	1689	1848	1,6	4,1	97,9	0,8	0,0	1,2
Verseg	magyar	1692	930	-3,8	3,4	97,4	0,0	0,0	2,6
Zsámbok	magyar	1689	1056	-8,7	3,8	97,4	1,1	0,0	1,5
			7220	-3,6	3,5	88,4	10,6	0,0	1,0

A lélekösszeírások alapján szintén jól elemezhető a Cserhátalja, a dombvidék peremén fekvő, a török hódoltság után újratelepült falvaival. A népesség nagyrészt római katolikus magyar, csak Hévízgyörkön éltek evangélikus szlovákok (és református magyarok). A települések meglehetősen nagyok (átlag: 1203), de a falvak határa szűkebb, mint az alföldi vagy tápiómenti falvaknál. A határ nagy részét a szántók teszik ki, érezhetően nagyobb az erdők szerepe, helyenként jelentős a szőlőművelés is. Tura különül csak el a többi falutól: itt a legelő és rét aránya meghaladja a szántókét, és jelentős a kertek részaránya is. A parasztok, polgárok és nemesek arányának átlaghoz közelítő értékei (37,1 és 2,4%) mögött lényegesen kisebb az ingadozás, mint a Tápiómentén.

14. Tápiósáp-vidéke

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Kóka	magyar	kon	1838	-0,8	3,4	99,2	0,4	0,4	0,0
Pánd	magyar	1696 körül	714	2,9	4,9	8,9	91,1	0,0	0,0
Ság (Tápióság)	magyar	1699	738	-8,4	4,6	99,1	0,4	0,0	0,5
Szecső (Tápiószecső)	magyar	1689	945	-4,2	6,0	98,3	0,6	0,0	1,2
Bénye	szlovák	1714	828	-14,2	3,0	2,6	95,7	0,0	1,3
Ecser	szlovák	1710 után	862	-32,3	6,3	100,0	0,0	0,0	0,0
Gomba	magyar	kon	765	20,9	4,3	4,6	95,4	0,0	0,0
Gyömrő	magyar	1696	874	-11,0	3,8	21,7	77,8	0,5	0,0
Káva	magyar	1725	389	-1,4	4,4	56,1	43,9	0,0	0,0
Maglód	szlovák	1711 után	855	4,2	3,5	19,7	72,9	0,0	7,4
Mende	szlovák	1724	488	-11,1	1,5	63,8	36,2	0,0	0,0
Péteri	szlovák	1742	440		3,2	3,9	96,1	0,0	0,0
Sáp (Tápiósáp)	szlovák	1715	1102	4,4	2,9	97,3	0,3	0,0	2,3
Süly	magyar	1689	624	10,2	3,8	96,4	0,0	0,0	3,6
Uri	magyar	1689	908	-1,1	3,5	100,0	0,0	0,0	0,0
			12370	-3,0	3,9	58,1	40,7	0,1	1,1

A dombvidék déli részén magyar és szlovák falvak sorakoznak egymás mellett, a római katolikusok aránya összességében majdnem 60%, de az egyes településeken többnyire egyik, vagy másik felekezet van fölényben, a megyei átlagot csak a szlovák többségű Mende és a magyar Káva közelíti. A lélekösszeírások itt is elég pontosnak tűnnek. A települések méretüket tekintve átlagos falvaknak számítanak (825 fő/település), határuk szűkebb, mint az alföldi településeké. A szántók foglalják el a legnagyobb részt a határból, de a legelők, rétek aránya is jelentős, Tápiószecsőn vagy Sülyön ez meghaladja a szántókét. Mindenhol jelentős

a szőlők aránya, és a Cserhátaljához hasonló az erdők aránya (ezen belül a szűk határú Mendén 45%-ot tesz ki). A nemesek (1,9%) és a parasztok, polgárok aránya (34,1%) közel áll a Cserhátalja értékeihez.

15. Gödöllői-dombság

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Bag	magyar	1689	1259	3,8	1,8	98,8	1,2	0,0	0,0
Besnyő	szlovák		64		16,1				
Csaba (Rákoscsaba)	vegyes	1689	734	-5,2	5,1	44,2	54,1	1,3	0,4
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	szlovák	1699	522	1,0	14,0	21,6	78,4	0,0	0,0
Csomád	szlovák	1729	450	-4,0	3,0	2,8	97,2	0,0	0,0
Csömör	szlovák	1720 előtt	710	12,9	5,9	55,9	44,1	0,0	0,0
Cinkota	szlovák	1701	802	5,8	5,0	12,6	87,4	0,0	0,0
Dány	vegyes	1690	1090	13,0	3,8	100,0	0,0	0,0	0,0
Domony	szlovák	18. sz. eleje	829	22,7	2,2	30,0	58,9	0,0	11,1
Fót	magyar	1689	906	-2,5	5,2	16,9	74,4	0,0	0,0
Gödöllő	magyar	kon	1824	-11,3	3,0	43,7	55,9	0,4	0,0
Isaszeg	szlovák	17. sz vége	1464	-15,3	3,0	100,0	0,0	0,0	0,0
Kerepes	szlovák	18. sz. eleje	676	-4,0	3,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	vegyes	1701	1365	-33,4	4,0	56,3	43,7	0,0	0,0
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	17. sz. vége	436	-32,5	5,7	17,4	82,6	0,0	0,0
Kistarcsa	szlovák	1726	301	-4,8	7,3	99,4	0,9	0,0	0,0
Mogyoród	magyar	1691	529	0,2	6,9	87,3	12,7	0,0	0,0
Pécel	magyar	1689	1177	12,3	3,3	10,1	75,3	0,0	12,0
Szada	magyar	1689	609	1,2	3,0	20,9	79,1	0,0	0,0
Szentlászló (Vácszentlászló)	magyar	1689	845	0,4	2,7	97,1	1,9	0,0	1,0
Valkó	magyar	1689	947	6,1	3,5	98,0	2,0	0,0	0,0
Veresegyháza	magyar	1689	904	-10,2	5,1	36,4	63,6	0,0	0,0
Zsidó (Vácegres)	szlovák	17. sz. vége	547	-2,5	2,7	42,4	57,6	0,0	0,0
			18990	-2,1	5,1	54,2	44,1	0,1	1,1

Dombos, erdős vidéken fekszenek a régió magyar és szlovák falvai. A településméretek hasonlóak a dombvidék délebbi részén tapasztaltakhoz (826 fő/település), a faluhatárok viszont kissé tágasabbak. A tájegység felekezeti téren szintén sokszínű, római katolikus, református és evangélikus népesség keveredik a települések nagyobb részében, Domonyban és Pécelen jelentékeny (10% fölötti) zsidó közösség is élt. Meghatározó a pesti piac közelsége (Welmann 1967. 90.), mindenhol jelentős a szántók aránya, de általában a legelők és az állattartás szerepe sem elhanyagolható (kivétel Vácszentlászló, Valkó, Isaszeg). A szőlőművelés is fontos szerepet játszott, és helyenként (Bag, Gödöllő, Isaszeg, Kerepes, Vácszentlászló, Valkó) az erdők részaránya is igen nagy (40–50%). A nemesek aránya átlagosan csak 1%, a parasztoké, polgároké viszonylag magas (38,7%), igen alacsony (10% alatti értékkel) csak Domony tér el a többi községtől.

16. Cserhát-vidék

	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	Eltérés CA/II. József	kat. h./fő	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %
Acsa	szlovák	1689	1087	-26,3	2,3	5,2	89,0	0,0	5,8
Aszód	vegyes	1689	1515	21,7	1,2	23,6	71,9	0,0	4,2
Bottyán (Őrbottyán)	vegyes	1699	340	4,2	4,6	81,2	18,8	0,0	0,0
Csővár	szlovák	1690	841	-9,7	2,0	3,4	96,6	0,0	0,0
Duka (Vácduka)	szlovák	1727	298	-2,8	4,1	94,3	2,6	0,0	3,2
Hartyán (Váchartyán)	magyar	1690 után	387	3,1	5,0	15,5	84,5	0,0	0,0
Iklád	vegyes	1750 után	405	-13,0	1,6	0,0	100,0	0,0	0,0
Kisnémedi	magyar	1690	586	-9,9	3,5	88,2	11,8	0,0	0,0
Kisújfalu (Váckisújfalu)	szlovák	1701	276	1,2	3,7	47,8	52,2	0,0	0,0
Mácsa (Galgamácsa)	magyar	kon	820	9,1	3,3	98,9	1,1	0,0	0,0
Püspökhatvan	vegyes	1689	922	-3,9	2,5	100,0	0,0	0,0	0,0
Rátót (Vácrátót)	szlovák	1750 körül	367	13,1	8,2	94,7	5,3	0,0	0,0
Szilágy (Püspökszilágy)	magyar	1689	674	-16,9	1,9	100,0	0,0	0,0	0,0
Tótgyörk	szlovák	17. sz. vége	677	11,0	2,5	7,8	88,2	0,0	4,0
Vác	vegyes	kon	9060	-15,3	0,8	93,7	5,9	0,4	0,0
			18255	-2,3	3,1	57,0	41,9	0,0	1,1

A nagyrészt a 17. század végén, 18. század elején újratelepített falvakat katolikus és református magyar, valamint főleg evangélikus szlovák népesség lakta (viszonylag új telepítés Iklád és Rátót). A településhatárok meglehetősen szűkek, a vidék dombos, erdős, a kilenc úrbéri „punctumban" gyakran panaszkodnak különösen a legelők szűkössége miatt, amely hátrányt némileg ellensúlyozza a váci és a pesti piac közelsége (Wellmann 1967). A régió különlegessége a nagy hagyományú és méretű, „városias" püspöki mezőváros, Vác jelenléte, a települések többsége – mint már láttuk – a domborzati viszonyok miatt kisebb méretű, mint a síkvidéken. A határ nagy részét a szántók és az erdők foglalják el, 50%-ot meghaladó legelővel és réttel csak Vácrátót rendelkezett. Az erdők aránya különösen nagy Csőváron, Acsán, Ikládon, Galgamácsán, Püspökhatvanban és Püspökszilágyon. Mindenhol jelentős szőlőtermelés folyt, ezen belül Vác a megye egyik legjelentősebb bortermelő településének számított, ahol a lakosság legfontosabb jövedelemforrása a szőlő és a bor volt (Petróci 1965. 115.). A nemesek aránya alacsony (1,7%), a parasztoké, polgároké lényegében megegyezik a Gödöllői-dombság falvaiban regisztrálttal (37,4%).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a megye geográfiai téren, természeti adottságait tekintve és ebből következően gazdálkodására nézve is rendkívül sokszínű. Emellett az egyes földrajzi régiókra is ez jellemző, noha a természeti viszonyok nagyjából hasonló gazdálkodási feltételeket kínáltak. A régiókon belül is változatos gazdálkodást, létfenntartási módozatokat találhattunk, az egyes települések gazdálkodása, terményei kölcsönösen kiegészíthették egymást. Ezenkívül helyenként fontos szerepet játszott a nagyobb piachelyek (Buda, Pest, Vác, Kalocsa, Kecskemét stb.) vagy fontos útvonalak (pl. a Szolnok és Pest közötti út, amely a só fuvarozására adott lehetőséget – Wellmann 1967) közelsége,

elérhetősége. Bár a települések határának megoszlása nem mindig tájékoztat pontosan az egyes művelési ágak fontosságáról (pl.: a nagykőrösi szőlőtermesztés jelentőségét nem lehet igazán lemérni a szőlő részarányából), de a változatosságról képet alkothatunk ennek alapján. A természeti adottságok vagy a piaci lehetőségek ugyanakkor néhány helyen monokultúrákat alakítottak ki: ilyen a pilisi falvak erdőgazdálkodása, a budafoki szőlőtermesztés vagy az alföldi külterjes állattenyésztés. A gazdálkodás sokféleségét ugyanakkor a településformák- és méretek sokszínűsége és az etnikai és felekezeti heterogenitás kíséri az egyes földrajzi régiókon, sőt időnként településeken belül is. Így a megye valóban reprezentálhatja a történeti Magyarországot, viszont egyes demográfiai jelenségek (házasodás, termékenység) vizsgálatánál a földrajzi régiók – a járásokhoz hasonlóan – összemoshatnak fontos különbségeket, ezért látszott szükségesnek egy másik, elsősorban az etnikai azonosság és a felekezeti kapcsolatok alapján álló felosztás elkészítése is (Függelék, V.).

c) A népesség felekezeti, nemzetiségi és társadalmi megoszlása

A forráskritikai részben már vizsgáltuk a megye településeinek és az elemzés során kiválasztott 121 községnek a felekezeti és etnikai összetételét (IV.19. tábla). A felekezeti csoportok elkülönítését a lélekösszeírások lehetővé teszik számunkra, ugyanakkor a nemzetiségi hovatartozásról a 18. században még nem gyűjtöttek adatokat. Ezért a nemzetiségi csoportok pontos arányait nem számolhattuk ki, csupán a beszélt nyelvre vonatkozó, 18. század végi adatok alapján sorolhattuk be a településeket egyik vagy másik etnikai csoportba.[193] Amennyiben a beszélt nyelvre vonatkozó információk egységesek voltak, vagy a megjelölt négy forrásból legalább három egyik vagy másik nemzetiségre utalt, úgy a besorolás elvégezhető volt. Ahol az adatok megoszlottak két vagy több nyelv között, ott a „vegyes” kategóriát alkalmaztuk. A nyelvre vonatkozó információkat ritkán vizsgáltuk felül más adatok alapján, pl. Szentendre esetében, ahol a beszélt nyelv a források alapján a szerb volt (Szaszkóné, 1988. 39.), de a Conscriptio Animarum szerint a város lakosságának több, mint a fele a katolikus vallást követte, és egyéb információk szerint is megosztott volt nemzetiségi téren (Galgóczy, 1877b 71.). A felosztás természetesen nagyon hozzávetőleges: az egyik vagy másik etnikai csoportba sorolt települések jelentős részén éltek más nemzetiségű lakosok is, hogy az identitás bonyolult, de az elemzésnek ezen a szintjén kezelhetetlen problémáját most ne is említsük.[194] A megye 194 települése a következőképpen oszlott meg a beszélt nyelv, illetve az egyes etnikai településcsoportokon belül vallási hovatartozás szerint.

[193] *Pest megye történeti helységnévtára* (Szaszkóné 1988.) közli a Lexicon Locorum, egy 1787-es birtokos-összeírás, valamint Korabinsky és Vályi alapján a községekben beszélt nyelveket.

[194] A községek etnikai csoportba sorolása és felekezeti megoszlása megtalálható a Függelék V. táblájában.

V.7. Pest megye települései nemzetiség (beszélt nyelv) és felekezet szerint (1774–1783)

	N	Kat %	Prot %	GK%	Zs %
Magyar	90	55,8	43,1	0,1	0,8
Német	32	93,8	5,0	0,0	1,1
Szlovák	32	55,2	43,5	0,0	1,2
Horvát	2	99,5	0,0	0,0	0,5
Szerb	2	2,5	0,0	97,5	0,0
Vegyes	27	60,2	29,8	8,3	1,7
Ismeretlen	9	83,5	16,5	0,0	0,0
megye	194	63,4	33,2	2,3	1,0

A táblázatból leolvasható, hogy a magyar és a szlovák falvak népessége felekezeti téren kiegyenlítettnek tekinthető: a magyar falvakban római katolikus és református népesség élt, néha egy településen belül, néha elkülönülve, a szlovák falvak népessége pedig római katolikusokból és evangélikusokból állt. A német többségű falvak szinte teljesen római katolikusok voltak az evangélikus Harta kivételével,[195] ugyanez mondható el a horvátokról. Két szerb többségű településünk (Lóré és Kalász) szinte teljesen görögkeleti vallású volt, elenyésző (talán más nemzetiségű) katolikus kisebbséggel. A vegyes nemzetiségű települések felekezetileg is megosztottak voltak, az egymás mellett élő különböző nemzetiségi csoportok gyakran, de nem mindig, vallásukban is különböztek egymástól.

A forráskritikai vizsgálat során kiválasztott 121 település népességének etnikai és vallási megoszlása nem különbözött lényegesen a megye teljes településállományáétól.

V.8. A 121 település beszélt nyelv és felekezet szerint (1774–1783)

	N	Kat %	Prot %	GK %	Zs %
Magyar	61	56,2	42,9	0,1	0,6
Német	18	99,1	0,4	0,0	0,5
Szlovák	22	55,4	43,6	0,0	1,0
Horvát	1	100,0	0,0	0,0	0,0
Szerb	–	–	–	–	–
Vegyes	18	62,0	25,5	12,4	0,1
Ismeretlen	1	44,3	55,7	0,0	0,0
összesen	121	63,6	33,9	1,9	0,6

A német települések közül kiesett az evangélikus Harta, ez a németeket szinte egyöntetűen katolikussá teszi a kiválasztott mintán belül, ugyanez történik a horvátoknál is, csak a tisztán katolikus Tököl maradt a megbízhatónak ítélt települések között. A tisztán szerb települések kiestek a forráskritikai elemzés során, csakúgy, mint azoknak a pusztáknak a nagy része, amelyek etnikai viszonyairól forrásaink nem tájékoztatnak (ismeretlenek, ebben a kategóriában csak Vadas puszta maradt, ennek vallási viszonyai lényegesen különböztek a kiesett, jobbára katolikus lakosságú pusztákétól).

[195] Evangélikus németek éltek máshol is: pl. a vegyes lakosságú Ikládon.

A demográfiai elemzés során fontosnak látszott bizonyos változókat legalább a két nagy felekezeti csoport (katolikusok, protestánsok) szerint megvizsgálni. Mivel több fontos változót nem tudtunk felekezetenként kiszámolni (pl.: a házas termékenységet mérő születésszám/házas nők arányszámot a házas nők, illetve házaspárok felekezetenkénti adatainak hiányai, vagy a halálozásra, házasságkötésre vonatkozó adatok tökéletlen felekezeti bontása miatt), ezért az elemzéshez kiválasztottunk két olyan településcsoportot, amelyek döntően katolikus, vagy protestáns többségűek voltak (arányuk legalább 90%). A két településcsoport demográfiai adatait hasonlítottuk össze egymással, annak tudatában, hogy ezek népessége bizonyos tekintetben (pl. társadalmi megoszlásában) nem feltétlenül felel meg a megye teljes katolikus, vagy protestáns népességének, illetve a két településcsoport népessége sem biztos, hogy azonos társadalmi összetételű, így a regisztrált különbségek magyarázata továbbra sem lehet kielégítő.

A két, döntően katolikus, illetve protestáns többségű településcsoport nemzetiségi viszonyai a következők voltak (a beszélt nyelv alapján – V.9. tábla). A katolikus települések javarésze a török után települt újjá, közöttük a magyaroknak és a németeknek volt a legnagyobb súlya. A protestánsok között (kiindulópont a 121 település) 70% (református) magyar volt, zömük a török időket átvészelt lakosságból állt, és mintegy 30% evangélikus szlovák és kisebb részben német (Ikládot, a vegyes nemzetiségű falut evangélikus németek és kisebb részben szlovákok lakták). Így ebben a mintában (és csak itt) a beszélt nyelv alapján a református és evangélikus népességet is el lehet különíteni egymástól a demográfiai elemzés során.

V.9. Katolikus és protestáns többségű települések etnikai megoszlása (1774–1783)

	Megye (N=194)				N=121			
	Kat+90%		Prot+90%		Kat+90%		Prot+90%	
	Települések száma	%	Települések száma	%	Települések száma	%	Települések száma	%
horvát	2	2,3	–	–	1	1,7	–	–
magyar	35	39,8	18	64,3	25	41,6	14	70,0
német	29	32,9	1	3,6	18	30,0	–	–
szlovák	14	15,9	7	25,0	10	16,7	5	25,0
vegyes	8	9,1	2	7,1	6	10,0	1	5,0
	88	100,0	28	100,0	60	100,0	20	100,0

A megye településeinek társadalmát a II. József-féle népszámlálás alapján lehet vizsgálni. Legutóbb Faragó Tamás tett kísérletet ezeknek a társadalmi kategóriáknak a felhasználására a demográfiai elemzés során (Faragó 2002). A nemesek, hivatalnokok, polgárok, parasztok és zsellérek számarányának megfelelően sorolta a Borsod megyei településeket csoportokba, és elemezte az adataikat ennek megfelelően. A Pest megyei adatok elemzésénél részint a nemesek és tisztviselők – hivatalnokok csekély számaránya, másrészt a polgárok és parasztok kategóriájának értelmezési problémái, a zsellérek kategóriájának

rendkívül heterogén mivolta miatt ezzel a lehetőséggel csak részben éltünk: a polgárok és parasztok településenkénti arányát vizsgáltuk a felnőtt, nem nemes férfinépességen belül, abban a reményben, hogy így elsősorban a hagyományos úrbéri viszonyok között élő jobbágyság, illetve a mezővárosi parasztpolgárság arányára nézve kapunk információkat. Ezenkívül azt is vizsgáltuk, hogy mekkora volt a nemesség aránya településenként: a Conscriptio Animarum adatai és így változóink jó része is a nem nemes népességre vonatkozott ugyan, de kérdés lehet, hogy a nemesség nagyobb arányú jelenléte gyakorolt-e valamilyen hatást a népesség többi részére.

Ez utóbbi kérdésre próbálunk először válaszolni. A II. József-féle népszámlálás adatai alapján a nemesség 1785-ben mért településenkénti arányai (a teljes férfinépességen belül) a következő jellemzőkkel rendelkeznek.

V.10. Nemesek arányának jellemzői és összefüggése más változókkal (1785)

NEMES %		NEMES % szignifikáns korrelációi		
N	121		r	p
átlag	1,3	Zsidók %	0,370	0,000
szórás	2,15	Szolgák %	0,323	0,000
minimum	0,0	PP %	-0,343	0,000
maximum	13,2			

Forrás: Dányi–Dávid 1960. 118–123. után számolva, Conscriptio Animarum (1774–1783. Zsidók és szolgák aránya).

Látható, hogy a forráskritikai vizsgálat kiszűrt néhány olyan települést, ahol a népesség jelentékeny hányada nemes volt (Áporka: 71%, Újkécske: 41%, valamint Tápióbicske, Dabas, Taksony, Nyáregyháza). A 121 településen így a nemesek átlaga a megyei átlag (2,2%) alá kerül, amely egyébként szintén elmaradt az országos átlag (4,8%) mögött (Thirring 1938. 58.). Az is nyilvánvaló, hogy a nemesek arányának nincs szignifikáns összefüggése semmilyen demográfiai jellegű mutatóval, a nemességnek vagy megvolt a maga külön, itt nem megragadható „demográfiája", vagy – mivel többségében majdhogynem paraszti sorban élő kisnemesekből állt – egyáltalán nem különbözött demográfiai viszonyait tekintve a vele egy községben élő nem nemesektől. A szorosabb összefüggések társadalmi jellegűek, a települések társadalmi szerkezetét írják le: a nemesség magasabb aránya együtt járt a nagyobb mérvű szolgatartással, zsidók is inkább azokban a falvakban fordultak elő, ahol nagyobb mértékben éltek nemesek, ugyanakkor a parasztok és polgárok aránya fordítottan arányos a nemesekével, a két társadalmi kategória azonban nem egymást kizáró jellegű, hiszen a parasztok, polgárok arányát a nem nemes népességen belül mértük. Az összefüggések hátterében nyilván bonyolultabb, a gazdálkodással, háztartásszerkezettel összekapcsolódó tényezők állnak. Azt a korrelációs vizsgálatok alapján megállapíthatjuk, hogy nem túl erős negatív összefüggés áll fenn a szolgák aránya és a háztartásszerkezet

változója (egy háztartásra jutó házas férfiak száma) között (-0,185, szignifikáns 0,05 szinten), ugyanakkor a parasztok és polgárok aránya meggyőző pozitív (0,260) összefüggést mutat a háztartásszerkezet bonyolultságával, illetve határozottan negatív kapcsolatot a szolgák arányával (-0,306). Az elemzett mintában tehát szemben állnak egymással azok a falvak, ahol a nemesek aránya magasabb, ami összekapcsolódott a szolgatartás nagyobb arányával (aminek itt a jelek szerint nem volt különösebb összefüggése a háztartások bonyolultságával)[196] és azok, ahol nagyobb arányban éltek úrbéres jobbágyok, illetve mezővárosi polgárok, akikre nagyobb mértékben volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet (akárcsak Borsodban – Faragó 2002. 17.), és kevésbé a szolgatartás.

Ha a két homogén felekezeti csoportot nézzük (katolikusok, illetve protestánsok aránya legalább 90%), akkor a nemesek arányában nem találunk különbséget (egyaránt 1,2%). Az etnikai csoportok szerint nézve viszont igen: a legkisebb a nemesek aránya (a 121 települést nézve) a német helységekben volt, illetve a horvát Tökölön (0,3 és 0,4%), a szlovák falvakban ugyanez 0,9%, míg a magyar falvakban 1,7%, a vegyesekben pedig 1,8. A különbségek minden bizonnyal az újratelepítés, újratelepedés sajátosságaival és az általunk létre hozott, nemzetiségileg homogén csoportokkal magyarázhatók: a tisztán német, szlovák falvakat többnyire elpusztult települések helyére telepítették, más etnikum (így magyar nemzetiségű nemesség) éppen a képzett csoportok lényegénél fogva csak elhanyagolható mértékben élt bennük, nem így a magyar többségű, vagy vegyes nemzetiségű falvakban.

A parasztok és polgárok aránya a felnőtt nem nemes népességen belül, amelyet fontosabb társadalmi változónak tekintünk, a következő jellemzőket mutatja.

V.11. Parasztok és polgárok arányának jellemzői

PP%	
N	121
Átlag	34,6
Medián	35,2
Módusz	29,3
Szórás	14,54
Minimum	0,0
Maximum	66,3
magas	49,19 fölött
alacsony	20,11 alatt

Az összeírási utasítás szerint (Thirring 1938. 156.) ez a két rovat foglalta össze a városi háztulajdonnal rendelkezőket, a falusi iparosokat (polgárok), illetve a legalább negyedtelkes jobbágyokat és helyenként a szőlőműveseket, kapásokat. Kérdés, hogy ezen

[196] Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a nemesi háztartások között ne lettek voltak bonyolult szerkezetűek. A kisnemesi falu, Áporka például éppen a bonyolult háztartásszerkezettel jellemezhető (1,3 házas férfi/háztartás), de nem szerepel a 121 településből álló mintában. A 121 községből 36 olyat találhatunk, ahol a nemesek aránya átlag fölötti (>1,3%), de ebből csak négy jellemezhető összetett háztartásszerkezettel (Törtel, Csepel, Szigetmonostor, Kisnémedi).

csoportok negyven éven felüli tagjait ebbe a kategóriába sorolták-e vagy pedig a zsellérek közé (Dányi–Dávid 1960. 13.). A besorolás bizonytalanságát mutatja, hogy Pest megyében a három hasonló társadalomszerkezetű nagy alföldi mezőváros közül Cegléden a népesség 41%-a került ebbe a két kategóriába, Kecskeméten viszont csak 11%-a, Nagykőrösön pedig 15%-a. Viszonylag egyértelmű lehetett a mezővárosi háztulajdonosok és a telkes jobbágyok besorolása, de a negyven év feletti népesség átvezetése a zsellérek sorába aligha volt egységes, csak úgy mint a mesteremberek kategorizálása aszerint, hogy mesterségükből szerzik-e jövedelmük nagyobb részét, vagy csak alkalomszerűen űzik azt. Mindenesetre elemzésünk során – a kategória minden bizonytalansága ellenére is – e két réteget a falusi társadalom megállapodott, módosabb, viszonylag szilárd egzisztenciával rendelkező, illetve úrbéres viszonyok között élő részének tekintjük, szemben a nehezen besorolható, bizonytalan megélhetésű (bár nem, vagy nem feltétlenül nincstelen) társadalmi csoportokkal. Elemzésünket úgy véljük, nem torzítja lényegesen, hogy a parasztokon, polgárokon kívüli, „maradék” népességben kis számú pap, honoratior és ezek gyermekei is megtalálhatók.

V.12. A polgárok és parasztok arányának magas és alacsony értékeit mutató települések nemzetiségi és vallási viszonyai

PP % magas (>49,19)		Kat %	Prot %	PP% alacsony (<20,11)		Kat %	Prot %	GK %	Zs %
Alsónémedi	magyar	38,8	61,2	Inárcs	magyar	96,5	3,5	0,0	0,0
Kóka	magyar	99,2	0,4	Kecskemét	magyar	63,3	36,3	0,3	0,1
Nagykáta	magyar	99,6	0,0	Nagykőrös	magyar	0,7	98,9	0,4	0,0
Bogyiszló	magyar	0,5	98,6	Soroksár	német	99,5	0,1	0,4	0,0
Csanád (Érsekcsanád)	magyar	9,4	90,6	Szele (Tápiószele)	magyar	91,0	3,6	0,4	4,9
Sükösd	vegyes	98,9	0,0	Tápiószentmárton	magyar	66,7	31,3	0,0	2,0
Csomád	szlovák	2,8	97,2	Törtel	magyar	97,0	3,0	0,0	0,0
Cinkota	szlovák	12,6	87,4	Újszász	magyar	96,7	3,3	0,0	0,0
Fót	magyar	16,9	74,4	Békásmegyer	német	100,0	0,0	0,0	0,0
Hartyán (Váchartyán)	magyar	15,5	84,5	Budaörs	német	100,0	0,0	0,0	0,0
Kisnémedi	magyar	88,2	11,8	Csaba (Piliscsaba)	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	17,4	82,6	Pomáz	vegyes	31,7	4,7	63,6	0,0
Kistarcsa	szlovák	99,4	0,9	Promontorium (Budafok)	német	100,0	0,0	0,0	0,0
Püspökhatvan	vegyes	100,0	0,0	Szentendre	vegyes	54,2	0,1	45,7	0,0
Sződ	szlovák	98,4	1,6	Visegrád	német	98,5	0,0	0,0	1,5
Úri	magyar	100,0	0,0	Fajsz	vegyes	98,3	0,8	0,9	0,0
összesen		56,1	43,2	Pataj (Dunapataj)	magyar	9,5	90,3	0,2	0,0
				Vadas		44,3	55,7	0,0	0,0
				Vadkert (Soltvadkert)	vegyes	50,4	49,0	0,1	0,5
				Csővár	szlovák	3,4	96,6	0,0	0,0
				Káva	magyar	56,1	43,9	0,0	0,0
				Maglód	szlovák	19,7	72,9	0,0	7,4
				Zsidó (Vácegres)	szlovák	42,4	57,6	0,0	0,0
				összesen		66,1	28,3	4,9	0,7

Ahol a polgárok és parasztok aránya magas (nagyobb a szórással növelt átlagnál), ott gyakorlatilag nincs görögkeleti és zsidó népesség (arányuk 0,7%), a népesség nagyobb része

katolikus, de jelentékeny a protestáns népesség aránya is. Kizárólag magyar vagy szlovák, illetve két magyar-szlovák vegyes lakosságú települést találunk itt, amelyek nagyobb része (16-ból 10) a Váci járás területéről került ki, és amelyeket részben a török kort átélt kontinuus népesség lakott, részint a 17. század végén, 18. század elején települtek újra (legkésőbbi telepítések ebből a körből Csomád és Kistarcsa, de az 1720-as évek végéig ez is lezárult). Az is figyelemre méltó, hogy még a legmagasabb arány (66,3%) esetében is a felnőtt (18 éves vagy idősebb) nem nemes férfinépességen belül több, mint 30% rendelkezett negyed teleknél kisebb telki hányaddal, vagy élt az úrbéri kereteken kívül, elsősorban zsellérként, illetve rendelkezett olyan egzisztenciával, amely alapján nem volt besorolható a falusi iparosok, (mező)városi háztulajdonosok közé.

Az alacsony (a szórással csökkentett átlagértékűnél kisebb) arányszámmal jellemezhető települések viszont elsősorban katolikus vallásúak voltak, és itt már megyei átlaguknál nagyobb mértékben képviseltetik magukat a görögkeleti szerbek és a zsidók is (elsősorban egy-két településre koncentrálódva). Az érintett községek népessége etnikailag jóval sokrétűbb, a többséget alkotó magyarok mellett németekből, szlovákokból, szerbekből és zsidókból áll. A települések nagyobb részt a Kecskeméti és a Pilisi járásból kerültek ki, kisebb mértékben a Solti járás dunamelléki vagy a Váci járás dombvidéki területeiről. Bár találunk közöttük legalább részben kontinuus lakosságú településeket is (Kecskemét, Nagykőrös, Szentendre, Pomáz, Dunapataj, Fajsz), itt már nagyobb mértékben vannak jelen az újabban (a 18. század negyvenes-ötvenes éveiben) újratelepített községek (Inárcs, Soroksár, Tápiószentmárton, Törtel, Újszász, Budafok). Az újratelepülés időpontja mellett jellemző a határ felosztása is: a parasztok és polgárok aránya a szántóterület részarányával mutat egyenes arányosságot ($r = 0,203$), a szőlőével pedig fordítottat ($r = -0,261$). Mindez arra utal, hogy a gazdálkodás módja fontos tényező ebben a tekintetben, az alacsony polgár–paraszt arányt mutató települések egy része a szőlőművelés központjának számít a megyében (Budafok, Budaörs, Békásmegyer, Szentendre, de Kecskemét, Nagykőrös, Dunapataj is), más részük pedig kiterjedt legelőkkel rendelkezik (Kecskemét, Nagykőrös, Inárcs, Tápiószele, Törtel, Újszász, Pataj, Soltvadkert). A két csoport között részben átfedések is vannak, másrészt jól látható, hogy a polgárok–parasztok aránya elsősorban a régebben letelepült, szántóföldi gazdálkodást folytató településeken a legmagasabb, másrészt a szőlőművelő és/vagy állattartó közösségekben a legalacsonyabb, az előbbiek tipikus területe a Váci járás dombvidéke, míg az utóbbié a Pilisi járás szőlőművelő és a Kecskeméti járás állattenyésztő községei.

Ha a parasztok és polgárok arányával szignifikáns összefüggést mutató változókat vizsgáljuk, akkor a következő eredményre jutunk (V.13. tábla). Az erősnek mondható fordított arányosságot a nemesek és szolgák, valamint a szőlőterület arányával és az egyenes arányosságot a szántóterület nagyságával már megfigyelhettük, itt azonban újabb összefüggések is feltárulnak. Mindenekelőtt feltűnő a törvénytelen születések negatív korrelációja: ahol magas a polgárok és parasztok aránya ott kevésbé jellemző a törvénytelen

szülés, ugyanakkor kisebb az elvándorlás mértéke is (1000 lakosra jutó elvándorlók száma). Ugyanott a háztartások mérete relatíve nagy, a szerkezetük bonyolultabb, de a laksűrűség (egy házra jutó háztartások száma) alacsonyabb, hiszen kevésbé élnek együtt szolgaháztartásokkal, vagy esetleg a nagyobb és bonyolultabb szerkezetű háztartások mellett már nem jutott hely ugyanabban a házban más háztartásoknak (Faragó 2002. 21.). A teljes népességhez viszonyítva a születések és házasságkötések száma (nyers születési és házasságkötési arányszámok) alacsony, ugyanakkor a házasságkötések számához viszonyítva a születések száma relatíve magas. Ez jól mutatja a nyers arányszámok bizonytalanságát, magyarázóerejük gyengeségét: nincsenek tekintettel a viszonyítási alapul szolgáló népesség szerkezeti sajátosságaira, és/vagy a születések és házasságkötések száma más, nagyobb népességre vonatkozik, mint a községek megadott népességszáma.

V.13. Parasztok és polgárok arányának összefüggése más változókkal

	PP% szignifikáns korrelációi más változókkal (p<0,05)	
	r	p
NEMES	-0,344	0,000
ILLEG	-0,329	0,000
SZOLGÁK	-0,306	0,001
NYERSHÁZ	-0,306	0,001
HÁZAK	-0,286	0,001
HAZTARTMÉR	0,269	0,003
SZŐLŐ	-0,261	0,004
HAZTARTSZERK	0,260	0,004
ELVÁND	-0,237	0,009
SZULHK	0,236	0,009
SZÁNTÓ	0,203	0,027
NYERSSZÜL	-0,202	0,026

Mindez azt jelenti, hogy a parasztok és polgárok aránya (PP%) változó segítségével valóban elkülöníthetünk két településcsoportot (V.14. tábla), amelyek közül az egyik ennek a társadalmi csoportnak (mezővárosi parasztpolgárok, telkes jobbágyok, falusi iparosok) a magas arányával jellemezhető. Ezek jobbára katolikus magyarok és szlovákok, illetve református magyarok és evangélikus szlovákok, gazdálkodásukban nagy szerepet játszik a szántók művelése, településeik viszonylag hosszú ideje lakottak, népességük évtizedek óta megállapodott. Kevéssé jellemző rájuk a szolgatartás, nemesi háztartásokkal kisebb mértékben élnek együtt a községben, népességük elvándorlása csekély, háztartásaik egy része bonyolult, több nukleáris családból állhat, a háztartások mérete is nagyobb, de ezek a háztartások nem igen osztják meg házukat más háztartásokkal. A teljes népességhez viszonyítva a születések és házasságkötések száma kicsi, de a házasságok termékenysége nem mondható alacsonynak, és a törvénytelen születések száma igen alacsony. A másik településcsoport ennek ellentettje lehetett: társadalmuk etnikailag vegyesebb, felekezetileg sokszínűbb, bár túlnyomó részük római katolikus. Sok a frissen újratelepült község ebben a csoportban, inkább jellemző a népesség elvándorlása, magas a szolgák aránya,

gazdálkodásukban nagyobb szerepet játszik a szőlőművelés és/vagy az állattenyésztés. A háztartásszerkezet inkább egyszerű, nukleáris családos, a háztartások mérete kisebb, mint az előző csoporté, viszont egy házban nagyobb mértékben zsúfolódik össze több háztartás, és nagyobb a törvénytelen születések aránya. A házas termékenység alacsonyabbnak tűnik az előző csoporthoz képest, ugyanakkor a nyers születési és házasságkötési arányszámok magasabbak, nyilván a népesség sajátos korszerkezetének köszönhetően. Ugyanakkor a korrelációs együtthatók többsége meglehetősen alacsony értékű, a vizsgált települések közül sok nem illeszkedik jól a fenti két modellhez. Célunk csak az volt, hogy a demográfiai elemzéshez egy újabb szempontot kapjunk a megye településeinek társadalmi szerkezetét vizsgálva. Eközben megpróbáltuk elkülöníteni egymástól a stabilabb, szilárdabb egzisztenciális keretek között élő, kevésbé mozgékony társadalmú települések csoportját a heterogénebb, bizonytalanabb státusú, mozgékonyabb, vándorló társadalmú települések csoportjától. Úgy érezzük ez sikerült, ami tovább finomíthatja a demográfiai változók elemzését: a társadalmi összetétel a jelek szerint összefüggésben áll a termékenység és a háztartásszerkezet változóival, a gazdálkodás és a megtelepedés viszonyai, körülményei mellett.

V.14. Polgárok és parasztok aránya és a vele összefüggésben álló változók a polgárok és parasztok „magas" és „alacsony" értékei szerint

	„magas"	„alacsony"
PP %	55,6	12,0
NEMES	0,3	2,5
ILLEG	0,3	1,3
SZOLGÁK	5,9	10,6
NYERSHÁZ	9,6	12,4
HÁZAK	1,2	1,3
HAZTARTMÉR	5,4	4,9
SZOLO	2,9	9,6
HAZTARTSZERK	1,2	1,0
ELVÁND	8,7	31,8
SZULHK	7,2	5,7
SZÁNTÓ	41,8	30,3
NYERSSZÜL	55,0	58,1

A változók közötti lineáris kapcsolatok erősségét mutató korrelációs együtthatók mellett többváltozós (lineáris) regresszió-analízis segítségével elemezhetjük azt, hogy egy függő változó (esetünkben a parasztok és polgárok aránya) milyen mértékben függ más (független) változók értékétől. Az alkalmazott módszer arra is alkalmas, hogy megvizsgáljuk, független változóink hatása mennyire erős, ezeket mintegy „versenyeztetni" is tudjuk, vagyis mérhetjük, hogy melyikük milyen erősséggel hat a függő változónkra (Székelyi–Barna 2002. 225–226.).[197] Táblázatunk a regresszió-analízis fontosabb eredményeit mutatja.

[197] A többváltozós (lineáris) regresszió-analízisről lásd: Andorka 1997. 113–114.; Székelyi–Barna 2002. 204–300., valamint fontos szempontokat vet fel: Moksony 1999. 53–110. Történeti demográfiai alkalmazására a

A modellben hat változó maradt, ezek együttesen a parasztok és polgárok aránya szórásnégyzetének (varianciájának) mintegy 37%-át magyarázzák meg.[198] Különbségeinek nagyobb része tehát olyan tényezőktől függ, amelyeket itt nem tudtunk vizsgálni. A legnagyobb magyarázó erővel rendelkező változóknak egyfelől a szántók aránya bizonyult (ahol nagy a szántók hányada, ott természetesen a telkes jobbágyok aránya is magas), másrészről a nemesek aránya (ők valóban a kis polgár-paraszt arányt mutató falvakban éltek elsősorban). Viszonylag erős a magyarázó ereje a törvénytelen születések és a szőlők arányának, a kapcsolat itt is negatív. A nyers születési arányszám és a szolgák aránya már lényegesen gyengébb, negatív hatást gyakorolt függő változónkra, a háztartásméret, háztartásszerkezet, laksűrűség vagy elvándorlás mutatóinak hatása nem volt szignifikáns.

V.15. A többszörös lineáris regresszió értékei a parasztok és polgárok arányát mutató változóra

Függő változó	Többszörös regresszió		A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
	R	R^2		Béta	Szign.
PP %	0,611	0,373	NEMES	-0,326	0,000
			ILLEG	-0,252	0,001
			SZŐLŐ	-0,210	0,008
			NYERSSZÜL	-0,176	0,032
			SZOLGÁK	-0,148	0,077
			SZÁNTÓ	0,209	0,009

Béta-érték: a független változók hatásának erősségét mutató un. standardizált regressziós együttható, amely azt mutatja, hogy „a függő változó értéke átlagosan hány szórással módosul a független változó egyszórásnyi változása nyomán" (Moksony 1999. 102.).

Szign.: a regressziós együtthatók szignifikancia-tesztjéhez használt t-értékhez tartozó szignifikancia-szint (Székelyi–Barna 2002. 221.; Moksony 1999. 120.).

A szántók, a szőlők és a parasztok-polgárok aránya közötti összefüggést tekinthetjük ok-okozati kapcsolatnak: a községek társadalmi összetétele függhet a gazdálkodás lehetőségeitől, a megtelepedés sajátosságaitól. A nemesek aránya más, bonyolultabb módon

legutóbbi példa: Faragó 2001. A továbbiakban az SPSS programcsomag STEPWISE módszerű többváltozós lineáris regresszió-analízisét használtuk, ahol a független változók egyenként kerülnek a modellbe: az első a függő változóval való kapcsolata erőssége szerint (az általunk is használt Pearson-féle lineáris korrelációs együtthatókkal mérve), a továbbiak aszerint, hogy beléptetésük milyen mértékben növelné meg a már beléptetett független változók által megmagyarázott hányadot. A Stepwise módszernél minden újabb független változó modellbe lépésénél minden már bekerült független változó magyarázó ereje újra értékelődik, ha egy új változó belépésével egy már a modellben szereplő változó magyarázó ereje oly mértékben csökken, hogy a hozzá tartozó t-érték nem szignifikáns magyarázatot jelez, úgy ez a változó kikerül a modellből. A kimaradt változók eszerint a modellben szereplő változók által megmagyarázatlanul hagyott részből már nem tudnak szignifikáns darabot megmagyarázni. (Székelyi–Barna 2002. 235., 237., 241.). A további regresszió-elemzéseknél mindvégig ezt a módszert alkalmazzuk.

[198] Az R^2 (determinációs együttható) ilyen értelmezése vitatott (Andorka 1997. 114.). Más értelmezés szerint a becslési hiba csökkenését jelzi: „mennyivel csökkenti a függő változó becslési hibáját a magyarázó (független) változó ismerete, ahhoz a helyzethez viszonyítva, amikor nem ismerjük ezt a változót" (Moksony 1999. 92.).

kapcsolódhat ide: a nagyobb részt képviselő kisnemesek számára nem a kontinuus, telkes jobbágyok által lakott falvakban nyílt lehetőség a letelepedésre. A szolgákkal való kapcsolat gazdasági, munkaszervezeti jellegzetességekből fakadhat, a szántóföldi gazdálkodást folytató telkes jobbágy háztartások munkaerő-szükségletüket inkább a háztartáson belül oldották meg. Az illegitimitással és a születési arányszámmal való kapcsolatban inkább a társadalmi összetétel látszik oknak, a megállapodott, szolgákat kevésbé tartó társadalmi réteg alacsonyabb termékenységet mutat (vagy itt éppen a társadalmi összetétel folytán pontosabb az összeírás, és alacsonyabbak a nyers arányszámok), és igen kevéssé jellemző rá a törvénytelen születések előfordulása.

A demográfiai változók elemzése

a) A népesség nem és kor szerinti összetétele

A népesség nemek szerinti összetételét részben már a forráskritikai vizsgálódásaink közben is érintettük. Két, megfelelően nagy esetszámú megfigyelés esetén jelentkező biológiai törvényszerűséget említettünk: a születéskori fiútöbbletet, illetve a fiúk-férfiak többlethalandóságát, amelyet a múltban bizonyos korcsoportokban ellensúlyozott a szülés miatt megnövekedett női halandóság (Chesnais 1992. 40–44.; Henry–Blum 1988. 15.; Perrenoud 1997. 293.). Mindebből az következik, hogy – a vándorlás hatásaitól eltekintve – az adott népesség nemek szerinti összetételét lényegében meghatározza (az állandónak tekinthető születéskori fiútöbblet mellett) a halandóság életkoronkénti nemek szerinti differenciája (Klinger 1996. 42.). A különbség egyrészt biológiai sajátosságokon alapul, másrészt társadalmi okokra vezethető vissza. A biológiai különbségek kb. két évvel hosszabb születéskor várható átlagos élettartamot jelentenek a nők javára, ami a 20. század eleji Magyarországon még valóban fennállt, de ez a különbség a század folyamán a megbetegedési viszonyok és a haláloki struktúra változása (fertőző betegségek háttérbe szorulása, szülés kockázatainak csökkenése) következtében tovább nőtt lényegében minden fejlett ipari országban (Józan 1996. 267–268.). Tehát egy adott népességben a nőtöbblet – újra csak zárt népességet feltételezve – bizonyos szempontból valóban lehet a fejlettség fokmérője, mutathatja például az anyai halandóság relatíve alacsonyabb voltát. Ugyanakkor a két nem halandóságát nyilvánvalóan együtt kell vizsgálni, nőtöbblet mögött elméletileg állhat magas női halandóság és speciális társadalmi, foglalkozási stb. sajátosságok, háborúk miatti igen rossz férfi halandóság. Általános megfigyelés, hogy öregedő társadalmakban inkább nőtöbblet, fiatal korösszetételű társadalmakban férfitöbblet vagy csekélyebb nőtöbblet figyelhető meg (Klinger 1996. 42.). Másrészt a vándorlás időszakonként és helyenként jelentősen torzíthatja a nemek arányát.

Mindezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert nem ritka az a diskurzus, amelyben a nemek aránya a fejlettség, nyugatiasság fokmérője: a férfitöbblet a fejletlenség, primitívség jelzője, míg a fejlettebb területeken, értsd: nyugaton, illetve a fejlettséget megtestesítő városokban nőtöbbletet kellene tapasztalnunk (Thirring 1938. 36–38.). Thirring Gusztáv a II. József-féle népszámlálás nemi megoszlásra vonatkozó adatait ebbe az értelmezési keretbe helyezi: eszerint a „művelt" (észak-nyugat-európai) államokban tapasztalható nőtöbblet délkelet felé fokozatosan férfitöbbletbe megy át, Magyarország pontosan középen helyezkedik el, ahol a nőtöbblet eltűnik. Az 1890-es népszámlálás adatai szerint a határvonal pontosan az ország közepén húzódott, az északnyugati megyékben nőtöbblet, délen és keleten már férfitöbblet mutatkozott. A Józsefi népszámlálás Thirring olvasatában ettől csak abban különbözött, hogy száz évvel korábbi, „fejletlenebb" viszonyokat tükrözött: a nőtöbblet csak néhány északnyugati megyében és általában a városok többségében tapasztalható (Thirring 1938. 37.)[199]. A Conscriptio Animarum nemenkénti adatait mindezek fényében szeretnénk vizsgálni.

Először is két megjegyzés. A vándorlás hatásaitól nyilvánvalóan nem lehet eltekinteni a régmúltban sem, ahogy Thirring Gusztáv sejtetni engedi (1938. 37.). A másik, hogy Nyugat-Európában valóban enyhe nőtöbblet volt tapasztalható a 18. század második felében, ami mögött a két nem eltérő korcsoportonkénti halandósága állt (Franciaországban 1740-ben 96,4 férfi jutott 100 nőre, átlagosan 97,4 az 1740 és 1789 közötti periódusban – Dupâquier 1995. 69–70.). Ugyanakkor a nemenkénti halandósági differenciák is erős időbeli és helyhez kötött különbségeket mutattak (Perrenoud 1997. 293.), amelyet nehezen lehetne elrendezni egy északnyugat-délkeleti „kultúrlejtő" mentén.

Ha a II. Józsefi népszámlálás mellett a Conscriptio Animarum adatait is megvizsgáljuk, akkor a kép nem ennyire egyértelmű. Csak néhány megyében fordul elő nőtöbblet, de az arányok általában egyik időpontról a másikra megfordulhatnak (Győr; Bars; Sopron; Szepes és Torna megyékben 1777–1778 között; a Jászkun kerületben és a Hajdú városokban szintén 1777–1778 között), egyértelmű, minden időpontban tapasztalható nőtöbblet csak Trencsén, Árva és Gömör megyékre, valamint a szepesi városokra jellemző (Dányi 1993a 178–185.). Úgy véljük ez alapján, hogy a nőtöbblet nem azonosítható automatikusan az egyébként nem körülírt „fejlettséggel", még akkor sem, ha kételkedünk az adatok helyenkénti pontosságában. A nemek arányát befolyásolhatja néhol az összeírás pontossága, a nők esetleges kihagyása, de természetesen más tényezőkkel is számolnunk kell: a nemek szerinti halandósági különbségek lokális változataival, a vándorlás hatásaival, különösen a szolgák magas aránya, a szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás módosíthatja jelentősen a nemek arányát, hiszen a szolgák között a nők aránya nagyjából 25 és 45% közé tehető (Dányi 1993a 118.).

[199] Meg kell jegyeznünk, hogy Acsádi György és Dányi Dezső az ország délkeleti részének férfitöbbletét egyértelműen az odavándorlással, a városok nőtöbbletét a vándorlás hiányával, illetve a környékről származó női cselédek jogi népességbe sorolásával magyarázzák (Acsádi 1957. 235.; Dányi–Dávid 1960. 35.).

Ha Pest megyét vizsgáljuk, akkor az 1774 és 1783 közötti időszakra nézve szintén férfitöbbletet tapasztalhatunk (nők aránya 48,7%, N=194). Ha kiszűrjük a bizonytalan összeírású településeket, akkor az arány némileg módosul, de a férfitöbblet megmarad (nők aránya 49,1%, N=121). Ez igazolja feltételezésünket, hogy a hiányos összeírás a férfitöbbletet erősíti, a nők valamivel nagyobb arányú kimaradásával számolhatunk ezeken a településeken. A vizsgált 121 településből 29 esetében találhatunk nőtöbbletet, ebből 11 a Váci, 10 a Pilisi, 6 a Solti és 2 a Kecskeméti járásra esett. Domborzat szerint vizsgálva 15 alföldi-síksági és 14 dombvidéki települést jelent mindez. A nőtöbblettel rendelkező települések közül 3 oppidum (Szentendre, Ráckeve, Gödöllő – oppidumok 23%-a), 25 possessio (possessiók szintén 23%-a) és 1 puszta, amelynek nemzetiségéről nincs adatunk. A többi település beszélt nyelv szerint így oszlik meg: 12 magyar (magyar települések 20%-a), 6 szlovák (27%), 5 német (28%), 1 szerb és 4 vegyes (24%). A németekre jellemző a leginkább a nőtöbblet, de a különbségek minimálisak. A nőtöbblet adataink alapján nem értelmezhető településtípusok vagy nemzetiség szerint.

Bár a nők aránya a vizsgált 121 településen értékelhető lineáris korrelációt nem mutat a szolgák aránya és a vándorlás mutatóival, táblázatunk egy érdekes mozzanatot mégis megvilágít:

V.16. A szolgaság és a vándorlás mutatói a nők aránya szerint, 1774–1783

	SZOLGÁK	BEVÁND	ELVAND	IDEIGVAN	IDVANAR
121 település	8,1	16,3	16,7	46,6	8,0
Férfitöbblet (92 település)	8,4	15,3	14,0	46,8	7,6
Nőtöbblet (29 település)	7,0	19,2	25,3	45,7	9,2

Nőtöbblet azokon a településeken jelentkezik, ahol a szolgák aránya a teljes népességen belül valamivel alacsonyabb (ugyanakkor vannak a lineáris összefüggést „tönkretevő”, nőtöbblettel, de magas szolgahányaddal rendelkező települések, ahol a szolgák között a nők aránya magas, a szolgálatvállalás jellege más, mint a települések többségében, pl.: Szentendre), és ahol a vándorlás, benne a szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás intenzitása az átlagnál kicsit magasabb. A legerősebb különbség az elvándorlás terén mutatkozik, leginkább itt lehet megragadni a nőtöbbletet felmutató települések különösségét. Ez viszont az ideologikus magyarázatok helyett az egyszerűbb, régen ismert törvényszerűséget látszik erősíteni: a migrációs célterületeken inkább férfi-, míg az elvándorlás centrumaiban inkább nőtöbblet szokott jellemző lenni (Klinger 1996. 42.).[200]

A népesség korstruktúrájának egyetlen elemét tudjuk megragadni a lélekösszeírások alapján: a kiskorúak arányát a teljes népességen belül. Ráadásul e mögött az arányszám mögött is változó kritérium áll, hiszen a kiskorúság határát 1780-tól 15 éves kor helyett 18

éves kornál húzták meg – de csak a fiúkra nézve. Az utasítást a II.16. táblázat tanúsága szerint nem tarthatták be következetesen, ezenkívül a besorolás minden bizonnyal „bevallott" koradatokon alapult, ami tovább fokozza a bizonytalanságot. Így a kiskorúak arányát egyrészt demográfiai tényezők határozhatták meg: a termékenység, a csecsemő- és gyermekhalandóság szintje, a felnőttek száma és halandósága, a vándorlás módosító hatása, a szolgák aránya és korösszetétele (Dányi 1993a, 119.), másrészt alakulásában közrejátszhatott a kormegállapítás helyenként eltérő gyakorlata és pontossága, valamint az összeírási utasítás változásának figyelembe vétele (Dányi 1997. 208.). Adatainkkal ezért óvatosan kell bánnunk, a kiskorúak 1774 és 1783 közötti időszakra kiszámított aránya valószínűleg tartalmazza a 15 és 18 év közötti fiúk egy részét is, ezért ha más területre és időszakra vonatkozó arányszámokkal (0–14 évesek aránya a teljes népességen belül) hasonlítjuk őket össze, akkor tudatában kell lennünk, hogy azokhoz képest 1–2%-al eleve magasabb arányokkal számolunk.

A különbség Pest megye 1770-es és 1780-as évekbeli megyei átlagai között mindössze 1,1% (40,5 és 41,6%, a plebejus népességre vonatkozóan),[201] ami lényegében megegyezik a Dányi Dezső által a lélekösszeírások országos tábláiból számolt arányok különbségével (1770-es évek: 41,6%, 1780-as évek: 42,3 – Dányi 1993a, 119. után számolva). Ha a megye teljes népességét vesszük alapul (194 település),[202] akkor a kiskorúak aránya magasabb lesz: 42,7%, illetve a kiszűrt 121 település vonatkozásában 43,3%. Az arányszámok magasak, elsősorban a magas termékenység és a kedvezőtlen –a felnőtteket is súlyosan érintő – halandóság miatt (Dányi 1993a, 119.).

V.17. Kiskorúak (0–14 évesek) aránya

	kiskorúak (0–14 éves) %		kiskorúak (0–14 éves) %
Pest m. 1774–83	42,7	Franciao. 1780	31,3
Magyaro. 1777	41,7	Franciao. 1740–80	31,9
Magyaro. 1778	41,4	Magyaro. 1821–30	36,8
Magyaro. 1780	42,5	Magyaro. 1857	37,0
Magyaro. 1781	42,4	Magyaro. 1869	36,7
Magyaro.1782	42,1	Magyaro. 1880	35,2
Keszthely 1771	40,2	Magyaro. 1890	36,2
Tapolca 1771	42,7	Magyaro. 1900	34,9
Sümeg 1771	38,8	Magyaro. 1910	34,7
Franciao. 1740	32,7	Magyaro. 1920	30,6

Forrás: Benda 1997. 107.; Dányi 1993a 119.; Dányi 1993b 48.; Dupâquier 1995. 69.; Hablicsek 1991. 96.; Henry–Blayo 1975. 92–93.; Őri 1994. 61–64. *Demográfiai Évkönyv, 1999*.

Megjegyzés: Az 1821–30 és az 1869 utáni adatok a mai országterületre vonatkoznak.

[200] A nőtöbblettel rendelkező települések a bevándorlás intenzitásában is nagyobb értéket mutatnak, de ez magyarázható az igen jelentős elvándorlásbeli fölényükkel, a települések többségében a bevándorlás és az elvándorlás erőssége összekapcsolódott (r=0,685).

[201] Őri 1994. 61–64. a felekezetenkénti adatokból számolva.

[202] Plebejusok mellett a szolgák, extraneusok, papok és családjaik, valamint a szegények (koldusok, szegényházban, alapítványokon élők) beszámításával.

Jól látható, hogy a Pest megyei arányszám jól illeszkedik a 18. századi adatokhoz, ugyanakkor jóval magasabb a korabeli francia, vagy a Hablicsek László által a 19. század első felére számolt értéknél. A 19–20. századi adatok azt is megmutatják, hogy nem csupán a lélekösszeírások pontatlanságáról van szó, hanem a magyarországi népesség később is jóval fiatalabb korösszetételű volt a franciánál, a 15 éven aluliak aránya csak az I. világháború alatt érte el a 18. század végi francia értéket.

A kiskorúak arányát az 1820-as években Hablicsek László mint az átmenet előtti korszak tipikus jellemzőjét írja le, amely magas termékenységgel, halandósággal, népességnövekedéssel járt együtt. Ennek és különösen a francia adatoknak fényében látszanak különösen magasnak a 18. századi arányszámok: a korán születéskorlátozó francia népességhez és a még magas termékenységű, de a jelek szerint már valamivel alacsonyabb halandóságú 19. századi Magyarországhoz (Hablicsek 1991. 77.) képest ez még valóban „predeclin" időszak.

Az eddigi kutatások ugyanakkor a kiskorúak magas aránya mögött jelentős felekezeti és településtípusok szerinti differenciákat találtak (Hablicsek 1991; Dányi 1993a).

V.18. Kiskorúak aránya vallás szerint (%)

	Római katolikus	Protestáns	Görögkeleti	Zsidó	Összesen
Pest m. plebejusok, 1774–83	43,1	44,6	32,9	44,2	41,2
Kecskeméti j.	44,5	45,4	25,7	45,9	40,4
Pilisi j.	44,3	46,2	36,6	40,0	41,9
Solti j.	40,5	43,3	38,1	44,0	41,5
Váci j.	43,1	43,7	31,4	46,9	41,3
M.o. (1777–1782), pleb.	42,5	43,5	41,6	44,9	43,1
Pesti ker. (1777–1782)	44,5	46,2	39,5	42,9	43,3
M. o. 1821–30	36,1	37,5	40,05		36,8

Forrás: Dányi 1993a 122.; Hablicsek 1991. 96.; Őri 1994. 61–64.

A Conscriptio Animarum országos és megyei adatai is egyértelműek egy vonatkozásban: a görögkeleti népességen belül a legalacsonyabb a kiskorúak aránya, de ez elsősorban a Pesti kerületben, azon belül a megyében, illetve a Kecskeméti járásban hangsúlyos. Ezt a 18. századi jelenséget viszont a 19. századi országos adatok nem igazolják vissza. Vajon a kiskorúak aránya és e mögött természetesen a termékenység és a halandóság tekintetében a görögkeleti népesség, de annak is a Duna-Tisza közi része (a magyarországi szerbek elsősorban) valamely különös mintát képviselt volna, amely a 19. századra vagy eltűnt, vagy pedig elfedték az országos adatok? A kérdésre nehéz választ adni, mindenesetre a kiskorúak arányának egy-egy felekezeten belül is mutatkozó járási differenciái azt sejtetik, hogy itt nem elsősorban felekezeti kérdésről, hanem sokkal inkább sajátos, helyi természeti, gazdasági, társadalmi, illetve ezzel összefüggő demográfiai viszonyokról lehet szó. A

görögkeletieknél általában mutatkozó alacsonyabb arányok oka pedig első pillantásra lehet a fiatalkorúak hiányos regisztrációja is. A kérdést a többi demográfiai változó elemzéséhez hasonló módszerekkel szeretnénk közelebbről megvizsgálni, a korrelációs együtthatók elemzésével tárjuk fel a kiskorúak arányának összefüggését más változóinkkal (a kiszűrt 121 település adatai alapján), majd az átlagtól leginkább elütő magas és alacsony arányt mutató településeket vizsgáljuk az összefüggést mutató változók alapján.

V.19. A kiskorúak arányának összefüggése más változókkal, 1774–1783

Kiskorúak korrelációja más változókkal		
	r	p
KISKSZOLG	0,4885	0,000
HÁZTARTMER	0,3542	0,000
TERMSZAP	0,3516	0,000
HAZASF	0,2973	0,001
SZULHK	0,2972	0,001
HAZASNŐ	0,2093	0,021
NŐK	0,204	0,025
HÁZAK	-0,2274	0,012
SZŐLŐ	-0,2471	0,007
GK	-0,2817	0,002
HALANDÓSÁG	-0,3629	0,000
NYERSHAL	-0,3825	0,000
NYERSHÁZK	-0,4001	0,000

A viszonylag erős pozitív korrelációt mutató változók között többségben vannak azok, amelyek valamilyen módon összefüggnek a termékenység szintjével (egyik termékenységi mutatónk: születések száma/házasságkötések száma, házasok aránya a felnőtt férfi- és női népességen belül, de a háztartásméret is), viszont a legerősebb összefüggést a kiskorúak aránya a szolganépességen belül mutatta a kiskorúak arányával. Erős fordított arányosságot a halandóság mutatói vagy az azzal szorosan összekapcsolódó változók kaptak (a házasságkötések intenzitása is erősen összefügg a halandósággal az újraházasodások révén), hozzájuk képest gyengébb az összefüggés a görögkeletiek és a kiskorúak aránya között. Mindez azt jelenti, hogy a kiskorúak arányát nagymértékben befolyásolja a községek stabil, megállapodott keretek között élő népessége mellett az ott élő egyéb rétegek (szolgák) speciális, az átlagosnál általában idősebb kormegoszlása. A döntő tényező emellett a halandóság és a termékenység szintje, a nem közvetlenül ezeket kifejező változók is (nők aránya, görögkeletiek aránya, egy házra jutó háztartások száma, szőlők aránya) elsősorban ezzel a két demográfiai jelenséggel való szoros kapcsolatuk miatt kerültek az erősebb korrelációjú változók közé.

A kiskorúak arányát függő változónak tekintve többszörös lineáris regresszió-analízist alkalmazva „szelektálhatjuk" változóinkat. Hat változó magyarázó ereje volt szignifikáns, ezek a kiskorúak aránya szórásnégyzetének kb. 55%-át magyarázzák.

V.20. A többszörös lineáris regresszió értékei a kiskorúak arányára

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
KISK	0,741	0,550		Béta	Szign.
			KISKSZOLGÁK	0,422	0,000
			NŐK	0,229	0,001
			HÁZASN	0,197	0,007
			TERMSZAP	0,193	0,008
			NYERSHK	-0,316	0,000
			GK	-0,210	0,002

A kapott eredmény megerősítette korábbi megfigyeléseinket: a kiskorúak aránya igen érzékeny a népesség speciális társadalmi összetételére, nevezetesen arra, hogy a szolganépesség korösszetétele mennyire közelít a „normálishoz". Fontos ezenkívül a nők aránya és ezen belül a házas nőké, valamint a termékenység és halandóság hatását összegző természetes szaporodási arányszám. A nyers házasságkötési arányszám erős negatív hatása nemcsak a halandóság szintjével való kapcsolatával magyarázható, hanem a felnőtt népesség magas arányával is. A görögkeletiek arányát a fentiek értelmében nem tekintjük ok-okozati kapcsolatban álló magyarázó változónak.

A továbbiakban megvizsgáljuk és összehasonlítjuk a kiskorúak arányának „magas" (a szórással növelt átlagérték feletti) és „alacsony" (a szórással csökkentett átlagérték alatti) értékével jellemezhető településeket. Az elemzés során a kiskorúak arányával szorosabb korrelációt mutató fenti 13 változót hasonlítjuk össze a magas és alacsony értéket mutató településeken.

V.21. Kiskorúak arányának főbb jellemzői, 1774–83

KISK	
N	121
Átlag	43,3
Medián	43,5
Módusz	45,6
Szórás	3,4
Minimum	33,2
Maximum	50,5
magas	46,73 fölött
alacsony	39,92 alatt

A kiskorúak arányának magas és alacsony értékei 16, illetve 15 településen figyelhetőek meg, amelyek földrajzilag meglehetősen szórtak. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az alföldi régiókra nem jellemző a két szélsőség ezen a téren, a többséget mindkét esetben a pilisi és a váci járás dombvidékének községei adják. A magas értékű települések közé a kecskeméti járásból mindössze három, a soltiból egy sem, az alacsonyak közé a kecskemétiből és a soltiból egy-egy került be. A magas értékű települések többsége a váci járásból kerül ki (16-ból 10), az alacsony értékűek több mint fele pedig a

pilisiből (15-ből 8). Nemzetiségi téren a magas értékű települések zöme magyarnyelvű, míg az alacsony értéket mutatók jóval sokrétűbbek ezen a téren. Felekezeti megoszlásuk is vegyes, katolikus és protestáns többségű, illetve vegyes vallású községek egyaránt előfordulnak közöttük. Az egyetlen megfogható felekezeti különbség sejthető az eddigiek alapján: a „magas" csoportban egyáltalán nincsenek görögkeletiek, míg az „alacsonyak" között igen (de ez itt is csak a népesség 7,3%-át jelenti, és összesen két településre, Szentendrére és Pomázra korlátozódik). Így viszont a görögkeletiek aránya – mint olyan független változó, amely erős negatív hatást gyakorolna a kiskorúak arányára – magyarázó ereje nagyban csökken, véleményünk szerint az összefüggés egyszerűen a két, jelentős görögkeleti népességgel rendelkező település sajátos termékenységi és halandósági viszonyainak köszönhető, ami aligha tekinthető felekezeti problémának. Hogy megyei szinten is érezhető a görögkeletiek kevésbé fiatal korösszetétele, az nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a megyebeli görögkeleti szerb népesség zöme e két sajátosan alacsony termékenységű és magas halandóságú településen élt.[203] Kerületi vagy országos szinten pedig a fiatalkorúak regisztrációjának pontossága is fontos szempont lehetett (gondoljunk a görögkeleti pópák összeírói tevékenységét ért gyakori kritikákra).

V.22. A kiskorúak arányának „magas" és „alacsony" értékeit képviselő települések

„magas" >46,73	Földrajzi régió	Etnokulturális kistáj	Nemzetiség	„alacsony" <39,92	Földrajzi régió	Etnokulturális kistáj	Nemzetiség
Gyón	9	14	magyar	Dunaharaszti	9	12	német
Nagykáta	12	19	magyar	Pesthidegkút	6	4	német
Ókécske	11	17	magyar	Makád	5	9	magyar
Szigetmonostor	1	1	magyar	Pomáz	6	3	vegyes
Pilisszentlászló	7	10	szlovák	Budafok	2	7	német
Tök	3	6	magyar	Szentendre	2	3	vegyes
Pilisvörösvár	7	4	német	Szigetújfalu	5	8	német
Bag	15	23	magyar	Telki	3	5	német
Csomád	15	22	szlovák	Visegrád	2	2	német
Csővár	16	26	szlovák	Vadas	11		
Káva	14	21	magyar	Ecser	14	21	szlovák
Mende	14	21	szlovák	Gödöllő	15	23	magyar
Monor	11	17	magyar	Kisnémedi	16	26	magyar
Tura	13	20	magyar	Vác	16	25	vegyes
Úri	14	21	magyar	Verseg	13	20	magyar
Zsámbok	13	20	magyar				

A kiskorúak arányával szorosabb korrelációt mutató változókat vizsgálva (V.19. tábla) a két településcsoporton, a következő eredményre jutunk.

[203] Szentendre és Pomáz mellett a megyében (a 121 település vonatkozásában) jelentős számú görögkeleti népesség csak Szigetcsépen, Csobánkán és Ráckevén élt. Számításunk szerint létszámuk Szentendre és Pomáz mintegy 3070 főnyi görögkeleti (szerb) népességével szemben kb. 1065 lehetett. Fontos, szinte kizárólag görögkeleti szerb népességű települések még Budakalász és Lóré, de ezek nincsenek a 121 községből álló mintában.

V.23. Kiskorúak aránya és a vele összefüggő változók a kiskorúak arányának „magas” és „alacsony” értékei szerint

	„magas”	„alacsony”
NŐK	49,7	48,9
KISK	48,3	37,3
GK	0,0	7,3
KISKSZOLG	41,5	26,4
SZULHK	6,7	4,7
NYERSHAL	39,0	56,1
TERMSZAP	15,0	2,2
HALANDÓSÁG	0,8	1,0
NYERSHÁZK	10,0	14,9
HÁZASF	71,5	65,7
HÁZASN	72,0	68,2
HÁZTARTMÉR	5,4	4,8
HÁZAK	1,2	1,4
SZŐLŐ	2,4	11,7

Adataink alapján valóban két igen eltérő minta jelenik meg. Azokon a településeken, ahol a kiskorúak aránya a 18. századi viszonyokhoz képest is igen magasnak mondható (>46,7%), ott a halandóság igen kedvező, különösen a nyers halálozási arányszám átlag (45,8‰) alatti, de a születések száma is jelentékenyen felülmúlja a halálozásokét, így a természetes szaporodás is igen erős (évi átlagban 1,5%), ami szintén jóval átlag feletti, sokak szerint képtelenül magas érték (Kováts 2000; Őri 2001a). Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a szolganépesség korösszetétele is „normális”, megfelel a megyei átlagnak (kiskorú szolgák aránya a szolgák között 41,5%). Néhány település ugyanakkor nem felel meg ennek a képnek: Pilisszentlászló, Csomád és Csővár halandósága igen magas, amit az első két esetben igen magas (házas) termékenység, a harmadikban pedig a házasságkötések és különösen a házas férfiak igen magas arányszáma ellensúlyoz. A másik típusnál, ahol a kiskorúak száma nagyon alacsony, a szolgák túlnyomórésze nagykorú (vagy legalábbis felnőttmunkát végez), ugyanakkor a halandóság rendkívül kedvezőtlen, a termékenység átlag alatti, a születések és halálozások száma a vizsgált periódusban kiegyenlíti egymást, a természetes szaporodás minimális. Véleményünk szerint a népesség speciális társadalmi-foglalkozási összetétele mellett elsősorban a halandóság szintje, némely esetben a termékenység a meghatározó tényező, a többi változóban mutatkozó különbségek is a halandósággal való erős korrelációjuk miatt tűnnek meghatározónak (házasságkötések intenzitása, házasok aránya, háztartásméret, laksűrűség). Érdekes ebből a szempontból a szőlőművelés szerepe: az alacsony kiskorúaránnyal rendelkező településeken a határ jelentékeny részét teszik ki a szőlők, az érintett települések között vannak a megye legfontosabb szőlőművelő, bortermelő községei (Budafok, Szentendre, Pomáz, Vác). A szőlők aránya igen erős korrelációt mutat a halandóság változóival, igazolva azt, hogy a szőlőművelés elsősorban a szűk határú, egyéb mezőgazdasági művelés céljaira kevéssé alkalmas viszonyok között fennálló, és valószínűleg többek között éppen ennek következtében magas halandóságú települések életében játszik

nagy szerepet.[204] A termékenység önmagában viszont a jelek szerint csak bizonyos esetekben meghatározó tényező a korösszetételben, hatását több más tényező is jelentősen módosíthatja (a halandóság mellett pl. az első házasságkötés életkora), aminek következtében nem egyszerűen a legmagasabb termékenységű településeken a legfiatalabb a népesség korösszetétele (vö.: Faragó 1985. 46.).

b) Termékenység

A termékenység kutatása hosszú ideig a demográfia és így a történeti demográfia érdeklődésének középpontjában állt. Emögött egyrészt az állhat, hogy a termékenység talán a legfontosabb olyan tényező, amely a népesség korszerkezeti sajátosságait, növekedését, csökkenését meghatározza. Másrészt rendkívül bonyolult kölcsönhatásban áll különféle gazdasági (a gazdálkodás módja, termelékenysége, munkaerő- és térigénye, az élelmiszertermelés volumene, gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák, anyagi helyzet), társadalmi (társadalmi helyzet, iskolázottság) és kulturális (értékek, hagyományok) tényezőkkel, amely változásainak magyarázatát rendkívül nehézzé teszi. Márpedig a leírás mellett az értelmezés is elengedhetetlenné vált a 20. században termékenységüket így vagy úgy befolyásolni igyekvő társadalmak és demográfiai tudományuk számára.

Így a történeti demográfia ötvenes évekbeli kibontakozása mögött is jórészt a termékenység „természetes" (értsd tudatos korlátozás nélküli) szintjének meghatározása, a termékenységcsökkenés kezdeteinek feltárása, a természetes termékenységhez képest mértékének, ütemének, szakaszainak megállapítása és természetesen okainak megértése állt célként. Ezáltal tűnt mintegy megragadhatónak a hagyományos és a modern társadalmak egyik fontos alapvonása, a termékenység tudatos szabályozásának hiánya, illetve megléte. Az utóbbi eszerint éppen a modern társadalmakat jellemző racionális viselkedésformáknak a jellemzője lett ebben az interpretációban, amelyek a weberi protestáns etikához hasonlóan mintegy előfeltételei lettek a modern gazdasági–társadalmi átalakulásnak (Chaunu 1972; Burguière 1972. 1974.). Louis Henry családrekonstitúciós módszerének kidolgozása és a történeti demográfiai kutatások kiszélesedése mögött is a születéskorlátozás előtti termékenység vizsgálata, majd a változás, a születésszabályozás megjelenésének, terjedésének a megragadása, magyarázata állt (Rosental 1996). Magyarországon Andorka Rudolf is saját bevallása szerint a 20. századi termékenységcsökkenés gazdasági–társadalmi meghatározóit és területi differenciáit kutatva kezdett el családrekonstitúciós vizsgálatokkal foglalkozni. A Dél-Dunántúlon vagy a Dél-Alföldön következetesen jelentkező, gazdasági, társadalmi fejlettséggel nem magyarázható alacsonyabb termékenység értelmezése indította arra, hogy a

[204] A termőterület nagysága a „magas" kiskorúarányú településeken 3,7 kat. h./fő; az „alacsonyaknál" a nagy határú puszta, Vadas nélkül (kiskorú szolgák aránya 15%!) 2,9 kat. h./fő.

jelenség mögött valamely hagyományos, regionálisan érvényesülő tényezőt keressen, és ez irányította figyelmét a történeti demográfiai kutatásokra (Andorka 2001a 30.).

A Magyarországon végzett településszintű (elsősorban Andorka Rudolf munkái – összefoglaló eredményeit lásd: Andorka, 1991a, 1998.) és országos mintavételen alapuló (Dányi Dezső – lásd: Andorka 1988. 13–14.; Dányi 1991. 99–103.;) családrekonstitúciók és mintavételes anyakönyvi kutatások (B. Lukács Ágnes – Hablicsek 1991. 47–48.) elsősorban a korspecifikus házas termékenységi arányszámok kiszámításával (Andorka 1988. 43.) a termékenységgel kapcsolatban a következő eredményeket hozták.

- A termékenység szintje erős területi differenciákat mutat a 18–19. században, jóval a születéskorlátozás széles körben való elterjedése előtt (Andorka 1998. 435.; Hablicsek 1991. 77.; Dányi 1991. 133.), ami megfelel az általános nemzetközi kutatási tapasztalatoknak (Osamu Saito 1996; Bardet 1997. 330-342.; Livi-Bacci 1998. 109–111.).
- Egyes területeken – az Ormánságban, a Sárközben, az Őrségben a születéskorlátozás már a 18. század végén, 19. század elején megjelent (Andorka 1991a 37–40., 1998. 436.), másutt a csökkenés csak a 19. század második felében indult el (pl. Pócsmegyer), vagy a házas termékenység még emelkedett is a 19. század második felében (Andorka 1991a 38.).
- Az 1820-as években a születéskorlátozás még csak elszigetelt jelenség lehetett, országos szinten a termékenység magas, bár erős regionális, településtípus szerinti és felekezetenkénti differenciákat mutat (Hablicsek 1991. 77.).
- A termékenység csökkenése – az erős differenciáltság fennmaradása mellett – országos szinten is érzékelhető az 1850-es évektől kezdve (Dányi 1991. 127.).
- A településszintű családrekonstitúciók megcáfolni látszanak minden olyan korábbi feltételezést, amelyek a korai születésszabályozást a felekezeti vagy nemzetiségi hovatartozáshoz kapcsolják (Andorka 1991a 38.).
- A korai születéskorlátozás okairól inkább csak hipotézisek fogalmazhatók meg. Mindenesetre együtt jár olyan tényezőkkel, mint a korai házasságkötés szokása, a nem házasodók alacsony aránya, a több nukleáris családból összetevődő, komplex háztartások gyakorisága, a valószínűsíthetően egyenlően osztó örökösödés szokása (Andorka 1998. 436.). Így felmerül az a lehetőség, hogy a korai születéskorlátozás elsősorban ott fordulhat elő, ahol az eredendően jómódú parasztcsaládok hagyományosan ragaszkodnak a korai házasságkötéshez, a viszonylag teljes körű házasodáshoz, a birtok egyenlő felosztásához az örökösök között, ugyanakkor a családi birtok kiterjesztésének lehetősége megszűnt, így a birtok osztódásának megakadályozását részben az örökösökkel (a házas gyermekekkel) való együttlakás, részben az utódok számának korlátozása jelenthette (Andorka 1991a 38–39., 1998. 437.). Így a születéskorlátozás, illetve a bonyolult szerkezetű háztartásokban élés annak a stratégiának lehetett a részese, amellyel a birtokos parasztcsaládok a

gazdasági, társadalmi lesüllyedést próbálták elkerülni, amellyel a birtokot változatlanul próbálták átadni a következő generációnak (Andorka–Faragó, 2001. 210.). Ezekben a közösségekben a házasodási és örökösödési szokások – úgy tűnik – kevéssé voltak rugalmasak, így a háztartásszerkezet bonyolultabbá válása és/vagy a születéskorlátozás maradt a birtok és az elért anyagi–társadalmi helyzet megőrzésének eszköze (vö. a háztartásszerkezet 1787 és 1828 között a jelek szerint országos szinten is bonyolultabbá vált – Faragó 1977; Andorka–Faragó 2001. 213.). Ez a stratégia így mintegy alternatívája volt a nyugat-európainak, ahol ugyan-ezt a szerepet a késői házasság és a nem házasulók magas aránya játszhatta. Ebben a magyarországi rendszerben nem teljesen világos a korai születéskorlátozás és az összetett háztartástípusok viszonya, a sárközi tapasztalatok mindenesetre ezek együttes előfordulását mutatják (Andorka–Faragó 2001. 210.). Faragó Tamás Borsod megyei újabb kutatásai viszont inkább a nagycsaládrendszer és a kiskorúak magas arányának gyakoriságát jelzik (2002. 25.), ami a sárközi modell érvényességét nem, csak annak általánosságát cáfolja.

Mindezekkel a kérdésekkel szeretnénk foglalkozni a következőkben. Természetesen korspecifikus termékenységi arányszámok nélkül a születéskorlátozás problémáját nem tudjuk vizsgálni, és a termékenység időbeli dinamikája is csak korlátozottan elemezhető a rendelkezésre álló rövid időtartamon belül. Itt is a települések összehasonlítására törekszünk, a magas és alacsony termékenység zónáit próbáljuk elhatárolni, és termékenységi mutatóink más változókkal való összefüggései, együttes előfordulásai alapján megkísérelünk megfogalmazni néhány feltételezést a termékenység szintjét meghatározó okokkal kapcsolatban. Alapvető probléma itt is, hogy nem ismerjük a vizsgált népesség részletesebb korszerkezetét, ennek hiányában az elemzéshez használt (kiszámítható) változóink értékelése, az időbeli és térbeli összehasonlítások eredménye nagy óvatossággal kezelendő, azok inkább a további kutatásokat orientálhatják, és nem adhatnak szilárd támpontokat a 18. századi termékenység kérdését illetően.

Először a születések számának az alakulását vizsgáljuk a rendelkezésre álló néhány év adatai alapján. Községi (járási) szintű adataink 5–7 évről vannak, ezekből öt évre vonatkozóan tudtunk megyei összesítést számolni. Rendelkezünk ezenkívül egy megyei összesítéssel 1779-re vonatkozóan, 1777-re és 1778-ra pedig a Dányi Dezső közölte országos összesítésben találhatunk megyei születés- (és népességszámokat).[205]

[205] Dányi 1993a 165. (népességszámok), 227. és 229. (születésszámok). 1780-ból rendelkezünk országos összesítés alapján népességszámmal, születésszámmal viszont nem.

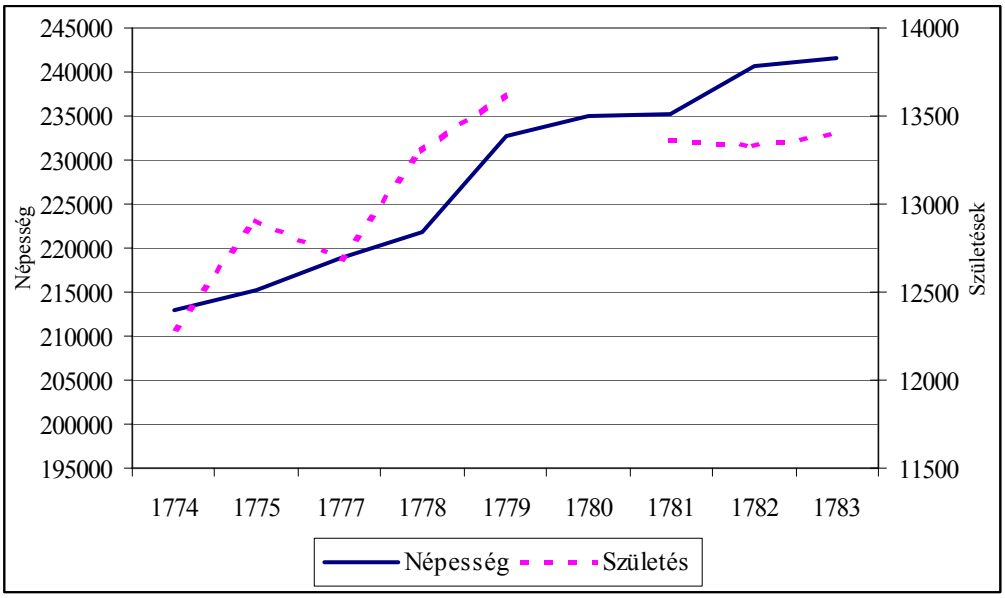

V.4. ábra. A népesség és a születések száma Pest megyében, 1774–1783

A születések száma az 1770-es években meredeken, a népességszám növekedését meghaladó mértékben emelkedett, míg a nyolcvanas években stagnálás mutatkozik, amelyen belül az 1782-es évben született a legkevesebb gyermek. A hetvenes évekbeli meredek növekedésben látható törést (1775 és 1777 között) részben okozhatja az is, hogy itt változott a felhasznált forrás, az 1777 és 1779 közötti adatok a Dányi Dezső publikálta országos összesítésekből valók. Mindenesetre éles a kontraszt a két évtized között, akkor is, ha feltételezhetjük, hogy a hetvenes évekbeli növekedés mögött részben az adatfelvétel javuló minősége áll. A hetvenes években a születések számának növekedése nem magyarázható egyedül a népességszám növekedésével, hanem más tényezőnek is kellett lennie a háttérben (pl. a javuló regisztráció, de esetleg a kedvező évek magasabb termékenysége is). Ugyanígy az 1777-es visszaesés és a nyolcvanas évekbeli stagnálás–visszaesés mögött is más, a népességnövekedés ellentétes irányú hatásánál erősebb tényezőket kell keresnünk.

V.24. Születések száma járásonként, 1774–1783

	megye	Kecskeméti	Pilisi	Solti	Váci
1774	12294	4527	2539	2491	2737
1775	12906	4537	2726	2597	3046
1776		4526		2208	
1777	12698				
1778	13308	4581		2696	3124
1779	13624				
1781	13369	4962	2815	2400	3192
1782	13327	4872	2860	2598	2997
1783	13403	4969	2706	2676	3052

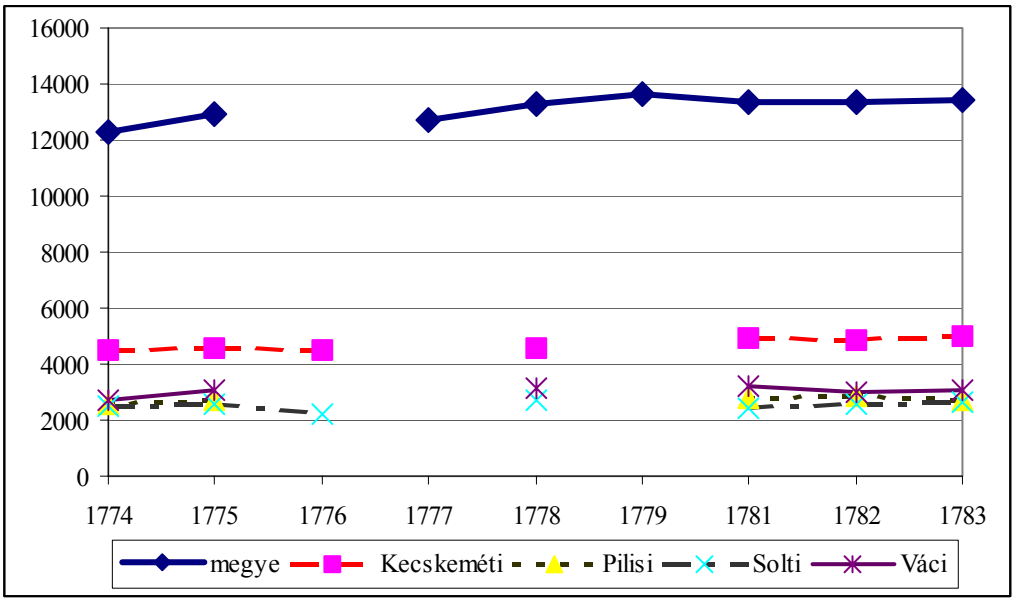

V.5. ábra. Születések száma járásonként, 1774–1783

Látható, hogy a születések számának emelkedése 1774 és 1775 között elsősorban a Váci járásban erős, illetve hogy a megyei születésszámokban mutatkozó 1777-es csökkenésnek megvoltak az előzményei 1776-ban (abban a két járásban legalábbis, a Kecskemétiben és a Soltiban, amelyről vannak adataink). A nyolcvanas években a járásonkénti különbségek elhanyagolhatóak, a Kecskeméti és a Váci járásban 1782 volt a mélypont, a Soltiban 1781, a Pilisiben pedig 1783.

A születések számának ingadozása a tapasztalatok szerint némi késéssel a házasságkötések számának az ingadozását szokta követni, különösen ha a törvénytelen születések aránya alacsony (lásd pl. Livi Bacci–Reher 1993. 75.). Pest megyei adataink is ezt a megfigyelést igazolják, a születések számának változása lényegében követi a házasságkötések ingadozását.

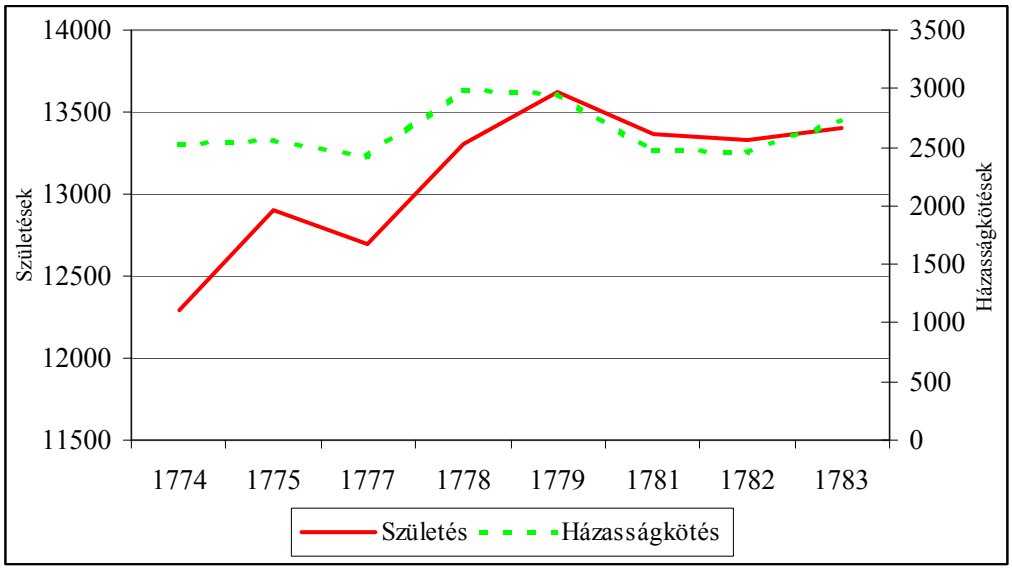

V.6. A születések és házasságkötések számának alakulása, 1774–1783

A születések számának nagyarányú növekedése 1774 és 1775 között eszerint nem magyarázható a népességszám növekedésével, és nem tudjuk megítélni, hogy a házasságkötések számának növekedése az előző években okozhatta-e ezt az emelkedést. Azt viszont láthatjuk, hogy az 1777-es csökkenést a házasságkötések számának süllyedése kísérte, majd a két görbe együtt emelkedik, a születéseké 1779-ig, a házasságkötéseké 1778-ig, hogy a következő években együtt haladjanak. 1783-ban a házasságkötési görbe emelkedni kezd, mégpedig a születésekénél nagyobb ütemben, ami – ha tartósnak bizonyul – a születésszámok nagyobb emelkedését jelezheti előre. Mindazonáltal adataink alapján nem tudjuk megítélni, hogy a nyolcvanas évek egy tartósabb válságkorszak kezdetét jelentik, stagnáló születésszámokkal, házasságkötésekkel, emelkedő halandósággal, vagy csak egy átmeneti válságperiódussal van dolgunk. A halálozások száma emelkedett, és megyei szinten 1783 az egyetlen év, amikor a halálozások száma meghaladta a születésekét (Őri 2001a 200.). A válságos évek nemcsak a halálozások számának emelkedését hozták, hanem a születésekének és a házasságkötésekének a visszaesését is. Vannak adataink, amelyek arra utalnak, hogy a nyolcvanas években Pest megye északi részén járványok növelték a halandóságot (Petróci 1957. 113.), ugyanakkor arról is, hogy 1783-ban országos vörhenyjárvány volt (Benda K. 1989.), illetve hogy a nyolcvanas évek halandósága általában magasabb volt (Benda 2000. 131.), ami mögött a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen, rövid távú klimatikus változások (szélsőséges időjárás, hűvös, csapadékos tavaszok) is állhattak (Benda 2000. 157.). Valószínűnek látszik, hogy a nyolcvanas évek kedvezőtlenebb képet mutató adatai ebbe a szélesebb háttérbe illeszkednek, ez viszont szempontunkból azért előnyös, mert az elemzés során használt arányszámaink egy kedvezőbb és egy kedvezőtlenebb időszak adatainak átlagát jelentik.

Könnyebben értelmezhető talán a születések számának 1777-es (és a két, ebből az évből összeírással rendelkező járás adatai alapján 1776-os) visszaesése.

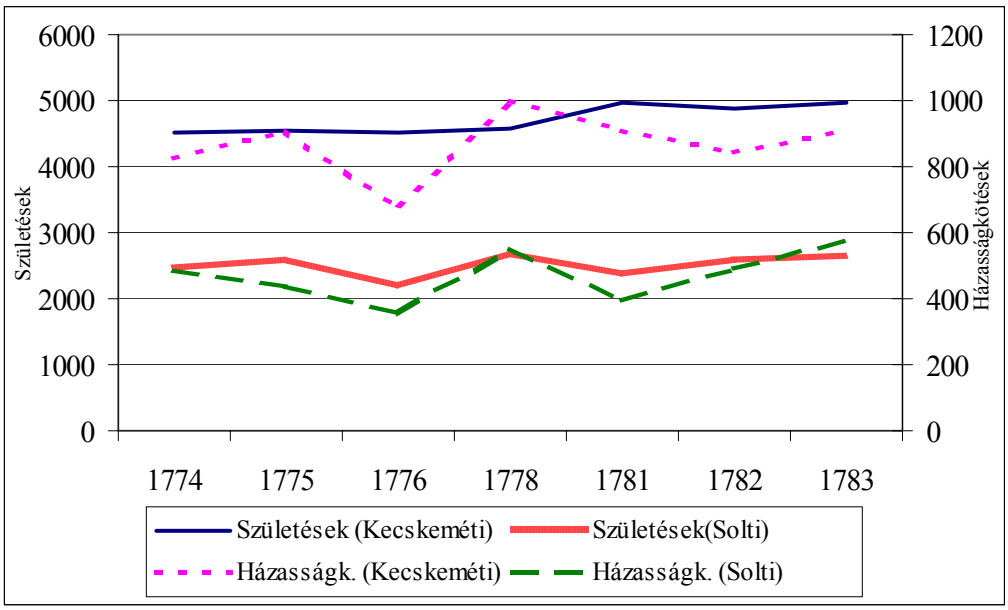

V.7. Születések és házasságkötések száma, Kecskeméti és Solti járás, 1774-1783

A Kecskeméti járásban 1776-ban a születésszám ugyan csak minimális mértékben csökkent az előző évhez viszonyítva, a házasságkötéseké viszont majdnem harmadával. A Solti járásban a házasságkötések száma már 1775-ben visszaesett, ez folytatódott a következő évben is, amit ekkor már a születésszám csökkenése is követett. 1777-es adatunk nincs, de a görbe 1778-ban újabb csúcspontot ért el, amit az 1781-es mélypont, majd az újabb emelkedés követett. Úgy tűnik tehát, hogy a Solti járásban a házasságkötéseket valamilyen okból 1775-ben, de különösen 1776-ban elhalasztották, amit követett az 1778-as (és talán 1777-es) kompenzáció. Az ok elég egyértelműnek tűnik: 1774–75 tele igen hosszú és hideg volt, novembertől nagy hóval, amit február közepén (16–18.) nagy dunai árvíz kísért (Réthly 1970), amely óriási károkat tett a Duna mentén, mind az épületekben (Budán, Pesten, Óbudán, Szentendrén, Vácott, Ráckevén; Áporkát, Szigetszentmiklóst arrébb kellett költöztetni, mert az árvízben szinte teljesen elpusztultak) mind az állatállományban, takarmányban, a termőföldeken (Galgóczy 1877b 20.; Réthly 1970). Az árvizet márciusban nagy viharok követték, majd júniusban gabonadrágaság következett. A házasságok számának visszaesése minden bizonnyal a rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyok és az árvíz katasztrófája miatt bekövetkezett elhalasztással magyarázható, amely kiterjedt a következő évre is, és amelyet azután pótoltak. Mindez természetesen hatással volt a születésszám alakulására is. A Kecskeméti járás egy része szintén a Duna mellett terült el, a házasságkötések visszaesését részben ez is magyarázhatja (bár itt csak 1776-ban vagyunk

ennek tanúi), a születések száma azonban lényeges változáson nem ment keresztül, talán a visszaesés 1777-re esett, amely évre nincsen járási szintű adatunk.

Ha az időbeli változások helyett a térbeli, településenkénti differenciákra vagyunk kíváncsiak, akkor egyrészt a forráskritika során kiválasztott 121 településre irányítjuk figyelmünket, másrészt a rendelkezésre álló évek átlagértékeit fogjuk használni, és a születések száma helyett arányszámokat kell vizsgálnunk. Adatainkból három arányszámot tudtunk kiszámítani, sajnálatos módon a termékenység térbeli és időbeli különbségeinek mérésére mindhárom csak igen megközelítőleg alkalmas.

A demográfiai elemzésekben a nyers születési arányszámokat csak korlátozott mértékben használják, mivel az arányszám nevezőjében szereplő (évközepi) népességszám csak részben azonos azzal az embercsoporttal, amely a szóban forgó születésekért felelős. Így az esetleges időbeli vagy térbeli differenciák mögött a termékenység tényleges különbségei mellett elsősorban a korszerkezet eltérései állhatnak (illetve természetesen más, a termékenységet befolyásoló strukturális különbségek). Másik problémánk az, hogy a vizsgált elemek közül éppen a községek népességszáma a legbizonytalanabb tényező, ami tovább növeli az összehasonlítás nehézségeit, és általában is igen magas, olykor nehezen hihető arányszámokat eredményez. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a „természetes" (tudatos születéskorlátozás nélküli) termékenység esetében a nyers születési arányszámok kb. 35 és 55‰ közé esnek (Chesnais 1992. 26.). A 35‰ körüli arányszám már igen alacsony eszerint, és csak a termékenységet erősen korlátozó tényezők között valósulhat meg (késői házasság, nem házasodók magas aránya). Ez volt a helyzet több helyen a kora újkori Nyugat-Európában: Új-Kasztíliában kb. 1640 és 1680 között (Livi Bacci–Reher 1993. 75.), Franciaországban 1800-tól (Bardet 1998. 308.), Dániában és Svédországban már a 18. század nagy részében (Bengtsson 1998. 378.), Toszkánában 1779 és 1783 között (Del Panta 1998. 516.). Az 50‰ körüli születési arányszám viszont korai házasságot és erős nupcialitást feltételez. Európai (országos szintű) adataink nemigen magasabbak 45‰-nél, ennyi volt Finnországban a 18. század közepén (Bengtsson 1998. 378.), Magyarországon és a Balkán nagy részén (főleg a volt Jugoszlávia területén, Horvátország és Szlovénia nélkül) az 1880-as évek elején (Kamarás 1996. 195.; Todorova 1998. 476.). Magyarországra vonatkozóan a lélekösszeírások teszik először lehetővé, hogy a nem nemes népesség nyers születési arányszámait kiszámítsuk. Magyarországon 1777 és 1782 között ez átlagban 49 ‰, a megyék többségének értéke (az 1782-es évet leszámítva) 50 és 60‰ közé esik (Dányi 1993a 128.). Ez igen magas érték, nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a termékenység Magyarországon akkor is magasabb a nyugat-európai szintnél, ha joggal feltételezzük, hogy a népességszám-regisztráció pontatlansága miatt az arányszámok magasabbak a valóságosnál. Pest megyei járási arányszámaink 51 és 63‰ közé esnek, a 121 településből álló minta átlaga 56,8‰, amely változatlanul igen magas, némileg meghaladja az elméletileg valószínűsített felső határt.

V.25. Pest megyei települések (N=121) megoszlása a nyers születési arányszámuk szerint, 1774–1783

	Összesen	<35‰	35–39‰	40–49‰	50–55‰	55‰<
Települések száma	121	–	3	19	26	73

A 121 település zöme az 55‰-es határ fölé esik, a 73 községből öt (Tápiószentmárton, Újhartyán, Újszász, Vadas, Inárcs) a 70‰-et is meghaladja, amit alig lehet komolyan venni. Az viszont nyilvánvaló, hogy az abnormálisan magas születési arányszámok kapcsolatban vannak a betelepülés időpontjával, illetve ezzel összefüggésben a népesség speciális (fiatal) korösszetételével. Az öt említett település közül Vadas pusztáról nincs információnk, Inárcs és Újhartyán betelepítése közvetlenül az összeírást megelőzően történt (az 1760-as évek végén, 1770-es évek elején), Tápiószentmártoné és Újszászé pedig 1750 körül (Galgóczy 1877b). Bevándorlási arányszámuk összesen 71,7‰. Ugyanez a 60‰-nél magasabb születési arányszámú települések esetében 23,9‰, míg a 121 település bevándorlási arányszámainak átlaga 16,3‰. Ugyanakkor a kontinuus népességűnek tekinthető települések (N=27) születési arányszámainak átlaga 54‰. Közülük csak 6 mutat 60‰-nél nagyobb születési arányszámot. Mindez azt bizonyítja, hogy egyfelől valószínű arányszámaink pontatlansága, minden bizonnyal felfelé torzítanak a népességszámok hiányai miatt és/vagy azért, mert a születésszámok mögött más (nagyobb) népességcsoport áll (pl.: környékbeli puszták, fíliák, ideiglenesen jelenlévő népesség születései), másrészt viszont a községek egy részénél különleges körülményeket, korösszetételt kell feltételeznünk, ami a termékenységet „abnormálisan" magassá teheti. Komolyan kell vennünk Dávid Géza figyelmeztetését, amelyet a 18. századi természetes szaporodással kapcsolatban tett: a korabeli nyugat-európai értékek nem biztos, hogy irányadóak, mivel a körülmények is speciálisak (Dávid G. 1997. 170.). Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk a termékenységgel kapcsolatban is. A II. József-féle népszámlálás népességszámai és az anyakönyvi adatok elvben mindenhol lehetővé teszik, hogy legalább egy időpontra vonatkozóan pontosabb születési arányszámot számoljunk, mégpedig a népszámlálás jelenlévő népessége és a születésszámok évtizedes átlaga alapján. Így a nyers születési arányszám Keszthelyen 1785-ben 46‰ (Benda 2002. 99.), Debrecenben 1785-ben 47‰,[206] Átányon 48‰ (Andorka 1991b 132.), Mezőkövesden viszont 55‰ (Martos–Őri 2000. 105.), Tiszabőn pedig 1786-ban 54‰ (Sebestény 2002. 207.), a Pest megyei Pócsmegyeren 42‰.[207] A példák mutatják, hogy viszonylag biztos népességszámokra alapozva is magas értékekhez jutunk, különösen az alföldi településeknél.

[206] A Kováts Zoltán által megadott adatokból számítva (Kováts 1981. 47.). Kováts Zoltán helyesebbnek tartja a Józsefi népességszám korrekciója alapján való számolást (1981. 44.), így a születési arányszám a 80-as években becslése szerint valamivel alacsonyabb: 41,9–44,7‰ (1981. 47.).

[207] Andorka 1984. 56. és Dányi–Dávid 1960. 120. alapján számítva. A Conscriptio Animarumból számítva a nyers születési arányszám 56‰, főleg az 1775-ös és 1782-es évek igen magas értékei miatt. A község népességszáma viszont hiányosnak tűnik, az ingadozást a változó minőségű regisztráció okozhatta, a falu nem szerepel a 121 településből álló mintában.

Fontos az is, hogy példáink kontinuus lakosságú, vagy régebben újratelepedett népességű településekre vonatkoznak, a friss telepítésű vagy jelentős bevándorlásnak kitett községek esetében a születési arányszám lehet magasabb ennél. Úgy gondoljuk, hogy lehet kétkedéssel tekinteni a lélekösszeírás születési arányszámaira, de valamely külföldi példa alapján megítélni pontosságukat szintén kétes vállalkozás.

A továbbiakban a termékenység lokális differenciáinak vizsgálatához nem is fogjuk a nyers születési arányszámokat használni, helyettük két olyan változóval dolgozunk, amelyeket kevésbé befolyásolnak a születéseket produkáló népesség korszerkezeti sajátosságai. Az egyik esetben a születések számát az adott időszak házasságkötéseinek számához, a másikban pedig a házas nők (házaspárok) számához viszonyítjuk.

A születések (valójában a törvényes születések, de ez esetünkben olyan kis különbség, hogy eltekinthetünk tőle) számának viszonyítása a házasságkötések számához a házas termékenység durva mutatószáma, amely azonban óvatosan kezelendő, mert a házas termékenység szintjén kívül más tényezők is befolyásolják: a házasságban eltöltött időtartam hossza, amelyet az első házasság megkötésének életkora, valamint a házasságok felbomlását okozó felnőttkori halandóság határoz meg (Henry–Blum 1988. 48.), valamint a házasságkötések regisztrációjának pontossága (Benda 2002. 99.). Az arányszám alakulását befolyásolhatja még a házasságkötések számának rövid távú ingadozása, amelyet különféle külső (demográfiai és nem demográfiai) hatások váltanak ki: oda- és elvándorlás, halandósági válságok, járványok, természeti katasztrófák, gazdasági válságok. Ezek általában nagyobb mértékben vagy legalábbis először a házasságkötések alakulását befolyásolják, amelyet csak késleltetve követ a születések számának változása, a vándorlás pedig a házasodási piacot változtathatja meg, amelyet nem feltétlenül követ azonnal és azonos mértékben a születésszám alakulása. Ez különösen rövid távon (mint esetünkben is) erősen módosíthatja az arányszám értékét, lokális különbségeiben a termékenységi különbségek mellett elsősorban az jelenik meg, hogy helyenként milyen intenzitással változott a házasságkötések száma.

Az egy házasságkötésre jutó születések számát hosszabb időtartamra vonatkozóan anyakönyvi adatok alapján több családrekonstitúciós vizsgálat közölte. Tiszabőn ez az érték 5,7 (Sebestény 2002. 228.), Keszthelyen 1750 és 1849 között 3,8 és 5,2 között mozgott, az 1770-es években 3,8 volt, az 1780-as években 4,2 (Benda 2002. 99.), Átányon a maximum az 1730-as években volt: 4,99, míg az 1780-as években 4,7 (Andorka 1991b 134.), Pócsmegyeren viszont a 18. század második felében csak 3,6 (Andorka 1984). Elvileg zárt népességben és hosszú távon vizsgálva az arányszám kifejezhetné azt, hogy egy-egy (különböző hosszúságú) házasságra átlagosan hány gyermekszülés jut, de a valóságban a vándorlások, az exogám házasságkötések miatt a településen házasságot kötő családok és a településen élő, a születéseket produkáló családok hosszabb távon sem ugyanazok. Így a családokra jutó ténylegesen megfigyelt átlagos születésszám az említett példáknál más, magasabb, mint az egy házasságkötésre jutó születésszám. Pócsmegyeren 4,8 születés jut

átlagosan egy családra a 18. század második felében (Andorka 1984), Átányon pedig 5,3 (Andorka 2001c 112. – igaz, az 1770-es években).

Másik arányszámunk – az 1000 házas nőre jutó születések száma[208] - a nyers születési arányszámnál valamivel tisztább mutatója lehet a termékenységnek, hiszen a születések elsősorban valóban a házas nőkre vonatkoztathatók a vizsgált korszakban. A probléma az, hogy a házas nők közül nem tudjuk kiszűrni a termékeny korukon már túljutott (50 év feletti) korcsoportot. Így arányszámunk tökéletlenebb mércéje lesz a házas termékenységnek, mintha általános (házas) termékenységi arányszámot számolhatnánk (születések száma/15–49 éves házas nők száma), azaz az összehasonlítások során a különbségekből nem tudjuk kiküszöbölni az ötvenen felüli nők arányának különbségeit. Az összehasonlítást nemcsak a halandóság, hanem egyéb korszerkezeti különbségek is befolyásolhatják: az ötvenen felüli nők arányának differenciái mellett (amelyek a 18. század végén talán nem túl jelentősek településről településre) a termékeny korú nők korszerkezetének különbségei lényegesebb torzulásokat okozhatnak. A problémát nem tudjuk megoldani, de hangsúlyozzuk, hogy az elemzés során nem azt akarjuk eldönteni, hogy x vagy y településen magasabb-e a termékenység, ennek pontos megválaszolására adataink nem alkalmasak, hanem a szélsőségesen alacsony, illetve magas értékeket mutató községeket igyekszünk szétválasztani, és a szorosabban korreláló változók segítségével próbálunk hipotéziseket megfogalmazni a különbségek okairól.

V.26. Termékenységi változók jellemzői, 1774–1783

	HÁZASTERM	SZULHK
N	121	121
Átlag	289,3	6,3
Medián	291,1	5,9
Módusz	283,6	5,2
Szórás	35,8	1,8
Minimum	175,2	2,8
Maximum	353,6	12,9
Alacsony	<253,5	<4,5
Magas	>325,1	>8,1

Először is a két változó között nincs szignifikáns lineáris korreláció, azaz értékei között egyenes vagy fordított arányosság. E mögött nyilván az áll, hogy egy-egy településen a két változó nevezőjében szereplő értékek, a fennálló házasságok (azaz a házas nők) száma és a házasságkötések száma közötti összefüggés ennél jóval bonyolultabb. Egyrészt ugyan a házasságkötések száma növeli a házasok számát, de mivel az egyik esetben évközepi házas nő számot használtunk, ez a hatás kevésbé jelentős. Emellett az, hogy egy községben hányan lépnek házasságra – mint láttuk – igen sok tényezőtől függhet: a fiatalok (házasuló korban

[208] Mivel a házasságkötések táblájában mindig megadják a házasságkötések mérlegét, azaz a házasságkötések és a megszűnt házasságok száma mellett az előző évi és az év végi házasságok számát, ezért az arányszám nevezőjébe az évközepi házas nők számát helyezhettük, amint ez a demográfiai mutatók esetében általában szokásos (Kamarás 1996. 174.).

lévők) arányától, a rövid vizsgált periódust megelőzően a házasok arányától, a felnőttkori halandóságtól (házasságok felbomlása és az újraházasodás gyakorisága), a bevándorlástól, az exogám házasságkötések lehetőségétől, elfogadottságától (települési, felekezeti, nemzetiségi vagy akár társadalmi, foglalkozási értelemben is), azaz röviden a „házasodási piac" nagyságától, másrészt pedig rövid távon érvényesülő külső hatásoktól: járványoktól, halandósági válságoktól, gazdasági válságoktól, természeti csapásoktól. A házasok száma ennél stabilabb, kisebb arányban változik, különösen rövid távon, ezért az ebből számított arányszám alakulhat másként, mintha a születések számát a házasságkötésekéhez viszonyítanánk. Mindazonáltal van néhány település, ahol mind a két arányszám igen alacsony, illetve magas (az átlaghoz viszonyítva), ezeket értékelhetjük úgy, mint amelyek a megye termékenységének két szélsőségét képviselik.

V.27. A települések megoszlása a termékenység mutatóinak értékei szerint, 1774–1783

HÁZASTERM			
<253,5	253,5–289,3	289,4–325,1	>325,1
17	42	41	21
SZULHK			
<4,5	4,5–6,3	6,3–8,1	8,1<
18	53	31	19

Ha a születések számát a házas nőkéhez viszonyítjuk, akkor a települések megoszlása kiegyensúlyozott, a szórással csökkentett átlag alatt, illetve a szórással növelt átlag feletti települések száma nem különbözik egymástól lényegesen, az átlag alatti és feletti községek száma majdnem megegyezik. A másik esetben a települések zöme az átlag alatt áll, de a két szélsőséghez tartozók száma lényegében megegyezik. Következő táblázatunkban a házas termékenységet mérő arányszámunk (1000 házas nőre jutó születések száma) szélsőségesen magas, illetve alacsony értékeit képviselő településeket mutatjuk be, közölve nemzetiségi és felekezeti viszonyaikat, majd ugyanezt tesszük azokkal, amelyek mindkét változó szerint a „magas", illetve „alacsony" kategóriába kerültek.

V.28. A HÁZASTERM mutató „alacsony” és „magas” értékeit képviselő települések, 1774–1783[209]

„Alacsony” (<253,5)	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	„Magas” (>325,1)	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %
Haraszti (Dunaharaszti)	német	100,0	0,0	0,0	Abony	magyar	81,9	14,7	0,2
Csobánka	vegyes	39,5	0,0	60,5	Györgye (Tápiógyörgye)	magyar	97,3	1,0	0,0
Makád	magyar	4,9	95,1	0,0	Hartyán (Újhartyán)	vegyes	98,0	2,0	0,0
Szentendre	vegyes	54,2	0,1	45,7	Inárcs	magyar	96,5	3,5	0,0
Szentlászló (Pilisszentlászló)	szlovák	100,0	0,0	0,0	Törtel	magyar	97,0	3,0	0,0
Szigetszentmiklós	magyar	0,0	100,0	0,0	Újszász	magyar	96,7	3,3	0,0
Bogyiszló	magyar	0,5	98,6	0,9	Bia	vegyes	23,6	74,9	0,0
Csanád (Érsekcsanád)	magyar	9,4	90,6	0,0	Budaörs	német	100,0	0,0	0,0
Dunavecse	magyar	0,6	99,2	0,1	Hidegkút (Pesthidegkút)	német	100,0	0,0	0,0
Ordas	magyar	0,0	100,0	0,0	Jenő (Budajenő)	német	100,0	0,0	0,0
Sükösd	vegyes	98,9	0,0	1,1	Monostor (Szigetmonostor)	magyar	26,3	73,7	0,0
Szeremle	magyar	1,7	97,8	0,4	Szigetújfalu	német	100,0	0,0	0,0
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	szlovák	21,6	78,4	0,0	Telki	német	100,0	0,0	0,0
Csővár	szlovák	3,4	96,6	0,0	Vadas		44,3	55,7	0,0
Iklád	vegyes	0,0	100,0	0,0	Bag	magyar	98,8	1,2	0,0
Maglód	szlovák	19,7	72,9	0,0	Gyömrő	magyar	21,7	77,8	0,5
Zsidó (Vácegres)	szlovák	42,4	57,6	0,0	Hévíz (Galgahévíz)	magyar	98,0	1,3	0,0
		29,2	63,9	6,4	Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	17,4	82,6	0,0
					Mácsa (Galgamácsa)	magyar	98,9	1,1	0,0
					Mogyoród	magyar	87,3	12,7	0,0
					Úri	magyar	100,0	0,0	0,0
							80,2	19,5	0,0

Jól látszik, hogy a magas termékenységű települések jórészt katolikusok, az alacsony termékenységűek inkább reformátusok, de a két csoportot nem lehet felekezet szerint élesen elhatárolni egymástól. Protestáns többségű településeken is előfordul igen magas termékenység, és tisztán katolikus községek is jellemezhetők alacsony termékenységgel (a német Dunaharaszti, a szlovák Pilisszentlászló, a magyar–délszláv lakosságú Sükösd). Az alacsony termékenységűek között csak két jelentős német lakosságú település van: Haraszti és a jórészt német evangélikusok lakta Iklád, amelynek érdekessége, hogy az egyetlen friss telepítésű községnek mondható ebben a csoportban. A másik csoportban viszont megtalálhatjuk a jellegzetesen friss telepítésű alföldi falvakat (Hartyán, Inárcs, Törtel, Újszász), valamint a Buda környéki német községek egy részét (Hidegkút, Jenő, Telki). Az alacsony termékenységűek között nem szerepel igazi alföldi település, egy részük a Buda környéki dombvidékről került ki, egy másik jellegzetes részük a Duna mellékéről, elszórva Pest és Baja között, és ide tartozik néhány falu a Váci járás dombvidékéről. Mindenesetre úgy tűnik, hogy sem az etnokulturális viszonyokkal, sem a betelepülés időpontjával, sem a községek földrajzi környezetével nem lehet egyértelműen

[209] A zsidók aránya egyik csoportban sem érte el a fél százalékot, ezért arányszámukat nem közöltük.

magyarázni a termékenység magas vagy alacsony szintjét, feltehetően más tényezők is befolyásolják azt. Talán a legfőbb tanulság az, hogy az alföldön nemigen fordul elő az átlaghoz képest alacsony termékenységű község, ugyanakkor az alacsony termékenység jellegzetes zónája a Kecskeméti és Solti járás Pesttől délre fekvő, dunamelléki falvainak vidéke.

V.29. „Alacsony" és „magas" termékenységű települések minkét mutató alapján

Mindkét mutató szerint alacsony termékenységű					Mindkét mutató szerint magas termékenységű[210]			
	Nemzetiség	Kat %	Prot %	GK %		Nemzetiség	Kat %	Prot %
Csobánka	vegyes	39,5	0,0	60,5	Györgye (Tápiógyörgye)	magyar	97,3	1,0
Makád	magyar	4,9	95,1	0,0	Hartyán (Újhartyán)	vegyes	98,0	2,0
Ráckeve	vegyes	47,3	45,2	7,5	Inárcs	magyar	96,5	3,5
Szentendre	vegyes	54,2	0,1	45,7	Bia	vegyes	23,6	74,9
Csővár	szlovák	3,4	96,6	0,0	Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	17,4	82,6
Iklád	vegyes	0,0	100,0	0,0	Mogyoród	magyar	87,3	12,7
Monor	magyar	12,3	87,1	0,6			70,0	29,5
Bogyiszló	magyar	0,5	98,6	0,9				
Dunavecse	magyar	0,6	99,2	0,1				
		18,1	69,1	12,8				

Ha mindkét mutatót (1000 házas nőre jutó születések számát és a házasságkötésekre jutó születések számát) figyelembe vesszük, akkor a települések köre szűkül, de a kép csak egy ponton változik: az alacsony termékenységűek közé kerül a református többségű, alföldi Monor. Az átlaghoz képest magas termékenységet az alföld friss telepítésű falvaiban, valamint néhány dombvidéki településen várhatunk, míg alacsony termékenységet a Duna mentén, néhány evangélikus közösségben a Váci járás területén, valamint Buda környékén, a jelentős görögkeleti szerb népességnek otthont adó településeken (Szentendre, Csobánka).

Ha a korábban kialakított tájegységek szerint vizsgáljuk a házas termékenység mutatóját, akkor azt tapasztaljuk, hogy régióink többsége elfedi a lokális differenciákat. Egyértelműen az átlaghoz képest magas termékenységű vidék a Zsámbéki medence (Budajenő, Telki, Páty, Tök, Bia és Torbágy –311,5), Budaörs és Törökbálint (336,4), valamint a Szentendrei szigetről a mintába bekerült egyetlen község, Szigetmonostor (350). Az alacsony kategóriába csak a Solti járás dunaparti településeiből álló régió került (Dunavecse, Solt, Dunapataj, Ordas, Foktő, Bátya, Fajsz, Sükösd, Érsekcsanád, Szeremle, Bogyiszló – 251,2). A mutató szintje azonban itt is igen változatos (Bogyiszló 175, Foktő 302). Más, igen alacsony értékkel bíró települések magasabb termékenységi értéket mutató települések közé olvadnak be, és így eltűnnek egy-egy régió átlagában. Ez viszont megerősíti azt a megfigyelésünket, hogy a viszonylagosan alacsony termékenységet nem lehet egyértelműen valamely földrajzi tájegységhez kötni, még a leginkább erre mutató tájegységen

[210] A csoportban nincs görögkeleti népesség.

belül is nagy a változatosság. Mindez azt jelenti, hogy egyfelől Andorka Rudolf feltételezése igazolódni látszik, miszerint az alacsony termékenység, netalán a születéskorlátozás kezdetei a szűk térbe szorított, terjeszkedési lehetőségek híján lévő településekhez kapcsolhatók. Ez nem egyértelműen köthető etnokulturális vagy felekezeti viszonyokhoz, és többfajta természeti környezetben előfordulhat (folyómenti, vízjárta területek, mint a Sárköz és az Ormánság, talán ide sorolható a Duna másik, a Sárközzel átellenben fekvő oldala is, illetve dombvidékek, mint az Őrség vagy példáink szerint a Gödöllői dombság és a Cserhát vidéke). De azt is látni kell, hogy ezeken a területeken is, nagyjából azonos természeti környezetben a termékenység visszafogása, esetleg tudatos korlátozása csak az egyik lehetséges stratégia, egymás közelében fekvő falvak választhatnak más-más alkalmazkodási módot. Természetesen az is lehet, hogy mikroszintű vizsgálatokkal ki lehetne mutatni az egyes közösségek között azokat a gazdálkodási, társadalmi, vagyoni különbségeket, amelyek a differenciákat okozzák, esetleg azokat a demográfiai (pl. korszerkezetbeli) különbségeket, amelyek elemzésünket helyenként félrevihetik.

Ha a földrajzi tájegységek helyett etnokulturális településcsoportok szerint vizsgáljuk a házas nőkre jutó születések számát, akkor finomabb képet kapunk. A már földrajzi régióként is alacsony termékenységűnek mutatkozó dunamenti, főleg református magyar településcsoport mellett szintén alacsony termékenységű a két dunamelléki német településből álló katolikus egység (Dunaharaszti és Soroksár – 246,4), a Csepel-szigeten fekvő magyar-horvát, református-katolikus egység (Szigetszentmiklós, Tököl, Makád – 247), valamint a budakörnyéki szerb-magyar, görögkeleti-katolikus lakosságú Szentendre, Pomáz és Csobánka (246). Mindez azonban csak azt mutatja, hogy különböző nemzetiségű és felekezetű közösségek (vagy azok egy része) egyfajta reakciót adnak hasonló körülményekre vagy számunkra pillanatnyilag megragadhatatlan, különböző hatásokra.

Igen jelentős különbséget találunk, ha külön vizsgáljuk a majdnem tisztán katolikus, illetve protestáns településeket (+90%). A katolikusoknál a házas termékenység mutatója 301,3, míg a protestánsoknál 254,6, tehát átlagban (!) majdnem a szórással csökkentett megyei átlagnál vannak. Mindez első pillantásra a termékenység erős felekezeti különbségét, illetve meghatározottságát sugallja, a probléma azonban bonyolultabb. Az alacsony értéket mutató protestáns települések ugyanis jórészt az egyébként is idesorolt dunamelléki református, illetve dombvidéki szlovák evangélikus falvakból, mezővárosokból állnak, amelyekhez az alföldi Nagykőrös, Ókécske és Alberti csatlakozik. Tehát lehet, hogy a protestáns jelleg nem meghatározó, egyszerűen a lokális jellemzők, a természeti környezet a döntő, vagy esetleg a társadalmi összetétel különbségei. A parasztok és polgárok aránya a felnőtt, nem nemes népességen belül ugyan lényegesen nem különbözik a két felekezeti csoportban egymástól (katolikusoknál 33,6%, protestánsoknál 38,8%), de például a szolganépesség aránya az előbbieknél 9,3%, az utóbbiaknál 5,3%. Mesterségesen konstruált településcsoportjainkkal nem sokra megyünk, a termékenység szélsőséges értékeit nehéz egyértelműen etnikai, felekezeti, de akár a természeti környezet sajátosságaival magyarázni.

Egy másik lehetséges szempont lehet a termékenység vizsgálatánál az újratelepülés kérdése, eddigi eredményeink is igazolni látszanak azt a véleményt, miszerint a frissen települt falvak termékenysége magasabb, elsősorban fiatalabb korösszetételük miatt, amelynek hatása csak több évtizeddel a betelepülés után tűnik el, másrészt a rendelkezésre álló tér is nagyobb lehet, más körülmények közé kerülnek a frissen betelepülők, mint amelyek között a kontinuus lakosságú vagy a már régóta (a 17. század végén, a 18. század első felében) újratelepített falvak lakói élnek. Ugyanígy a korai születéskorlátozás főleg a kontinuus lakosságú, elsősorban református magyar népesség körében fordult elő, ahol a török kor átvészelésének lehetősége, a reformátusnak megmaradás, a születéskorlátozásra indító természeti, gazdasági, társadalmi viszonyok mind összekapcsolódtak, és ahol a fennmaradás, a vallás megőrzése és a demográfiai viselkedés változása mind ugyanannak a védett, félreeső, de a birtoknövekedés, a gazdálkodás fejlesztése, kiterjesztése elé akadályokat emelő mikrokörnyezetnek a hatásaival magyarázható (Andorka 2001a 50.). A következőkben a házas nőkre jutó születések számát vetjük össze az 1740 után betelepült községekre és a kontinuus vagy a 18. század első felében (lényegében az 1738–42. évi pestisjárvány előtt) betelepült községekre vonatkozóan.

V.30. A házas termékenység értéke a betelepülés időpontja szerint, 1774-1783

Kontinuus települések				magy. ref. települések		1740 után betelepült községek		
Cegléd	302,3	Csanád (Érsekcsanád)	235,6	Nagykőrös	274,8	Hartyán (Újhartyán)	1772	329,2
Kecskemét	308,3	Dunavecse	219,0	Ókécske	257,8	Soroksár	1741	286,7
Kóka	283,1	Fajsz	260,7	Pánd	261,6	Inárcs	1768 után	331,4
Nagykőrös	274,8	Foktö	301,5	Makád	219,4	Örkény	1784 előtt	284,1
Bia	330,7	Ordas	251,6	Páty	282,8	Tápiószentmárton	1750körül	312,9
Bogdány (Dunabogdány)	281,5	Pataj (Dunapataj)	292,9	Szigetszentmiklós	238,4	Törtel	1750 körül	338,3
Makád	219,4	Solt	271,1	Tök	291,4	Újszász	1750 körül	346,0
Monostor (Szigetmonostor)	350,2	Sükösd	233,1	Bogyiszló	175,2	Iklád	1750 után	251,3
Páty	282,8	Szeremle	245,2	Csanád (Érsekcsanád)	235,6	Promontorium (Budafok)	1737 körül	291,2
Pomáz	283,8	Gödöllő	315,8	Dunavecse	219,0	Össz.		307,9
Szentendre	228,8	Hévíz (Galgahévíz)	333,2	Ordas	251,6			
Tök	291,4	Mácsa (Galgamácsa)	349,7	Pataj (Dunapataj)	292,9			
Bátya	276,9	Vác	289,5	Solt	271,1			
Bogyiszló	175,2			Szeremle	245,2			
		Össz.	277,8	Össz.	251,2			

Jól látható, hogy a kontinuusnak tekintett településeken a házas termékenységi arányszám jóval átlag alatti (277,8), de fölötte van a szórással csökkentett átlagnak. Szerepelnek közöttük a Duna bal partjának alacsony termékenységű települései (Bátyától

Szeremléig), ugyanakkor vannak közöttük kifejezetten magas termékenységű községek is (Galgamácsa, Galgahévíz, Gödöllő, Szigetmonostor, de Kecskemét, Cegléd, Bia, vagy Foktő is). Tehát a kontinuus településeknek csak egy része alacsony termékenységű, a folytonosság önmagában nem vezet alacsony termékenységhez. Más kérdés, hogy a szórással növelt átlagértéknél magasabb termékenységű települések között ritkán fordul elő kontinuus népességű, de éppen Monostor, Bia, Hévíz vagy Mácsa erre is szolgáltatnak példát. Az 1740 után újratelepült községek viszont valóban átlag feletti termékenységet mutatnak, de a tíz legmagasabb értékkel rendelkező település között csak Törtel és Újszász szerepel. Ha viszont a református többségű (+90%) magyar településeket azonosítjuk a törökkort átvészelt közösségekkel (lásd Faragó 2000b 155), akkor egyértelműbb a kép, ide nem kerülnek magas termékenységű települések, átlag feletti is csak Tök és Pataj. Azaz a folytonosság, a református és magyar jelleg gyakran találkozik az alacsony termékenységgel, de ez a kapcsolat nem kizárólagos és nem tűnik ok-okozati viszonynak. Katolikus települések (Haraszti, Pilisszentlászló) és akár frissen települtek (Iklád) is lehetnek az átlaghoz képest igen alacsony termékenységűek. Alacsony termékenység, reformáció, magyarság és folytonosság bizonyos régiókban (Dunamente) találkozhat, de itt mindegyik tényező éppen a sajátos természeti, gazdálkodási (és esetleg öröklési, háztartásszerkezeti) viszonyok között kapcsolódik össze. Az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az újonnan betelepült községek termékenysége általában magas, itt látványos kivétel Iklád, amelynek evangélikus német bevándorlói vagy magukkal hozták alacsony termékenységet eredményező szokásaikat, vagy ezt eredményező sajátos korszerkezettel rendelkeztek, vagy esetleg új lakhelyükön találtak olyan körülményeket, amelyek a termékenység visszafogására indították őket.

V.31. Az 1000 házas nőre jutó születések számával és a házasságkötésekre jutó születések számával összefüggésbe hozható változók

HÁZASTERM			SZULHK		
	r	p		r	p
KAT	0,468	0,000	NŐK	-0,180	0,048
PROT	-0,393	0,000	KISK	0,297	0,001
NYERSSZÜL	0,758	0,000	NYERSHAL	-0,203	0,025
NYERSHAL	0,251	0,005	HALANDÓSÁG	-0,216	0,017
TERMSZAP	0,288	0,001	TERMSZAP	0,212	0,019
HALANDÓSÁG	-0,202	0,026	NYERSHÁZK	-0,722	0,000
KISKORÚHAL	0,284	0,002	MEGSZH	0,536	0,000
SZOLGÁK	0,244	0,007	HÁZTARTMÉR	0,256	0,005
BEVÁND	0,205	0,024	SZŐLŐ	-0,190	0,038
ELVÁND	0,220	0,015	PP %	0,236	0,009
IDEIGVÁND	0,194	0,033			
IDEIGVÁNDAR	0,246	0,007			
HÁZASF	-0,238	0,009			
FHKKOR	-0,216	0,017			
20ÉVHKF	0,215	0,018			
HÁZAK	0,283	0,002			
SZÁNTÓ	0,240	0,009			

A termékenységi mutatóinkkal összefüggésbe hozható változókat korrelációs elemzéssel vizsgálhattuk

Ami a házasságkötésekre jutó születésszámot illeti, itt bebizonyosodni látszik korábbi feltevésünk, hogy a mutató értékét elsősorban a házasságkötések számának változása befolyásolja. A nyers házasságkötési arányszámmal igen erős a fordított arányossága, a megszűnt házasságok (házasságkötésekre jutó megszűnt házasságok száma) arányszámával viszont az egyenes arányossága erős. Tehát itt a házasságkötések aktuális alakulása látszik döntőnek, ezt erősíti a nők arányával való gyenge korreláció, ahol magas a nők aránya, ott általában ennek a termékenységi mutatónak az értéke alacsony (az összefüggés igen gyenge). Természetesnek mondható összefüggése a kiskorúak arányával, a természetes szaporulat mértékével, a háztartások méretével, illetve fordított arányossága a halandóság mutatóival: magasabb születési arányszámot alacsonyabb halálozási arányszámok kísérnek, ami érthető: ott magas a halálozások száma a születésekhez mérten, ahol a születésszám alacsony. A parasztok és polgárok aránya a népességen belül egyenesen arányos a születések házasságkötésekhez viszonyított számával, ennek magyarázata lehet, hogy ez a társadalmi réteg a negyedtelkes és nagyobb telki hányaddal rendelkező jobbágyságot, falusi iparosokat, mezővárosi polgárokat foglalta magába, az alacsony termékenység nem rájuk jellemző, a születéskorlátozás valószínűleg nem az ő körükben, hanem kisebb telekhányaddal rendelkezőknél indulhatott el.

Másik változónk esetében is egyrészt olyan összefüggéseket látunk, amelyekben inkább termékenységi mutatónk játssza a meghatározó szerepet: a halandósági mutatókkal való kapcsolatban. Tehát ahol a születések száma a házasságokhoz mérten magas, ott természetesen magas a nyers születési arányszám is (itt a kapcsolat nagyon erős), másrészt magas a nyers halálozási arányszám, és ugyanakkor magasabb számú kiskorú halálozás jut a felnőtt halálozásokra, hiszen több csecsemő több kiskorú halottat, magasabb halálozási arányszámot eredményez. Ugyanakkor a kapcsolat gyenge, több település kilóg ebből a sémából, mutatva, hogy a halálozási arányokat nem egyedül a születések száma határozza meg. A halandóság másik mutatója, a születések számára jutó halálozások száma gyenge fordított arányosságot mutat vizsgált változónkkal, ami azt jelenti, hogy a halandóság vizsgálatánál mindenképpen figyelembe kell majd vennünk a születési arányszámok nagyságát, a születésszámok növekedését, csökkenését.

A katolikusok és protestánsok aránya erős összefüggést mutat változónkkal, de – mint láttuk – az elemzésnek ezen a szintjén, ahol nem tudjuk megragadni a különböző felekezetek társadalmi összetételét, foglalkozását, vagyoni helyzetét, nem állíthatunk fel ok-okozati összefüggést. Az is lehet, hogy a felekezeti hovatartozás más módon függ össze a termékenységgel, a kontinuus protestáns népesség – szintén nem véletlenül – nagyobb mértékben él olyan környezetben, amely segítette a török idők átvészelését és a vallás

megőrzését, de amely a 18. század végétől fokozottabban ösztönzött az alacsony termékenységre.

Láthatjuk azt is, hogy a termékenység elsősorban ott magas, ahol magas a szolganépesség aránya, magas az oda- és elvándorlás aránya, ezen belül az ideiglenesen, szolgálatvállalás céljából bevándoroltak aránya. Mindez elsősorban a szántóföldi műveléshez kötődik, de hogy ezek közvetlen hatást gyakoroltak-e a termékenységre, vagy pedig szintén a lokális természeti és gazdálkodási viszonyokon keresztül kapcsolódtak-e a termékenységi viszonyokhoz, azt nem tudjuk eldönteni. A laksűrűség (egy házra jutó háztartások száma) nyilván szintén a szolgaháztartások nagyobb arányú jelenléte miatt nő a termékenységgel együtt.

Az is látható, hogy a nők első házasságkötésének életkora vagy a házas nők aránya a felnőtt női népességen belül nem játszott fontosabb szerepet, nem így a férfiak azonos mutatói. A férfiak relatíve korai házasodása nagyobb termékenységi mutatóval járt együtt, míg minél magasabb a házas férfiak aránya, minél teljesebb körű a férfiak házasodása, annál alacsonyabb a házas termékenység értéke. Valószínű, hogy a házas férfiak magas aránya itt már az idősebb korosztályok magasabb arányát jelenthette a házasokon belül, ami intő jel lehet a felhasznált arányszám korlátozott felhasználhatóságát illetően.

Regressziós elemzéseink a házas termékenység különbségeinek magyarázatában mindössze négy változót találtak szignifikánsnak, ezek viszont szórásnégyzetének több mint 80%-át magyarázzák.

V.32. A többszörös lineáris regresszió értékei a házas nőkre jutó születések számára vonatkozóan

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
HÁZASTERM	0,899	0,809		Béta	Szign.
			NYERSSZÜL	0,852	0,000
			SZÁNTÓ	0,106	0,013
			HÁZASF	-0,495	0,000
			HALANDÓSÁG	-0,096	0,025

A nyers születési arányszám magyarázó ereje evidens, mellette a szántók arányának hatása játszik még szerepet. A házas férfiak aránya erős negatív hatást gyakorol a házas termékenységre, mint említettük, erre a házasok növekvő arányával együtt idősödő korösszetételük lehet a magyarázat. A gyenge, de szignifikáns összefüggés a halandóság mutatójával bizonyítja, hogy a születések magas aránya valamelyest csökkenti ennek a mutatónak az értékét. Ha a regressziós modellből kihagyjuk a nyers születési arányszámot, akkor a megmagyarázott hányad lényegében nem változik, hasonló marad a többi változó szerepe is, de a születési arányszám szerepét a természetes szaporodási és a nyers halálozási arányszám veszik át. A felekezeti hovatartozás ebben az esetben sem tudott szignifikáns hányadot magyarázni a házas termékenység szóródásából.

V.33. Alacsony házas termékenységű települések néhány jellemzője

	Termter	Házasterm	Háztart-szerk	szántó	szőlő	kert	rét	legelő	erdő	PP %
Szentendre	1,1	228,8	0,75	21,0	31,6	5,0	5,4	6,6	30,4	13,1
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1,3	249,0	0,94	11,5	0,7	0,9	2,3	2,1	82,4	39,2
Dunavecse	1,5	219,0	0,88	17,0	12,9	3,3	12,0	51,5	3,3	38,0
Iklád	1,6	251,3	0,82	26,1	3,8	0,8	9,6	0,1	59,7	29,2
Csővár	2,0	208,7	1,03	47,0	3,6	0,4	7,7	3,5	37,8	18,9
Csobánka	2,2	227,3	1,16	43,7	7,0	0,9	3,2	11,2	34,0	27,3
Ordas	2,5	251,6	1,05	19,8	1,9	6,5	24,3	36,9	10,6	45,8
Zsidó (Vácegres)	2,7	211,4	1,13	40,4	3,7	1,6	7,1	10,6	36,8	19,4
Maglód	3,5	216,5	0,97	63,7	5,1	0,3	5,8	25,1	0,0	13,0
Szeremle	3,6	245,2	1,09	11,9	0,0	0,5	64,8	22,8	0,0	28,4
Haraszti (Dunaharaszti)	4,2	206,2	1,04	20,1	1,1	0,2	3,0	69,7	6,0	39,0
	2,4	228,6	1,0	29,3	6,5	1,8	13,2	21,8	27,4	28,3
Makád	4,8	219,4	1,11	37,7	1,9	3,7	7,3	30,2	19,2	48,1
Szigetszentmiklós	5,1	238,4	1,17	49,9	2,7	2,2	5,1	36,6	3,4	47,8
Csanád (Érsekcsanád)	6,0	235,6	1,16	20,7	0,6	8,0	20,1	35,2	15,5	59,0
Bogyiszló	6,9	175,2	1,24	13,3	0,0	32,5	22,8	21,0	10,4	58,5
Sükösd	8,6	233,1	1,23	13,9	1,1	21,0	15,1	34,8	14,1	65,8
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	14,0	248,9	1,24	15,7	0,8	0,1	27,5	55,8	0,0	34,5
	7,6	225,1	1,2	25,2	1,2	11,3	16,3	35,6	10,4	52,3
Összes	4,1	227,5	1,1	27,9	4,7	5,0	14,2	26,4	21,7	36,3

Az eddigi kutatások során döntő szempontnak látszott a termékenység szempontjából a rendelkezésre álló termőterület nagysága, a gazdaságok bővítésének lehetősége. Korrelációs vizsgálatunkban a termékenység szintje nem mutatott értékelhető összefüggést a kataszteri összeírásból számított termőterület-nagysággal (1 főre jutó termőterület katasztrális holdban – Szaszkóné 1988.). Ha azonban ebből a szempontból vizsgáljuk a házas termékenység szintje szerint elkülönített két csoportot („magas" és „alacsony"), akkor érdekes összefüggések derülnek ki. Táblázatunkban (V.33.) az „alacsony" értéket mutató településeket a termőterület mérete szerint állítottuk sorba, és kiegészítettük adatainkat a határ megoszlását és a felnőtt nem nemes népesség társadalmi összetételét leíró változókkal. A korrelációs elemzés eredményét igazolja az, hogy az alacsony házas termékenységű települések között vannak olyanok, ahol az egy főre jutó termőterület átlag (4,9 hold/fő) alatti, illetve átlag fölötti. A két csoport között azonban jól megfogható különbségek vannak a háztartások összetételét, a társadalmi jellegüket és bizonyos fokig a gazdálkodás jellegét tekintve. Az első csoportban, ahol a termőterület valóban kicsi, a terjeszkedés lehetőségei a földrajzi fekvés miatt is szűkösek (kiterjedt erdőségek, amelyeket eleve nem számoltunk a termőterületbe, árterek, vízjárta területek, amelyek a rétek, legelők magas arányában mutatkoznak meg, vagy a méreténél és elhelyezkedésénél fogva szűk határú, szőlőművelő Szentendre), Csobánka kivételével nem találunk olyan települést, ahol a háztartások jelentős része összetett lett volna.[211] A másik csoportban (ahol a termőterület nagyobb volt) viszont csak Makádra nem

[211] Faragó Tamást követve a Józsefi népszámlálás alapján ott húztuk meg a határt, ahol az egy háztartásra jutó házas férfiak száma 1,14 vagy ennél nagyobb volt (1977. 112.).

jellemző a bonyolult összetételű háztartások nagyobb aránya. Ebben a csoportban lényegesen magasabb a felnőtt nem nemes férfiak között a parasztok és polgárok aránya. Míg az előző csoportban voltak erdős vidéken fekvő települések, szőlőművelők és szűkös határukban állattenyésztő-földművelő közösségek, itt szintén állattartó-földművelő vegyesgazdálkodást találunk, változó súllyal (Csíktarcsán, Érsekcsanádon jelentős a legelők, rétek túlsúlya), illetve két jellegzetes kertkultúrával rendelkező települést, Bogyiszlót és Sükösdöt. Tehát a tér, a határ mérete relatív dolog, függ a gazdálkodás jellegétől, önmagában nem hozható összefüggésbe a termékenység szintjével. Két jellegzetesen alacsony termékenységű csoportot határoltunk el: az egyikben a telkes jobbágyok nagyobb aránya volt jellemző, akik inkább összetett, több nukleáris családból álló háztartásban éltek, a rendelkezésre álló földterület a gazdálkodás módjához, vagy már elért vagyoni helyzetükhöz képest lehetett szűk, míg a másik csoport társadalmilag vegyesebb lehetett, a töredék telkesek vagy a zsellérnek besoroltak nagyobb arányával, akik inkább nukleáris családokból álló háztartásokban élhettek, valóban szűk térbe szorítva, erdők, hegyek és vizek közé.

Ha a magas házas termékenységű településeken vizsgáljuk ugyanezeket a jellemzőket (V.34.), akkor láthatjuk, hogy itt is különbségeket tehetünk a termőterület mérete szerint. A tágas határral rendelkező településekkel nincs is semmi probléma, láthatjuk, hogy az Alföldön hogyan kapcsolódhat össze a tágas tér, a friss telepítés (a maga feltételezhető korszerkezeti sajátosságaival) és az úrbéres keretekbe nem igen illeszkedő népesség a magas termékenységgel (Hartyán, Törtel, Inárcs, Újszász, Vadas). Érdekes az is, hogy hasonló földrajzi keretek mennyire más társadalmi és demográfiai, de akár gazdasági sajátosságokkal járhatnak együtt: a váci járásban Kisszentmiklós és Mogyoród szemben Csővárral, Zsidóval. A különbség itt megfogható a határt borító erdők vagy a telkes jobbágyok arányában, mindez talán részben magyarázhatja a termékenység különbségeit. Azt is látnunk kell azonban, hogy a szűk határ is járhatott együtt igen magas termékenységgel, hogy a szemre hasonló adottságú települések között milyen társadalmi, gazdálkodási különbségek vannak, azt csak településszintű mikroelemzésekkel szűrhetnénk ki. Látható, hogy ugyanakkor van egy lényeges különbség a magas és alacsony termékenységű csoport között: vannak ugyan nukleáris családi háztartásokból álló, alacsony termékenységű települések is, mégis található köztük egy jellegzetesen bonyolultabb háztartásokkal jellemezhető csoport, ugyanakkor a bonyolult összetételű formák nemigen találhatók meg a magas termékenységű csoportban (kivétel: Galgahévíz, Szigetmonostor és Törtel).

Elemzésünk során megkíséreltük a házas termékenység (adataink bizonytalansága miatt csupán) szélső értékeinek a meghatározását, hátterüknek, lehetséges okaiknak a feltárását. Azt az eredményt kaptuk, hogy a termékenység nagy eltérései nem magyarázhatók sem a felekezeti különbségekkel, sem önmagukban a táji sajátosságokkal, a termőterület nagyságával vagy a gazdálkodás módjával vagy a társadalmi struktúrával, a betelepítés időpontjával. Tapasztalataink alapján inkább azt a hipotézist fogalmaznánk meg, hogy a termékenység a megyében általában magas, a legváltozatosabb felekezeti, etnikai, társadalmi,

táji, gazdálkodási viszonyok között is, ám ha ezek közül a tényezők közül több is egy irányba fejtette ki hatását, ott kialakulhattak a házas termékenység szélsőségesen magas, illetve már-már „gyanúsan” alacsony esetei. Akár a magas, akár az alacsony termékenységnek több színtere és több mintája létezhetett, ezek közül kétségtelenül az egyik szélsőség jellegzetes formája volt a 18. század közepén telepített, tágas határú, alföldi állattenyésztő település, az úrbéri keretekbe nem illeszkedő népességével, amely többnyire római katolikus volt, a másik a Duna bal partjának vagy a Csepel-szigetnek inkább (de nem kizárólagosan) református népessége, amely gazdálkodásához képest szűk térbe volt szorítva, vagy pedig hasonló módon a Váci járás és a Pilis erdős vidékének néhány települése.

V.34. Magas házas termékenységű települések néhány jellemzője

	Termter	Házasterm	Háztart-szerk	szántó	szőlő	kert	rét	legelő	erdő	PP %
Budaörs	1,6	350,5	0,94	32,9	32,7	0,5	5,9	25,1	2,9	9,8
Bag	1,8	338,1	1,11	28,3	2,0	0,1	10,5	6,1	53,0	47,2
Hidegkút (Pesthidegkút)	2,1	349,8	0,98	48,6	4,1	1,1	1,8	19,5	24,8	30,8
Györgye (Tápiógyörgye)	2,3	350,3	1,10	41,8	0,0	0,6	20,5	37,0	0,0	23,1
Hévíz (Galgahévíz)	2,7	333,2	1,14	49,7	3,5	1,7	9,6	9,2	26,2	32,3
Abony	2,9	353,6	1,06	64,3	0,0	0,1	0,1	35,5	0,0	22,0
Szigetújfalu	3,1	326,1	1,10	41,3	3,5	1,9	7,2	28,9	17,1	26,5
Mácsa (Galgamácsa)	3,3	349,7	1,03	32,1	1,9	1,2	10,6	1,9	52,3	46,9
Bia	3,3	330,7	0,97	49,6	5,4	6,7	5,7	11,4	21,2	32,2
Jenő (Budajenő)	3,4	333,4	1,06	-	-	-	-	-	-	28,5
Telki	3,4	329,0	0,96	38,0	4,3	0,2	3,3	13,8	40,4	34,3
Úri	3,5	334,5	1,02	59,6	2,8	1,4	11,6	8,7	15,8	56,4
Gyömrő	3,8	326,7	0,96	51,1	2,4	3,4	11,0	10,0	22,1	33,2
Monostor (Szigetmonostor)	4,0	350,2	1,16	39,6	0,0	0,1	10,8	43,7	5,8	40,2
	2,9	339,7	1,0	44,4	4,8	1,5	8,4	19,3	21,7	33,1
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	5,7	338,4	0,94	43,5	2,5	0,5	15,9	32,6	5,0	51,3
Hartyán (Újhartyán)	6,3	329,2	0,99	41,2	1,4	0,4	14,9	36,4	5,6	44,7
Mogyoród	6,9	334,4	1,09	43,3	2,5	0,3	6,9	29,3	17,7	42,0
Törtel	13,8	338,3	1,24	32,5	0,1	0,3	22,5	44,6	0,0	0,0
Inárcs	15,1	331,4	0,89	14,7	0,0	10,1	9,2	53,4	12,5	14,5
Újszász	16,1	346,0	1,10	20,0	0,0	0,1	35,1	44,8	0,0	9,0
Vadas	36,0	343,7	0,88	34,2	0,0	42,6	23,0	0,2	0,0	5,0
	14,3	337,3	1,0	32,8	0,9	7,8	18,2	34,5	5,8	23,8
Összesen	6,6	338,9	1,0	40,5	3,5	3,6	11,6	24,4	16,4	30,1

Az elemzésnek ezen a szintjén jó néhány fontos szempontot figyelmen kívül kellett hagynunk. Mindenekelőtt nem tudtuk kiszűrni a népesség korszerkezetének hatásait a termékenységi különbségek megállapításánál (az ötven év feletti nők arányát, a házas nők korszerkezeti sajátosságait). Így elméletileg még az is előfordulhat, hogy a magasnak tekintett termékenység teljesen átlagos volt, ha például a házas nők jórészt a húszévesek közül kerültek ki, vagy az alacsony kategória voltaképpen magas házas termékenységet takart, csak a házas nők nagy része mondjuk negyven év feletti volt. Ezeket az eseteket azonban mégsem tartjuk valószínűnek, így azt gondoljuk, hogy magas és alacsony kategóriánkon belül ugyan nem

nagyon lehet sorrendet felállítani a házas termékenység szintje szerint, illetve lehet, hogy néhány település érdemtelenül került ide mások helyett, de ezzel együtt valóban a termékenység szélsőséges eseteit próbáltuk elemezni. Hasonlóképpen nem vettük figyelembe a házas nők számának változásait, feltételezésünk szerint ez nem lehetett olyan erős, mint a házasságkötéseké. Reméljük, hogy mivel az időszak átlagértékeivel számoltunk, ez a hatás nem befolyásolta nagy mértékben termékenységi arányszámaink értékét. Szintén fájó hiányosság, hogy a differenciák magyarázatába nem tudtunk olyan fontos kulturális különbségeket beépíteni, amelyek lényegesen befolyásolhatták a szülések közötti intervallumok hosszán keresztül a termékenység szintjét. Ilyen tényező például a szoptatás hossza, amely John Knodel németországi kutatásai szerint meghatározó volt a területi különbségek kialakulásában (Knodel 1988. 453.; Livi Bacci 1998. 112.; Marschalk–Dupâquier 1998. 404.), hiszen egyrészt közvetlenül befolyásolta a szülés után a megtermékenyülés lehetőségét, másrészt hiánya (pl.: Bajorországban) sebezhetőbbé tette a csecsemőket, így a nagyobb csecsemőhalandóságon keresztül is ösztönözte a magasabb házas termékenységet. Ezekkel a különbségekkel sajnos nem tudtunk számolni, pedig lehet, hogy sok mindent megmagyarázhatnának (a német telepesfalvak általában vett magas termékenységét, a példáink között szereplő Iklád evangélikus vagy Haraszti katolikus német telepeseinek alacsony termékenységét, amely talán ilyen, a származási helyükhöz köthető kulturális különbségekkel magyarázható).

Ezenkívül nem tudtunk megragadni termékenységbeli különbségeket az egyes településeken belül sem, holott Andorka Rudolf ormánsági családrekonstitúciós kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy a születéskorlátozás fokozatosan terjedt el a 18–19. században, voltak előfutárai a 18. század második felében, és nem mindenki alkalmazta a 19. század második felében sem (Andorka 2001b 84–88.). Mindennek speciális társadalmi helyzet szerint elemzendő okai lehettek, amit különösen olyan nagyobb, bonyolultabb társadalmi összetételű településeken lenne érdemes vizsgálni, ahol már a 18. század végén alacsony a termékenység (mintánkban pl. Szentendre), ahol a jelenség mögött minden bizonnyal a lakosság egy részének születéskorlátozó magatartása állhatott (Faragó 1999c 140.). Hasonló lehetett a helyzet a Solti járás déli részén fekvő, a Sárközhöz hasonló természeti viszonyok között fekvő, az ottani falvakkal egy ökológiai kistájat, kulturálisan (pl. házassági kapcsolatokban) egy egységet alkotó falvakban, Bogyiszlón (Kövér 2001. 54.), Szeremlén (Grynaeus–Kapocs 2000. 139.) és máshol is.

Végül nem kerülhetjük el, hogy átfogóan, elsősorban a születéskorlátozás szempontjából ne értékeljük eredményeinket. Újra hangsúlyoznunk kell, hogy a következő elmélkedés csak hipotetikus, alig több egy gondolati játéknál. Bár nem tudtuk kiszűrni a korszerkezeti különbségek hatását, és lehetséges, hogy a házaspárok nyilvántartásának hiánya néhány esetben elfedte az alacsony házas termékenységet, mégis elsősorban más kutatások eredményei (Sárköz, Szentendre) alapján valószínűsíthetjük, hogy sikerült az alacsony termékenység zónáit azonosítani, ahol a további kutatások minden bizonnyal eredményre

vezetnének. Ilyenek a részben a Sárközhöz közvetlenül földrajzilag, kulturálisan kapcsolódó Dunamente a Solti járásban (Szeremle, Bogyiszló), részben a hasonló viszonyok között élő református magyar közösségek (Dunavecse, Érsekcsanád, Ordas), vagy a katolikus délszlávmagyar lakosságú Sükösd. Északról csatlakoznak ehhez a katolikus, Duna parti Haraszti és a Csepel-sziget református magyarjai (Makád, Szigetszentmiklós), valamint a felekezeti és etnikai téren vegyes Ráckeve. Budától északra ebbe a kategóriába tartozik a szűk határú szőlőművelő Szentendre, Csobánka (jelentős görögkeleti szerb népességgel), Visegrád (katolikus németek), illetve a pilisi erdős hegyek között fekvő katolikus szlovák Pilisszentlászló. A Duna másik oldalán hasonló körülmények között pedig a Gödöllői-dombságban és a Cserhát vidékén Csíktarcsa, Maglód, Iklád és Csővár és Zsidó (főleg evangélikus szlovákok, kis részben evangélikus németek).[212] Fontos, hogy az alacsony termékenység zónái nem összefüggőek, minden település közelében találhatók magas termékenységű települések, mindez valószínűleg bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális különbségekkel magyarázható.

Mit jelent mindez a születéskorlátozás szempontjából? Andorka Rudolf vizsgálatai is hangsúlyozzák, hogy a születéskorlátozás csak a 18. század utolsó évtizedétől, a 19. század elejétől kezd helyenként elterjedni (Andorka 1991a, 1998, 2001a, b). Ebből valószínű, hogy a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben legfeljebb a kezdeményeivel találkozhatnánk néhány településen. Ha most egy pillanatra elfogadnánk, hogy házas termékenységi arányszámaink valóban korspecifikus termékenységi arányszámok átlagai lennének, tehát ha feltételeznénk, hogy a házas nőkre jutó születések településenkénti, évenkénti átlagszáma nem áll messze a különböző korcsoportba tartozó házas nők által évente valóban szült gyermekek átlagos számától, akkor az 1000 nőre jutó évenkénti születések számából teljes termékenységi arányszámot számolhatnánk. Ez mutatná, hogy egy (vagy 1000) teljes termékenységi periódusát házasságban töltő nő 15 és 49 éves kora között, 35 év alatt hány gyereket szülne átlagosan. Andorka Rudolf osztályozása szerint ha 1000 nőre 6500 gyermek vagy ennél kevesebb jutna, akkor ez már a születéskorlátozás nagyfokú elterjedésére utalna, 6500 és kb. 8300 között a születéskorlátozás kisebb fokú elterjedésével lehetne számolni (1988. 49.), míg 12 440 már a valaha mért legmagasabb „hutterita" termékenységet jelezné. Mindez azt jelentené, hogy a 121 település átlaga (évi 289,3 szülés 1000 házas nőre) tíznél is több

[212] Megállapításaink súlyát csökkenti, hogy felsorolt településeink egy részében átlag feletti a házas férfiak és ezzel együtt többnyire a házas nők aránya is a felnőtteken belül. Ez még önmagában nem befolyásolná arányszámunk értékét, de mivel feltehető, hogy a nagyobb házas arány egyszersmind a házasok idősebb korösszetételét is jelenti, ezért ezeknek a falvaknak a termékenysége *talán* magasabb az itt feltételezettnél. A szóban forgó települések: Csobánka, Szigetszentmiklós, Makád, Bogyiszló, Érsekcsanád, Ordas, Sükösd, Szeremle, Csővár. Ugyanakkor megbízhatónak tűnik ebből a szempontból elsősorban Szentendre, de Zsidó, Maglód, Iklád, Csíktarcsa, Pilisszentlászló, Dunaharaszti alacsony termékenysége is. Ugyanígy a szélsőségesen magas termékenységű falvak közül a házas férfiak és nők magas aránya ellenére magas arányszámunk a következő esetekben: Újhartyán, Inárcs, Újszász, Bia, Budaörs, Szigetmonostor. Itt *talán* nem a házasok fiatal korösszetétele okozta a magas termékenységet, de ez sem bizonyítható. A probléma egyenlőre megoldhatatlannak látszik, ezért be kell érnünk annyival, hogy felhívjuk a figyelmet rá, hangsúlyozva következő megállapításaink hipotetikus voltát.

gyermeket jelentene egy teljes 35 éves termékeny periódusra, a magas kategória alsó határa (325,1) pedig 11 szülést, a maximumot jelentő 353,6 (Abony), 12-nél is többet. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az arányszám nevezőjében lévő számot csökkentenünk kellene, az ötvenen felüli nők számának levonásával, így a kapott becslés csak az elméletileg is valószínűtlen alsó határt jelenthetné, amely akkor állna fenn, ha a házas nők között nem volna ötven év feletti. Azt jelenti-e mindez, hogy a 18. századi Pest megyében hutterita termékenységet találtunk, illetve, hogy a települések legalább fele (62 átlagon felüli) ennek közelében volt? Ez bár elvben nem elképzelhetetlen (nagyon korai házasodás és minimális intervallumok esetén), hiszen az 1660 előtt született kanadai franciákra igaz volt (Livi Bacci 1999. 33.), mégsem valószínű, a magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok szerint a teljes termékenységi arányszám ritkán van 9 felett.[213] Ha azonban a Pest megyei településeket is családrekonstitúcióval dolgoznánk fel, minden bizonnyal alacsonyabb értékeket kapnánk: eltűnne egyrészt az az elemzésünkből tökéletesen ki nem szűrhető diszkrepancia, amely helyenként a születések és a házasságok nyilvántartásának pontossága között lehet, másrészt a családrekonstitúcióval csak a népesség egy részét tudnánk megragadni (a nem vándorló, inkább telkes jobbágy népességet), amelynek termékenysége valószínűleg alacsonyabb volt, míg jelen esetben, a születésszámokban legalábbis, nemcsak ez a népesség szerepel, hanem a szó szoros értelmében mindenki, aki él és mozog… Az is nyilvánvaló, hogy főleg a különösen magas termékenységi mutatóval rendelkező települések esetében számolnunk kell a fiatal korstruktúra torzító hatásával is. Ez annál is inkább így van, mivel a magas házas termékenységű településekre általában a vándorlás erős intenzitása is jellemző volt. Így megállapíthatjuk, hogy a megye jelentős részén magas a termékenység, ez helyenként magasabb is lehet, mint a családrekonstitúciós vizsgálatok során mért szint, de ezt közelebbről nem tudjuk meghatározni. Az első házasságkötések becsült életkora alacsony (férfiak 22 év, nők 20 év, szórásuk is alacsony: 1,5 és 1,6), a megyében talált különbségek jórészt inkább a szülések közti intervallumok hosszából eredhetnek.

Ami pedig a mért alacsony értékeket illeti, a határértéknek tekintett arányszám (253,1) is 8,9-es teljes termékenységi arányszámot adna a feltételezett hipotetikus esetben, ami nem utal születéskorlátozásra. Ha az Andorka Rudolf által megadott határértékeket (6,5, illetve 8,3) vesszük alapul, akkor a születéskorlátozó kategóriába egyedül Bogyiszló kerülne (6,1), a többi 8,3 alatti település (Szentendre, Csobánka, Dunaharaszti, Makád, Érsekcsanád, Dunavecse, Süköd, Maglód, Zsidó és Csővár) 7,2 (Haraszti) és 8,2 (Sükösd) között helyezkedik el. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy ez az arányszámunk nevezőjében szereplő ötven feletti házas nők miatt csak a minimum lehet, és a nevezőt 10%-al csökkentjük,[214] akkor Bogyiszló esetében a fenti érték 6,7-re, Harasztinál 7,9-re, Sükösdnél 9-

[213] Sárpilis: 1752–1790. 9; Rábakecöl, 1791–1850. kb. 9,1 (Andorka 2001c 112.), Keszthelyen a húsz év alatt házasodó nők körében 9,36 (Benda 2002a 100.).

[214] A Hablicsek László által az 1820-as évekre használt modellben az ötven feletti nők a 15 éven felüli nők 22%-át adták (Hablicsek 1991. 96.), feltételezhetjük, hogy ezeknek legalább fele már özvegy lehetett, illetve 1–2%-uk eleve nem házasodott.

re módosulna. Ez viszont a születéskorlátozásnak már csak szórványos előfordulását jelentené, mindenekelőtt Bogyiszlón, Harasztin és Zsidón. Ugyanakkor itt is valószínűsíthető, hogy családrekonstitúció esetén alacsonyabb teljes termékenységi arányszámokat kaphatnánk. Azaz a születéskorlátozás lehetősége nem zárható ki teljesen, ezt csak akkor vethetnénk el, ha a felsorolt településeken a házas nők korszerkezete a megye többi településéhez mérten öregebb lenne. Ha a korszerkezetet leginkább torzító hatást, a vándorlást nézzük, akkor a felsorolt településeken a vándorlás intenzitása alacsonyabb volt a megyei átlagnál. Gyakorlatilag nem kell népességmozgással számolnunk a vizsgált periódusban Bogyiszlón, Dunavecsén, Zsidón és Csobánkán, a korstruktúrát feltehetően öregítő elvándorlás intenzitása csak Maglód és Csővár esetében múlta felül jelentősen az odavándorlások intenzitását (kisebb elvándorlási többlete van még Érsekcsanádnak is). Szentendre viszont jelentős bevándorlási többletet mutat fel, ami alacsony házas termékenységi arányszámát még hangsúlyosabbá teszi. Alacsony termékenységű településeink ugyanakkor mind kontinuus lakosságú, vagy a 17–18. század fordulója körül újjátelepült községek, ami a korstruktúra torzító hatásának lehetőségét inkább csak a frissen telepített községekkel összemérve valószínűsíti. Így kijelenthetjük, hogy a születéskorlátozás nagyobb fokú elterjedtségére utaló jelek nincsenek a vizsgált időszakban és településeken, de ennek kisebb mértékét, kezdeteit nem lehet kizárni. A mért alacsony házas termékenységi arányszámok ugyan jól illeszkednek a korai házasságkötéssel és hosszú születések közötti intervallumokkal leírható, születéskorlátozást nem folytató termékenységi modellbe (Livi Bacci 1999. 33.), de a szóban forgó közösségek egy részében már megjelenhetett a születéskorlátozás, különösen ott, ahol ezt más források alapján is lehet valószínűsíteni.[215] Ellenőrzésképpen a Tolna megyei Conscriptio Animarumból (1775–1779) kiszámítottuk néhány sárközi település házas termékenységi arányszámait, és ezeket hasonlítottuk Pest megyei adatainkhoz, illetve az Andorka Rudolf családrekonstitúciós vizsgálataiban szereplő teljes termékenységi arányszámokhoz.[216] Bátaszék összeírása hiányosnak látszik, Tolna mezővárosban és Mözs községben a termékenység Pest megyei mércével is magasnak tűnik (320 és 292), Báta és Várdomb a Pest megyei alacsony határértéknél helyezkedik el (252, 255), míg Alsónyék (223,8), Sárpilis (229,2), Decs (209,9) és Őcsény (199,9) egyértelműen a Pest megyei legalacsonyabb csoporthoz hasonlítható, ahol a születéskorlátozás lehetőségét nem lehet kizárni, bár az nem lehetett általánosan elterjedt. Ugyanakkor, ha Andorka Rudolf hosszabb időtartamra vonatkozó alsónyéki (1760–1790) és sárpilisi (1752–1790) teljes termékenységi arányszámaival vetjük össze adatainkat, akkor azt látjuk, hogy Alsónyéken (5700)

[215] Ilyen mindenekelőtt Szentendre, a Sárközhöz kapcsolódó Bogyiszló, de a 19. század közepi nógrádi születéskorlátozásra utaló források (Andorka 2001c 105.) a hasonló jellegű Cserhát vidékén (Csővár) vagy Gödöllői dombvidéken (Zsidó) sem zárják ki ennek lehetőségét, 18. századi eredetét. Ugyanakkor az is lehet, hogy a házaspárok esetleges hiányos regisztrációja az említett települések némelyikében az alacsony termékenységet részben elfedi, az valójában még alacsonyabb, volt, illetve hogy más településeken is alacsony volt a termékenység, csak a rossz regisztráció ezt felismerhetetlenné teszi.

[216] A Conscriptio Animarum Tolna megyei kicédulázott anyagához Dányi Dezső szívességéből juthattam, önzetlen segítségéért itt is szeretném kifejezni köszönetemet.

beigazolódik az alacsony termékenység már a 18. század második felére nézve, Sárpilisen nem (9000), bár lehetséges, hogy a termékenység itt is folyamatosan csökkent, ami az Andorka féle hosszabb időszakra vonatkozó közlésből nem érzékelhető (Andorka 2001c 112.). Ezt igazolja a következő periódus (1791–1820) lényegesen alacsonyabb arányszáma (6450).

Elemzésünk során úgy érezzük, hogy sikerült elkülöníteni a születéskorlátozás előtti korszak házas termékenységének szélsőségesen alacsony és magas eseteit. A termékenység szélsőségeinek kiválasztásában aligha tévedtünk nagyot, bár előfordulhat, hogy az adatok hiánya, főleg a házaspárok hiányos regisztrációja elrejtette az alacsony termékenység néhány esetét. A magas értékeknél kisebb lehet a tévedés lehetősége, itt a házaspárok hiánya felfelé tolhatta az arányszámot, de ezek jó részét kiszűrtük a forráskritikai elemzés során. A magas termékenységű településeknél figyelembe kell venni a fiatalabb korszerkezet torzító hatását is, az alacsonyaknál kevésbé, bár a községek közötti sorrend fölállítása itt is kockázatos vállalkozás lenne. A születéskorlátozás aligha lehetett jellemző a vizsgált települések akár egy részére is, de szórványos előfordulását, esetleg egy-egy nagyobb településen a lakosság egyes rétegeinek tudatos születésszabályozását nem lehet kizárni (pl. Szentendrén). Valószínű, hogy a házas termékenység jelentős különbségeit a szülések közötti intervallumok változó hosszúsága okozta, kevésbé kell számolnunk a női első házasságkötés korának jelentősebb különbségeivel. A termékenység változó szintjének okait csak igen kevéssé tudtuk megközelíteni, elsősorban annak topográfiája rajzolódik ki adatainkból, egy adott térben a magas vagy alacsony termékenység egymás mellett fordul elő, a különbségek mögötti gazdálkodási, társadalmi, kulturális tényezőket az elemzésnek ezen a szintjén nem tudtuk megragadni.

c) Törvénytelen születések

A Conscriptio Animarum községenként megadja a születéseken belül a törvénytelen születések (*spurii*) és a kitett gyerekek (*expositi*) számát. Ez utóbbiak is jórészt illegitim szülöttek lehettek, ezért a törvénytelen születések száma valószínűleg közelebb állhat a kitettek és a *spurii* összegéhez, mint a *spurii*hez egyedül (Henry–Blum 1988. 47.). A kitettek aránya az összes születések közül ugyanakkor csak 0,03%-ra rúg (Őri 1994. 68–69. után számolva), a kecskeméti és a solti járásban alig fordul elő egy-egy eset, ezért számbavételüktől eltekintettünk. Az illegitimitást községenként a törvénytelen szülöttek arányával mértük (az összes születés százalékában kifejezve).

Az illegitim születések aránya térben és időben változó volt a kora újkori Európában. Emögött általánosságban a szexuális morál változásait sejthetjük, a probléma ennél azonban jóval összetettebb. Felmerült az a nézet, hogy a törvénytelen születések aránya azért nem jelzi a szexuális morál szigorúságát, a házasságon kívüli kapcsolatok elfogadottságát, mert két

párhuzamos szexuális viselkedéskódex volt szokásban: egy házasságon kívüli (előtti), amely megengedő volt ezen a téren, de együtt járt a széles körben alkalmazott fogamzásgátlással, magzatelhajtással, illetve egy házastársi, ahol a párok félretették a házasság előtt gyakorolt praktikákat.[217] Így a családrekonstitúciókból kibontakozó szigorú morál képe nem valós, a törvénytelen születések aránya nem sokat mond erről. Ezt a nézetet kevéssé fogadják el, általában hitelesnek tartják az anyakönyvekből nyerhető alacsony illegitimitási arányokat, és azt a szigorúbb 17–18. századi erkölcsökkel magyarázzák, amit a születések (fogantatások) szezonális eloszlása is alátámaszt, amely (pl. Franciaországban) jól alkalmazkodik a katolikus egyház tilalmi időszakaihoz (Burguière 1974). Az angliai adatok mindenesetre igazolják ezt a képet, az illegitimitás erősebb volt 16. században, mint különösen a 17. század második felében (Bardet 1997. 337.), majd a 18. században lassú emelkedés kezdődött, de az arányszám ekkor sem emelkedett 1,5%-nál többet (1,2-ről 2,7-re). A változásokat ugyanakkor másként is lehet magyarázni, eszerint a törvénytelen születések aránya együtt emelkedik a házasságkötés életkorának kitolódásával, illetve a cölibátusban maradók arányával, bár az angliai adatok nem ezt igazolják, ott inkább egy fordított kapcsolat érvényesült (Bardet 1997. 337–338.). Mindez lehet magyarázat a példátlanul magas 19. századi ausztriai illegitimitásra, amely az 1830–40-es években néhány tartományban (Karintia, Stájerország, Salzburg környéke) elérhette a 20–30%-ot is (Horska 1998. 446.). Itt a törzsöröklés miatt a nem örökös gyermekek szolgálatvállalása általános volt, házasodásuk késői és alacsony intenzitású, ami kedvezett a házasságon kívüli kapcsolatoknak és a törvénytelen fogantatásoknak. A törvénytelen születések aránya ugyanakkor a legtöbb helyen (országos szinten) alacsony volt a 18. században, Franciaországban az INED vizsgálata alapján csak 1%-nyi (Bardet 1997. 336.), a Knodel vizsgálta német falvakba a század első felében 2,7%, 1750 után 3,8, a 19. század első felében már megközelíti a 10%-ot (Marschalk–Dupâquier 1998. 404.). Az országos szint ugyanakkor elfedi a területi differenciákat: a németországi falvak átlaga alacsonyabb bajor (katolikus) és magasabb protestáns illegitimitást rejt, és általában a városok illegitimitása sokkal erősebb a falvakénál, mert a megesett lányok a városban szülnek, illetve ott kereszteltetik gyermekeiket (Bardet 1997. 337–338.). Ájus Ferenc és Henye István 19. század végére irányuló magyarországi kutatásai hangsúlyozzák a nemek kapcsolatának kulturális különbségeit: az illegitimitás tartósan ott magas, ahol a házasság előtti nemi kapcsolat lehetősége nagyobb, ahol szokás a „szeretőtartás", a próbaházasság, itt természetesen a házasságon kívüli szülés nem jelent feltétlenül deviáns viselkedést (Ájus–Henye 1992. 92–96.).

A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok alacsony 18. századi és növekvő 19. századi illegitimitást mutatnak, bár a falvak adatai különböznek egymástól, és a differenciákat nehéz a házasságkötési korral vagy társadalmi-felekezeti különbségekkel magyarázni

[217] Lásd Jean-Louis Flandrin műveit (1972, 1975. stb.), kritikája: Burguière 1974. A problémáról még: Őri 1998. Flandrin azt is javasolja még, hogy a törvénytelen születéseket célszerűbb az első születésekhez viszonyítani, amit általában elfogadnak (pl. Bardet 1997. 337.). Adataink ezt nem teszik lehetővé.

(Andorka 1991a 38.). Alacsony (1% alatti) az illegitimitás a 18. század második felében a magyar református közösségekben (Vajszló, Besence, Alsónyék, Sárpilis, Pócsmegyer, Átány), magyar és szlovák római katolikusok között (Rábakecöl és Bárma), ugyanakkor ehhez képest magas a büki katolikus magyaroknál (1,8–2,7), és a görögkeleti ukrán Felsővadászon (2,3). A legtöbb helyen az 1790-es évektől jelentékeny emelkedés kezdődik (Andorka 1991a 40.). Keszthelyen is hasonló a helyzet Benda Gyula kutatásai szerint, az illegitimitás aránya a 18. század második felében 1% alatti, ingadozása az 1780-as évektől kezdődik, a 10%-ot az 1830-as évektől éri el. Itt is világos, hogy a város vonzza a megesett lányokat, azok jelentős része nem helyi lakos (Benda 2002a 86–87.).

A Conscriptio Animarum szerint Pest megyében 1774 és 1783 között az illegitimitás aránya 0,7% volt. A legmagasabb értéket a Pilisi járás mutatja (0,96), a Kecskemétiben 0,8, a Váciban 0,65, a Solti járásban pedig 0,3% a törvénytelen születések aránya (Őri 1994. 68–69.). A 121 település átlaga pedig 0,65%. A leggyakoribb érték a nulla, ami azért felveti a bejegyzések pontosságának kérdését. A legmagasabb, 9%-os értéket pedig Vadas puszta esetében találhatjuk, itt a kis esetszámból adódó ingadozás okozza ezt a kiugró értéket. A szélsőségesen magas arányok ugyanakkor felfelé húzzák az átlagot, a medián alacsonyabb értéke pontosabb képet ad az illegitimitás mértékéről.

V.35. Az illegitimitás arányának néhány jellemzője, 1774–1783

N	121
Átlag	0,65
Medián	0,40
Módusz	0,00
Szórás	1,052
Minimum	0,00
Maximum	9,00

Ha régiónként vagy etnokulturális egységenként vizsgáljuk a jelenséget, nem sok szabályszerűséget kapunk. Valamelyest igazolódik az, hogy a nagyobb településeken (Kecskemét, Nagykőrös, Vác, de különösen Szentendre), valamint a Pest-Buda környéki falvak némelyikében (Rákoscsaba, Keresztúr, Törökbálint, Budaörs, Budafok, Kerepes, Maglód, Békásmegyer) magasabb a törvénytelen születések aránya, ami talán azt jelentheti, hogy ezek gyűjtőhelyei a leányanyáknak. De ugyanakkor valamennyien alacsony illegitimitású települések szomszédságában találhatók, talán a legjellemzőbb közös vonásuk az, hogy nagyrészt anyaegyházak, ami felveti azt a gyanút, hogy ezeken a helyeken erősebb lehetett az egyházi kontroll, pontosabb a regisztráció. Egy-egy etnokulturális egységből is csak egy-egy település mutat magasabb illegitimitási arányt, a környezetében levő, hasonló nemzetiségű, felekezetű, vele feltehetőleg kapcsolatokat ápoló községek nem. Csak két teljes etnokulturális egységben találtunk átlag feletti illegitimitást: a Buda környéki katolikus németek egy részénél (Budaörs, Törökbálint, Budafok – 1,5%), illetve a vegyes etnikumú

(magyar, német, szlovák) és felekezetű (katolikus, református, evangélikus) Rákoscsabán és Keresztúron (1,1). Nem sokat árul el a felekezeti csoportosítás sem, a katolikus települések (+90%) egy kicsit ugyan magasabb átlaggal rendelkeznek, mint a tisztán protestáns települések (0,5 és 0,3), de mindkét esetben néhány település magasabb átlaga alakítja az eredményt. Ugyanez a helyzet, ha nemzetiségenként csoportosítjuk a településeket.

V.36. Az illegitimitás magas értékeit mutató települések felekezeti, nemzetiségi jellemzői

illeg>1,7	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %	illeg %
Vadas		44,3	55,7	0,0	0,0	9,0
Pereg	magyar	96,7	2,1	0,0	1,2	3,6
Becse (Szigetbecse)	német	100,0	0,0	0,0	0,0	3,3
Szentendre	vegyes	54,2	0,1	45,7	0,0	2,8
Monostor (Szigetmonostor)	magyar	26,3	73,7	0,0	0,0	2,5
Békásmegyer	német	100,0	0,0	0,0	0,0	2,1
Promontorium (Budafok)	német	100,0	0,0	0,0	0,0	2,0
Maglód	szlovák	19,7	72,9	0,0	7,4	1,9
Csép (Szigetcsép)	vegyes	58,2	0,0	41,8	0,0	1,9
Csaba (Piliscsaba)	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	1,8
Kerepes	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	1,8
		72,7	18,6	8,0	0,8	3,0

Ha viszont az illegitimitás élmezőnyét vizsgáljuk (V.36. tábla), akkor látjuk, hogy itt jelentős a római katolikusok fölénye, református magyarok és evangélikus szlovákok nagyobb számban csak Szigetmonostoron és Maglódon képviseltetik magukat. Jellemző az is, hogy a nagyobb települések közül csak Szentendre van a szórással növelt átlag felett, Nagykőrös, Kecskemét vagy Vác 1,5 % körüli értéke átlag feletti, de nem kiugró.

V.37. Az illegitimitás kapcsolata más változókkal

	r	p
NÖVEKEDÉS	-0,205	0,024
TERMTER	0,221	0,015
KISK	-0,186	0,041
SZOLGANŐK	0,248	0,006
NYERSHAL	0,235	0,009
NYERSHÁZK	0,301	0,001
MEGSZH	0,183	0,045
BEVÁND	0,253	0,005
ELVÁND	0,619	0,000
HÁZTARTMÉR	-0,330	0,000
HÁZAK	0,419	0,000
HÁZTARTSZERK	-0,231	0,011
KERT	0,471	0,000
PP%	-0,329	0,000

Ha az illegitimitás arányának szignifikáns korrelációit vizsgáljuk más változókkal, akkor néhány esetben szokatlanul erős összefüggést találunk. Ebből nem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk a kertek arányának a határ termőterületén belül, elsősorban

Vadas és néhány jelentősebb kertkultúrával rendelkező település (Szentendre, Szigetbecse, Budafok, Bia, Békásmegyer) magas illegitimitási aránya okozza az erős korrelációt. Az illegitimitás aránya ott magas, ahol a termőterület viszonylag nagy, a vándorlás, de különösen az elvándorlás erős, és ahol a telkes jobbágy–iparos arány a felnőtt nem nemes férfiak között alacsony. Ha a valódi oksági kapcsolatot jelentő összefüggéseket keressük, akkor minden bizonnyal a vándorlás, a népesség mozgása és társadalmi összetétele, valamint esetleg a laksűrűség (egy házra jutó háztartások száma) tartozik ebbe a körbe. A törvénytelen születések nem a megállapodott jobbágynépességre jellemzőek, arányuk a vándorlás centrumaiban magas, ahol nem egyszerűen a szolganépesség, hanem ezen belül a szolganők aránya magas. Általában szolga-, de különösen szolganőket tartalmazó háztartások ott fordulnak elő nagyobb számban, ahol a háztartások inkább nukleáris családokból állnak, a háztartások mérete inkább kicsi, viszont ilyen kisebb létszámú, nukleáris családból álló háztartásból több zsúfolódik össze egy-egy házban. Az összefüggések logikusak: szolgatartás leginkább ott fordul elő, ahol a háztartások kisebbek és nem összetett szerkezetűek, a kisebb háztartásokból fér el több egy házban (ez önmagában is lehetett oka a magasabb illegitimitásnak, főleg ha együtt járt szolganők alkalmazásával), és mindez kevésbé volt jellemző a népszámlálás polgár és paraszt rovatára. A halandósággal összefüggő változók (nyers halálozási arányszám, házasságkötési arányszám, megszűnt házasságok aránya) kapcsolata az illegitimitással homályos: talán szerepe lehet az illegitimitás által megnövelt csecsemő- és gyermekhalandóságnak (bár ez nem növelné a megszűnt házasságok és az újraházasodáson keresztül a házasságkötések arányát), de sokkal inkább annak, hogy a nyers halálozási és házasságkötési arányszám a háztartásmérettel mutat erős fordított arányosságot, a házasságkötési arány ezenkívül szoros korrelációban áll a laksűrűséggel (minél nagyobb a házasságkötések aránya, annál több háztartás él egy házban). A normák ereje döntő lehet az illegitimitással kapcsolatban, ez elsősorban ott lehetett gyengébb, ahol nagyobb arányban élt vándorló szolga-, illetve zsellérnépesség, ami gyakorta az egy házban együtt élő emberek hierarchikus kapcsolatával is együtt járhatott. Ennek tipikus példája lehet Szentendre, ahol a szolgatartás átlag feletti, de ezen belül igen alacsony a kiskorúak aránya (27%), viszont a szolgák több mint fele nő, ami csöppet sem általános, a szolgák máshol inkább felnőtt férfiak. A háztartások kicsik, és többségüket biztosan nukleáris családok alkotják, viszont a nagyobb városi házakban több háztartás zsúfolódik össze. Nyilván a szolgatartás egy speciális, városi változata érvényesült, a háztartások cselédlányokat alkalmazhattak. Lényegében mindez igaz Vácra is, a szolgatartás alacsonyabb szintje mellett.

Ha viszont a törvénytelen születések arányát függő változónak tekintjük, és regresszió-analízissel vizsgáljuk, hogy milyen mértékben függ a vele szorosan korreláló változók értékétől, akkor egy sokkal egyszerűbb, ugyanakkor meglehetősen keveset mondó képletet nyerünk. Regressziós modellünkben mindössze három, szignifikáns hányadot magyarázó változó maradt, de ezek együttesen a törvénytelen születések aránya szórásnégyzetének csak alig több mint 50%-át magyarázzák. Az illegitimitás értékének differenciái mögött tehát

jelentős részben olyan (társadalmi, gazdasági, kulturális) tényezők állnak, amelyeket itt nem tudtunk mérni. Legerősebb magyarázó erővel az elvándorlók aránya rendelkezik, ami talán a normák viszonylagos gyengeségére utalhat. A népességnövekedés és a háztartásméret negatív hatást gyakorol az illegitimitásra, vagy még inkább fordítva: ott magas az illegitimitás, ahol jelentős a népesség mozgása, különösen annak elvándorlása (amely különben igen erős kapcsolatban van a szolgálatvállalás céljából bevándorlók arányával – r=0,600), és ezeken a helyeken a népesség nem nőtt jelentősen, a háztartások mérete sem nagy.

V.38. A többszörös lineáris regresszió értékei a törvénytelen születések arányára

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
ILLEG	0,716	0,513		Béta	Szign.
			ELVÁND	0,609	0,000
			NÖVEKEDÉS	-0,287	0,000
			HÁZTARTMÉR	-0,233	0,001

d) Halandóság

A halandóság legáltalánosabban használt mutatója a születéskor, illetve a különböző életkorokban várható átlagos élettartam, amelyet a halandósági tábla adataiból számíthatunk ki. Mindehhez azonban korszerinti halálozási adatok kellenének, amelyekkel nem rendelkezünk. A halandóság alakulását és területi differenciáit ezért a többi demográfiai jelenséghez hasonlóan csak a halálozások számának alakulásával és elég durva arányszámokkal (nyers halálozási arányszám, egy születésre jutó halálozások száma) írhatjuk le. A nyers halálozási arányszám alakulásában szerepet játszhat a vizsgált népesség korösszetétele, ezért az időbeli és különösen a térbeli differenciák elemzésére kevéssé alkalmas. Erre a célra a születésszámhoz viszonyított halálozási számok látszanak megfelelőnek, egyrészt mivel kiküszöbölik a népességszámok bizonytalanságát, másrészt mert a születésszámok és a halálozási számok alakulása szorosan összefügg egymással, a születésszámok emelkedése a stabilan magas csecsemő- és kisgyermekkori halandóság miatt magával hozza a halálozások számának emelkedését is, míg a halálozások számának növekedését legfeljebb késleltetve követik a születésszámok. Ezért a születések számára jutó halálozások száma jól mutatja a halandóság rövid távú ingadozásait, illetve a halandóság tartósan magas szintjét (pl. városok), változásai nemigen magyarázhatók a születések számának ingadozásaival.

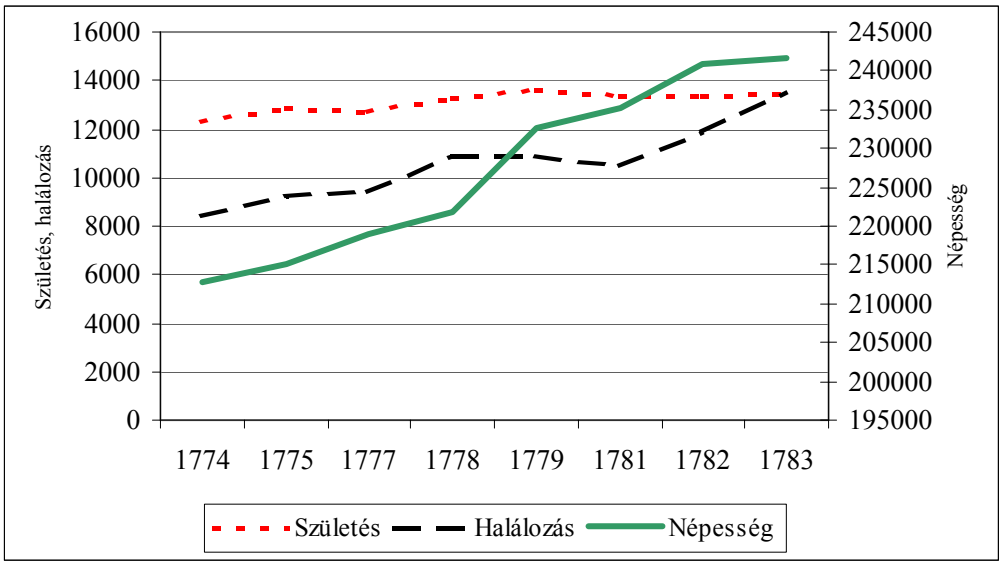

Forrás: Őri 1994 és Dányi 1993a (1777 és 1778).

V.8. ábra. A halálozások, a születések és a népességszám változásai Pest megyében, 1774–1783

Látható, hogy megyei szinten a halálozások száma nagyobb ingadozást mutat, mint a születéseké. Az első három évben a halálozások száma együtt emelkedik, illetve süllyed a születésekével, a természetes szaporulat nagy (évi 2% körüli, ha pontosak a halálozás adatai), majd 1778-ban a halálozások száma mintegy 13%-al növekszik az előző évhez képest, a természetes szaporulat 1%-ra esik vissza. Utána a halálozások száma csökken, a természetes szaporulat nő, miközben a népességszám ennél jóval nagyobb mértékben emelkedik, de itt váltás van a felhasznált forrásban is, 1778 adata az országos összesítésből származik, 1779-é pedig a megyei levéltárban található összesítésből, a jelentős változás ebből is adódhat. Utána azonban jelentős növekedés tapasztalható, 1781-ről 1782-re 13%-os növekedés tapasztalható a halálozások számában, majd ez a következő évben megismétlődik: 14%-os a növekedés. Mindez 1783-ban már elviszi a természetes szaporulatot, a népességszám is stagnál. A történet folytatását nem ismerjük, de néhány következtetést megkockáztathatunk. A természetes szaporulat és részben a népességnövekedés alakulása valóban inkább a halálozások számának ingadozásaitól függ, amely egy évtizeden belül is jelentős volt. A természetes szaporulat az első években valóban igen magasnak tűnik, ez felveti a halálozások hiányos regisztrációjának kérdését. Úgy gondoljuk azonban, hogy – éppen a halálozások számának jelentős ingadozása miatt – lehetnek olyan évek, elsősorban kedvezőtlen halandóságú időszakok után, amikor jelentős a természetes szaporulat, amit azonban hosszabb távra kivetíteni meglehetősen kockázatos vállalkozás volna (Dányi 1993a 113., 139.). Esetünkben is lehetséges, hogy a halálozások száma magasabb volt, ez esetben a természetes

szaporulat kisebb lenne, és hamarabb menne át természetes fogyásba. De azt mégsem feltételezzük, hogy a görbe változásait a regisztráció ilyen mértékű váltakozása okozná, így arról mégiscsak a halandóság rövid távú változásait lehet leolvasni. Másrészt az emelkedések mértéke 13–14%, 1781 és 1783 között is „csak" 27%. Mind e mögött a nyolcvanas évek kedvezőtlen klimatikus változásai (Benda 2000. 157.) és járványai állhatnak. 1781–82-ből influenzajárványról vannak adatok (Gortvay 1953. 23.), 1783-ban pedig országos vörhenyjárvány volt Magyarországon (Benda K. 1989; Gortvay 1953. 19.). A forráskritikai célból vizsgált anyakönyvek közül a makádi református halotti anyakönyvben 1783-ban néhány esetben találkozhatunk a „patéts" megjelöléssel, ami többnyire a vörheny (skarlát) korabeli elnevezése volt (Faragó 2000b 199.). Ebben az évben a halálozások száma a születések számát meghaladva valóban megugrik, a nyers halálozási arányszám a 40‰-nyi szintén magas szintről 71‰-re nő, a halottak kb. háromnegyede 15 éven aluli. Tehát az utolsó nagy pestisjárvány után is voltak kisebb halandósági csúcsokat hozó évek, amikor a halálozások száma meghaladta a születésekét, ha ezek a válságos esztendők sűrűn követték egymást, akkor ez – a nagy népesedési katasztrófák (pestis, kolera) nélkül is – jelentősen lassíthatta a népesség növekedését. Mindez felhívja a figyelmet a kisebb, olykor csak helyi jelentőségű járványok jelentőségére (himlő, vörheny, vérhas, malária, influenza), amelyek ugyan kevesebb figyelmet kaptak, mint a nagy járványok, de amelyek halmozott hatásaival komolyan kell számolnunk (Faragó 2002b 199.). Úgy tűnik, hogy ezek a kisebb halandósági csúcsot hozó évek éppen az 1780-as évek után szaporodtak meg (Benda 2000. 132., 157.; Faragó 2000b 198., 272.; Melegh 2000b 49., 107.). Mindez alátámasztja azt a feltételezést, hogy a 19. század első felének kisebb mértékű népességnövekedésében szerepet játszhatott a halandóság romlása (Faragó 2000b 198.; Andorka 2001a 54.). Világos azonban az is, hogy a halálozások számának itt tapasztalt növekedése nem hasonlítható a korábbi, a 18. század közepe előtt jelentkező nagy válságokhoz. A nagy nyugat-európai éhínségek vagy a nyomukban járó pestis által okozott halandósági válságok során a halálozások száma legalább megduplázódik a válságmentes évek átlagához képest, de ennél lényegesen nagyobb csúcsok is mérhetők: Mezőkövesden az 1670–80-as években a pestisjárványok 6–12-szeres növekedést hoztak (Martos–Őri 2000. 107.). Benda Gyula keszthelyi vizsgálata során használta Jacques Dupâquier krízisindexét, adatai összehasonlíthatósága kedvéért (Cabourdin 1995. 177.; Benda 2000. 150–153.). A krízisindexet először a megyei adatokra, majd a csővári evangélikus anyakönyv adataira próbáltuk alkalmazni, amelyek a falu kedvezőtlen halandósági viszonyai miatt erre különösen alkalmasnak látszottak.[218] Megyei szinten az 1783-as halandósági csúcs átlagos válságot mutat (3,5-es krízisindex, 2-es fokozatú válság, amely Keszthelyen a vizsgált évszázad alatt tizenegyszer fordult elő). Csőváron viszont 1783-

[218] Az index kiszámítási módja: a krízisév halálozásainak és a megelőző tíz év halálozásszámai átlagának a különbségét a megelőző tíz év halálozási számainak szórásához viszonyítjuk. A megyei adatoknál az átlagos halálozást hozó hat év átlagát és szórását számoltuk ki (1782-ben már jelentősen emelkedett a halálozások száma), Csővárnál pedig a megelőző 8 év átlagát és szórását. A csővári adatokat lásd az evangélikus anyakönyvben: OL, Mikrofilmtár, A 2003.

ban súlyosabb a helyzet, (4,4-es krízisindex, 3-as fokozatú, erős válság, Keszthelyen csak 1849-ben fordult elő – Benda 2000. 153.). Az az általános, megyei szintű kép, ami itt tárul a szemünk elé, sokkal inkább a 18. század második felétől jellemző, amikor a pestisjárványok eltűnése jelentékeny változást okozott, lehetővé téve a folyamatos népességnövekedést (Meuvret 1946; Goubert 1960; Melegh 2000b 48–49.). Így viszont jogosnak tűnik Benda Gyula felvetése: noha a kolera a 19. században még „régi típusú" katasztrófaként jelentkezik, a 18. század második felét, 19. század első felét mégsem lehet ugyanazokkal a terminusokkal leírni, mint a megelőző korszakot, a népességet már nem szorongatták úgy az Apokalipszis lovasai, mint korábban (Benda 2000. 146–157.). Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a nagyobb területekre vonatkozó átlagok mögött és egyes települések kedvező adatai mellett lokálisan számolnunk kell sokkal súlyosabb krízisekkel is.

A halálozások száma tehát ingadozik, a nekilódulások, halandósági csúcsok azonban nem hasonlíthatók a 18. század közepe előtti korszakban akár Magyarországon, akár Európa más országaiban tapasztaltakhoz. De milyen magas ez a halandóság európai összehasonlításban?

Ha a nyers halálozási arányszámainkat vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek magasabbak, mint az európai, illetve a 19. századra becsült magyarországi arányszámok. A megye egészében (194 település) a nyers halálozási arányszám 47‰, a 121 településből álló mintában 45,8 ‰. Járások szerint nézve az értékek 34 (Solti járás, 1781) és 66‰ (Pilisi járás, 1783) között mozognak. Ez a szint jelenik meg néhány településnél, ahonnan anyakönyvi adatok és a Józsefi népszámlálás népességszámai alapján ismerjük a halálozási arányszámot: Keszthelyen (Benda 2002. 106.) és Tiszabőn (Sebestény 2002. 207.) egyaránt 49‰. Az arányszámok egy kedvezőbb éveket és kisebb halálozási csúcsokat is tartalmazó évtized átlagát adják, amely talán egy kicsit magasabb a valóságosnál, mert sem a lélekösszeírások, sem a népszámlálás népességszámai nem lehetnek teljesen azonosak azzal a népességgel, amelyre a halálozások száma vonatkozik (Benda 2002. 106.). Ha a 121 település átlagát hasonlítjuk az 1820-as évek nyers halálozási arányszámához (38,4‰ – Hablicsek 1991. 61.), akkor a különbség 19%-nyi a lélekösszeírások javára. Tekintve, hogy a kiskorúak (15 éven aluliak) arányában és a nyers születési arányszámokban is 17–18%-nyi többletet tapasztalunk a 18. századi adatok javára, a különbség nem tűnik eltúlzottnak, bár néhány százalékpontos fölfelé torzítást egyik nyers arányszámnál sem lehet kizárni. Adataink nemcsak a 19. századi Magyarországhoz képest mutatnak magasabb halandóságot, hanem európai összehasonlításban is. A 18. század második felében Nyugat-, Észak-, vagy Dél-Európában a 40‰ feletti halálozási arányszám a maximumot jelentette, egy-egy kiugró halandóságot hozó év „produkált" ilyen magas arányszámokat.[219] A különbség egy része valószínűleg a

[219] Franciaországban a nyers halálozási arányszám 1750 után 35‰ körül mozgott, Angliában csak kivételesen haladta meg a 40‰-et (Perrenoud–Bourdelais 1998. 63.; Bideau–Dupâquier–Gutierrez 1995. 234.), Itáliában az 1770-es évektől igen kedvező volt, 28 és 38‰ közötti (Del Panta 1998. 516.), Svédországban javarészt 30‰ alatt volt, a 40-et csak egy ízben haladta meg az 1770-es években, ugyanakkor Norvégiában a 18.

magasabb magyarországi termékenységgel, és ebből eredően a kiskorúak magasabb arányával magyarázható, nyers halálozási arányszámainkból a korösszetétel hatását nem tudjuk kiszűrni.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a 18. század második felében (a 19. századhoz hasonlóan) a magyarországi halandóság[220] magasabb volt a nyugat-európainál, viszonylag sűrűn követik egymást magas halandóságú krízisévek, ezek kiugrása azonban sokkal kisebb, mint néhány évtizeddel korábban. Úgy tűnik, hogy – ugyan a halandóság magasabb szintjén – itt is jelentős változás történt a 18. század második felében, amely elsősorban a halandósági katasztrófákat hozó nagy járványok visszaszorulásában nyilvánult meg.[221] Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy az 1780-as évek egy kedvezőtlenebb, magasabb halandóságot hozó, több „minikrízist" felmutató időszak kezdetét jelentik.

V.39. A nyers halálozási arányszám, az egy születésre jutó halálozások számának és az egy felnőtt halálozásra jutó kiskorú halálozások számának jellemzői, 1774–1783

	NYERSHAL	HALANDÓSÁG	KISKORÚHAL
N	121	121	121
Átlag	45,8	0,8	2,1
Medián	45,2	0,8	1,9
Módusz	37,4	0,8	1,7
Szórás	10,6	0,19	1,18
Minimum	21,3	0,5	0,8
Maximum	84,9	1,8	10,9

Ha megvizsgáljuk különböző, a halandóság mérésére alkalmas változóinkat, akkor láthatjuk, hogy az átlagszámok – a születésekre jutó halálozások számának kivételével – némileg megtévesztők. Míg az átlagok magasabbak a nyugat-európai és a 19. századi magyarországi értékeknél, addig a modális (leggyakrabban előforduló) értékek sokkal közelebb vannak azokhoz, szinte teljesen megegyeznek a Hablicsek László által az 1820-as évekre becsültekkel, sőt a 18. századi mindkét nemre vonatkozó modális nyers arányszám az 1820-as évekbeli alacsonyabb, női arányszámhoz áll közelebb (37.6 – Hablicsek 1991. 61.). Ez azt mutatja, hogy a 18. század utolsó negyedében, több év átlagában a nyers halálozási arányszám a települések egy részében nem volt a nyugat-európai vagy a 19. századi hazai szint fölött, viszont néhány katasztrofális halandóságú település lerontotta az átlagot. Hozzátehetjük viszont, hogy a minimális értékeket erős kételkedéssel kell fogadnunk, a

század közepén, Finnországban a 19. század nagy részében előfordultak a 40‰-et messze meghaladó halandósági válságok (Perrenoud–Bourdelais 1998. 63. 96.).

[220] Hasonlóan a termékenységhez, és nyilvánvalóan nem függetlenül attól. Nyers születési és halálozási arányszámaink viszonylag szoros korrelációt mutatnak (0,358) elsősorban a magas csecsemő- és kisgyermek-halandóság miatt.

[221] A változás itt egyértelműen egy epidemiológiai váltásnak tűnik, a forrásokból ez látszik megragadhatónak (lásd Faragó 2000b; Benda 2000; Melegh 2000b). Nem tudunk és nem is akarunk állást foglalni a halandóság 18. század második felétől bekövetkező javulásának okairól folytatott vitákban (lásd: Osamu Saitó 1996; Perrenoud 1997; Perrenoud–Bourdelais 1998), de pillanatnyilag a változás Magyarországon inkább a pestis eltűntével, mint az élelmiszertermelés feltételeinek, az életszínvonalnak a javulásával

halálozások nyilvántartása feltehetően hiányos lehetett néhány esetben.[222] A 15 éven aluli halandóság is hasonló képet mutat: átlagosan a halálozásoknak több, mint kétharmada a kiskorúakra jutott a nyolcvanas években (68,1%). A modális érték viszont csak 62,9%, az 1820 években ugyanez 63,9% (Hablicsek 1991. 61.). A nemek közötti különbség is hasonló, akár az átlagot, akár a modális értéket, akár az 1820-as éveket nézzük, a fiúknál a kiskorú halálozás aránya mintegy 1,5–3%-al magasabb, mint a lányoknál (átlag: 69–67,6%, modális: 62,9–60%, 1820-as évek: 64,9–63%). A kiskorúak halandósága (halálozások megoszlása korcsoportok szerint, természetesen ez nem sokat mond a halálozások finomabb megoszlásáról, pl. a csecsemőhalandóságról) tehát többnyire jól illeszkedik az 1820-as évekre becsült értékekhez, csak néhány igen magas értéket mutató település húzza felfelé az átlagot. A kiskorú halálozások rendkívül magas aránya néhány esetben (Budajenő, Telki 1781-ben, az idő- és térbeli egybeesés miatt) nyilvánvalóan a csecsemő- és kisgyermek-halandóságot igen megemelő járvány eredménye, más esetben talán a véletlen is közrejátszik egy-egy település, illetve egy-egy év magas arányában. A kiskorú halottak aránya nagyobb a fiúknál, ami szintén összevág a tapasztalatokkal, a csecsemő- és kisgyermekkori halandóság körükben magasabb lehetett. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fiatalkorú halálozások aránya és a nyers halálozási arányszám között nincs szignifikáns lineáris korreláció, azaz a halálozások számának felszökése néha a fiatalkorú halottak arányának emelkedésével jár, néha éppen csökkenésével. Ez nyilván azt jelenti, hogy bizonyos esetekben a halálozások számának megemelkedését olyan járványok okozták, amelyek inkább a csecsemőket, kisgyermekeket érintették, máskor viszont – noha az ő halálozásaik száma is emelkedett – „felzárkóztak" mellékük a felnőttek is.[223] Egy-egy településen pedig a kis esetszámok miatt az is előfordulhat, hogy a halálozások száma nem emelkedik lényegesen, de a kiskorúak aránya jelentékenyen nő. Máshol viszont a halandóság tartósan rossz, de a kiskorúak aránya ezen belül (a termékenységgel együtt) végig alacsony (pl. Szentendre).[224]

A továbbiakban az időbeli változásokról áttérünk a térbeli differenciák vizsgálatára, és ezt a halálozások számát a születésekéhez viszonyítva tesszük. Mutatónk azt fejezi ki, hogy egy születésre átlag hány halálozás jut, hogy a halálozások száma mennyivel marad a

---

magyarázható. A 18. század végén, a 19. század első felében inkább romlással kell számolnunk ezen a téren (Benda 2000. 124., 158.; Faragó 2000b 198.).

[222] Mindenekelőtt, de nem bizonyíthatóan a 30‰ alatti települések: Bogyiszló, Szeremle, Foktő, Káva, Uri. Persze elképzelhető egy-egy településen ilyen alacsony pl. az itáliai átlagokkal egyenértékű nyers halálozási arányszám (Toszkána, 1779–83. 28,3‰ – Del Panta 1998. 516.)

[223] Pl. a mezőkövesdi pestis esetében: a csecsemőhalandóság elérhette akár a 40–50%-ot is, de a magasabb életkorokban a növekedés még drámaibb volt, és ez a halálozások korcsoportonkénti megoszlását átrendezte (pestismentes években a halálozások kb. 60%-át 10 éven aluliak adták, a pestis alatt „csak" kb. 42%-át – Martos–Őri 2000. 119., 121.).

[224] A korrelációt szétverő esetek igen változatosak: pl. Szigetszentmiklós, ahol 1782-ben jelentékenyen emelkedett a halálozási arányszám (10‰-el), ami jócskán megemelte a kiskorúak arányát, majd 1783-ban újabb drámai (30‰-es) növekedés következett, de a kiskorúak aránya nem változott. A gyanítható járvány először a gyerekeket érte el, majd a felnőtteket is (bár a felnőttek esetszámai alacsonyak, a véletlenszerű ingadozás sem kizárt), miközben a gyerek halottak száma tovább emelkedett, de arányuk az összes halálozáson belül nem változott (kb. 4,5-szöröse a nagykorú halálozásokénak, számuk megduplázódott 1781-hez képest).

születések száma mögött vagy mennyivel haladja meg azt. Lényegében a természetes szaporodás is leírható vele, amint azt már korábbi tanulmányunkban is jeleztük (Őri 2001a).

Korábban láttuk, hogy a természetes szaporodást elsősorban a halálozások száma határozza meg. Járásonként vizsgálva (a megye teljes anyagán) láthatjuk, hogy a hetvenes évek halandósága – bár járásonként ingadozó volt – kedvező képet mutatott, bár a halálozások számának növekedése meghaladta születésekét, a születések száma végig minden járásban magasabb volt a halálozásokénál (V.8. 9. ábrák). A nyolcvanas években viszont a halálozások száma folyamatosan emelkedett, megyei szinten 1783-ban már magasabb volt a születésekénél. Láthatjuk, hogy ez a növekedés nem volt egyenletes a megye területén, a Kecskeméti járásban a halálozások száma mindvégig a születéseké alatt maradt, a Solti járásban is csak 1783-ban érte el a születésekét (az ábrán az 1 értéket).

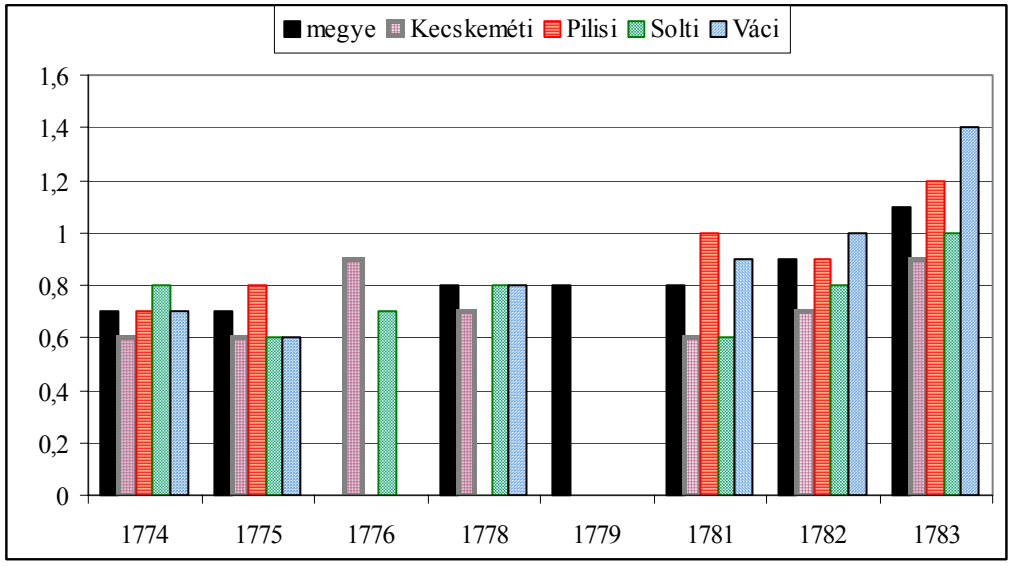

V.9. ábra. A halálozások születésekhez viszonyított száma járásonként

Nem így a Pilisi és a Váci járásban, az utóbbiban folyamatos a halandóság rosszabbodása, a Pilisiben az 1781-es „egál" után csökkenést tapasztalhatunk, majd a csúcs mindkét járásnál 1783, amely a legsúlyosabban a Váci járást érintette. Mindezek alapján korábban már megfogalmaztuk, hogy általában az alföldi régió halandósága és természetes szaporulata kedvezőbb időszakunkban, mint a pilisi vagy gödöllői, váci dombvidéké (Őri 2001a, 202.). Ha nem járásonként vizsgáljuk a megye településeit, hanem domborzati, földrajzi egységek szerint (alföld, pilisi és váci-gödöllői dombvidék, Dunamellék, Tiszavölgy), a különbség akkor is fennáll, az „Alföld" mutatja a legkedvezőbb képet.

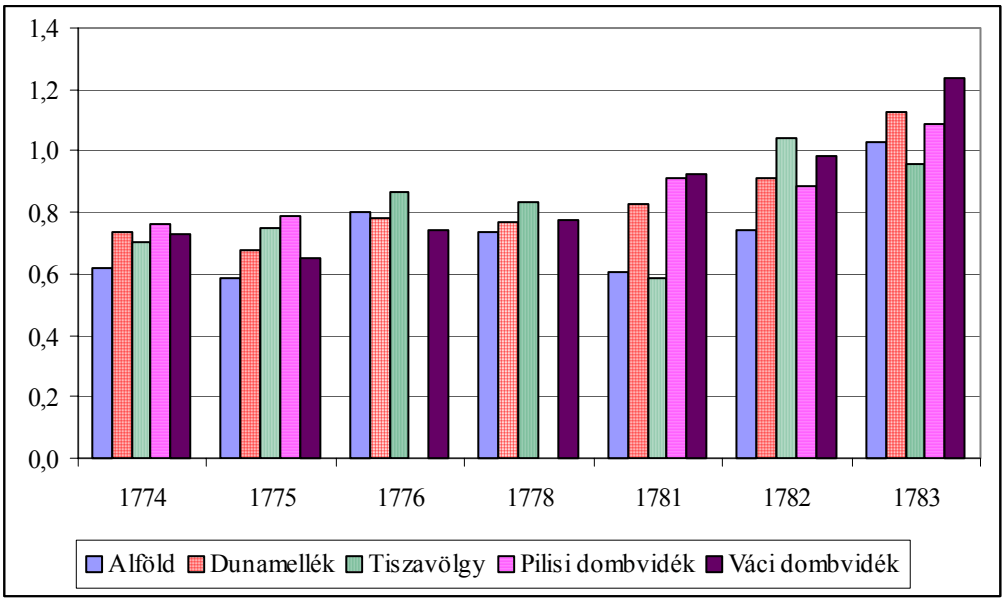

Forrás: Őri 2001a, 202.

V.10. ábra. A halálozások születésekhez viszonyított száma tájegységenként

Másrészt az is világos, hogy az 1783-as válság érintette az alföldi régiót is, és a különbségek – bár az 1774-es, 1775-ös, 1781-es értékek valóban nagyon kedvezőek – korábban sem túl jelentősek. Mindezek alapján most egy kicsit óvatosabban fogalmaznánk: bár összességében az alföldi régió mintha kedvezőbb halandósági viszonyokat mutatna és magasabb természetes szaporodást produkálna, a vizsgált időszak túlságosan rövid ahhoz, hogy megalapozottan dönthessünk a kérdésben. Ilyen rövid időtartamon belül túlságosan nagy szerepet játszhatnak véletlenszerű tényezők, a járványok terjedése, amely a jelek szerint súlyosabban érintette a megye északi felét.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a térbeliség szinte az egyetlen fontos tényező, amelyet itt vizsgálni tudunk. A környezet, a klíma, az ivóvíz minősége, a gazdálkodás lehetőségei, az ehhez képest való alacsony vagy magas népsűrűség, a gazdálkodási ágak kiegyensúlyozottsága, a táplálkozás minősége, a települések jellege, de a közlekedési viszonyok, a települések elszigeteltsége vagy éppen frekventáltsága mind olyan tényezők, amelyek lényegesen befolyásolhatták a halandóságot, és a regionális minták, változatok szerepét teszik fontossá. Mindezek mellett azonban figyelembe kellene venni a települések, régiók társadalmi összetételét, vagy azokat a kulturális különbségeket, amelyek elsősorban a csecsemőhalandóságon keresztül közvetlenül befolyásolják a halandóság szintjét: a szoptatás elterjedtségét és hosszát, azaz megkezdésének (amely a 18. században még nem feltétlenül esett egybe a szüléssel) és az elválasztásnak az időpontját, életkorát, a csecsemők és kisgyermekek gondozásának, felügyeletének miként jét, a lakáskörülményeket, a

hideg elleni védekezés módját, lehetőségeit, amelyek helyenként olyan nagy differenciát okoztak évszakonként a csecsemőhalandóságban (Livi Bacci 1998. 115–116.). Mindezeket a tényezőket nem tudjuk vizsgálni, legfeljebb a térbeli változatokat tudjuk feltárni, de a különbségek okairól éppen a tényezők sokrétű interakciója miatt csak feltevéseket kockáztathatunk meg.[225]

Ha földrajzi régiók szerint vizsgáljuk a halandóságot, akkor három olyan egységet találunk, ahol a rendelkezésre álló évek átlagában a halálozások száma elérte vagy meghaladta a születésekét. Ezek: a Dunapart (a Duna jobb partja – 1,1), de itt Szentendre és Budafok igen kedvezőtlen halálozási viszonyai a felelősek ezért, a Budától délnyugatra fekvő két település (Budaörs és Törökbálint – 1,1), valamint a Cserhát-vidék (1). Ha közös jellemzőket keresünk, akkor az első két csoportnál a parasztok-polgárok csekély hányada, a szőlőművelés jelentősége emelkedik ki, tehát a szőlőművelő, zsellér besorolású népesség magas aránya, egy döntően társadalmi faktor, míg a harmadiknál az erdők nagy hányada, a dombvidék, egy domborzati, geográfiai faktor jelentősége domborodik ki (Függelék IV.).

Átlag alatti (≤ 0,8) halandóságú régiók a Tápiósáp vidéke (kivétel Ecser és Maglód), a Cserhátalja, a Tápiómente, a Duna-Tisza köze, a Dunamente és a Dunavölgy (tehát a Pesttől délre fekvő egész bal part), valamint a Szentendrei-sziget egyetlen mintánkban szereplő községe, Szigetmonostor. Nehéz általános következtetést levonni, több tájegységben van egy-két település, amely kilóg a többi közül, ennek oka nehezen átlátható (pl. a Tápiómente esetében világos, hogy a magas halandóságúnak látszó Tápiószele társadalmi téren különbözik a többiektől, a felnőtt férfiak túlnyomó része zsellér, illetve kisnemes – Függelék IV.), mégis úgy tűnik, hogy a mezőgazdaság (szántóföldi művelés vagy állattenyésztés) számára kedvezőbb lehetőséget kínáló, alacsonyabb népsűrűségű tájegységek kedvezőbb halandósággal rendelkeztek, és ez többé kevésbé egybeesik az alföldi területtel.

A történeti demográfiában közhelynek számít a speciális városi halandóság problémája: eszerint a (nyugat-európai) városokra rendszerint természetes fogyás jellemző, a kora újkorban a halálozások száma rendre meghaladja a születésekét, fogyásukat csak a vidéki népesség folyamatos beköltözése ellensúlyozhatta (Faragó 1993. 181.). Mindebben szerepe lehetett a zsúfoltságnak, a rossz közegészségügyi viszonyoknak, az egészségtelen ivóvíznek, a nagyobb áru- és népességmozgás következtében a nagyobb fertőzésveszélynek, de ugyanígy a korstruktúrának, a kórházi többlethalálozásoknak, a nagyszámú kitett és elhagyott gyermeknek, a dajkaságba adás szokásának (Perrenoud 1997. 303–304.). A magyarországi kutatások (Hablicsek 1991; Czoch é. n.; Faragó 1993; Faragó 2000b) részben igazolták ezt a feltevést. Az 1820-as években a szabad királyi városok halandósága valóban kedvezőtlenebb volt a falvakénál és a mezővárosokénál (Hablicsek 1991. 73., 74.), Kassára összességében természetes fogyás jellemző a 19. század első felében, bár a pozitív egyenleget jelentő évek

[225] Vö.: *„a tényezők együttese szorosan összekapcsolódik egymással, és egy olyan ökoszisztémát alkot, amelyben minden elem kölcsönhatásban van az összes többivel."* (Bideau–Dupâquier–Gutierrez 1995. 233.).

többségben voltak, de a járványok elvitték a természetes szaporulatot (Czoch é. n.). Miskolc halandósága viszont nem rosszabb a környékbeli falvakénál, és jobb az országos falusi és mezővárosi átlagnál (Faragó 2000b 203–204.). Faragó Tamás ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a nyugat-európai „*urban-graveyard*" típusú városnak Magyarországon a 18. században legfeljebb Pest-Buda tekinthető, a tradicionális kisvárosok halandósága kedvezőbb volt, természetes fogyást inkább alacsony termékenységük okozott, míg az alföldi parasztvárosok magas halandóság mellett magas termékenységet produkáltak, így népességük erősen növekedett (Faragó 1993. 190–196.), összességében jellegük, beépítettségük falusias vonásainak megfelelően halandóságuk, természetes szaporulatuk hasonlított a környező falvakéhoz.

Pest megye természetes szaporulatának alakulását vizsgálva (Őri 2001a 206–208.) a városok két típusát különböztettük meg: a kedvező természetes szaporulatú és halandóságú alföldi mezővárosokét (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Abony), illetve a „tradicionális", városias jellegű kisvárosokét (Vác, Szentendre, illetve a mostani mintánkban nem szereplő Óbuda). Következtetésünk az volt, hogy Magyarországon a városi halandóság vagy természetes szaporulat kérdését vizsgálva különbséget kell tenni a városias jellegű (sűrűn beépített) és a sok tekintetben falusias jellegű, nagyobb területen szétterülő, nagylélekszámú alföldi „városok" között. Ábránkon (V.11.) tényleg látszik a különbség Szentendre és Vác, illetve az alföldi három város között, de korábbi kijelentésünket árnyalnunk kell, ahogy a tájegységenkénti adatok esetében is.

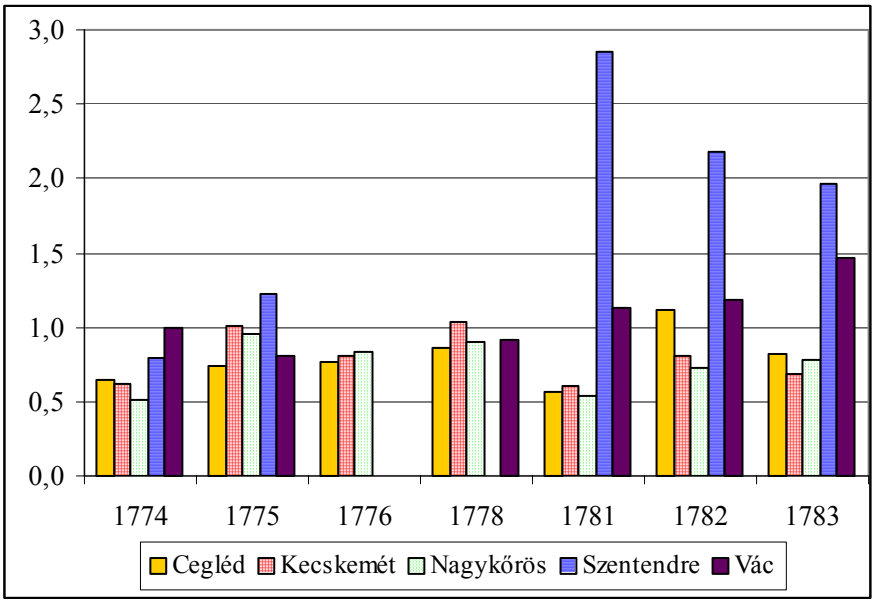

V.11. ábra. Halálozások száma a születésekhez viszonyítva néhány városban

Nyilvánvaló, hogy az alföldi városoknak is vannak nehéz éveik, de valószínűleg hosszabb távon is kedvezőbb képet mutatnának, mint Vác és Szentendre, a különbség azonban talán kisebb volna, mint a vizsgált időszakon belül. Esetünkben a nyolcvanas évek rendkívül rossz járványos halandósága – amely elsősorban a megye északi részét érinthette – növelte ilyen nagyra a különbséget a két várostípus között.

V.40. Nyers születési és halálozási arányszámok néhány városban (‰)

	Cegléd		Kecskemét		Nagykőrös		Szentendre		Vác	
	nyersszül	nyershal	nyersszül	nyershal	nyersszül	nyershal	nyersszül	nyershal	nyersszül	nyershal
1774	62,9	40,3	66,6	40,9	53,2	27,4	46,8	37,3	52,2	52,0
1775	60,5	44,4	62,0	62,9	55,6	52,8	45,3	55,6	60,5	48,8
1776	62,1	47,3	63,5	51,1	49,5	41,2				
1778	61,2	52,4	56,6	58,6	48,7	44,0			60,4	54,9
1781	61,0	34,6	62,3	37,7	55,5	30,2	46,2	131,6	57,5	64,7
1782	61,2	68,1	58,5	47,3	56,0	40,8	44,3	96,5	50,1	59,6
1783	65,3	53,7	55,8	38,7	53,4	41,9	52,9	103,7	50,7	74,3
össz.	62,0	48,7	60,7	48,2	53,1	39,8	47,1	84,9	55,2	59,1

Látható az is, hogy a termékenység szintje viszonylag állandó, és a két típus szerint nem választható el következetesen egymástól (Nagykőrös születési arányszámai alacsonyabbak, mint Kecskemét és Cegléd hasonló értékei, Vác a kettő között áll). Nyilvánvaló, hogy magas születési arányszámok mellett is lehet természetes fogyás és alacsony születési arányszámok mellett is bekövetkezhet jelentékeny természetes szaporodás. Azt gondoljuk, hogy a természetes szaporulat alakulását elsősorban a halandóság szintje határozta meg, amit elsősorban a halandósági krízisek intenzitása és gyakorisága alakított. A vizsgált periódusban valóban más képet mutatnak az alföldi parasztvárosok, mint a hagyományos kisvárosok, de lehet, hogy a vizsgált néhány év sajátos viszonyai növelték ilyen nagyra a különbséget. A kérdés azonban nyitva áll: lehetséges, hogy az alföldi városok nagy népességnövekedése a magas termékenység mellett a krízisek kevésbé súlyos voltának és ritkább előfordulásának köszönhető, míg a hagyományos kisvárosokban (jogállástól függetlenül) az alacsonyabb termékenység gyakoribb és súlyosabb halandósági krízisekkel járt együtt, vagy pedig ez csak átmeneti jellemző, és nem magyarázható a két településtípus sajátos viszonyaival.

Faragó Tamás a városi halandósággal kapcsolatos vitákat ismertetve összefoglalja azokat a nézeteket, amelyek szerint néhány strukturális jellegzetesség a felelős elsősorban a magasabb városi halandóságért (Faragó 1993. 182–183.). Eszerint nem a magas halandóság okozza a jelentős városba vándorlást, hanem fordítva, a magas bevándorlás, az alacsony társadalmi státusú, nem házas és házasodásra kevés eséllyel rendelkező, viszont rossz halandósági mutatókkal rendelkező szolganépesség, ideiglenes bevándorlók növelik a halálozások számát, viszont a születésekét alig. Az állandó népesség ugyanakkor enyhe természetes szaporulatot mutat (Sharlin 1978). A másik értelmezés szerint a rossz

halandóságúnak tekintett természetes fogyást tanúsító városokban a nőtöbblet szűkíti a házasodási lehetőségeket, ami az alacsony termékenységen keresztül járul hozzá a természetes fogyás kialakulásához (van der Woude 1982).

V.41. Néhány város a halandóságot befolyásoló mutatói szerint, 1774–1783

	NŐK	SZOLGÁK	PP%	IDEIGVÁNDAR
Cegléd	48,0	7,3	41,3	2,3
Kecskemét	46,8	8,8	11,3	3,4
Nagykőrös	49,5	7,2	15,2	1,5
Szentendre	50,2	14,6	13,1	9,0
Vác	47,6	8,6	42,1	3,4

Táblázatunkban megvizsgáltuk a nők, a szolganépesség, a parasztok és polgárok arányát (%) városainkban, valamint az ideiglenes, szolgálat céljából történő bevándorlás intenzitását (‰). Szentendre esetében a szolgák magas aránya, a nemek kiegyenlítettsége, a szolgálatvállalás céljából való bevándorlás erőssége némileg valóban alátámasztani látszik a fenti modellt, és rámutat arra, hogy a társadalmi szerkezet is fontos faktor a halandósági viszonyok vizsgálatánál. Ugyanakkor Vác nem különbözik lényegesen a parasztvárosoktól mindezek alapján. A parasztok és polgárok aránya nem magyarázza a különbségeket, inkább a Józsefi összeírás helyenként változó tartalmára utal, illetve az úrbéres viszonyok laza összefüggésére a társadalmi, vagyoni helyzettel. A hagyományos értelemben vett (kis)városi halandóság vizsgálatánál tehát nyilvánvalóan be kell építeni a társadalmi viszonyok kérdését az elemzésbe, de esetünkben rövid távon a járványos halandóság, a magas halandóságú évek gyakorisága és a krízisek súlyossága okozza a fő különbséget. Hogy hosszabb távon mekkora különbségeket lehetne mérni, és hogy ezek mennyiben függnek össze helyi természeti, gazdálkodási, népesedési, higiéniai viszonyokkal vagy a társadalmi struktúra eltéréseivel, kulturális viszonyokkal, a gyermeknevelés sajátosságaival, azt további kutatásoknak kell tisztázniuk.

A halandósággal kapcsolatban sem lehet kikerülni a felekezet és a nemzetiség problémáját. A tapasztalatok szerint a halandóságot erősen befolyásoló csecsemőhalandóság szintje erősen kulturális meghatározottságú, függ a csecsemők táplálásától, gondozásától, általánosabban az élettel, halállal szembeni attitűdöktől, amelyben különbség mutatkozik katolikusok és protestánsok (reformátusok) között. Németországban katolikus falvakban még a 19. század végén is lényegesebben magasabb csecsemőhalandóságot regisztráltak, mint a közelükben fekvő protestáns közösségekben (Perrenoud 1997. 307.). Magyarországon pedig a halandóság nemzetiségenkénti aránya is kérdéses lehet: vajon a frissen betelepült és a helyi körülményekhez kevésbé alkalmazkodott németek halandósága nem volt-e magasabb, mint a hosszabb ideje itt élőké?

V.42. A halandóság mutatói felekezetek és nemzetiség szerint, 1774–1783

	NYERSHAL	HALANDÓSÁG	KISKORÚHAL
Katolikus (+90%)	47,1	0,8	2,4
Protestáns (+90%)	40,8	0,8	2,0
Magyarok	42,0	0,8	2,0
Németek	52,1	0,9	2,8
Szlovákok	46,5	0,9	1,9
Vegyes	49,1	0,9	2,2
121 település	45,8	0,8	2,1

A születésekhez viszonyítva a halálozások számát a különbség nem látványos, minden csoportban összességében természetes szaporulat mutatkozik, a németek, szlovákok, vegyes nemzetiségű települések esetében ez csekélyebb, ezeknél a halandóság rosszabb a vizsgált időszakban. A nyers halálozási arányszám jobban kihozza a különbségeket, a katolikusok halandósága egyértelműen magasabb, az etnikai csoportoknál pedig a németeké valóban a legrosszabb, a magyaroké a legjobb. A legrosszabb halandóságú németeknél a kiskorú halottak száma csaknem háromszorosa a nagykorú halottak számának, de a felnőtt halottak aránya a szlovákoknál a legnagyobb, holott halandóságuk nem a legalacsonyabb. A különbségek azonban nem biztos, hogy felekezeti vagy etnikai sajátosságokkal magyarázhatók. A németek lényegében mind katolikusok, a magyarok pedig jelentős részben reformátusok, a magasabb német, illetve katolikus halandóság vajon melyik faktornak köszönhető? Mögötte inkább a katolikusok hanyag fatalizmusa áll a csecsemőgondozás terén, vagy a németek nehéz alkalmazkodása, vagy mindkét tényező összeadódó hatása? A magyarok halandósági mutatói nem azért kedvezőbbek-e, mert nagyobb arányban reformátusok, vagy esetleg éppen ellenkezőleg? Mi a szerepe a társadalmi összetételnek vagy a települések térbeli elhelyezkedésének? Milyen normák szabják meg a csecsemőgondozást, táplálást, ezek hogyan függnek össze a vallással vagy nemzetiséggel? Hogyan a családok társadalmi, anyagi helyzetével, a házastársak kapcsolatával, a gazdálkodás jellegével, módjával, a családon belüli, házastársak közötti munkamegosztással? Mindezekre a kérdésekre csak esettanulmányok tudnak fényt deríteni, szerencsés forrásadottságok esetén. Itt csak a kérdéseket fogalmazhatjuk meg, felhívva a figyelmet a halandóságot befolyásoló biológiai, szocioökonómiai és kulturális faktorok bonyolult kölcsönhatására.

Ha a magas halandóságú településeket vizsgáljuk (az egyszerűség kedvéért most nem a szórással növelt átlag a határ, hanem az, hogy a halálozások száma eléri vagy meghaladja-e a születésekét –V.43. tábla) akkor sem a felekezet, sem a nemzetiség nem tűnik fontos faktornak, de a nők aránya (átlagos), a szolgák aránya, vagy a bevándorlás intenzitása (átlag alatti) sem tűnik fontos magyarázó tényezőnek. Egyedül a parasztok, polgárok átlag (34,6%) alatti aránya és a földrajzi elhelyezkedés látszik érdekesnek. Alföldi település egyedül Tápiószele, de ennek társadalmi összetétele speciális (szolgák, zsellérnépesség magas aránya), egyébként két városias település (Vác, Szentendre) mellett néhány Buda környéki német szőlőműves település (a szőlő Szentendrén és Vácott is igen fontos), a hegyvidéki szlovák

Pilisszentlászló, néhány dunamelléki település (Tököl, Dunavecse, Solt, utóbbi kettő vizenyős, árvízjárta területen – Galgóczy 1877b 326., 320.), valamint a gödöllői-váci dombvidék települései képviseltetik magukat ebben a csoportban. Nem teljesen világos az egyes faktorok szerepe: a szőlőművelés például speciális társadalmi összetételt jelent-e (igen, korrelációja a parasztok, polgárok arányával –0,261, a szőlőművelés nagy aránya elsősorban a zsellérnépességhez kötődik[226]), amely növeli a halandóságot, vagy olyan monokultúráról van szó, amely a népességet élelmiszervásárlóvá teszi, és így kiszolgáltatja a gabona- és egyéb élelmiszerárak ingadozásának (Goubert 1960). Az sem világos, hogy hasonló természeti, földrajzi környezetben miért találjuk a halandóság igen különböző szintjeit. Akárcsak a termékenység esetében, itt is felmerül, hogy egyszerűen forrásaink jellege, szegényessége folytán nem látjuk azokat a társadalmi, gazdálkodásbeli, kulturális, mentalitásbeli különbségeket, a nagyjából azonos körülmények között az alkalmazkodás igen eltérő stratégiáit, amelyek a halandóságot befolyásolják.

Fontos az is, hogy a jelek szerint a halandósági mutató magas értékét nem az alacsony születésszámok alakították ki, bár gyenge összefüggése kimutatható a nyers születési arányszámmal (V.46. tábla, korrelációs együttható értéke: -0,213). A magas halandóságú települések esetében legfeljebb Solt és Maglód esetében látszik alacsonynak a születésszám. Az igen magas halandóságú Szentendrén persze nem túl magas a nyers születési arányszám, itt a halandóság magas értékében talán szerepet játszhat az alacsonyabb születésszám, más szóval a magas érték mögött a rossz felnőttkori halandóságot is figyelembe kell vennünk. Külön probléma, hogy a születések számát a népességszámhoz viszonyítva próbáljuk a halálozások számának a születésekéhez viszonyított értékét ellenőrizni, úgy, hogy a népességszám bizonytalanságait nem tudjuk kellőképpen kiszűrni. Adataink sok problémát rejtenek magukban, de a lényeg az, hogy az alábbi településeken a halálozások száma viszonylag magas nyers születési arányszámok mellett haladja meg a születések számát, azaz elfogadhatjuk, hogy a kiválasztott településeken valóban magas a halandóság a vizsgált időszakban.

[226] A Józsefi népszámlálás szerint a szőlőművelőket is a parasztok közé kellett volna sorolni (Thirring 1938. 156.), de a Buda környéki településeken a szőlőbirtokosok valószínűleg jelentős részben budai polgárok lehettek, míg a napszámosok, szőlőkapások helybeliek, akiket a zsellérnépességbe soroltak. Az összefüggésre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet.

V.43. Magas halandóságú települések néhány jellemzője, 1774–1783

HALANDÓSÁG (halálozások/születések)>1							
	Földrajz	NYERS-SZÜL	NŐK %	SZOLGÁK %	HALAN-DÓSÁG	BE-VÁND	PP%
Szele (Tápiószele)	alföld	57,5	49,0	16,2	1,008	12,0	4,4
Budaörs	dombvidék	69,4	50,5	9,2	1,027	25,2	9,8
Hidegkút (Pesthidegkút)	dombvidék	62,9	49,8	5,1	1,032	5,1	30,8
Jenő (Budajenő)	dombvidék	65,6	48,3	9,9	1,040	20,3	28,5
Promontorium (Budafok)	Dunamellék	60,8	49,5	6,6	1,180	36,1	4,9
Szentendre	Dunamellék	47,1	50,2	14,6	1,802	16,5	13,1
Szentlászló (Pilisszentlászló)	dombvidék	44,7	52,9	3,9	1,118	5,9	39,2
Tököl	Dunamellék	62,9	48,2	3,7	1,156	36,2	39,0
Törökbálint	dombvidék	66,9	48,6	4,7	1,160	4,3	22,9
Dunavecse	Dunamellék	46,0	48,7	4,9	1,033	0,1	38,0
Solt	Dunamellék	37,4	49,3	5,9	1,023	0,0	45,3
Acsa	édombvidék	53,4	50,8	5,0	1,060	3,3	25,9
Csővár	édombvidék	44,1	48,6	10,0	1,220	9,2	18,9
Ecser	édombvidék	62,9	47,2	9,0	1,059	11,6	29,3
Kisújfalu (Váckisújfalu)	édombvidék	53,3	48,7	8,0	1,309	1,2	44,6
Maglód	édombvidék	38,8	50,4	3,7	1,054	10,1	13,0
Mogyoród	édombvidék	55,7	48,3	4,6	1,025	8,4	42,0
Szada	édombvidék	54,0	48,9	3,1	1,023	9,5	30,6
Szilágy (Püspökszilágy)	édombvidék	50,1	48,9	3,8	1,011	3,1	46,4
Vác	Dunamellék	55,2	47,6	8,6	1,082	5,7	42,1
Veresegyháza	édombvidék	58,2	48,6	5,5	1,070	20,6	47,8
		54,6	49,2	6,9	1,1	11,6	29,4

Itt is felmerül a kérdés, hogy vajon nem a halandóság rövid távú alakulása alakította-e ki a megfigyelt különbségeket, azaz a nyolcvanas évek kisebb halandósági válsága. Ezt a kérdést a magas halandóságú települések részletesebb vizsgálatával próbáltuk megválaszolni: vajon a születések számát meghaladó halálozásszám csak egy-két krízisév következménye, vagy nagyjából állandó sajátossága a fenti településeknek a kérdéses időszak alatt (V.44. tábla).

Láthatjuk, hogy a magas halandóságú települések zöménél néhány krízisév okozza az időszak kedvezőtlen halandósági viszonyait, bár a többi év, amely természetes szaporulatot hozott, sem túl kedvező. Nyilvánvaló, hogy Tápiószele és Dunavecse határesetek, az előbbi társadalmi összetétele, az utóbbi talán egészségtelen fekvése miatt gyakran nézett szembe súlyos halandóságú évekkel. Az a hat település, amelyben a vizsgált évek egy-egy kivétellel mindig a halálozások túlsúlyát mutatják, sem homogén. Szentendre és Vác esetében a város jelleg domborodik, ki, ezenkívül mindkettő a Duna mentén fekszik, forgalmas csomópontok, piachelyek, társadalmuk összetett, nagyszámban élnek bennük zsellér besorolású lakosok, jelentős részben szőlőművelésből élnek. Szada szintén szőlőművelő település, ez nyilván összefügg fekvésével, amely más mezőgazdasági tevékenységre kevésbé teszi alkalmassá, ezáltal lakói, a szentendreiekhez és a váciakhoz hasonlóan, jobban ki voltak szolgáltatva a piaci ármozgásoknak. Csővár tipikus, erdős hegyek közt fekvő település, Váckisújfalu is

sokban hasonló fekvésű, míg Tököl horvátok lakta állattenyésztő község, esetében talán a kulturális különbségek játszanak szerepet.

V.44. Magas halandóságú települések a krízisévek gyakorisága szerint, 1774–1783

Áll. krízis	Több krízisév		1 krízisév
Szentendre	Tápiószele	1776, 1778,1782,1783	Budajenő 1783
Tököl	Budaörs	1781,1782	
Csővár	Hidegkút	1774,1782,1783	
Kisújfalu	Budafok	1782,1783	
Szada	Pilisszentlászló	1775,1783	
Vác	Telki	1781,1782	
	Törökbálint	1781,1782,1783	
	Dunavecse	1774,1775,1782,1783	
	Solt	1782,1783	
	Acsa	1781,1783	
	Ecser	1774,1783	
	Maglód	1774,1781,1783	
	Mogyoród	1781,1782,1783	
	Püspökszilágy	1778,1781,1783	
	Veresegyháza	1778,1782,1783	

Alacsony (a szórással csökkentett átlag alatti) halandóságú településeinken a parasztok, polgárok aránya igen kevéssel átlag feletti, de ugyanígy a szolgáké is, így a társadalmi összetétel hatása meglehetősen nehezen értelmezhető, hacsak nem úgy, hogy a lényeg nem ebben van: alacsony, a születések számát jóval alulmúló halálozási számokat magas termékenységű, gyorsan növekedő településeken találunk, ahol egyébként a szolgák aránya is magasabb. Ezeknél a településeknél a következő feltételezésekkel élhetünk: a halálozások száma alacsony a kedvező körülmények, vagy a járványok ritkasága miatt, esetleg hiányos a halálozások bejegyzése, igen magas a születésszám, több esetben (Újhartyán, Újszász) ez lefelé torzíthatta a halandóság arányszámát. Másrészt itt a magas termékenység biztosan összefügg a friss bevándorlással, fiatal korösszetétellel, ami jelenthet igen kedvező felnőttkori halandóságot. Ez a jelenség biztosan nem igaz Foktő, Szeremle, Bag, Káva és Hévízgyörk községekre, itt a születésszám viszonylag alacsony (persze a népességszámhoz viszonyítva), a halandóság szintje is kétségkívül igen kedvező.

V.45. Alacsony halandóságú települések néhány jellemzője, 1774–1783

Halandóság<0,64							
	Földrajz	NYERSSZÜL	NŐK %	SZOLGÁK %	HALAND.	BEVÁND.	PP%.
Alsónémedi	alföld	59,2	48,9	7,1	0,571	2,7	57,9
Györgye	alföld	64,9	47,6	9,1	0,600	24,9	23,1
Hartyán	alföld	72,8	46,8	11,7	0,493	79,3	44,7
Ság	édombvidék	57,8	49,2	7,0	0,635	2,7	40,6
Sári	alföld	63,0	48,2	12,5	0,589	19,1	45,2
Újszász	alföld	76,6	48,9	22,5	0,601	39,4	9,0
Monostor	Dunamellék	64,1	49,2	3,5	0,615	4,5	40,2
Bátya	Dunamellék	61,1	47,0	0,9	0,622	3,4	31,5
Foktő	Dunamellék	50,2	47,9	2,0	0,481	1,1	46,2
Szeremle	Dunamellék	46,9	52,6	0,1	0,511	5,8	28,4
Bag	édombvidék	54,4	48,2	10,3	0,630	11,9	47,2
Hévízgyörk	alföld	49,1	50,6	7,1	0,633	8,7	33,6
Káva	édombvidék	45,3	49,5	26,1	0,571	2,4	18,2
Mende	édombvidék	63,4	48,9	35,2	0,545	21,2	20,8
Uri	édombvidék	63,9	50,4	11,6	0,487	9,5	56,4
		59,5	48,9	11,1	0,6	15,8	36,2

A halandóság alacsony vagy magas eseteinek nincs egységes mintája, eddigi tapasztalataink a földrajzi fekvés, a létfenntartás módja és a társadalmi összetétel szerepét valószínűsítik, bár igen lényeges tényezőket nem ismerünk. A halandóság rövid távú ingadozásaiban és térbeli különbségeiben azonban a járványok terjedése és gyakorisága látszik döntő fontosságúnak. A következőkben még korrelációs elemzés segítségével három halandósági változónk más változókkal való szignifikáns ($p<0,05$) lineáris összefüggéseit vizsgáljuk.

Mindhárom változó szignifikáns kapcsolatban áll a termékenységi változókkal. A kapcsolat egyenes arányosság a nyers halálozási arányszám és a kiskorú halottak aránya esetében, a kapcsolat nyilvánvaló, a magas születésszámok a magas csecsemő- és gyermekhalandóság révén magas halálozási arányszámokat eredményeznek. A kapcsolat fordított előjelű a születésekhez viszonyított halálozási számok esetében, ami arra figyelmeztet, hogy az esetek jelentős részében az alacsony születési arányszámoknak is lehet szerepük a magas halálozási arányoknál, bár korántsem mindenhol van így, és a legfontosabb tényező véleményünk szerint a halálozások számának időnkénti hirtelen felszökése, amely nincs összefüggésben a születésszámok alakulásával. A kiskorúak aránya szintén szoros korrelációt mutat, és egyben arra figyelmeztet, hogy hiába magas helyenként a termékenység, magas halálozási arányok esetén (akár a teljes népességhez, akár a születések számához mérve) a kiskorúak aránya relatíve alacsony lesz. A vallás és a társadalmi jellemzők (szolgák, szegények) igen gyenge korrelációt mutatnak, meggyőződésünk szerint nincs relevanciájuk a halandóság magyarázatában. A természetes szaporulattal való negatív korreláció természetes, a halandóság annak igen fontos meghatározója. A házasságkötési arányszám és a halál miatt megszűnt házasságok aránya a házasságkötésekhez mérten egyenes arányosságot mutat, a

halálozások magas száma az újraházasodásokon keresztül növelheti a házasságkötések számát és arányát. Természetes, hogy a magas halandóság visszafogja a háztartásméretet, ugyanakkor a háztartásszerkezet összefüggése áttételesebb lehet, inkább a háttérben mindkét jelenséggel összekapcsolódó társadalmi és gazdasági-gazdálkodási jellegzetességekkel magyarázható.

V.46. Halandósági változóink kapcsolata más változókkal, 1774–1783

HALANDÓSÁG (Hal/szül.)			NYERSHAL			KISKORÚHAL		
	R	p		r	p		r	p
KISK	-0,363	0,000	KISK	-0,382	0,000	NÖVEKEDÉS	0,199	0,029
GK	0,278	0,002	KAT	0,208	0,022	KAT	0,181	0,047
SZOLGANŐK	0,196	0,031	PROT	-0,258	0,004	SZOLGÁK	0,194	0,033
NYERSSZÜL	-0,213	0,019	GK	0,219	0,016	SZEGÉNYEK	-0,216	0,017
HÁZASTERM	-0,202	0,026	SZOLGANŐK	0,191	0,036	NYERSSZÜL	0,305	0,001
NYERSHAL	0,793	0,000	NYERSSZÜL	0,358	0,000	HÁZASTERM	0,284	0,002
TERMSZAP	-0,946	0,000	HÁZASTERM	0,251	0,005	IDVANDAR	0,250	0,006
NYERSHÁZK	0,287	0,001	TERMSZAP	-0,747	0,000			
MEGSZH	0,349	0,000	HALANDÓSÁG	0,793	0,000			
HÁZASN	-0,291	0,001	NYERSHÁZK	0,460	0,000			
HÁZTARTMÉR	-0,453	0,000	MEGSZH	0,244	0,007			
HTARTSZERK	-0,267	0,003	ILLEG	0,235	0,009			
NHKOR	0,192	0,035	HÁZTARTMÉR	-0,387	0,000			
20ÉVHKN	-0,182	0,046	SZŐLŐ	0,439	0,000			
SZŐLŐ	0,437	0	RÉT	-0,367	0			
RÉT	-0,333	0	LEGELŐ	-0,219	0,017			
LEGELŐ	-0,196	0,033	SZULHK	-0,203	0,025			
ERDŐ	0,217	0,018						
SZULHK	-0,216	0,017						

Az illegitimitás szintje talán a csecsemőhalandóságon keresztül függ össze a halandósággal, míg a női házasságkötés korának igen gyenge összefüggése értelmezhetetlennek tűnik. Fontos viszont a gazdálkodás faktora, a művelési ágak aránya a határterületen belül, elsősorban a szőlők aránya tűnik lényegesnek, a szőlőművelő települések általában magasabb halandóságúak, míg a rét, legelő magas aránya, az állattartás nagyobb szerepe kisebb halandósággal jár együtt. Az összefüggés itt is sokrétű lehet, egyrészt a szőlők és a legelők magas aránya egymást kizáró tényezők, másrészt az állattartás alacsonyabb népsűrűséget, tágasabb határt, változatosabb, az időjárás változásainak kevésbé kiszolgáltatott táplálkozást feltételez. Az erdővidék is a magasabb halandóságnak (és alacsonyabb termékenységnek) kedvez, de csak az esetek egy részében, a különbségek oka ismeretlen. Az is világos, hogy ha a születéseket a házasságkötésekhez mérjük, akkor a halálozás szintjének fontos szerepe lesz az arányszám csökkenésében, hiszen a halálozások számának növekedése pozitívan hat a házasságkötések számának emelkedésére. A kiskorú halandóság összefüggése az ideiglenes bevándorlással főleg a magas termékenységen keresztül értelmezhető, inkább e két tényező függ össze egymással.

Szorosabban korreláló változóink inkább a halandóságtól függő változók tehát. A termékenység kölcsönhatásban áll a halandósággal, a halandóság szintjét befolyásoló független változóknak leginkább a művelési ágak arányai látszanak, a maguk bonyolult társadalmi, gazdasági, kulturális összefüggéseivel. Elemzésünk alapján leginkább ezek a tényezők, egy-egy település mikroökonómiai és mikroökológiai viszonyai, társadalmi, foglalkozási viszonyai és mindezek összefüggésében a járványoknak való kiszolgáltatottsága, népességének sérülékenysége játszanak döntő szerepet. Ugyanakkor fontos tényezők maradhattak rejtve az elemzés során, elsősorban a csecsemőhalandóságot szabályozó kulturális viszonyok, normák, értékek. A halandóság szintje szerint ezért olyan szórtak a települések (akárcsak a termékenység esetében): egy-egy ökológiai egység is különböző társadalmi, foglalkozási összetételű, kultúrájú, másként gazdálkodó, egymással inkább munkamegosztásban lévő, egymást kiegészítő közösségeknek ad otthont, a demográfiai jelenségek mozaikszerűségének ez lehet a legfőbb oka.

V.47. A többszörös lineáris regresszió értékei a halandóság (halálozások/születések) változójára

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
HALANDÓSÁG			I.	Béta	Szign.
	0,962	0,926	TERMSZAP	-0,922	0,000
			HÁZTARTSZERK	-0,071	0,008
			SZÜLHK	-0,082	0,019
			NYERSSZÜL	0,130	0,000
			MEGSZH	0,128	0,000
			II. (TERMSZAP nélkül)		
	0,962	0,925	NYERSHAL	0,924	0,000
			NYERSSZÜL	-0,527	0,000
			NYERSHÁZK	0,127	0,000
			SZÜLHK	-0,082	0,020
			HÁZTARTSZERK	-0,070	0,009
			III. (születési és halálozási arányszámok nélkül)		
	0,743	0,561	MEGSZH	0,581	0,000
			SZÜLHK	-0,387	0,000
			HÁZTARTMÉR	-0,240	0,001
			SZŐLŐ	0,253	0,000
			GK	0,202	0,002

Ha a megszokott módon, regresszió-analízissel vizsgáljuk, hogy legfontosabb halandósági változónk (a halálozások száma a születésekéhez viszonyítva) milyen mértékben függ a vele korreláló változóktól, illetve hogy differenciáit ezen változók közül melyek magyarázzák elsősorban, akkor sem jutunk sokkal messzebb. Először egyértelműen a természetes szaporodási arányszám magyarázó ereje látszott a legnagyobbnak, itt is kiderül, hogy halandósági arányszámunk lényegében a természetes szaporodást is leírja. Ha a természetes szaporodást kihagyjuk a változók közül, akkor a független változók által

magyarázott rész hányada nem változik, itt is 90% fölött marad, a természetes szaporodási arányszám szerepét természetszerűleg átveszi a nyers halálozási és a nyers születési arányszám. A többi szignifikáns magyarázó erővel rendelkező változó szerepe ez esetben is minimális marad. Harmadjára kihagytuk a nyers születési és halálozási arányszámot is az elemzésből, ekkor a megmagyarázott hányad jelentősen visszaesett, de még mindig 50% fölött maradt, viszont bekerült a modellbe egy gazdasági (szőlők aránya) és egy felekezeti mutató (görögkeletiek aránya), az addig csekély, de szignifikáns magyarázó erővel rendelkező háztartásszerkezet helyett viszont a háztartásméret került magyarázó változóink közé. Ez nyilván inkább a halandóságtól függ, a görögkeletiek arányának relevanciáját pedig már korábban megkérdőjeleztük, elsősorban Szentendre igen magas halandósága hozhatta létre az összefüggést. A szőlők aránya pedig társadalmi és gazdasági összefüggésein keresztül hat a halandóságra. Legfontosabb magyarázó változóink itt is azok maradtak, amelyek értéke erősen függ a halálozások számának alakulásától (megszűnt házasságok aránya, születések száma a házasságkötésekéhez viszonyítva).

e) Házasodás, háztartásszerkezet

Azokban a társadalmakban, amelyekben a népességreprodukció nagyrészt a házasság intézményéhez kötődött, a házasodási szokások központi szerepet játszottak a népesedési viszonyok alakulásában. Nyilvánvaló, hogy a házasságban eltöltött idő hossza, illetve azoknak aránya, akik teljesen kimaradnak a reprodukció legális kereteiből (a cölibátusban maradtak aránya) igen komoly hatással van a termékenységre: a becslések szerint az első házasság megkötésének átlagos életkorában két év különbség könnyen jelenthet egy szülésnyi különbséget (Livi Bacci 1998. 100.). Malthus óta ismert a nupcialitás (házasodás) szerepe, mint a rendelkezésre álló létfenntartási forrásokat meghaladó népességnövekedés elkerülésére szolgáló „megelőző fék," amely elsősorban John Hajnal úttörő tanulmánya óta (Hajnal 1965) az érdeklődés homlokterében került. Hajnal a nupcialitás két eltérő mintáját rajzolta meg a 18–19. századra vonatkozóan: a nyugati vagy „európai" házasodási mintát, amely a Szentpétervár-Trieszt vonaltól nyugatra érvényesült, és amelyre a nupcialitás alacsony foka volt jellemző (késői házasodás, cölibátusban maradtak magas aránya), illetve a keleti, magas nupcialitású (korai és gyakorlatilag teljes körű házasodással jellemezhető) mintát. Az alacsony nupcialitású nyugati minta eredete homályba vész (egyes adatok arra mutatnak, hogy a 15. században a nagy pestis után éppenséggel a korai házasság volt szokásban pl. Toszkánában – Livi Bacci 1998. 106.), de a 18–19. században regisztrált állapot ma leginkább egy, a 16. században elindult folyamat eredményének tekinthető, amely egy korlátozó, malthusiánus válasz volt a népesség növekedésére a tudatos születéskorlátozás elterjedése előtti korszakban (Livi Bacci 1998. 106.). A házasodás geográfiájának megrajzolását követték az interpretációs kísérletek: a házasodási mintákat (elsősorban a „nyugatit") megpróbálták egy

komplex demográfiai rendszer elemeként értelmezni, feltárva összefüggéseit a háztartásszerkezettel, a földtulajdonlással, az örökösödési szokásokkal, a gazdálkodással, foglalkozási megoszlással (Livi Bacci 1998. 99–107.; Doveri 2000). Ezzel összefüggésben a hetvenes évektől megerősödtek a család- és háztartásszerkezetre vonatkozó történeti összehasonlító vizsgálatok, megszületett az összehasonlítást szolgáló tipológia (Laslett–Wall 1972), a házasodási szokások, háztartásszerkezet egységes modellé épültek össze (Hajnal 1982, 1983).[227]

Eszerint a nyugati típusra a késői házasságkötés (nők kb. 25 éves korukban vagy később, férfiak ennél is néhány évvel később kötik első házasságukat), a cölibátusban maradtak magas aránya (akár 10% felett), a késői házasságkötés előtti életciklus szolgaság elterjedtsége és speciális vonásai (arányuk a teljes népességben legalább 6–10%, nem házas fiatalok, akik csak átmenetileg, szerződés alapján kerülnek szolga státusba, a gazda háztartásában élnek, lényegében azonos társadalmi helyzetűnek számítanak), a házasságkötést követően a neolokális lakóhelyválasztás és természetesen a nukleáris családokból felépülő háztartások jellemzőek (Faragó 2001. 22–23.). A rendszer sajátja volt a preferenciális öröklés, a gazdaságot nem osztották fel az örökösök között, házasságot gyakorlatilag akkor lehetett kötni, ha valakinek lehetősége nyílt önálló egzisztenciát teremteni, akár öröklés, akár pl. földvásárlás útján, akár új területek művelés alá fogásával. A nem öröklő gyerekeket pénzben elégítették ki, elvándoroltak, esetleg birtokot vásároltak, szolgálatot vállaltak stb. Mindez magyarázza a nukleáris családi háztartások elterjedtségét, a késői házasodás, az életciklus szolgaság szokását, a nem házasodók magas arányát. A nupcialitás alacsony foka egy olyan rugalmas, a külső hatásokra érzékenyen reagáló rendszer jellemzője lett volna, amely a születéskorlátozás elterjedése előtt a nagy növekedési tartalékokat magában rejtő demográfiai rendszerben a reprodukció racionális szabályozását jelentette, annak hozzáigazítását a létfenntartás forrásaihoz. Ezt a demográfiai magatartásformát erősen értéktartalmú fogalmakkal írták le, a racionalizmus (késői házasodás), az individualizmus (a házasságkötés és az önálló háztartásalapítás összekapcsolása) terjedésével, amely csak Nyugat-Európában valósult meg, egyedi jelenség, hasonlóan az ipari kapitalizmushoz, sőt a két jelenség ok-okozati viszonyba is kerül: részben az alacsony nupcialitású rendszer biztosítja a mozgékony munkaerő-tartalékot a modern ipar számára, részben pedig a demográfiai magatartásban tetten érhető racionális viselkedésformák ugyanannak a mentalitásnak az elterjedését jelzik, amely a

[227] A vonatkozó irodalom óriási, áttekintése mind a dolgozat kereteit, mind a szerző kompetenciáját nagymértékben meghaladná. Ez alól mentesítik a korábbi és újabb összefoglaló művek, ismertetések. A Laslett-féle tipológiát ismerteti és alkalmazza több ízben Andorka Rudolf (1975, 2001d; Andorka–Balázs-Kovács 2001) és Faragó Tamás (Andorka–Faragó 2001; Faragó 1985), Benda Gyula (2002a, 2002b). Szintén a Laslett-féle tipológiát alkalmazza, illetve kritikával illeti és módosítja: Pozsgai, 2000., Heilig, 2000. A nemzetközi irodalmat és a hazai eredményeket összefoglalja Granasztói 1982; Andorka–Faragó 2001; Faragó 1997; Faragó 2000a; Husz 2002; Pozsgai 2001a, 2001b. A családtörténet összefoglaló kézikönyve: Burguière et alt. 1986. Legújabb külföldi összefoglalások: Osamu Saito 1996; Fauve-Chamoux–Wall 1997; Livi Bacci 1998; Doveri 2000. A Hajnal-vonal problematikáját összefoglalja, az ezzel kapcsolatos irodalmat, vitákat bemutatja és a modell érvényességét magyarországi adatok alapján teszteli: Faragó 2001.

kapitalista üzleti kalkulációban is megnyilvánul, illetve amely annak előfeltétele. Így kapcsolódhat össze az interpretációkban a malthusianus viselkedés a weberi protestáns etikával, a késői házasság szokása a vállalkozói szellemmel (Burguière 1972), a modernizáció kezdetei a nyugat-európai házasodási mintával, tudniillik mindkettő célja ugyanaz, az emberi élet megnyújtása és jobb minőségűvé tétele (Burguière 1974).[228]

A kelet-európai (nagycsaládos) rendszert ellenben a korai házasodás, a házasságkötés után leggyakrabban a patrilokális lakóhelyválasztás, és ezzel együtt a több nukleáris családból álló háztartások gyakorisága jellemezné, ahol új háztartások akkor keletkeznek, ha a háztartásfő meghal, vagy ha a gazdaságot felosztják az örökösök között (Faragó 2001. 23.). A rendszernek fontos eleme az egyenlően osztó öröklés, maga a rendszer másként reagál a külső hatásokra, a házasságkötés életkorának vagy a házasodók arányának rugalmas változtatása helyett a nagycsaládos háztartások szívhatják fel a válságos helyzetekben vagy a demográfiai nyomás növekedése esetén fölöslegessé váló munkaerőt. Maga a rendszer mindebből következően sokkal kevésbé kedvez a modern ipari fejlődésnek, akár a mentalitásbeli sajátosságok, akár a rendelkezésre álló mozgékony munkaerő tekintetében.

A fenti modellek megalkotása nagymértékben ösztönözte a családtörténeti kutatásokat, alapjában kérdőjelezte meg a család és háztartás evolucionista történeti modelljét (miszerint a családok, illetve háztartások szerkezete a múltban bonyolult lett volna, a fejlődés útja a bonyolulttól az egyszerű felé haladást jelentette volna), a tipológia létrehozása lehetővé tette a nemzetközi összehasonlító kutatásokat, amelyek révén a családtörténet, a demográfiai struktúrák és azok változásának története beépült a társadalomtörténetbe. A modelleket ért kritika is rendkívül szerteágazó, Faragó Tamás idézett tanulmánya (2001) felment részletes ismertetése alól. Ma aligha vonható kétségbe a nyugat-európai késői házasodás elterjedtsége, bár vannak fontos kivételek a Hajnal-vonaltól nyugatra: Finnország, Írország, Dél-Spanyolország és Dél-Itália (Livi Bacci 1998. 102.). A Hajnal-vonaltól keletre ugyanakkor valóban az ehhez képest korai házasodás szokása volt elterjedt, ezt igazolják a magyarországi kutatások is (Faragó 2001. 34.), sőt a jelek szerint a nyugati modellhez tartozó, beköltöző német telepesek is alkalmazkodnak a keleti modellhez ezen a téren: később házasodnak a többi magyarországi népcsoportnál, de lényegesen korábban, mint az származási helyükön szokásos (Faragó 1985. 95.; Faragó 2001. 44.; Husz 2000, 2002; Elter 2002. 162.). Ami a nyugati és keleti házasodási, háztartásszerkezeti modellek többi elemét illeti, mára a kételyek

[228] Ezt a szemléletet sok bírálat érte, mint az európai (nyugati) politikai, gazdasági, kulturális felsőbbrendűséget, sőt hatalmi ambíciókat igazoló, alátámasztó diskurzust (lásd pl. Melegh 2002), egyfajta európai etnocentrizmust. Ennek ellenére a diskurzus elemei ma is gyakran felbukkannak: említettük Livi Bacci példáját, aki a demográfiai átmenet folyamatát a rendetlenségből a rend, az irracionalizmusból a racionális felé való haladásként írja le, takarékosabb, hatékonyabb demográfiai rendszerről beszél: *„Demográfiai szempontból a régi rendszerű társadalom korlátozott hatásfokú volt: még egy viszonylag alacsony növekedési szint fenntartásához is igen nagy mennyiségű fűtőanyagra (születések) volt szükség, és rengeteg energia ment veszendőbe (halálozások). A régi demográfiai rendszer rossz hatásfokkal működött, ugyanakkor alapvető jellemzője volt a rend hiánya is."* (Livi Bacci 1999. 128.). A gazdaságtalan régi rendszerbe az újkorban épültek be racionális elemek, amelyek megkönnyítették a demográfiai átmenet beindulását, és kedvező hatást gyakoroltak a modernizációra (A megfelelő Hajnal- és Laslett-idézetekkel lásd Faragó 2001. 24–25.).

– a mikrokutatások megsokasodásával – megerősödtek. Egységes modellről különösen olyan földrajzilag, gazdaságilag, kulturálisan rendkívül sokrétű ország, mint Franciaország esetében rendkívül kétséges beszélni (Fauve-Chamoux 1995), de ez általában véve Nyugat-Európára is igen nehezen illeszthető (Fauve-Chamoux–Wall 1997. 357.). Úgy tűnik, hogy Franciaországban vagy Itáliában bőven lehet példákat találni az összetett családi háztartások és a késői házasság vagy főleg Dél-Itáliában a korai házasságkötés és a nukleáris családos háztartások együttes előfordulására (Fauve-Chamoux–Wall 1997. 360.). Felmerült a Laslették által használt források problematikája is, Peter Laslett tipológiáját az adott népességről pillanatképet nyújtó összeírásokra építette, amely ráadásul nem biztos, hogy alkalmazható a mediterrán vagy a közép- és kelet-európai viszonyokra.[229]

Magyarországon a kutatások – mint láttuk – részben igazolták a Hajnal-modell egyes elemeit, főleg a korai házasságkötést illetően, sőt annak relatív nemzetiségenkénti különbségei is igazodnak a modellhez. Hasonlóképpen felmerült a kutatások során, hogy a 18. század második felének népességnövekedése bizonyos régiókban túlnépesedést okozhatott, az összetett háztartástípusok növekedése 1787 és 1828 között (Faragó 1977; Andorka–Faragó 2001), valamint bizonyos helyeken (Sárköz) együttes előfordulásuk a születéskorlátozással (Andorka–Faragó 2001) ennek jele, és jól illeszthető a Hajnal-féle modellbe. A születéskorlátozás éppen a nyugati rugalmasabb házasodási szokások és háztartáskialakítási módok szerepét látszott átvenni: a vizsgált településeken a jelek szerint a korai házasodás, az osztó öröklés olyan norma volt, amelyen nem szívesen változtattak, a szolgálatvállalás vagy az elvándorlás nem volt elfogadható vagy lehetséges a birtokos parasztfamíliák tagjai számára, a szokások nem akadályozták a szülők háztartásában való együttélést a gyermekek házassága után, így ha a gazdaságok számának és méretének növelése akadályokba ütközött, akkor a háztartások bonyolultsága és taglétszáma növekedhetett, majd egy idő után a tudatos születéskorlátozással igyekezték elkerülni az elszegényedést, a társadalmi süllyedést. Így a magyarországi nagycsaládos, születéskorlátozó modell dél-dunántúli formája mintegy ellentettje lett volna a nyugati házasodási mintának (Andorka 1975; Andorka–Faragó 2001). Nyilvánvaló az is viszont, hogy ez a rendszer sem nélkülözi sem a rugalmasságot, sem pedig a racionalitást. Ugyanakkor világos lett, hogy a magyarországi népesség jelentős része (nemcsak a németek) nukleáris családi háztartásokban élt, legalábbis életének egy részében. Ez felvetette egy köztes régió lehetőségét a nyugati és keleti házasodási modell között, megfelelően az ország politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésének, köztes helyzetének (Andorka–Faragó 2001. 213.). Faragó Tamás utóbb – a lélekösszeírások, a Józsefi népszámlálás és a 19. század eleji nem nemes összeírások megyei adatainak elemzésével – egy, a Hajnal-féle dichotóm modellnél bonyolultabb képet rajzolt meg (Faragó 2001). Eszerint a határ a keleti és a nyugati típus között nem lehet éles, Magyarországon (de

[229] Lutz Berkner kritikáját és a vonatkozó irodalmat ismerteti pl. Granasztói, 1982. A Laslett-féle tipológia alkalmazhatóságával kapcsolatban lásd: Pozsgai 2000; Heilig 2000; Faragó 2001.

valószínűleg egész Közép-Európában) „keleti” és „nyugati” népességek, kulturális javak, család- és háztartáskialakítási stratégiák találkoznak, keverednek egymással, a régió madártávlatból köztesnek tűnő helyzetét éppen ez hozza létre. Az első házasság megkötésének életkora vagy a szolgaság jellemzői lényegében megyei szinten egy nyugat-kelet irányú átmenetet mutatnak, mintegy alacsonyabb szinten reprodukálva és keletebbre tolva a Hajnal-vonalat (Faragó 2001. 36.), a háztartások bonyolultságának vizsgálata viszont megzavarja ezt a képet (2001. 37.). Faragó Magyarország esetében az említett jelenségek együttes vizsgálata alapján a dichotómia helyett négy-öt típust vázolt fel (2001. 44–46.): a nyugati határszélen előforduló „közép-európai nukleáris, illetve törzscsaládnak” nevezett változatot (nukleáris vagy törzscsaládos háztartások, viszonylag későbbi házasodás, szolgák magas aránya, etnikailag kevert népesség), a déli határvidéken előforduló „dél-kelet-európai nagycsaládos” övezetet (korai házasodás, kevés szolga, bonyolult összetételű háztartások, főleg délszláv lakosság), elsősorban a Felvidék középső részén a „közép-európai összetett háztartástípust” (a nukleárisnál összetettebb, de a délvidékinél egyszerűbb szerkezetű háztartások, viszonylag gyakori szolgatartás, magyar-szlovák népesség), végül pedig a „közép-európai határvidéki családnak” nevezett típust (Alföldre bevándorolt népesség, nukleáris családi háztartások, igen korai házasodási kor, ritka szolgatartás). A dichotómia helyett tehát egy többrétű modell sejlik fel, amely a tapasztalatoknak megfelelően több kombinációt, átmeneti típust enged meg, bár ezek száma Faragó véleménye szerint korlátozott. Ugyanakkor a megyei szint alatt településenként is változatos viszonyokat találhatunk, egy-egy megyei átlag mögött is nagy szóródás található. Ez a háztartástípusok különbségeinek magyarázatát rendkívül bonyolulttá teszi, egyrészt világos etnokulturális különbségek is megfigyelhetők, pl. a pilisi járás etnikailag, felekezetileg igen vegyes falvaiban, másrészt vannak átmeneti típusok, az etnokulturális viszonyok nem jelentenek teljes magyarázatot, számolni kell a kulturális diffúzió, az újratelepülés, a gazdasági, ökológiai viszonyok hatásaival, az egymáshoz és a környezethez való alkalmazkodással (Faragó 1985). Más szín-téren, az etnikailag kevésbé kevert, de felekezetileg, társadalmilag heterogén, erős táji hagyományokkal rendelkező Borsod megyében a jelek szerint az etnokulturális hagyományok helyett inkább a gazdasági, társadalmi tényezők és a táji hagyományok szerepe látszik meghatározónak (Faragó 2002). Hasonlóképpen a nagyobb, bonyolultabb társadalmi összetételű Keszthely esetében szintén a gazdasági, társadalmi viszonyok játszanak meghatározó szerepet a háztartásszerkezet alakításában (Benda 2002a, 2002b). Az etnikailag kevert Zsámbékon pedig az is látszik, hogy az öröklés és a házasodási szokások eredetileg etnokulturális különbségei idővel oldódni kezdenek, kulturális csere figyelhető meg a németek és magyarok között, a németek korán házasodnak, a magyarok egy része a törzsöröklés felé mozdul (Husz 2000, 2002). Probléma az is, hogy a források kevéssé adnak képet a háztartásszerkezet dinamikájáról, az életciklushoz kötődő változásairól, az egyes településeken belüli, etnikai, gazdálkodási, társadalmi különbségekkel nehezen magyarázható differenciákról. Mikroszinten nemcsak a fentebb bemutatott modellek eshetnek

szét, hanem a különbségek magyarázata is rendkívül problematikus, a mikroközösségeken belüli eltérések magyarázatánál vagy nem látjuk a különböző viselkedésformákat létrehozó tényleges pozícionális különbségeket, vagy pedig az egyéni választás, döntés szerepe nagyobb, mint ahogy általában feltételezzük, és változó, dinamikus modellek sokaságával számolhatunk.

A következőkben – amennyire forrásaink engedik – ezeket a házasodási mintákat és háztartáskialakítási rendszereket szeretnénk tesztelni: mennyire illeszkednek a Pest megyei települések a „magas nupcialitású" modellbe, az átlagszámok mögött milyen eltérések vannak, milyen tényezők látszanak ebben meghatározónak, összeáll-e mindez rendszerré a háztartásszerkezet és a szolgálatvállalás mutatóival, hányféle és hogyan jellemezhető mintát találhatunk ebben a jellegzetesen sokszínű „közép-európai" térségben.

A házasságok számának alakulásáról már megállapítottuk (V.6. ábra), hogy jórészt együtt mozog a születések számával, ugyanakkor a rövid időtartam ellenére feltételezhető, hogy érzékeny a külső konjunkturális hatásokra. Következő ábránkon együtt vizsgálhatjuk a születések, halálozások és házasságkötések számának megyei szintű alakulását.

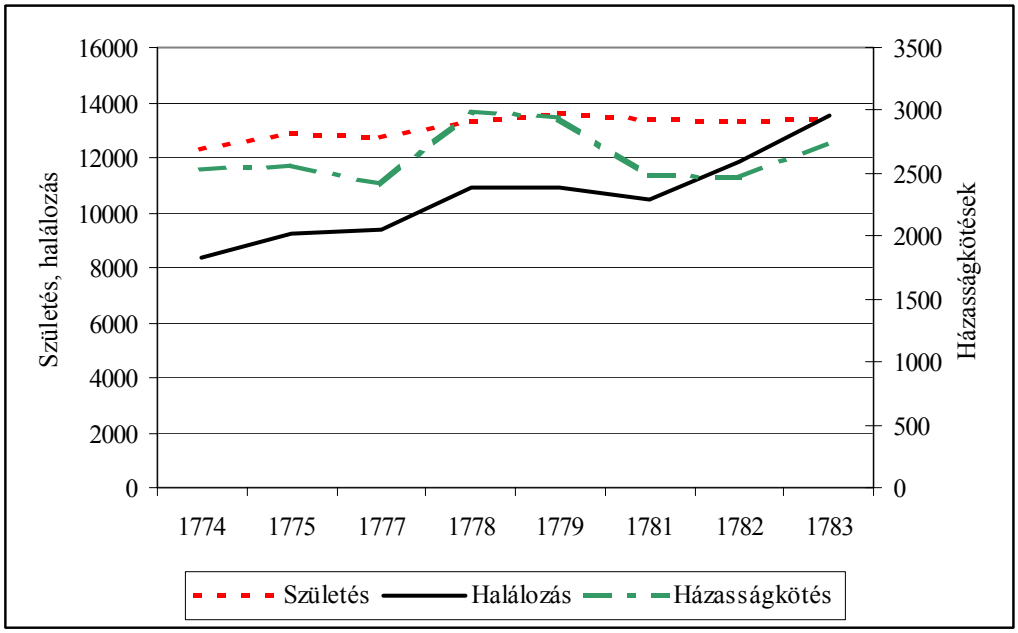

V.12. ábra. A születések, halálozások és házasságkötések számának alakulása Pest megyében

Látható, hogy a házasságkötések mozgása – elsősorban a megözvegyülések, újra házasodások révén – kapcsolódik a halálozások számának alakulásához. A három jelenség viszonya így meglehetősen bonyolult, a házasságkötések alakulása nyilvánvalóan gyakorol némi hatást a születések számára, kedvezőtlen külső hatásokra a házasságkötések száma visszaeshet, ugyanakkor a halandósági válság, a halálozások számának emelkedése magával húzza a házasságkötéseket is. Úgy tűnik, ennek vagyunk tanúi a nyolcvanas években,

hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy a (tisztán?) járványos halandóság nem okozza születések és házasságkötések számának csökkenését, sőt a házasságkötéseké még nő is, az újraházasodások és talán egyfajta gyorsan beinduló pótlási mechanizmus révén. Ezzel szemben a hetvenes években, 1775 és 1777 között a házasságkötések visszaesése a halálozások és születések stagnálása mellett ment végbe, ez talán – mint korábban feltételeztük – a kedvezőtlen időjárási körülmények és az árvíz hatása lehet.

Adataink alapján kiszámolhatjuk a nyers házasságkötési arányszámokat a házasságkötések intenzitásának mérésére (ezer főre jutó házasságkötések száma), de az így kapott mutató igen kevéssé alkalmas összehasonlításokra: értéke erősen függ a népesség nem, kor, családi állapot szerinti összetételétől, a megözvegyülés gyakoriságától (ami viszont szorosan kapcsolódik a felnőttkori halandósághoz), az újraházasodás sok tényező (megözvegyülők neme, kora, a házassági piac nagysága, a szokások, normák) által meghatározott gyakoriságától. Mindeme szempontok miatt a nyers házasságkötési arányszám részletes elemzésétől eltekintünk, csak a megyei átlagértékéről teszünk említést a vizsgált periódusra vonatkozóan. A megyei átlag 11,3‰, amit részint nemzetközi, részint későbbi magyarországi adatokkal hasonlíthatunk össze. Új-Kasztíliára rendelkezünk a nyers házasságkötési arányszám becslésével közel háromszáz évre, 1600 és 1880 között ennek értéke 7,5 és 10‰ között mozog, a 18. század második felében valamivel 9‰ alatti (Livi Bacci–Reher 1993. 71.). A különbség nehezen értelmezhető, a szóban forgó terület mindenesetre átmenetet képez az alacsony és a magas első házasodási korral jellemezhető területek között: a női átlagos életkor az első házasságkötésnél 1787-ben 23,4 év volt (Moreda 1997. 477.), míg a Pest megyei becsült átlag 1774 és 1783 között 20,3 év, ez megfelel az Andorka Rudolf által rekonstruált 10 falu 18. század második felére számolt átlagának, ami 20,1 év (Andorka 1998. 434.). Adataink így valóban a magas nupcialitású, korán házasodó modellhez illeszkednek, amit megerősítenek a századforduló körüli, szintén az európai élmezőnybe tartozó házasságkötési arányszámok: 1900-ban 9,1, 1910-ben 8,6‰, ami az első világháború utáni pótlási időszakban újra elérte, sőt meghaladta a 18. századra általunk regisztrált értéket (1921-ben 11,6‰ – Csernák 1996. 224.). Ugyanakkor azt látjuk, hogy 1774 és 1783 között egy házasságkötésre átlag 0,97 (halál miatt) megszűnt házasság jutott, tehát a házaspárok száma a vándorlástól eltekintve szinte állandó lehetett.

A nupcialitás fontos, modellképző elemei közül nem tudjuk mérni a nem házasodók arányát. Kiszámítottuk ugyan nemenként a felnőttek közül a házasok arányát, de ez sem jelenthet alapot az összehasonlításhoz, településenként változó értékei a házasodási szokások mellett nagyban függnek a felnőttkori halandóság szintjétől és az újraházasodás lehetőségétől.

Elemezhetjük viszont az első házasságkötés becsült életkorát mindkét nem esetében. Az 1770-es években a házassági táblák korcsoportonként adják meg a házasodók számát, ebből becsléssel számíthatjuk ki az első házasodók számát, Faragó Tamás módszerét követve (Faragó 2001. 36), amely azon a feltételezésen alapul, hogy a harminc éven alul újraházasodók aránya igen alacsony lehetett, és nem tért el lényegesen a harmincon felül első

házasságukat kötők számától.[230] Így tehát a harmincon alul házasodók átlagéletkorát tekintettük az első házasságukat kötők átlagos életkorának. Alábbi táblázatunkban részben ennek, részben a 20 éves koruk alatt házasságot kötők nemenkénti arányának jellemzői szerepelnek.

V.48. Az első házasságkötés korának jellemzői, 1774–1783

	FHKOR	NHKOR	20ÉVHKF	20ÉVHKN
Átlag	22,4	20,3	29,6	64,2
Medián	22,6	20,2	25,0	67,3
Módusz	23,0	19,4	0,00	100,00
Szórás	1,52	1,61	22,59	23,65
Minimum	18,0	18,0	0,00	0,00
Maximum	26,1	26,8	100,0	100,0

Az első házasságkötési életkor 22 év a férfiaknál, 20 év a nőknél, a férfiak majdnem 30%-a, a nőknek több mint 60%-a 20 év alatt házasodik. A házasságkötési kornál a szórás nem nagy, a férfiaknál 24, a nőknél 22 éves kor már magasnak számít. Ugyanakkor vannak szélsőséges esetek is (a férfiaknál a 18 éves korban házasodó magyar Vácszentlászló és Valkó, a nőknél a 26 éves korban házasodó német Budajenő és Telki, mindkét eset etnokulturálisan és lokálisan meghatározott jelenség). Az első házasságkötés kora tehát valóban lényegesen különbözik a nyugat-európai mintától, hogy most csak a legérdekesebbnek tűnő német adatokkal vessük össze: a Knodel-féle 14 faluban a 18. század második felében a férfiak első házasságkötési átlagkora 28 év, a nőké majdnem 26 év volt (Marschalk–Dupâquier 1998. 403.). Átlagosan a házasfelek közötti korkülönbségben nincs különbség, de a magyarországi házasodás sokkal korábbi, kb. 6 év a differencia. Más magyar adatokkal összehasonlítva az országos női átlag a lélekösszeírások alapján (1777–1778, csak gazdalányok) 20,5 év volt, Andorka esetében pedig – láttuk – 20,1 év (Faragó, 201. 54.; Andorka 1998. 434.). Keszthelyen a 18. század második felében a nők kicsit korábban (19–20 évesen), a férfiak később (24–25 évesen) házasodtak (Benda 2002a 91.). Dunabogdány németjei egy kicsit a megyei átlag felett állnak: 25 és 22 év körükben az első házasságkötés átlagéletkora (Elter 2002. 162.). Faragó Tamás Miskolcon és környékén a házasodás két típusát figyelte meg: a nőknél nincsenek nagy differenciák, Miskolcon 20, környékén 21–22 évnyi az átlagos házasodási kor. Ugyanakkor Miskolcon és Hámoron (német és szlovák iparosok) a férfiak lényegesen később, „nyugati" módon házasodnak: 26–27 éves korban, míg a környező falvakban 22–24 évesen. Felmerül tehát a városi-falusi, és az etnikailag, foglalkozás szerint tagolt férfi házasodási minta lehetősége, illetve e szempontok, városiasság, idegen etnikum, foglalkozás egybeesése (Faragó 2002b 178–179.). Tehát ha Magyarország

[230] Faragó a férfiaknál 35 éves korig emeli a határt, mi az egyszerűség kedvéért mindkét nemnél 30 évet vettünk alapul, ami a férfiak első házasságkötési korát talán minimálisan csökkentheti, de a különbség nem lehet jelentős.

átmeneti típus a keleti és nyugati házasodási minták között, ebben kétségtelenül közrejátszhat

nyugati bevándorló népességek, illetve részben hozzájuk, részben a városokhoz, iparos foglalkozásokhoz kötött „nyugati” viselkedésmódok jelenléte. Ugyanakkor a falvakban szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy ez ritka, még a bevándorló németek viszonylagosan későbbi házasságkötése sem nyugat-európai értelemben vett késői házasodás (Faragó 2001. 44.).

V.49. Házasok aránya, első házasodási kor és 20 év alatt házasodók aránya nemenként és nemzetiség, illetve településméret szerint, 1770-es évek

	HÁZASF	HÁZASNŐ	FHKOR	NHKOR	20ÉVHKF	20ÉVHKN
Magyarok	68,9	71,7	22,1	19,8	32,5	72,4
Németek	68,6	70,3	23,0	21,9	17,5	37,5
Szlovákok	69,6	70,5	22,5	20,3	27,3	66,0
Vegyes	68,2	73,7	22,6	20,5	29,1	58,5
Szerb vegyes	69,5	71,8	21,9	20,2	39,3	63,0
1000 fő alatt	68,2	71,5	22,4	20,5	29,1	60,4
1000–1999	71,3	73,2	22,2	20,2	33,0	66,4
2000–3999	66,9	67,8	23,2	19,8	20,8	72,0
4000–	63,5	68,6	22,6	19,4	27,5	79,8
Cegléd	67,5	73,0	22,1	19,0	29,3	86,0
Kecskemét	63,1	71,8	23,2	19,4	20,6	81,5
Nagykőrös	69,5	71,2	23,5	19,6	10,9	76,0
„3 város”	66,7	72,0	22,9	19,3	20,3	81,2
Szentendre	55,5	62,4	23,6	20,2	17,8	70,3
Vác	63,5	59,9	23,0	19,7	26,0	75,9
„Városok”*	59,5	61,1	23,3	19,9	21,9	73,1

*Vác és Szentendre.

121 településből álló mintánk részben alátámasztja a fentieket. Kétségkívül kétféle házasodási minta látszik, részben egy nemzetiségi, részben egy „városias”. Míg az egyik oldalon a házasok aránya a felnőtteken belül elég egyöntetű, nemzetiségi különbségeket nem mutat, a férfiaknál a 4000 főn felüli települések (1783-as adat), illetve Kecskemét, Szentendre, Vác, a nőknél pedig a két utóbbi világosan elkülönül, a házasok aránya alacsonyabb. Vác és Szentendre esetében nem lehet kizárni a magasabb, „városi” halandóság hatását, de Kecskeméten nem erről volt szó, és mindhárom esetben szerepet játszhatott a nagykorú, nem házas népesség nagyobb aránya. Persze itt nem feltétlenül „alacsonyabb nupcialitásról” volt szó, különösen Szentendrén magas a szolgák aránya, a másik két városnál átlagos, de ezek 70–80%-a nagykorú, feltehetően a házasok aránya átlag alatti lehetett körükben. A házasságkötési kornál a németek világosan elkülönülnek mindkét nemnél, a nők legalább több mint egy évvel később házasodnak bármely csoportnál, a különbség a férfiaknál kisebb, lényegében azonos a nagyobb települések nem német első házasodási korával. Tehát relatíve később házasodnak a német nők, illetve a német férfiak és a 2000 főn felüli települések férfi házasodói (a 4000 fő fölötti településeknél Abony és Cegléd korai férfi házasodói húzzák lefelé az átlagot). Ugyanakkor más nemzetiségek között nincs nagyobb különbség, tisztán délszláv települést a vizsgált mintában csak egyet találhatunk, a római

katolikus horvát Tökölt, itt a férfiak általában több mint egy évvel korábban házasodnak (20,7 év), a nők nem ütnek el az átlagtól (20,1 éves kor). A szerbek által lakott vegyes nemzetiségű települések nem különülnek el élesen, de feltehetően a délszlávok korábbi házasodását kiegyenlíti a később házasodó más nemzetiségű népesség. A 20 éven alul házasodók aránya még jobban kihozza a különbségeket: a németeknél valóban sokkal ritkább a korai házasodás, bár előfordul, míg a nőknél a többi csoportban a magas arányok tükrözik a korai házasodás szokását, ebből a szempontból a nagyobb, városias települések sem kivételek. A férfiaknál a németeken kívül elsősorban Szentendre és Nagykőrös tér el az átlagtól, itt valóban nagyon ritka a korai házasodás, a nagyobb települések közül Cegléd és Vác ebből a szempontból különbözik, bár a férfiak házasságkötési kora pl. Vácott megegyezik a Szentendrén, Kecskeméten, Nagykőrösön mérttel, mégis lényegesen gyakoribb a 20 év alatti házasodás, nagyobb a házasságkötések szórása. Ugyanakkor Tökölön a házasodó horvát férfiak 64%-a 20 éven aluli volt.

A vizsgált területen tehát az első házasságkötés idejét tekintve két etnokulturális hátterű szélsőség körvonalazódott: az egyik oldalon a relatíve később (de nem németországi értelemben) házasodó németek, illetve a korai házasodással jellemezhető délszlávok, egyéb különbségek, pl. magyarok és szlovákok között nem jelentősek. A nőknél a németeket leszámítva korai életkorokat számoltunk (19–20 év), a 20 év alatti házasságkötések gyakorisága változó, de mindenhol jelentős. Ugyanakkor vannak német falvak is, amelyekben a nők házasságkötési kora és a 20 év alatt házasodás gyakorisága inkább a nem német falvakéhoz hasonló: Dunaharaszti, Csepel, Visegrád, de lényegében Solymár vagy Szigetszentmárton is. A férfiaknál a németekhez hasonló, későbbi (de nem németországi, vagy „miskolci") házasságkötést regisztrálhattunk a nagyobb, városiasabb településeken. Nagykőrös és Kecskemét esetében teljesen világos, hogy a településméret, mezővárosi státus és a „nyugati" (német) etnikai összetétel nem esik egybe, a nagyobb városokban, mezővárosokban, ha különböző mértékben is, de létezik egy etnikumtól független férfi házasodási minta. Az etnokulturális háttér és a településméret fontos meghatározó tényezőknek látszanak, de szerepük nem tűnik kizárólagosnak, úgy tűnik, hogy vannak más, rejtve maradt faktorok is, valamint számolnunk kell a kulturális csere, alkalmazkodás, akkulturáció hatásaival, szerepével is.

V.50. A férfi és női első házasságkötési kor magas és alacsony értékeit mutató települések, 1770-es évek

Nők>21,9	Nemzetiség	FHKOR	NHKOR
Becse	német	23,0	22,6
Bogdány	német	24,3	22,5
Jenő	német	24,0	26,1
Promontorium	német	22,6	21,9
Szigetújfalu	német	24,7	23,6
Telki	német	20,5	26,8
Torbágy	német	23,3	22,4
Vörösvár	német	23,2	23,2
Foktő	magyar	22,9	22,9
Bottyán	vegyes	24,3	22,2
Csővár	szlovák	24,5	24,5
Káva	magyar	21,3	23,7
Kisnémedi	magyar	21,3	22,7
Püspökhatvan	vegyes	22,7	22,7
Sződ	szlovák	23,0	22,2
össz.		23,0	23,3

Nők<18,7	Nemzetiség	FHKOR	NHKOR
Inárcs	magyar	21,8	18,0
Jánoshida	magyar	22,1	18,4
Nagykáta	magyar	21,5	18,4
Tótalmás	magyar	20,7	18,2
Makád	magyar	23,2	18,0
Páty	magyar	22,4	18,5
Szigetszentmiklós	magyar	23,5	18,3
Pataj	magyar	23,5	18,5
Szeremle	magyar	23,0	18,3
Vadas		18,0	18,0
Hévíz	magyar	20,4	18,6
Kisújfalu	szlovák	21,5	18,0
Mende	szlovák	19,9	18,4
Szentlászló	magyar	18,0	18,0
Szilágy	magyar	19,9	18,4
Valkó	magyar	18,0	18,0
össz.		21,1	18,3

férfiak>23,9	Nemzetiség	FHKOR	NHKOR
Gyón	magyar	24,7	20,3
Soroksár	német	24,1	21,4
Bogdány	német	24,3	22,5
Jenő	német	24,0	26,1
Szigetszent-márton	német	24,3	20,6
Szigetújfalu	német	24,7	23,6
Tök	magyar	24,0	19,9
Dunavecse	magyar	24,0	19,0
Fajsz	vegyes	24,3	20,3
Solt	magyar	23,9	21,6
Bottyán	vegyes	24,3	22,2
Csíktarcsa	szlovák	24,0	20,4
Csomád	szlovák	24,5	20,0
Csővár	szlovák	24,5	24,5
Gyömrő	magyar	24,9	20,4
Iklád	vegyes	26,1	20,9
Zsámbok	magyar	26,0	21,8
össz.		24,5	21,5

férfiak<20,9	Nemzetiség	FHKOR	NHKOR
Abony	magyar	20,5	19,0
Pereg	magyar	20,5	19,6
Szentmárton-káta	magyar	20,5	21,0
Tótalmás	magyar	20,7	18,2
Törtel	magyar	20,7	18,7
Csobánka	vegyes	20,6	20,6
Pomáz	vegyes	20,6	18,8
Telki	német	20,5	26,8
Tököl	horvát	20,7	20,1
Bátya	magyar	20,6	19,1
Sükösd	vegyes	19,5	19,4
Vadas		18,0	18,0
Hévíz	magyar	20,4	18,6
Isaszeg	szlovák	20,8	20,8
Mácsa	magyar	20,2	18,8
Mende	szlovák	19,9	18,4
Mogyoród	magyar	20,5	19,7
Sáp	szlovák	20,1	18,9
Szada	magyar	19,9	19,5
Szentlászló	magyar	18,0	18,0
Szilágy	magyar	19,9	18,4
Tura	magyar	20,4	20,4
Valkó	magyar	18,0	18,0
Verseg	magyar	20,3	20,2
össz.		20,1	19,5

Ha a férfi és női első házasságkötés kornak szélsőséges értékeit (szórással bővített, illetve csökkentett átlagok) vesszük szemügyre (V.50. tábla), akkor a következőket tapasztalhatjuk. Mind a négy változat nemzetiségileg és földrajzilag szórt, de a legkorábbi női házasságkötési életkorokat mutató települések között nincsenek német falvak, ezek zöme magyar község. A kifejezetten korán házasodó férfiak jellemzik a német Telkit, de itt joggal

gyanakodhatunk a kis esetszámok okozta torzításra. A késői női és férfi házasodással jellemezhető települések között vannak német falvak, de nem mindegyik ilyen, és a többi is heterogén etnikailag és földrajzilag. Ez megerősíti korábbi megállapításainkat: az etnokulturális meghatározottság annyit jelent, hogy a megye német lakói kicsit később házasodnak, korai házasodás nem jellemző rájuk, bár azt sem lehet állítani, hogy ilyen egyáltalán nem fordul elő körükben. A másik pólust pedig a délszlávok jelentik, de az etnikai hovatartozás mellett más magyarázó tényezőket is kell keresnünk. A férfi és a női házasságkötési kor elég szorosan korrelál egymással (0,321), a korkülönbségek ennek megfelelően elég kicsik. Itt a magas női házasságkötési kor azt jelenti, hogy a korkülönbség eltűnt vagy minimálisra zsugorodott a házasulók között. Ugyanígy a korai férfi házasságkötést korai női házasságkötés kísérte (Telki esetététől eltekintve). A férfiak késői házasodása sem okoz feltétlenül nagyobb (négy-öt éves) korkülönbséget. Bizonyos esetekben a korai női házasodás is kiváltott nagyobb korkülönbséget: a Csepel-sziget és a Dunamellék református magyar községeinek némelyikében a fiatal kori női házasodást átlagnál idősebb férfi házasodás kísérte (Makád, Szigetszentmiklós, Dunapataj, Szeremle).

Korrelációs elemzéssel kerestük a férfi és női házasságkötés korának összefüggését más változókkal, de az eredmény elég szegényes.

V.51. A férfi és női első házasságkötés összefüggései más változókkal

FHKOR			NHKOR		
	r	p		r	p
KAT	-0,322	0,000	SZOLGANŐK	0,251	0,005
PROT	0,346	0,000	HALANDÓSÁG	0,192	0,035
NYERSSZÜL	-0,262	0,004	FHKOR	0,321	0,000
HÁZASTERM	-0,216	0,017	20ÉVHKF	-0,295	0,001
ELVÁND	-0,217	0,017	20ÉVHKN	-0,957	0,000
HÁZAK	-0,219	0,016			
HTARTSZERK	-0,220	0,015			
NHKOR	0,321	0,000			
20ÉVHKF	-0,918	0,000			
20ÉVHKN	-0,335	0,000			
KERT	-0,190	0,039			

A házasságkötési kor – amint láttuk – mindkét nemnél szorosan összefügg az ellenkező neműek házasodási korával és a 20 év alatti házasságok gyakoriságával, ritka a nagy korkülönbség a házasfelek között. A nőknél az összefüggés a szolganők arányával (a szolgák között) figyelmeztet házasodási kor társadalmi meghatározóira, de erről itt további kutatások nélkül nem tudunk többet mondani. A halandósággal (a halálozások száma a születésekéhez viszonyítva) való gyenge (p= 0,05 szinten szignifikáns) összefüggés sem vezet messzire, a kapcsolat igen összetett lehetett, az értelmezés ennek megfelelően igen nehéz. A férfiak házasságkötési kora egyrészt szintén a nők hasonló mutatóival függ össze, másrészt viszont befolyásolhatja a termékenységet, és ezen keresztül áll összefüggésben a felekezeti

megoszlással. Persze itt az is elképzelhető, hogy az összefüggés fordított, a relatíve későbbi házasságkötés mezővárosi sajátosság, és ez hozza létre az összefüggést a protestánsok arányával, illetve a fordított arányosságot a katolikusok arányával és a termékenység mutatóival. Itt látszik, hogy az etnikai hovatartozás mennyire gyenge magyarázó változó lehet, a német falvak túlnyomóan római katolikusok. A kertkultúrával, gyümölcstermesztéssel való fordított arányosság háttere nehezen értelmezhető. A háztartásszerkezettel való fordított arányosság viszont természetes és jól illik a képbe: a korai férfi házasságkötés jár inkább bonyolultabb háztartásszerkezettel. Ugyanakkor a korábbi férfi házasságkötés gyakran háztartásalapítást is jelenthetett, ami bizonyos helyeken azzal járt, hogy egy házban több háztartásnak kellett együtt élnie. Az elvándorlás gyakorisága is nyilván olyan lokális és társadalomszerkezeti, háztartásszerkezeti sajátosság, amely az itt tárgyalt tényezőkön keresztül kapcsolódik a házasságkötés korához (erősen összefügg a laksűrűséggel, a szolgák arányával, a termékenységgel).

V.52. *A többszörös lineáris regresszió értékei a férfi és női első házasságkötés életkorára*

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
FHKOR	0,565	0,319		Béta	Szign.
			PROT	0,419	0,000
			20ÉVHKN	-0,374	0,000
			KERT	-0,254	0,001
NHKOR	0,400	0,160	FHKOR	0,311	0,000
			SZOLGANŐK	0,239	0,005

A többváltozós lineáris regresszió-analízisből kihagytuk a független változók közül a férfi és női házasságkötési korral igen szoros korrelációban álló mindkét nembeli 20 év alatt házasodók arányát. A kapott eredmény nem túl meggyőző: az első házasságkötés korának differenciáit jórészt a modellen kívüli tényezők határozzák meg. Ahogy a korrelációs együtthatók is mutatták, mindkét nemnél fontos szerepet játszik az ellenkező neműek házasodási kora, a korkülönbségek nem számottevőek. A nőknél fontos még a szolganők aránya, de itt feltehetően nem a házasodók társadalmi összetétele a meghatározó tényező, hanem inkább más ok: a szolga nők magas aránya (jelentős részük hajadon lehetett) ott fordult elő, ahol más tényezők hatására relatíve később házasodtak a nők. A férfiaknál a protestánsok körében későbbi házasságkötés lehetett jellemző, a kertek nagyobb aránya viszont a fiatalabb férfi házasságkötésnek kedvezhetett, de a kapcsolat természetéről – ahogy a korrelációs elemzések kapcsán már említettük – nem sokat tudunk.

A házasodás, háztartáskialakítás modelljeiben fontos szerepet juttatnak a szolgák arányának, összetételének, a szolgálatvállalás jellegének. A Hajnal-féle modellben a „nyugati" (késői) házasodási minta és háztartásszerkezet (nukleáris családos) velejárója az életciklus szolgaság, a fiatalkorúak házasodás előtti elterjedt szolgálatvállalása idegen háztartásokban. A szolgálatvállalás jellemzői közül a szolgák aránya (6, de gyakran 10%

fölött volt nyugat-európai arányuk – Faragó 2001. 23.) mérhető a lélekösszeírások alapján, és az országos képhez hasonlóan (Faragó 2001. 34.), illetve annál jobban „nyugati": 8% fölött van. Családi állapotukról nem tudunk, bár nemek szerinti összetételük aránytalan, kb. 66%-uk férfi és 32%-uk kiskorú, így – feltételezve, hogy a nagykorú szolga férfiak társadalmilag felfelé házasodása ritka lehetett, egy részük nyilvánvalóan nőtlen férfi lehetett (és persze a felnőtt szolgálók egy része is hajadon volt). A szolgák nagyobb része tehát nagykorú férfi, aki a gazdaságok munkaerő tartalékát jelenthette, egy részük azonban valószínűleg nős lehetett. Ezt bizonyítja a házasságkötéseknél a szolgák házasságainak nyilvántartása. Tehát adataink alapján nem lehet megállapítani, hogy a szolgálatvállalás életciklus jellegű volt-e, egy része biztosan nem, hiszen házas szolgák jelenléte bizonyítható, más része viszont akár lehetett az is, hiszen nem házas, illetve kiskorú szolgák szintén éltek helyenként a háztartásokban. Az életkori megjelölés nem sokat segít, egyrészt bizonytalan, a végzett munka, feladat jellegéhez való kötöttsége miatt, másrészt, mert a nagykorúság életkori határa semmit sem mond az életciklus szolgálatvállalás szempontjából. Az valószínű, hogy a szolgák szerződés alapján kerültek alkalmazásra, besorolásuknak éppen ez a kritériuma. Egyrészük viszont, nyilván a házasok, külön háztartást képezhettek, erre vall a szolgák arányának szorosabb korrelációja a laksűrűséggel (egy házra jutó háztartások száma). Arányuk ugyanakkor szorosan összefügg a vándorlások gyakoriságával, az odavándorlások közel 47%-a idényjellegű, szolgálatvállalás céljából történt a lélekösszeírások tanúsága szerint.

A szolgák aránya tehát éppoly magas, mint Nyugat-Európában, a kiskorú szolgák és a feltehetően nem házas nagykorú szolgák valószínűsíthető jelenléte, valamint a szerződéses jelleg éppen nem zárja ki az életciklus szolgálatvállalás lehetőségét, de a szolgák egy (talán jelentősebb) része biztosan nem ilyen volt. Ezek – noha fontos szerepet tölthettek be a gazdaságokban – idényjellegű munkát végeztek, ide-oda vándoroltak, egy részük talán házas volt, és külön háztartásban élt.

V. 53. A szolgálatvállalás jellemzői, 1774–1783

	SZOLGÁK	KISKSZOLGÁK	SZOLGANŐK
N	121	121	121
Átlag	8,1	32,1	34,0
Medián	7,0	31,9	34,9
Módusz	4,9	19,3	39,4
Szórás	5,70	9,35	9,4
Minimum	0,1	9,3	0,0
Maximum	35,2	60,3	59,4

Látható, hogy – különösen a szolgák aránya esetében – a szórás viszonylag nagy, a modális érték jóval alacsonyabb az átlagnál, viszont vannak olyan települések, ahol a népesség harmada szolga státusú. Mindez megerősíti a korábban mondottakat: nincs kizárva helyenként az életciklus jellegű szolgálatvállalás, de az esetek jelentős részében nem erről lehet szó.

A következőkben megpróbáljuk a szolgák arányát etnokulturális régiónként vizsgálni. A kép elég világosnak tűnik, az átlag feletti szolgaarány egyrészt a német falvakra jellemző, lényegében Törökbálint és Budafok kivételével mindig magas szolgaarányt találunk akár a Pilis-Buda-környéken, akár a Zsámbéki-medencében, akár a Duna mentén mindkét parton, akár a Csepel-szigeten. A városok, Szentendre és Vác, de az alföldi „három város" is, valamint magyar és szlovák települések Vác környékén és a Gödöllői dombság déli részén szintén a szolgák átlag feletti arányával jellemezhetők. Kiemelkedően magas arányokat találunk az Alföldön, főleg a nagyhatárú, viszonylag frissen telepített községekben. Mindez erősíti a gyanút, miszerint a magas szolgaarány mögött a szolgálatvállalalás többféle típusa húzódik meg. A németségre és a városokra jellemzők mellett egy harmadik típust néhány speciális helyzetű alföldi település jelenít meg. Egyértelműen igen alacsony a szolgák aránya a Solti járás református magyar, dunamelléki településein (Dunavecsétől Szeremléig), a Csepel-sziget nem német településein, Piliscsaba és Pilisszentlászló szlovák falvakban, vagy Szentendrét leszámítva a Buda-környéki, részben szerbek lakta településeken (Csobánkán, Pomázon, és minden bizonnyal Budakalászon is, bár ennek összeírása hiányosnak tűnt, így nem szerepel a mintában). Tehát itt megint fölsejlik egy etnokulturális meghatározottság, a megye német és délszláv betelepülői valóban két szélső pólust képviselnek, de emellett a település jellege, földrajzi környezete, a határ tágassága, a gazdálkodás lehetőségei látszanak fontos faktornak. Az alföldi térség igényli az idénymunkát, a szolgák munkaerejét, a pilisi hegyvidék vagy a Duna mocsaras, vízjárta vidékei pedig nem, hacsak a hagyományok nem határozzák meg ezt. (Függelék, VI.).

V.54. Szolgák aránya, szolgák megoszlása kor és nem szerint nemzetiségenként és településméret, településtípus szerint, 1774–1783 (%)

	SZOLGÁK	KISKSZOLGÁK	SZOLGANŐK
magyarok	7,6	30,4	31,9
németek	9,5	31,2	38,5
szlovákok	8,4	36,8	33,5
vegyes	7,6	34,1	36,2
vegyes szerb	6,0	32,7	35,9
Szentendre nélkül	3,8	34,0	31,7
Szentendre	14,6	27,5	52,5
Tököl	3,7	35,6	22,0
1000 alatt	9,7	31,4	35,6
1000–1999	5,9	33,7	31,3
2000–3999	6,5	33,2	32,6
4000–	8,5	26,3	37,3
Cegléd	7,3	32,4	34,3
Kecskemét	8,8	22,7	32,2
Nagykőrös	7,2	25,6	39,4
3 város	7,8	26,9	35,3
Vác	8,6	22,2	51,5
„Város" (Vác és Szentendre)	11,6	24,9	52,0

Ha a szolgálatvállalás mutatóit nemzetiségenként, illetve településtípus- és nagyság szerint vizsgáljuk, látható, hogy a szolgák aránya egyrészt a német falvakban a legmagasabb, másrészt hogy a többi etnikai csoportnál is magas értékeket találunk, kivéve a szerblakta településeket (Szentendre nélkül számolva), valamint a horvát Tökölt. Lényegében a szolgák arányát tekintve csak a nem városias jellegű, jelentékeny délszláv népességnek otthont adó községek felelnek meg a „keleti" háztartáskialakítási modell által feltételezett képnek. Jellemző az is, hogy a kiskorúak és a nők aránya is elég állandó, általában 30 és 40% között mozog. A szolgák aránya magas még az 1000 fő alatti településeken, de a német falvak jelentős része ebbe a kategóriába tartozik, és kiugró Szentendre, amely itt is egy eltérő mintát állít elénk. Tehát a németek csak a szolgák arányában térnek el a többi etnikai csoporttól, de ebből a szolgálatvállalás jellegéről nem sokat tudunk meg. Tököl a másik póluson nemcsak a szolgák alacsony arányával tűnik ki, hanem a szolganők szokatlanul alacsony arányával, feltételezhetően a kevés szolga leginkább pásztor lehetett az állattenyésztő településen, így természetesen elsősorban felnőtt férfi. Ugyanakkor van egy „városias" mintája a szolgálatvállalásnak: a szolgák aránya terén csak Szentendre különül el, de a kiskorúak aránya a szolgák között Nagykőrösön, Kecskeméten, Vácott alacsonyabb, mint máshol, a nők aránya pedig Vácott és Szentendrén egyértelműen magasabb. Cegléd viszont – akárcsak a házasodási életkorban sem – nem különbözik a falusi mintától. Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a szolgák arányában a németek és a délszlávok képviselik a két szélső pólust, egyébként nagy különbségeket nem találunk, emellett különösen Vác és Szentendre egy városias típust testesít meg, amire a kiskorú szolgák alacsonyabb aránya jellemző (ez érvényes Kecskemétre és Nagykőrösre is), a női szolgák aránya viszont lényegesen magasabb (50% fölötti), mint máshol (vö.: Faragó 2000b 175.). Ez feltételezi a városi női cselédek jelenlétét a háztartásokban (Fauve-Chamoux 1998. 117–118.).

V.55. A szolgálatvállalás jellemzői a szolgák magas és alacsony arányai szerint, 1774–1783

Szolgák>13,8	Nemzetiség	Betelepülés	SZOLGÁK	KISKSZOLGÁK	SZOLGANŐK
Inárcs	magyar	1768 után	18,9	33,9	47,5
Örkény	vegyes	1784 előtt	30,6	29,5	40,3
Szele (Tápiószele)	magyar	1724	16,2	33,1	28,8
Törtel	magyar	1750 körül	30,0	19,8	23,2
Újszász	magyar	1750 körül	22,5	19,6	24,6
Becse (Szigetbecse)	német	1706	15,6	39,9	37,7
Szentendre	vegyes	kon	14,6	27,5	52,5
Szigetszentmárton	német		18,4	29,5	38,6
Gyömrő	magyar	1696	15,7	24,7	30,0
Káva	magyar	1725	26,1	39,9	47,0
Mende	szlovák	1724	35,2	45,9	48,9
			22,2	31,2	38,1
szolgák<2,4	Nemzetiség	Betelepülés	SZOLGÁK	KISKSZOLGÁK	SZOLGANŐK
Csobánka	vegyes	18. sz. eleje	0,9	30,5	18,9
Bátya	magyar	kon	0,9	44,2	44,5
Bogyiszló	magyar	kon	0,8	11,4	20,5
Csanád (Érsekcsanád)	magyar	kon	1,6	19,6	1,9
Foktő	magyar	kon	2,0	37,9	42,3
Ordas	magyar	kon	1,8	40,5	39,4
Sükösd	vegyes	kon	1,0	31,9	28,1
Szeremle	magyar	kon	0,1	11,1	0,0
			1,1	28,4	24,4

A szolgák alacsony (szórással csökkentett átlag) értékei Csobánkát (jelentékeny szerb lakosság) leszámítva térben jól körülhatárolhatóak. A Solti járás területén fekvő elsősorban magyar (Sükösdön éltek délszlávok), jórészt református, állattenyésztő községekben a szolgatartás minimális, de ezen belül a kor és nem szerinti megoszlás elég változatos. Általában a szolgák között itt is a férfiak vannak túlsúlyban, a nagykorúak fölénye nem mindenhol egyformán erős, de az életkori elhatárolás pontossága és annak jelentősége nehezen meghatározható. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Foktő, Ordas vagy Szeremle esetében nem beszélhetünk a bonyolult összetételű háztartások jelentős arányáról (a többieknél igen), így nemcsak a Hajnal-modell hullik szét a mikrovizsgálatok során, de a kistáji szemlélet is, egy-egy földrajzi, ökológiai egységben, etnokulturálisan többé-kevésbé homogén közegben – más demográfiai jelenségekhez hasonlóan ─ a gazdálkodás, háztartáskialakítás különböző formáit látjuk egymás mellett, anélkül hogy erre magyarázatot adhatnánk.

Hasonlóan heterogén a magas szolgaaránnyal jellemezhető települések csoportja is (szórással növelt átlag). Szentendre a városias szolgatartás példája lehet, a falvak egy csoportja frissen telepített alföldi község, ahol a legelők és rétek aránya a határban 60–90%, az állattartás szerepe dominál (Inárcs, Örkény Szele, Törtel, Újszász). Itt a szolgatartást nyilván a telepítés időpontja, módja, a gazdálkodás szabta meg (Örkény például a Grassalkovichok állattenyésztő pusztája maradt – Wellmann 1933. 49.). Becse és Szigetszentmárton a Csepel-sziget német települései voltak, de nem világos, hogy miben különböztek a megye többi német településétől: a gazdálkodásukban (Becse jelentős arányban

rendelkezett kertekkel, gyümölcstermesztése jelentős, Szentmártonon a szántók aránya sokkal jelentékenyebb), vagy a betelepülő németek származtak máshonnan. Hasonlóképpen nehéz értelmezni a dombvidéki, jelentősebb szántóföldi gazdálkodást folytató falvak magas szolgaarányát (Gyömrő, Mende, Káva). Az is biztos, hogy a magas szolgaarányú községekben a háztartások túlnyomó része nukleáris családokból állt, de itt is van kivétel. Törtelen jelentős részben találhatunk bonyolult együttélési formákat (az egy háztartásra jutó házas férfiak száma 1,24), és a háztartások mérete is nagy (6,1 fő). A szolganők és a kiskorú szolgák aránya igen alacsony, de elképzelhető, hogy a szolganők felnőttek, házasok és a gazdák háztartásaiban élnek, így emelve meg a bonyolultabb háztartásformák arányát. Így feloldható lenne a szolgatartás és a bonyolult háztartásformák másutt megfigyelt ellentétének kérdése. A szolgatartás az eddigi feltételezések szerint csak ott áll ellentétben a bonyolult háztartásformákkal, ahol azokat rokonok, egymással nem gazda-szolga viszonyban álló családok alkotják. A háztartások munkaerő-szükséglete is igen viszonylagos, a határ kiterjedtsége, a gazdálkodás módja határozza azt meg. Így adott esetben tágas határú, egymás közelében fekvő, külterjes állattenyésztést folytató községek hasonlóan magas szolgaaránnyal, a szolgák majdnem azonos nem és kor szerinti megoszlásával is különbözhetnek a háztartásszerkezet terén (Törtel és Újszász). Törtel egyetlen jól megragadható sajátossága az, hogy teljesen hiányzott a Józsefi népszámlálás szerint a telkes jobbágy réteg, a községben zsellérek és szolgák éltek, részben bonyolult szerkezetű háztartásokban. Megkockáztathatjuk a fenti hipotézist: a különbség nem a rokoni együttélési formák eltéréséből adódik, hanem a szolgák családi állapotából, a község egészen sajátos gazdasági, társadalmi viszonyaiból.

A szolgák arányának összefüggéseit más változókkal a szignifikáns korrelációk mutatják meg.

V.56. A szolgák arányának összefüggései más változókkal, 1774–1783

SZOLGÁK					
	r	p		r	p
NÖVEKEDÉS	0,328	0,000	KISKORÚHAL	0,194	0,033
TERMTER	0,421	0,000	NYERSHÁZK	0,260	0,004
KAT	0,269	0,003	BEVÁND	0,538	0,000
PROT	-0,244	0,007	ELVÁND	0,351	0,000
SZOLGANŐK	0,238	0,008	IDEIGVÁN	0,334	0,000
NYERSSZÜL	0,262	0,004	IDEIGVÁNDAR	0,611	0,000
HÁZASTERM	0,244	0,007	HÁZAK	0,358	0,000
LEGELŐ	0,185	0,043	HÁZTARTSZERK	-0,185	0,042
NEMES	0,323	0,000	PP%	-0,306	0,001
TERMSZAP	0,231	0,011			

Az összefüggések egy része a szolgatartás elterjedtségének speciális földrajzi, gazdálkodásbeli, gazdasági okaira utal. A szolgák aránya a nagy határterülettel rendelkező, a vándorlás magas intenzitását indukáló, nyilván munkaerőhiánnyal küzdő, alacsony

népsűrűségű területeken magas. A szolgáknak jelentős része idényjellegű munkára, illetve meghatározott időre szerződik, hiszen a szolgák és a vándorlás gyakoriságának magas értékei mellett ezeken a területeken az odavándorláson belül erős az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő odavándorlás aránya, illetve az ideiglenes bevándorlás gyakorisága a teljes népességhez mérten. Természetesen így az elvándorlás intenzitása is erős. Ezeken a területeken éppen a bevándorlás erőssége miatt is magas a népességnövekedés és a természetes szaporodás is. Ugyanakkor van összefüggés – bár elég gyenge – a legelők arányával, ami azt mutatja, hogy a szolgatartás magas arányai ugyan inkább az állattartó községekhez kapcsolódnak, de számos ellenpélda is akad, a gazdálkodás többféle változata mellett előfordul a szolgatartás magasabb gyakorisága, illetve többféle gazdálkodási forma mellett, változatos körülmények között előadódhat relatív munkaerőhiány. Az etnokulturális faktor szerepéről itt nem sokat mondhatunk, a nem állattenyésztő német falvak talán etnokulturális meghatározottságú szolgatartása befolyásolhatja itt az összefüggéseket, de ennek jellegéről nem sokat tudunk. Úgy tűnik, hogy minél magasabb a szolgák aránya, annál magasabb közöttük a nők aránya, életkor szerinti összefüggés viszont nem mutatkozik.

Az összefüggések más része a jelek szerint inkább a szolgák arányától függ, illetve áttételesen kapcsolódik össze azzal. A szolgák termékenysége lehet nagyobb, és részben életszínvonalbeli jellemzőik, társadalmi állásuk, kulturális jellemzőik miatt lehet körükben magasabb a kiskorúak halandósága. A magasabb növekedéssel, termékenységgel és talán a szolgák inkább katolikus voltával kapcsolódhat össze a felekezeti hovatartozással mutatkozó korreláció. Érdekes és viszonylag erős, véletlennel aligha magyarázható összefüggés van a szolgák aránya és a laksűrűség mutatója között. A fentebb elmondottakkal összhangban itt arról lehet szó, hogy a szolgák egy része házas lehetett, és egy fedél alatt, de külön háztartásban élhetett nem szolgastátusú háztartásokkal (telkes jobbágygazdák, zsellércsaládok). Máshol (pl. Törtelen) viszont a szolgacsaládok egy háztartásban élhettek a nem szolgacsaládokkal vagy más szolgacsaládokkal, nagy létszámú és bonyolult összetételű háztartásokat alkotva velük. Természetesen a hipotézist bizonyítani kellene, az is lehet, hogy a szolgák magas aránya valódi vérrokoni kiterjesztett családos vagy nagycsaládos háztartások mellett fordul elő, illetve felmerülhet a Józsefi összeírás végrehajtásának pontatlansága is: a szolgacsaládok külön háztartásba sorolása esetleg nehézséget jelenthetett, és nem volt egységes. Törtel esetében a helyzetet még bonyolítja, hogy a laksűrűség is igen magas: 1,7 háztartás házanként, ami mindkét említett lehetőséget nyitva hagyja.[231] A háztartásszerkezet bonyolultságával az arányosság fordított, ami megfelel az általános tapasztalatoknak, a szolgatartás nagyobb aránya általában a nukleáris családos háztartásokkal jár együtt, de mint láttuk az összefüggés gyenge, vannak zavarba ejtő, nehezen magyarázható kivételek.

[231] Élhettek egy házban bonyolult összetételű, vérségi kötelékben álló nagycsaládos háztartások, illetve ilyenek egy házban szolgacsaládokkal, vagy egy házon belül több olyan háztartás, amelyen belül egy háztartásban összeírt nukleáris zsellér- és szolgacsaládok éltek.

Végül a szolgatartás arányai társadalmi tényezőkkel is összefüggnek, kicsi a szolgák aránya ott, ahol magas a telkes jobbágyok, illetve mezővárosi polgárok aránya, magas a szolgák aránya ott, ahol nagyobb számban élnek nemesek. A jobbágyok és szolgák persze egymást részben kizáró kategóriák, a Józsefi összeírásban a szolgák a nem jobbágyok, nem polgárok között szerepelnek. Az összefüggés mögött azonban bizonyos mértékben állhat más is: a telkes jobbágyok a szántóföldi művelés nagyobb arányával hozhatók összefüggésbe, itt a munkaerő-szükségletet elsősorban a vérségi alapon szerveződő háztartás biztosította, amely itt az átlagnál nagyobb arányban volt bonyolult összetételű. Az összefüggések makroszinten nagyon nehezen magyarázhatóak, a hipotetikus megállapításokat csak a főbb típusokból kiemelt települések mikroelemzésével lehetne legalább részben igazolni vagy cáfolni.

A regresszió-analízis viszont összesen négy változó magyarázó erejét ítélte szignifikánsnak, ezek a szolgák aránya szórásnégyzetének valamivel több, mint 50%-át magyarázták. A szolgák arányát eszerint elsősorban a szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás aránya határozta meg (a teljes népességhez viszonyítva). Ehhez képest jóval kisebb volt a szerepe a bevándorlókon belül mért szolgaaránynak. Igen fontos tényező a nemesek aránya, a nemes háztartásokra nagyobb arányú szolgatartás lehetett jellemző. Ugyanakkor itt is nyilvánvaló, hogy a feltáruló társadalmi, gazdasági összefüggéseken kívül más fontos faktorok rejtve maradtak (V.57.).

V.57. A többszörös lineáris regresszió értékei a szolgák arányára

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
SZOLGÁK	0,723	0,523		Béta	Szign.
			IDEIGVÁNDAR	0,533	0,000
			NEMES	0,301	0,000
			SZOLGANŐK	0,184	0,005
			IDEIGVÁN	0,168	0,014

Az első házasságkötés életkora és a szolgálatvállalás mutatói mellett a háztartások összetétele a harmadik modellképző elem, amelyet a következőkben a Józsefi összeírás községsoros adatai alapján vizsgálhatunk. Természetesen csak durva mutatókkal dolgozhatunk, a háztartások összetétele szerinti tipizálást forrásaink nem teszik lehetővé.[232]

Kiszámítható mutatóink közül az egyik, a háztartások átlagos nagysága, nem sokat mond a háztartások összetételéről (Faragó 1977. 108.; Fauve-Chamoux–Wall 1997. 344.): kis létszámú háztartások is lehetnek bonyolult struktúrájúak, és relatíve nagy háztartások is állhatnak egyetlen családmagból. Mindazonáltal egy bizonyos fokú összefüggés mégiscsak mutatkozik a háztartásnagyság- és struktúra között, a minden forrás szerint „nagycsaládos”

[232] Több Pest megyei település háztartásszerkezetének mikrovizsgálata rendelkezésünkre áll: Bárth 1975. (Fajsz), Faragó 1985 (Nagykovácsi, Perbál, Dunabogdány, Pilisszántó, Tököl, Tök, Budakalász, Tótfalu), illetve bizonyos mélységig Kecskemét a józsefi összeírás „B lapjai” alapján (Thirring 1935). Összefoglalóan: Andorka–Faragó 2001.

Horvátországban az átlagos háztartásnagyság 8 fő feletti 1787 és 1828 között, szemben az 5 fő körüli magyarországi értékekkel (Faragó 1977. 109.). 121 településből álló mintánkon belül is kimutatható a szoros lineáris összefüggés a háztartásnagyság és a háztartásszerkezet mutatói között (egy háztartásra jutó házas férfiak száma) 1785-ben, a Józsefi népszámlálás adataiból számolva: a korrelációs együttható értéke (0,791) a legmagasabbak közé tartozik. Ezért a következőkben a háztartásméretet is közölni fogjuk az elemzés minden szakaszában, de vizsgálódásainkat a másik mutatóra összpontosítjuk.

A háztartásokban élő házas férfiak száma valóban jól mutathatja a háztartásszerkezet összetettségét, azt tudniillik, hogy hány családi nukleusból tevődik össze. Itt azonban két probléma is jelentkezik. Az egyik az, hogy nehéz ennek alapján elhatárolni a valóban összetett szerkezetű háztartásokkal jellemezhető területeket a nukleáris családi háztartások régióitól. Még Horvátországban is 1,7 házas férfi jutott egy háztartásra 1787-ben (Faragó 1977. 109.), ami világosan jelzi, hogy csak a háztartások egy – noha kétségkívül jelentékeny – része volt bonyolult összetételű, legalábbis a háztartásfő életciklusának egy részében. Hasonlóképpen nem tudjuk így szétválasztani az összetett háztartások különböző típusait: a törzscsaládot és a tradicionális nagycsaládot vagy a délszláv típusú zadrugát, különösen ha csak a település egy részére volt az jellemző. A másik probléma az, hogy az arányszám valószínűleg „lefelé" torzít: a háztartásfők egy része nem házas, hanem özvegy férfi vagy nő, a háztartás tagjai között is lehetnek özvegy férfiak vagy a nagycsaládos formákra jellemzően nem házas, 18 év feletti férfiak, fiúk, testvérek, rokonok (Dányi 1977. 24.; Faragó 1977. 108.). Mivel azonban a háztartásszerkezet összefüggésrendszerét, szélső értékeit akarjuk vizsgálni, etnikai, felekezeti, társadalmi, gazdálkodási ágak szerinti különbségeit megragadni, illetve a szolgálatvállalással és a házasodás korával együtt elemezve azt tesztelni, hogy a megye települései mennyiben illeszkednek a sematikus dichotóm (Hajnal) vagy a magyarországi makroelemzésekre épülő kifinomultabb modellekhez (Faragó 2001), az arányszám – minden torzítása mellett is – fontos információkat nyújthat számunkra. Az összetett háztartásformák elhatárolásánál szintén Faragó Tamás módszerét követjük: ahol a házas férfiak száma háztartásonként egy fő alatt marad, ott a nukleáris családos háztartások túlsúlyával számolunk, ahol ez meghaladja a szórással növelt megyei átlagot, ott az összetett háztartások arányát magasnak tekintettük, a kettő közötti települések pedig átmeneti típust képviselnek.[233]

Pest megyében a háztartások mérete mindkét időpontban némileg magasabb volt az országos átlagnál (átlag feletti termékenység?), ugyanakkor a háztartásokban élő házas férfiak száma 1785-ben és 1787-ben is épp a magyarországi átlag alatt volt. Ez Faragó Tamás beosztása szerint azt jelentette, hogy a megye átmeneti típust képviselt a nukleáris és összetett családos háztartású területek között, bár kétségkívül a nukleáris típusúhoz állt közelebb. A

[233] Faragó Tamás az országos átlagot növelte a szórással, így nála a határ 1,14 házas férfi/háztartás volt (Faragó 1977. 112.), e fölött a háztartások 20–30%-a összetett szerkezetű volt, legalábbis a népszámlálás által kimetszett időpillanatban. Nálunk 1,17 házas férfi/háztartás az egységnyi szórással növelt megyei átlag, az 1,14 és 1,17 közötti értékeket felmutató településeket átmenetnek tekintettük az egyszerű és összetett háztartásszerkezet között.

kontraszt különösen Horvátországhoz képest éles, amely valódi „nagycsaládos” övezet. E típus felé a megye összességében csak a 19. század elejétől kezdve indult el (Faragó 1977. 135., 196., 198.). Az 1785 és 1787 közötti különbségek elhanyagolhatóak.

V.58. A háztartásméret és a háztartásszerkezet mutatói Magyarországon és Pest megyében, 1785, 1787

Területi egység	HÁZTARTMÉR	HÁZTARTSZERK
Magyarország, 1787	4,95	1,05
Horvátország, 1787	8,07	1,7
Pest megye, 1787	4,99	1,03
Pest megye, 1785 (N=211)	5,06	1,01
194 település, 1785	5,1	1,04
121 település, 1785	5,2	1,055

Forrás: Dányi–Dávid 1960. 118., 123.; Faragó 1977. 174–177.

Ha a lélekösszeírásokban is szereplő 194 megyei települést, de különösen ha a 121 községből álló mintát vizsgáljuk, akkor tapasztalhatjuk, hogy a háztartásszerkezet mutatója szinte azonos az 1787-es országos átlaggal, a háztartásméret egy kicsit nagyobb annál. Ez megerősíti a korábbi feltételezéseinket: a megye sok tekintetben jól reprezentálja Magyarország szűkebb –Horvátország, Erdély és a Határőrvidék nélküli – területét, de termékenysége az átlag feletti. A lélekösszeírásokon végzett forráskritikai vizsgálatok során kiválasztott települések (121 község) viszont egy kissé bonyolultabb háztartásszerkezetet mutatnak, minden bizonnyal az alföldi, dunamelléki puszták kihagyása miatt, amelyekre a jelek szerint inkább a nukleáris családos háztartástípus volt jellemző. Az eltérés azonban itt sem jelentős. A továbbiakban a lélekösszeírásokból számított mutatókkal való összevethetőség kedvéért csak a 121 település értékeivel számolunk, noha a Józsefi összeíráson alapuló arányszámainkat egyébként nem kellett volna megrostálnunk.

V.59. A háztartásszerkezet és a háztartásméret mutatóinak jellegzetességei, 1785

	HÁZTARTSZERK	HÁZTARTMÉR
N	121	121
Átlag	1,05	5,17
Medián	1,05	5,20
Módusz	0,94	4,80
Szórás	0,12	0,45
Minimum	0,75	3,90
Maximum	1,56	6,60

A modális értékek még jobban megerősítik a megye nukleáris családos háztartástípussal leírható jellegét. A leggyakoribb érték egyértelműen egyszerű háztartásstruktúrára utal, a minimum alacsony értéke (Szentendre) valószínűleg több tényező egyirányú hatásának köszönhető: alacsony termékenység, magas halandóság, az özvegyek

vezette háztartások magas aránya, özvegyek erős jelenléte a háztartásokban, „városias” jelleg és emellett – ennek megfelelően nukleáris családos háztartások túlsúlya. A maximális érték (a római katolikus horvátok lakta Tököl) pedig tényleg egy erősen eltérő minta jelenlétére utal, noha ez is messze elmarad a horvátországi háztartások nagyságától és bonyolultságától.

Etnikai csoportok és felekezetek szerint vizsgálva a háztartásszerkezet értékeinek megoszlását, a következő képet kapjuk.

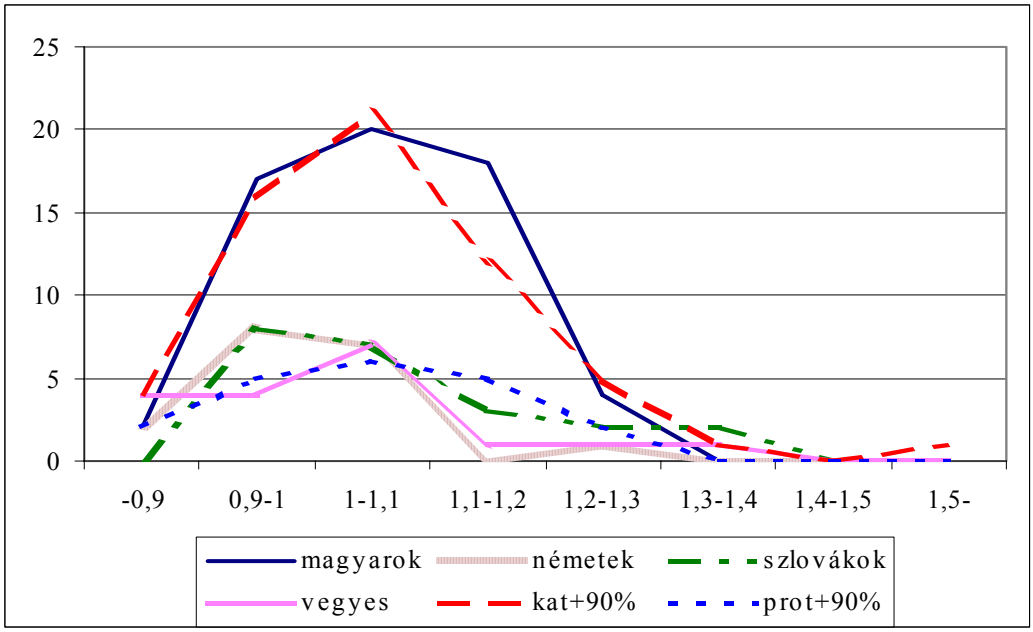

V.13. ábra. Az egy háztartásra jutó házas férfiak számának megoszlása etnikum és felekezet szerint, 1785

Különösen a német és szlovák falvak többsége látszik nukleáris családos háztartásúnak, de míg a német települések közül csak Csepel tekinthető összetett háztartásszerkezetűnek, a szlovákoknál több ilyen községet találunk, köztük magyarországi viszonyok között már erősen összetett háztartásos jellegűeket is. A római katolikus és protestáns többségű falvak, a magyar és vegyes nemzetiségű községek többsége szintén a megyei átlag körül mozog, de akárcsak a szlovákoknál, jó néhányukban gyakoriak az összetett háztartásformák. A megoszlások alapján két megállapítást tehetünk: mint etnikai csoport egyedül a németek jellemezhetők egységesen a nukleáris családos háztartástípussal, míg a többi etnikai és felekezeti csoportban nagyobb különbségeket tapasztalhatunk. Az etnokulturális jelleg, mint magyarázó változó a háztartásszerkezet terén csak annyiban igazolható, hogy a beköltöző németek zöme egyszerű, a délszlávok jelentős része pedig összetett típusú háztartásokban élt. Ez persze egyik csoportnál sem jelentette azt, hogy az ellenkező típus nem fordult elő ezeken a településeken, legalábbis ciklikus jelleggel, amelyet forrásunk nem tud megragadni. Felmerülhet az is, hogy a település, mint az elemzés kerete mennyire mossa össze az etnokulturális hátterű különbségeket: főleg a vegyes nemzetiségű

településeken jó volna közelebbről vizsgálni az eltérő kultúrájú, hagyományú mikroközösségek együttélési formáit, de ez egy másik tanulmány tárgya lehet.[234]

Ha a háztartásszerkezet összetettségét mérő mutatónkat az etnokulturális mikrorégiók szerint vizsgáljuk (Függelék VI.), akkor sem jutunk messzebbre. Mindössze két olyan mikrorégió van, ahol az összetett háztartásformák jelentékeny arányban vannak jelen: a Csepel-sziget északi és középső része (itt már egy kis csalással megbontottuk az általunk létrehozott régiókat), amely etnikailag és felekezetileg így kevertebbé vált, mint eredetileg, illetve a Cserhátalja néhány katolikus magyar települése. Egyébként a kép nagyon színes, egy-egy mikrorégióban, etnikailag és felekezetileg nagyjából hasonló települések nagyon különböző együttélési formákat mutatnak. Az előre konstruált területi, etnokulturális egységekkel most sem jutunk sokra, a demográfiai viselkedés egy-egy kisebb területi egységen belül is sokféle, amit vagy forrásaink tökéletlensége állít elő, vagy pedig az, hogy nem értjük a látszólagos hasonlóság mögötti különbségeket, hiszen valójában az egyes területi egységek nemcsak etnikailag, felekezetileg sokszínűek, hanem gazdaságilag, társadalmilag is, amely különbségek akkor sem tűnnek el, ha kulturálisan egységes közösségeket próbálunk létrehozni. Eszerint még szűk térségeken belül is az egyöntetűség helyett a gazdasági, társadalmi, demográfiai viselkedésben megnyilvánuló sokféleség, munkamegosztás, egymás kiegészítése dominálhatott, amelyet pillanatnyilag nehéz átlátni.

A felekezeti, nemzetiségenkénti átlagok (V.60. tábla) nem sokat mondanak, az eddigieknek megfelelően csupán Tököl különösségét tudjuk bemutatni, amit részben megerősít a többi, Szentendre kihagyásával számolt részben szerblakta, vegyes nemzetiségű település átlaga, ezeken a településeken érezhetően több lehet a bonyolultabb szerkezetű háztartás.[235] Fontosnak tűnik, hogy a nagyobb méretű, városias jellegű településeken nagyon erős a nukleáris családos háztartások túlsúlya (alátámasztja ezt Óbuda arányszáma: 0,89, a mezővárosi rangú települések közül egyedül Nagykáta látszik határesetnek 1,14-es arányszámával). A jelek szerint valóban létezik egy nukleáris családi háztartásokkal jellemezhető városi (mezővárosi) minta, a rendelkezésre álló adatok erre utalnak Miskolcon (Faragó 2000b 169.), Kiskunhalason (Melegh 2000b 60.) és Keszthelyen (Benda 2002b 134.).

A korábbi (Faragó 1977.; Andorka–Faragó 2001) és az újabb kutatások Miskolc környékén és Borsod megyében (Faragó 2002), valamint a keszthelyi és halasi elemzések is arra utalnak, hogy az etnokulturális meghatározottság mellett (helyett) igen fontos szerepet játszik a társadalmi összetétel és a gazdálkodás módja, munkaerőigénye, valamint a lokális hagyományok (főleg a kisnemesi, birtokos parasztok lakta falvakban, a mezővárosi

[234] Főleg olyan szélsőségesen elütő hagyományú közösségek együttélése esetén, mint például a szigetcsépi németek és szerbek. Zsámbék magyar és német közösségeinek háztartásait, házasodási szokásait vizsgálta: Husz 2000, 2002.

[235] Tájékoztatásul közöljük a szerb vagy horvát lakta, de a lélekösszeírások forráskritikai vizsgálata során kihagyott települések háztartásszerkezeti arányszámait: Budakalász (1,12), Lóré (1,53), Dusnok (1,23). A legalább részben délszlávok lakta települések közül csak Szentendre, Ráckeve, Budakalász, Pomáz nem számít az egyértelműen összetett háztartások túlsúlyával jellemezhetőnek. Közülük Szentendre és Ráckeve a nukleáris családos mezővárosi mintába tartozik.

társadalom eme rétegeiben, valamint a szántóföldi földművelésből élőknél fordulnak elő nagyobb arányban összetett háztartások).

V.60. Háztartásszerkezet és háztartásméret felekezet, nemzetiség és településméret szerint, 1785

	HÁZTARTSZERK	HÁZTARTMÉR
Kat+90%	1,07	5,2
Prot+90%	1,06	5,2
magyarok	1,06	5,3
németek	1,01	5,0
szlovákok	1,08	5,2
vegyes	1,02	5,0
vegyes szerb	1,00	4,9
Szentendre nélkül	1,12	5,1
Szentendre	0,75	3,9
Tököl	1,56	6,6
1000 alatt	1,05	5,2
1000–1999	1,09	5,3
2000–3999	0,97	4,8
4000–	0,98	5,0
Cegléd	0,97	5,0
Kecskemét	0,97	5,0
Nagykőrös	1,00	5,3
3 város	0,98	5,1
Vác	0,86	4,5
„Város” (Vác és Szentendre)	0,80	4,2

A továbbiakban külön vizsgáljuk a háztartásszerkezet bonyolultságának szélső értékeit mutató településeket: egyrészt a döntően nukleáris családos háztartások túlsúlyát mutató községeket (házas férfiak háztartásonkénti száma 1 alatt), másrészt azokat, ahol jelentékeny arányú az összetett (többcsaládos) háztartások aránya (házas férfiak háztartásonkénti száma meghaladja a szórással növelt átlagot, 1,17-et).

Az egyértelműen nukleáris családos háztartásokkal jellemezhető települések között (V.61. tábla) találunk több német falut (a maradék Csepel kivételével az átmeneti, de az egyszerű szerkezetű háztartások túlsúlyával leírható típusba került), és mezővárosokat szép számmal. Emellett megpróbáltuk a települések gazdálkodási és társadalmi jellemzőit is megragadni. Társadalmi téren a jobbágyok, mezővárosi polgárok, falusi iparosok aránya a felnőtt férfiak között enyhén átlag alatti, de e mögött nagy a szórás: a nukleáris családos háztartású községek között vannak tipikus jobbágyfalvak (Alsónémedi, Váchartyán, Sződ), de olyanok is, ahol a népesség több mint 90%-a nem volt az említett kategóriákba sorolható (Szele, Budaörs, Budafok). A szántóföldek aránya kissé átlag alatti, de itt is szerepelnek erős szántóföldi művelést folytató települések (pl. Vörösvár, Váchartyán, Bénye, Gyömrő, Maglód). Ugyan-akkor markánsan megkülönböztethető a kiterjedt legelőkkel rendelkező települések csoportja (Nagykőrös, Örkény, Ókécske) és a megye jelentős szőlőtermelő községei (Budafok, Budaörs, Szentendre, Békásmegyer, Solt, Dunavecse, Szada, Vác), valamint a nagy erdőterülettel rendelkező falvak, mezővárosok (Szentendre, Visegrád, Pilisszentlászló, Iklád, Isaszeg).

Mivel a települések zömében inkább a nukleáris családos háztartások voltak túlsúlyban, rendkívül nehéz ezeket jellemezni: az etnokulturális hagyományok, a mezővárosi

jogállás mellett a szőlőtermelés jelentősége, a kiterjedt legelők és erdőterületek látszanak fontos faktornak. A telkes jobbágyok vagy a szántóföldek aránya ugyan átlag alatti, de azért a nukleáris családos falvak között is akad tipikus szántóföldi gazdálkodást folytató jobbágyfalu.

V.61. Nukleáris családos háztartású települések (házas férfi/háztartás<1) etnikai, gazdálkodási és társadalmi jellemzői

	Nemzetiség	HÁZTART-SZERK	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	PP%
Alsónémedi	magyar	0,97	42,7	1,1	5,3	14,7	35,8	0,3	57,9
Gyón	magyar	0,96	27,3	0,7	2,1	48,8	20,6	0,5	33,2
Hartyán (Újhartyán)	vegyes	0,99	41,2	1,4	0,4	14,9	36,4	5,6	44,7
Inárcs	magyar	0,89	14,7	0,0	10,1	9,2	53,4	12,5	14,5
Kecskemét	magyar	0,97	49,8	6,9	0,7	7,4	34,4	0,8	11,3
Nagykőrös	magyar	1,00	12,9	5,8	0,3	27,1	49,8	4,1	15,2
Ócsa	magyar	0,94	22,0	2,5	15,0	22,1	34,7	3,7	35,2
Ókécske	magyar	0,96	10,6	0,0	12,0	16,9	59,5	0,9	45,4
Örkény	vegyes	0,93	8,0	0,0	0,1	5,5	85,9	0,5	45,7
Sári	szlovák	0,98	22,3	0,2	6,1	32,8	37,4	1,4	45,2
Soroksár	német	1,00	43,9	4,1	0,7	16,9	28,9	5,5	16,8
Tápiószele	magyar	0,98	34,0	0,1	2,9	16,0	47,0	0,0	4,4
Békásmegyer	német	0,89	43,0	13,8	3,8	12,6	26,8	0,0	11,8
Bia	vegyes	0,97	49,6	5,4	6,7	5,7	11,4	21,2	32,2
Bogdány	német	1,00	29,1	11,6	0,4	6,6	3,0	49,3	29,7
Budaörs	német	0,94	32,9	32,7	0,5	5,9	25,1	2,9	9,8
Hidegkút	német	0,98	48,6	4,1	1,1	1,8	19,5	24,8	30,8
Budafok	német	0,89	0,0	79,8	3,6	1,3	15,3	0,0	4,9
Ráckeve	vegyes	0,96	9,1	8,7	0,4	24,2	38,7	19,0	41,7
Szentendre	vegyes	0,75	21,0	31,6	5,0	5,4	6,6	30,4	13,1
Pilisszentlászló	szlovák	0,94	11,5	0,7	0,9	2,3	2,1	82,4	39,2
Telki	német	0,96	38,0	4,3	0,2	3,3	13,8	40,4	34,3
Torbágy	német	0,99	42,6	5,0	0,4	6,6	3,8	41,6	22,6
Visegrád	német	0,93	7,4	4,0	1,3	8,0	4,0	75,4	15,3
Vörösvár	német	0,97	57,9	2,5	0,8	9,8	2,8	26,2	33,5
Dunavecse	magyar	0,88	17,0	12,9	3,3	12,0	51,5	3,3	38,0
Pataj	magyar	0,95	7,0	11,4	3,6	0,0	58,1	19,9	2,9
Solt	magyar	0,94	17,2	4,9	11,6	35,3	30,4	0,6	45,3
Vadas		0,88	34,2	0,0	42,6	23,0	0,2	0,0	5,0
Bénye	szlovák	0,98	53,7	2,6	0,6	5,4	32,1	5,5	28,0
Rákoscsaba	vegyes	0,89	61,8	4,5	0,1	8,0	21,4	4,1	40,5
Gödöllő	magyar	0,92	28,8	3,8	0,4	5,1	20,7	41,0	34,4
Gyömrő	magyar	0,96	51,1	2,4	3,4	11,0	10,0	22,1	33,2
Váchartyán	magyar	0,99	52,6	4,7	0,6	11,2	27,9	3,0	66,3
Iklád	vegyes	0,82	26,1	3,8	0,8	9,6	0,1	59,7	29,2
Isaszeg	szlovák	0,96	40,8	2,1	0,5	3,8	3,1	49,6	41,7
Káva	magyar	0,95	51,0	3,1	0,6	4,0	32,7	8,6	18,2
Kisszentmiklós	magyar	0,94	43,5	2,5	0,5	15,9	32,6	5,0	51,3
Kisújfalu	szlovák	0,97	35,9	4,1	1,5	6,0	21,4	31,1	44,6
Maglód	szlovák	0,97	63,7	5,1	0,3	5,8	25,1	0,0	13,0
Monor	magyar	0,94	40,9	5,4	0,2	8,9	41,2	3,4	40,0
Szada	magyar	0,98	48,5	10,2	1,3	6,6	19,9	13,7	30,6
Sződ	szlovák	0,95	35,3	6,6	0,7	25,5	31,9	0,0	65,3
Vác	vegyes	0,86	33,5	20,8	2,9	6,7	17,7	18,5	42,1
Veresegyháza	magyar	0,93	40,6	7,4	0,0	9,1	28,7	14,1	47,8
		0,94	33,41	7,68	3,48	1,97	26,74	16,73	31,24

A bonyolultabb szerkezetű háztartások (V.62. tábla) feltehetően nagyobb arányával jellemezhető települések között nincs német település (Csepelt leszámítva), és nincs mezőváros. Az átlagnál és az előző csoportnál lényegesen magasabb arányban éltek bennük telkes jobbágyok (kivétel Törtel), falusi iparosok, a szántók és legelők, rétek aránya is magasabb, mint a nukleáris családos háztartású csoportban, elsősorban a szőlők, erdők területének a rovására. A bonyolultabb háztartásszerkezet tehát valóban gyakoribb a telkes jobbágynépességen belül,[236] gazdálkodási ágak szerint nézve viszont előfordul szántóföldi gazdálkodást folytató és állattenyésztő közösségekben is, illetve a kettő kombinációja esetében, valamint Bogyiszlón és Sükösdön kiterjedt kertművelés, gyümölcstermesztés mellett. Emellett földrajzilag is elkülönül egymástól több „nagycsaládos" településcsoport: egy alföldi, a Zagyva mentén, Tápió vidékén elterülő csoport (Rékás, Jánoshida, Törtel, Tóalmás, de ide sorolható az átmeneti csoportból Nagykáta és Tura is), a Csepel-sziget néhány települése, illetve a Solti járás dunamelléki települései közül néhány, valamint a váci-gödöllői dombvidék néhány jobbára földművelő községe.

V.62. Bonyolult háztartásszerkezetű települések (házas férfiak/háztartások>1,17) nemzetiségi, gazdálkodási és társadalmi jellemzői

	Nemzetiség	HÁZTART-SZERK	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	PP%
Jánoshida	magyar	1,24	39,4	0,0	0,8	3,7	56,0	0,0	34,0
Rékás (Zagyvarékás)	magyar	1,19							46,8
Tótalmás (Tóalmás)	magyar	1,19	53,2	2,9	0,8	12,2	30,3	0,7	47,1
Törtel	magyar	1,24	32,5	0,1	0,3	22,5	44,6	0,0	0,0
Csepel	német	1,25	29,2	1,2	0,1	32,8	36,8	0,0	32,6
Csép (Szigetcsép)	vegyes	1,32	51,9	2,9	0,3	6,6	35,9	2,4	34,9
Tököl	horvát	1,56	61,2	4,3	1,7	3,6	18,3	10,9	39,0
Bátya	magyar	1,29	15,1	0,0	0,0	33,6	41,2	10,1	31,5
Bogyiszló	magyar	1,24	13,3	0,0	32,5	22,8	21,0	10,4	58,5
Sükösd	vegyes	1,23	13,9	1,1	21,0	15,1	34,8	14,1	65,8
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	szlovák	1,24	15,7	0,8	0,1	27,5	55,8	0,0	34,5
Csomád	szlovák	1,23	53,8	3,0	0,4	1,0	26,9	14,8	52,4
Cinkota	szlovák	1,33	65,7	2,0	0,6	31,6	0,0	0,0	54,6
Duka (Vácduka)	szlovák	1,30	40,0	6,7	0,5	16,1	24,5	12,1	37,2
Kisnémedi	magyar	1,19	59,8	6,7	1,2	6,9	17,2	8,1	49,7
		1,27	38,92	2,26	4,31	16,86	31,67	5,97	41,23

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a háztartásszerkezet bonyolultsága kétségkívül összefügg etnokulturális jellemzőkkel, hiszen a németek többsége valóban nukleáris családos háztartásokban élhetett, míg a szerbek és horvátok körében gyakori volt a több (rokoni) családmag együttélése egy háztartás keretein belül. Ezt az eredményt igazolja a szolgálatvállalás és a házasodási kor vizsgálata is: a különböző irányú bevándorlás bizonyos

[236] Vö.: Faragó 1977;. Andorka–Faragó 2001; Benda 2002b.

fokig előállítja a „keleti” és „nyugati” házasodási, háztartáskialakítási mintákat egymás mellett, időnként egy-egy településen belül is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben más tényezők erősebbek lehettek az etnokulturális hagyományoknál. A mezővárosok bonyolultabb, nagyobb, a megélhetésre, új háztartások kialakítására a jelek szerint több lehetőséget nyújtó társadalmai erősen nukleáris családos szerkezetűek voltak, még akkor is, ha jelentős részben délszláv eredetű népesség lakta őket.[237] Többé-kevésbé igazolódott az is, hogy a birtokos paraszti háztartásokra inkább volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet, mint a zsellérekre, szolgákra. Ugyanakkor vannak egészen sajátos társadalmi összetételű, kivételt jelentő, bonyolult háztartásszerkezetű falvak (pl. Törtel). A gazdálkodás és a háztartásszerkezet közötti összefüggésből annyi látszik biztosnak, hogy a szőlőművelő (persze részben mezővárosi, részben Buda-környéki) települések és az erdős hegyvidéki falvak háztartásai egyszerű szerkezetűek. A bonyolult összetételű háztartásokkal jellemezhető települések egy része valóban jellegzetesen kishatárú, dunamelléki község, ahol a bonyolult szerkezetű háztartásokon belül valószínűleg korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megjelent a születéskorlátozás. Bogyiszló, Sükösd, Bátya (Asónyékkel és Sárpilissel együtt – Andorka–Faragó 2001) valóban az egyik jellegzetes példája lehetett a „nagycsaládos”, korán születéskorlátozó típusnak, ahol mindkét jelenség alapjában a bezáruló terjeszkedési lehetőségek között a társadalmi süllyedés, elszegényedés, a családi gazdaság osztódásának elkerülésére szolgált. Látunk ugyanakkor más típust is: az alföldi települések egy részénél éppen ellenkezőleg, a munkaerőhiány, a relatív földbőség, a terjeszkedési lehetőségek hívták életre a bonyolult szerkezetű háztartásokat, ha etnokulturális vagy valamely helyi hagyománnyal ez nem volt kibékíthetetlen ellentétben. Azt mindenképpen látni kell, hogy községi szinten vizsgálva a kérdést, a települések többségében a nukleáris családos háztartások voltak többségben, a bonyolult háztartásformák nem köthetők sem egy-egy összefüggő tájegységhez, etnikumhoz, társadalmi vagy gazdálkodási formához. Az elemzés során feltárul egyfajta demográfiai „mozaik”, de az interpretáció ezen az elemzési szinten meglehetősen bajos marad.

A következőkben már kipróbált korrelációs együtthatóinkat vizsgálva próbáljuk a fenti megállapításokat igazolni, kiegészíteni. Igen gyenge összefüggéseken keresztül, de látszik, hogy a háztartásszerkezet valóban egy modellbe építhető a szolgálatvállalással és a házasságkötési életkorral. A bonyolult háztartásszerkezet elsősorban a szolgák alacsony arányával jár együtt (de számos kivétellel), és Pest megyében a férfi házasságkötési kor is része a modellnek, a férfiak első házasságkötésének kora fordítottan, a húsz év alatt házasodó férfiak aránya egyenesen arányos a háztartásszerkezet bonyolultságát mérő arányszámmal.

[237] Itt persze egy újabb, ezen a szinten eldönthetetlen probléma jelentkezik: a mezővárosi társadalmak (pl. Szentendre, Ráckeve) etnikailag is vegyesek voltak, a jellemzően egyszerű háztartásszerkezet mögött a délszlávok egy része élhetett bonyolult szerkezetű háztartásokban, de az elemzés során ezt nem tudjuk mérni.

V.63. A háztartásszerkezet arányszámának összefüggése más változókkal

HÁZTARTSZERK		
	r	p
SZOLGÁK	-0,185	0,042
SZOLGANŐK	-0,350	0,000
TERMSZAP	0,208	0,022
HALANDÓSÁG	-0,267	0,003
HÁZASF	0,312	0,001
HÁZASN	0,306	0,001
ILLEG	-0,231	0,011
HÁZTARTMÉR	0,791	0,000
HKKORF	-0,220	0,015
20ÉVHKF	0,252	0,005
SZÁNTÓ	0,243	0,008
SZŐLŐ	-0,281	0,002
PP%	0,260	0,004

Nyilvánvaló, hogy a bonyolultabb összetételű háztartások ugyanakkor többnyire nagyok is, valamint hogy az összetett háztartásforma előfeltétele a házas férfiak és házas nők magasabb aránya. Mindez mutatja, hogy a házasságkötési életkor mellett a házasok aránya (mögötte a házasodás foka, teljeskörűsége, a felnőtt halandóság foka, az özvegyek korösszetétele stb.) lényeges szempont a háztartásszerkezet alakulásában, de a halandósággal való összefüggés azt is bizonyítja, hogy a házasodás intenzitása mellett valóban figyelembe kell venni a halandósági viszonyokat is. Ahol a halandóság magas (a halottak száma magas a születésekhez képest), ott kevesebb esély van összetett, több családos háztartások kialakulására és tartós fennmaradására. A halandóság igen erős fordított arányossága a természetes szaporodással okozza annak összefüggését a háztartásszerkezettel. A szolganők aránya pedig elsősorban azért fordítottan arányos a háztartásszerkezet bonyolultságával, mert a mezővárosokra jellemző a szolganők magas aránya, ahol viszont a nukleáris családok túlsúlya volt jellemző. A másik – ezt ki nem záró – értelmezési lehetőség (a falvakban) az lehet, hogy a szolganők magasabb aránya a házas szolgák magasabb arányát jelenthette, ezeket viszont külön háztartásba írhatták össze a Józsefi népszámlálás során. A gazdasági és társadalmi összefüggések már korábban fölsejlettek: a birtokos parasztok, iparosok és szántók aránya egyenesen, a szőlők aránya fordítottan arányos a háztartásszerkezet bonyolultságával.

A regresszió-analízis megerősíti a fenti megállapításokat. A modellben magyarázó változóként első helyen a háztartásméret maradt, emellett fontos szerepet kap a házas nők aránya és a 20 év alatt házasodó férfiak aránya. Mindez aláhúzza a házasodás szokásrendszerének fontos szerepét a háztartásszerkezet alakulásában, és jelzi azt is, hogy a nagy háztartásméret nem jelent ugyan automatikusan bonyolult háztartásszerkezetet, de fordítva a bonyolult háztartásszerkezet egyértelműen nagy háztartásméretet hoz létre. A szolgák és némileg meglepő módon itt a természetes szaporulat mértéke negatív tényezőként jelentkezik, magas értékei nem jellemzik a bonyolult háztartásstruktúrát. A független változók

itt a háztartásszerkezet varianciájának majdnem háromnegyed részét magyarázzák, az összefüggések viszonylag csekély hányada maradt rejtve az elemzés során.

V.64. A többszörös lineáris regresszió értékei a háztartásszerkezet arányszámára

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
HÁZTARTSZERK	0,860	0,739		Béta	Szign.
			HÁZTARTMÉR	0,785	0,000
			HÁZASN	0,222	0,000
			20ÉVHKF	0,200	0,000
			SZOLGÁK	-0,165	0,001
			TERMSZAP	-0,150	0,008

A továbbiakban arra tettünk kísérletet (elemzésünk során először), hogy több tényező együttes figyelembe vételével csoportosítsuk a településeket. A többváltozós matematikai-statisztikai elemzési módszerek közül a klaszteranalízis képes több változó értékét együttesen vizsgálva csoportokat (klasztereket) képezni a megfigyelési egységekből. Az elemzéshez a házasodási minták megrajzolásánál döntőnek tekintett változókat használtuk föl: a háztartásszerkezet és a háztartásméret arányszámait, a szolgák arányát, a férfi és női házasodás átlagos életkorát. Célunk az volt, hogy a klaszterek az elemzés során különüljenek el egymástól, ezért az ún. hierarchikus klaszterelemzési módszert választottuk, amelynél nem szükséges előre meghatározni a klaszterek számát, a csoportokat a kapott eredmények alapján maga a kutató alakítja ki az elemzés végén.[238]

Az elemzés 11 települést nem tudott csoportba sorolni, ezek olyan mértékben különböztek a többitől, hogy „egytelepüléses” klasztert alkottak. Ezenkívül 11 klaszter jött létre, amelynek részletes adatai a függelékben olvashatók (VII.). Következő táblázatunk megmutatja az egyes csoportok átlagértékeit, a háztartásszerkezet értékei szerint csoportosítva (nukleáris, összetett családos háztartások, átmeneti típus).

[238] A klaszterelemzést az SPSS statisztikai programcsomag hierarchikus klaszterelemzési eljárásával, „Within groups linkage” módszerrel készült, amelyre hosszas kísérletezés után esett a választás (ennek lényege, hogy az átlagos távolság a kapott klasztereken belül egyes tételek között a lehető legkisebb, két klaszter közötti távolság megfelel a két klaszterből kapható összes lehetséges pár közötti távolság átlagának), a távolságok kiszámítása Euklideszi négyzetek módszerével történt (két eset közötti távolság az összes változóra kiszámított különbségek négyzetösszegével egyenlő), az adatok az összehasonlíthatóság kedvéért standardizált formában kerültek az elemzésbe.

V.65. A házasodás mintái a háztartásszerkezet értékei szerint

Klaszter	SZOL-GÁK	FHKKOR	NHK-KOR.	HÁZTART-MÉR	HÁZTART-SZERK	N	magyar	német	szlovák	vegyes
3.	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959	32	12	9	6	5
2.	14,6	24,6	20,5	5,2	0,987	3	2	1		
1.	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012	23	14	2	5	2
4.	10,9	23,7	23,8	5,3	1,049	6		4	1	1
11.	7,8	23,3	20,2	5,4	1,071	12	7		3	2
5.	4,2	18,0	18,0	5,3	1,122	2	2			
10.	3,4	23,0	18,9	5,4	1,135	7	6		1	
9.	5,7	21,8	20,2	5,6	1,152	14	7		4	3
6.	8,1	21,5	18,7	5,7	1,209	6	4	1	1	
7.	3,4	21,5	21,9	5,5	1,251	3	2			1
8.	0,9	20,1	19,3	5,6	1,260	2	1			1

A táblázat szerint a német települések zöme az egyszerű (nukleáris) családos háztartásokkal jellemezhető mezőben található. Más, nyilvánvaló etnokulturális jellegzetességet a tábláról nem lehet leolvasni. Az is látható, hogy akár a dichotóm Hajnal-modellhez képest, akár Faragó Tamás megyei arányszámok alapján létrehozott többrétű modelljéhez képest a községi adatok elemzése finomabb, több típust alkot, de ezek térben eléggé szétszórtak, felekezeti, etnokulturális szempontból vegyesek, nehezen értelmezhetők. A három háztartásszerkezeti típus is eléggé heterogén, ami a szolgálatvállalás, vagy a házasodás életkorát illeti. Míg a 7. és 8. klaszter jól beleillik a „keleti" modellbe, hiszen a szolgák alacsony aránya és a fiatal (férfi) házasodás mellett itt gyakori lehetett az összetett háztartásformák előfordulása (bár nem balkáni vagy horvátországi mértékben), de azt is látnunk kell, hogy ebbe a két csoportba mindössze öt település tartozik. Közülük három (Bogyiszló, Bátya, Sükösd) a dunamelléki alacsony termékenységű régióból, a magyarországi „nagycsaládos" települések egyik jellegzetes típusát képviselve. A másik viszonylag tiszta végletet (magas szolgaarány, viszonylag késői házasodás, az összetett háztartásformák alacsony aránya) a 4. klaszter képviseli, szintén csak hat községgel, ebből négy valóban német. A 2. klaszter három községe lényegében szintén beleillik a „nyugati" modellbe, míg a 3. klaszter alacsonyabb szolgaarányával különül el tőlük. Ez azonban egy valóban nagy csoport, viszont az ide tartozó települések is meglehetősen különbözőek: katolikus német falvak, szintén igen különböző mezővárosok (Dunapataj, Dunavecse, Solt, Visegrád, Ráckeve, Vác, Gödöllő), hegyvidéki katolikus szlovákok (Pilisszentlászló), alföldi református magyarok (Ókécske). Világos az is, hogy az átmeneti típusok között vannak jól felismerhető, a kelet-nyugati felosztásba be nem sorolható csoportok (pl. 1. klaszter, jelentős szolgaaránnyal, viszonylag korai házasodással, zömében nukleáris családos háztartásokkal, némileg hasonlóan a Faragó Tamás által felállított „közép-európai összetett háztartástípushoz", csak a háztartások talán még inkább nukleáris családokból állhattak).

A lényeg tehát, hogy a községsoros adatok bonyolultabb struktúrát, több alváltozatot kínálnak, ezek meglehetősen heterogének, értelmezésük meglehetősen nehéz. Vagy rejtve marad előttünk az elemzés során a házasodást, háztartáskialakítást meghatározó tényezők lényeges része, vagy pedig nagyon különböző körülmények, etnokulturális, táji hagyományok, gazdálkodás, társadalmi viszonyok között is nagyon hasonló házasodási szokások működtek. Az eddigiek során is kiderült, hogy olyan jelenségek mögött, mint a nukleáris családos háztartások elterjedtsége vagy a viszonylag későbbi házasodás, többféle tényező állhat: a németség etnokulturális hagyományai, a városi-mezővárosi életforma, megélhetési lehetőségek, a magasabb halandóság, a gazdálkodás formái, a gazdaságok mérete, eltartó képessége, a társadalmi viszonyok. Ezek valódi hatásait, összekapcsolódásait csak mikroelemzésekkel lehet feltárni, vizsgálódásunk csak újabb adalék lehet a leegyszerűsítő, kelet-nyugati dichotóm modell tarthatatlanságához.

V.66. Házasodás, háztartáskialakítás alaptípusai

Klaszter	SZOL-GÁK	FHKKOR	NHK-KOR	HÁZTAR-TMÉR	HÁZTART-SZERK
I. „keleti”: fiatal házasodás, kevés szolga, jelentékeny mértékben összetett háztartások					
7.	3,4	21,5	21,9	5,5	1,251
8.	0,9	20,1	19,3	5,6	1,260
9.	5,7	21,8	20,2	5,6	1,152
6.	8,1	21,5	18,7	5,7	1,209
5.	4,2	18,0	18,0	5,3	1,122
	4,5	20,6	19,6	5,5	1,199
Tököl	3,7	20,7	20,1	6,6	1,56
II. „nyugati”: késői (férfi) házasodás, jelentős szolgaarány, nukleáris családi háztartások túlsúlya					
2.	14,6	24,6	20,5	5,2	0,987
4.	10,9	23,7	23,8	5,3	1,049
	12,8	24,1	22,1	5,2	1,018
Iklád	8,0	26,1	20,9	4,9	0,82
Szentendre	14,6	23,0	19,7	3,9	0,75
II/a „nyugati” alváltozata, alacsony szolgatartás mellett, németek, reformátusok, városok					
3.	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959
III. „alföldi” változat: jelentős szolgaarány, fiatal házasság, nukleáris családok					
1.	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012
IV. „átmenetiek”: későbbi férfi házasodás, átmeneti háztartásformák, szolgaság különböző foka					
10.	3,4	23,0	18,9	5,4	1,135
11.	7,8	23,3	20,2	5,4	1,071
	5,6	23,1	19,6	5,4	1,103

Táblázatunkban a klaszterelemzés eredményének „átértékelése” jelenik meg. A határvonalakat máshol, megengedőbben meghúzva a fenti nagyobb csoportokat kaptuk. A kapott négy-öt csoport száma megegyezik a Faragó Tamás modellkísérlete során képzett csoportok számával (Faragó 2001), de a típusok némileg különböznek az általa megrajzoltaktól. Pest megyében nemigen volt délszláv, zadruga-típusú háztartásokban élő

népesség, ez a délszláv népességű falvakban sem lehetett általános. Előállt a „keleti" és „nyugati" típus, de ezek heterogének, etnikailag, településtípus szerint, földrajzilag, gazdaságilag, társadalmilag kevertek, a szolgák aránya szerint könnyen újabb alcsoportok képezhetők bennük. Megfigyelhető egy sajátos magyar változat, amelyet néhány jellegzetes alföldi település jelenléte miatt neveztünk „alföldinek" (Kecskemét, Cegléd, Abony stb.). Ez főleg a szolgák jelentős aránya és a háztartások kisebb mérete terén különbözik Faragó Tamás „határvidéki" típusától. Az alföldön előfordult ezenkívül több egyedi variáció (klaszterbe nem soroltak – Függelék, VII.), amelyekre a szolgák igen magas aránya, emellett változatos házasodási kor és a háztartások bonyolultságának különböző foka volt jellemző.

Az elemzés ezen a szinten tovább kevéssé mélyíthető, úgy érezzük azonban, hogy néhány fontos jellegzetesség felszínre került. A Pest megyei változatos földrajzi, etnikai, gazdasági, társadalmi viszonyok hasonlóan változatos házasodási, háztartáskialakítási viszonyokkal jártak, amelyek meghatározó tényezőiről, hátteréről még most is meglehetősen keveset tudunk. A községi szintű adatok meglehetősen nagy változatosságot mutatnak, sok helyi változat élt egymás mellett. Ezeket a változatokat bele lehet illeszteni néhány nagyobb típusba, de ez a kép így is sokrétűbb lesz a Hajnal-modellnél, és némileg különbözik az országos (megyei adatok elemzése alapján kapott) képtől. A típusok létrehozásánál azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a házasodás, háztartáskialakítás hasonló formái mögött rendkívül heterogén valóság áll, a különböző típusokat ebből konstruáltuk, anélkül, hogy ezek hátterét, tartalmát valóban átlátnánk.

f) Vándorlás

A vándorlás jelentőségét a kora-újkori demográfiai rendszerek működésében nem szükséges különösképpen bizonyítani: nemcsak a nagy volumenű nemzetközi (tengerentúlra irányuló vagy Európa ritkábban lakott, illetve valamely katasztrófa által elnéptelenedett területeit benépesítő) vándorlás időszaka ez, hanem a jelentős rövid távú, helyi jelentőségű vagy időszakos vándormozgalmakról sem szabad megfeledkeznünk. Ezek a rövid távú mozgások kötődhettek a házasodáshoz (települési exogámia), a mesterség elsajátításához (kézművesek), a szolgálatvállaláshoz, a mezőgazdaság (szezonális) munkaerőigényéhez, vagy esetleg a városok speciális (magas halandóságú) demográfiai viszonyaihoz.[239] Magyarország 18. századi népességfejlődésében a vándorlásnak köztudomásúan igen fontos szerepe volt, az ország újratelepülését segítő betelepítések a század nyolcvanas éveiben is folytak (Kollega Tarsoly, 1993.), sőt a szervezett betelepítések mértéke az újabb becslések szerint nagyobb lehetett a korábban feltételezettnél, és sokkal jelentősebbnek tűnik a spontán vándorlások szerepe is (Faragó 1998. 20., 31.).

[239] Lásd minderről: Poussou 1997; Livi Bacci 1998. 116–122.

Eddigi vizsgálódásaink során is nyilvánvalóvá vált, hogy Pest megye területén is több, a vándorlást segítő tényezővel számolhatunk az 1770–80-as években. Mindenekelőtt a szolganépesség erős jelenléte feltételezi a megye bizonyos területein a szolgálatvállalás céljából történő, idényjellegű, de akár tartósabb megtelepedéssel is járó odavándorlást. Ugyanígy láttuk, hogy a század második felében is folyt elsősorban az alföldi régió betelepítése, bár egyre kisebb számban, de alakultak új puszták, községek.[240] Faragó Tamás kutatásai arra is felhívták a figyelmet, hogy nemcsak a szervezett, tömeges betelepítés játszhatott fontos szerepet, hanem a már külföldiekkel betelepített helységekbe irányuló, a jövevények származási területéről kiinduló spontán „hozzávándorlás" is (Faragó 1998. 22.). Pest megye német, szlovák és délszláv népességű községei ily módon önmagukban is további bevándorlás előidézői lehettek. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy voltak a megye területén olyan városias jellegű települések, amelyek vonzhatták a bevándorlókat. Ilyen lehetett elsősorban a természetes fogyást produkáló Szentendre és Vác, de számolnunk kell a két „nagy" város, Pest és Buda szívó hatásával is. Mindez eleve feltételezi a megye határain belüli, de részben azokon átnyúló rövid távú (szolgálatvállalás, házasodás céljából történő) és a tartós letelepedéssel járó megyén belüli vándorlást, de számolnunk kell a kívülről, akár külföldről is a városok, a század folyamán külföldről betelepített helységek és a frissen telepített puszták felé irányuló migrációval is.

A lélekösszeírások vándorlási adatainak, valamint a II. József-féle népszámlálás „távollévők" és „jelenlévő idegenek" rovatainak megyei szintű elemzésére Faragó Tamás vállalkozott (Faragó 1998). Pest megyére vonatkozó megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A megyére is igaz az az általánosabb megfigyelés, hogy a városok vándorlási mozgékonysága jóval magasabb, mint a falvaké, és vándorlási mérlegük többnyire pozitív. Ezenbelül – ha nem is a megye jogi értelemben vett területén, de a megye területébe ékelve – a megye többi településére közvetlen hatást gyakorolhatott a két szabad királyi város, Buda és Pest, amelyek elvándorlási mutatói 1787-ben (ezer lakosra jutó távollévők száma) ugyan még a megyék átlagát sem érték el, de a bevándorlás arányszámai (ezer lakosra jutó jelenlévő idegenek száma) főleg Pest esetében jelentősen meghaladták a városok átlagát is (V.67. tábla). Bár a városokban a bevándorlók közel fele külföldi lehetett (Faragó 1998. 17. 29.), másik felük jelentős része a környékbeli településekről származhatott, ezért ennek nyoma kellett, hogy legyen ezen községek vándorlási adataiban.
2. 1787-ben a vándorlási mozgékonyság valamivel az országos átlag feletti, a vándorlási egyenleg enyhén pozitív, a bevándorlók nagyobb részét a belföldiek tették ki. A lélekösszeírások adatai alapján a szolgálatvállalás céljából bevándorlók

[240] Csak a részletesebb elemzéshez használt 121 település közül egészen friss telepítés Inárcs és Örkény, nem sokkal korábbi Iklád (1750 után) és Tápiószentmárton, Törtel és Újszász (1750 körül) – lásd: Galgóczy 1877b.

összlakossághoz viszonyított aránya enyhén átlag alatti, a véglegesen letelepedő bevándorlóké pedig ennek megfelelően enyhén átlag feletti (Faragó 1998. 32–36.).

A továbbiakban a megye vándormozgalmait a lélekösszeírások alapján, az 1000 főre számolt bevándorlások (BEVÁND), elvándorlások (ELVÁND) és ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő bevándorlások (IDEIGVÁNDAR) számával, illetve a bevándorlásokon belül az ideiglenes bevándorlók százalékos arányával (IDEIGVÁN) próbáljuk bemutatni. Fontosnak tartjuk újra leszögezni, hogy a megye vándorlási arányszámait, vándorlási mérlegét nem tudjuk kiszámolni, ez csak településszinten lehetséges, a községek oda- és elvándorlóiról nem tudjuk, hogy a megye területén belül vagy a megye határát átlépve vándoroltak-e. A megye vándorlási mozgékonysága és mérlege, amelyet az alábbiakban közlünk, csak a megyebeli községekre vonatkozó arányszámok átlaga lesz, ezeknek a vándorlásoknak egy része nyilvánvalóan a megyén belül zajlott le.

V.67. Magyarország és Pest megye, valamint néhány város és településcsoport főbb vándorlási jellemzői, 1774–1787

	1000 főre jutó bevándorlók/idegenek száma (1)	1000 főre jutó elvándorlók/távollévők száma (2)	Vándorlási mozgékonyság (1+2)	Vándorlások egyenlege (1-2)
Magyaro. és Horváto. 1787	15,6	17,4	32,9	-1,8
Megyék 1787	12,0	16,7	28,7	-4,7
Városok 1787	74,7	28,0	102,7	46,7
Pest megye 1785	16,2	12,8	29,0	3,4
Pest megye 1787	7,8	6,2	14,0	1,6
Buda 1785	79,2	17,9	97,1	61,3
Buda 1787	78,5	11,8	90,3	66,7
Pest 1785	91,1	11,1	102,2	80,0
Pest 1787	95,8	11,9	107,7	83,9
Pest megye 1774–1783	19,0	20,3	39,3	-1,3
121 település 1774–1783	16,3	16,7	33,0	-0,4
2000 fő fölött	8,4	6,7	15,1	1,7

Forrás: Conscriptio Animarum, Thirring 1938. 123.; Dányi–Dávid 1960. 122., 368.; Faragó 1998. 29.

A táblázatból valóban kiolvasható különösen Pest városának nagy vándorlási mozgékonysága, és mindkét szabad királyi város igen jelentős bevándorlási többlete, szemben Pest megye enyhe bevándorlási többletével, illetve az ország enyhe elvándorlási hajlandóságával. Ha a népszámlálási adatokkal egybevetjük a lélekösszeírások alapján a Pest megyei településekre számolt átlagos vándorlási mozgékonyságot, akkor ez valamivel az országos átlag fölött lesz, és alaposan meghaladja a megye 1785-ös és 1787-es átlagát. Kisebb mértékben igaz ez a megállapítás a forráskritika során kiválasztott 121 település vándorlási mozgékonyságának átlagára is. A lélekösszeírások tehát a megye községeiben nagyobb vándorlási mozgékonyságot regisztráltak, mint néhány évvel később a népszámlálás, amelynek okait legfeljebb találgathatjuk. Vagy a közbeeső években valamely tényező hatására

visszaesett a vándorlási hajlandóság, vagy pedig a lélekösszeírások jobban ragadták meg az ideiglenes vándormozgásokat, mint a Józsefi összeírás. Ez azért is valószínű, mivel a népszámlálás egy hosszabb időszak vándormozgalmai következtében kialakult állapotot rögzített, míg a lélekösszeírások az évenkénti tényleges mozgást, ide-oda vándorlást. Ezt ellensúlyozhatja, hogy a népszámlálás – különösen 1785-ben – regisztrálhatott olyan idegeneket, akik tartósan éltek az adott településen (1787-től a népszámlálási utasítás 10 éves helyben lakást ír elő az idegen státus megszűnéséhez – Faragó 1998. 11.), és olyan távollévőket, akik tartósan éltek máshol, míg a Conscriptio Animarum csak az aktuális, az évi vándorlásokat összesítette. Láthatjuk azt is, hogy míg a népszámlálás enyhe vándorlási többletet regisztrált, addig a lélekösszeírások által bejegyzett nagyobb vándorlási mozgékonyság mérlege enyhén negatív volt. A mintaválasztásunk során a kevésbé mozgékony településeket választottuk ki, ezeknél a vándorlások átlagos vesztesége is kisebb, mint a megye összes településére nézve. Érdekes, hogy Pest és Buda óriási vándorlási mozgékonyságot és hatalmas bevándorlási többletet mutat a megyéhez képest, de a 2000 főt meghaladó népességű településeket külön vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy ezek vándorlási mozgékonysága kevesebb, mint fele a 121 településének, de a vándorlás mérlege itt általában pozitív. Tehát a népesség mozgása a nagyobb településeken kisebb, mint a kicsik esetében, viszont ezek a nagyobb (zömében mezővárosi rangú) települések inkább vándorlási többletet halmozhattak fel. Ha tehát a vándorlás intenzitását nézzük, akkor Pest megyében (a lélekösszeírások alapján, Pestet és Budát leszámítva) nincsenek „városok”, a pozitív vándorlási mérleg már inkább idézi a városok vándorlásáról kialakított képet.

A lélekösszeírás lehetővé teszi, hogy a vándorlások összetételét is elemezzük. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a bevándorlók mekkora hányadát teszik ki a szolgálatvállalás céljából, feltehetően ideiglenesen, rövidebb időre beköltözők, illetve ezeknek mekkora az aránya a teljes népességhez viszonyítva.

V.68. A szolgálatvállalás céljából bevándorlók aránya az összes bevándorlón belül (%) és ezek aránya a teljes népességhez viszonyítva (‰), 1774–1783

	IDEIGVÁN	IDEIVÁNDAR
Pest megye	51,8	10,9
121 település	46,6	8,0
2000 fő fölött	35,3	3,7

A megye községeibe a bevándorlás tehát több mint 50%-ban szolgálatvállalás céljából történt, a kiválasztott 121 településen ez az arány valamivel kisebb, akárcsak a szolgálatot vállaló bevándorlók teljes népességhez viszonyított aránya. A nagyobb települések esetében még kisebb a szolgálatvállalók beköltözése, feltehetően ez adja kisebb vándorlási mozgékonyságukat és egyszersmind pozitív vándorlási egyenlegüket: a szolgálatot vállalók nagyobb arányát a másik oldalon nagyobb elvándorlás kíséri.

V.69. A vándorlás arányszámainak főbb jellemzői, 1774–1783

	BEVAND	ELVAND	IDEIGVAN	IDEIGVANDAR
Átlag	16,3	16,7	46,6	8,0
Medián	10,1	8,4	45,5	3,9
Módusz	0,0	0,0	0,0	0,0
Szórás	24,52	32,87	27,06	11,22
Minimum	0,0	0,0	0,0	0,0
Maximum	206,9	322,5	100,0	72,5

Megjegyzés: 121 település.

Táblázatunk megmutatja, hogy a vándorlási arányszámok igen széles skálán mozognak, a vizsgált évtizedben a teljes immobilitástól a tömeges beköltözésig és elvándorlásig igen nagy változatosságot találhatunk. Ugyanígy a szolgálatvállalás céljából való beköltözés lehet nulla és ölthet igen nagy méreteket.

A lélekösszeírások három település (Dunabogdány, Kisnémedi és Zsidó – Vácegres) esetében semmiféle vándorlást nem regisztráltak a vizsgált periódusban. A többi településre kisebb nagyobb mértékű migráció volt jellemző, amelyet most a vándorlás arányszámainak különböző (magas és alacsony) értékei szerint csoportosítva is megvizsgálhatunk.

V.70. A vándorlás arányszámai magas és alacsony értékeik szerint csoportosítva

	N	BEVÁND	ELVÁND	IDEIG-VÁN	IDEIG-VÁNDAR	VÁND-EGY	VÁNDMOZG
VÁNDEGY negatív	56	11,6	20,7	45,2	5,9	-9,0	32,3
VÁNDEGY pozitív	62	21,2	13,8	50,0	10,3	7,4	35,1
BEVÁND 0–16,3	82	6,5	7,2	43,4	3,0	-0,7	13,7
BEVÁND >40,8	7	91,7	100,9	52,9	41,0	-9,2	192,6
ELVÁND 0–16,7	85	8,1	6,5	43,4	3,8	1,6	14,5
ELVÁND >49,6	5	106,3	131,7	58,6	49,2	-25,4	238,1
IDEIGVÁN >73,7	17	15,3	15,1	87,1	11,9	0,2	30,4
IDEIGVÁN <19,5	23	6,3	4,0	6,2	1,5	2,3	10,3
VÁNDMOZG.<10	35	2,7	2,4	36,6	1,2	0,3	5,2
VÁNDMOZG >85,7	7	89,3	107,5	55,5	41,2	-18,2	196,8

A negatív vándorlási egyenleggel rendelkező településekre átlagos vándorlási mozgékonyság volt jellemző, ugyanakkor a bevándorlás átlag alatti, az elvándorlás átlag feletti volt, a szolgálatvállalás céljából való ideiglenes bevándorlók aránya némileg átlag alatti a vizsgált időszakban. A pozitív vándorlási egyenleg ennek mintegy ellentettje, a bevándorlók meghaladják, az elvándorlók pedig nem érik el az átlagértéket, míg a szolgálatot vállaló bevándorlók aránya kissé átlag fölötti. Az átlag alatti bevándorlási arányszám egyszersmind alacsony vándorlási hajlandóságot mutat, enyhén negatív vándorlási egyenleggel és átlag

alatti szolga bevándorlóval. Ahol viszont a bevándorlási arányszám nagyobb volt a szórással növelt átlagnál (40,8), az hihetetlenül magas, a városokét messze meghaladó mértékű vándorlási mozgékonyságot mutatott, amelyen belül erős volt a szolgák beköltözése (1000 főre számítva), de a bevándorlókon belül a szolgák aránya alig nagyobb 50%-nál. Érdekes, hogy ezeken a településeken a nagy arányú beköltözést még nagyobb mértékű elvándorlás kísérte, a vándorlási mérlegük enyhén negatív. Az elvándorlás átlag alatti értéke alacsony vándorlási hajlandósággal jár együtt, hasonlóan a bevándorlás alacsony értékéhez, csak itt a vándorlások egyenlege enyhén pozitív. Tovább erősödik az a benyomásunk, hogy a bevándorlás és elvándorlás szorosan összekapcsolódtak, elsősorban a szolgák vándorlása révén. Ahol az elvándorlás nagyobb volt a szórással növelt átlagnál, ott a migrációs mozgékonyság mindennél magasabb, a vándorlások mérlege erősen negatív, a szolgálatvállalás céljából történő immigráció minden más csoportnál erősebb. Ahol a bevándorlók között a szolgálatot vállalók aránya magasabb a szórással növelt átlagnál, ott a vándorlási hajlandóság átlagos, a bevándorlások és elvándorlások szinte kiegyenlítik egymást. Mindez valóban azt jelenti, hogy a szolgamunkaerő felhasználása intenzív migrációval járt, de ennek iránya kölcsönös volt, immigráció és emigráció ellensúlyozta egymást, a szolgálatvállalás többnyire valóban idényjellegű munkára való szegődést jelentett. Ahol az ideiglenesen vándorlók aránya igen alacsony (kisebb a szórással csökkentett átlagnál), ott a vándorlási hajlandóság alacsony, a vándorlások mérlege pozitív. Alapjában véve a letelepedés céljából történő immigáció erősebb volt az elvándorlásnál, ha a szolgálatvállalás magas aránya és az ebből következő erős ide-oda vándorlás nem zavarta meg ezt. Ezt erősíti az is, hogy az alacsony vándorlási hajlandóság, amelyet a szolga bevándorlás alacsony aránya kísért, enyhe vándorlási többlettel járt együtt. Ennek ellenkezőjeként az igen magas vándorlási mozgékonyságot viszont erős szolgálatvállalás és erős vándorlási hiány kísérte. Mindez azt mutatja tehát, hogy az erős vándorlási mozgékonyság, az oda- és elvándorlás magas gyakorisága mögött fontos tényezőként állt a szolgálatvállalás, ami egyidejűleg erős ide-odavándorlást, állandó mozgást jelentett, amelynek mérlege azonban időszakunkban (igaz csak 5–7, erősen mozgásban lévő településen) erősen negatív.

V.71. Mezővárosok vándorlási arányszámai, 1774–1783

	BE-VÁND	EL-VÁND	IDEIGVÁN	IDEIGVÁNDAR	VÁNDEGY	VÁNDMOZG
Solt	0,0	0,8	0,0	0,0	-0,8	0,8
Dunavecse	0,1	1,5	0,0	0,0	-1,4	1,7
Dunapataj	0,6	1,1	0,0	0,0	-0,6	1,7
Nagykőrös	2,0	1,8	86,8	1,5	0,2	3,8
Kecskemét	6,5	2,5	69,0	3,4	4,0	8,9
Cegléd	4,3	4,8	44,2	2,3	-0,6	9,1
Vác	5,7	5,7	62,0	3,4	0,0	11,4
Nagykáta	6,7	6,3	46,8	3,5	0,4	12,9
Gödöllő	7,5	7,0	60,8	4,3	0,5	14,6
Visegrád	14,2	8,6	40,3	7,3	5,6	22,8
Abony	16,3	8,4	41,8	4,6	7,9	24,7
Szentendre	16,5	11,1	54,6	9,0	5,4	27,6
Ráckeve	39,8	21,6	40,9	21,1	18,2	61,3
	9,2	6,2	42,1	4,7	3,0	15,5

Mezővárosaink – a korábban vizsgált 2000 fő feletti településekhez hasonlóan – átlag alatti vándorlási mozgékonyságot mutatnak, a szolgálatvállalás céljából történő beköltözés is átlag alatti, ami enyhe vándorlási többletet jelent. A felsorolt városok azonban a vándorlási mozgékonyság tekintetében több csoportra oszthatók. Világosan elkülönülnek a dunamelléki mezővárosok (Dunavecse, Dunapataj, Solt), ahol a migráció szintje minimális volt, a szolgálatvállalás céljából történő beköltözés egyáltalán nem volt jellemző, a kevés vándorlás mérlege pedig negatív. Nagykőrösön a szintén igen kis mértékű mozgás egymást kiegyenlítő ide-odavándorlásból állt, és nagyrészt szolgák migrációját jelentette. Ráckevén viszont erősen átlag feletti a mozgékonyság, a szolgálatot vállaló bevándorlók aránya átlag alatti, 1000 főre vetítve időszakunkban a szolgálatot vállaló bevándorlók száma lényegében megegyezik az elvándorlók átlagos számával, viszont a bevándorlóké ennél lényegesen magasabb, ami migrációs többletet eredményez. Itt is látszik, hogy a szolgák jönnek-mennek, jelentősebb vándorlási többlethez állandó betelepülők kellenek. A közbülső csoportban (Kecskeméttől Szentendréig) a vándorlási mozgékonyság változó, de átlag alatti, a migráció mérlege változó, az enyhe veszteségtől (Cegléd) a nem túl jelentős többletig (Abony, Szentendre, Visegrád) tart, amely szemlátomást kevéssé függ össze a szolgavándorlás arányával. Nyilvánvaló, hogy mezővárosaink sem a vándorlás mértékét, sem annak mérlegét nézve nem „városias" jellegűek. Egyértelműen igaz ez Vácra, a vándorlás alacsony mértéke mellett néhány mezőváros azonban erősebb vándorlási többletet mutat (Abony, Kecskemét, Szentendre, Ráckeve, Visegrád). Közülük azonban csak Szentendre és Ráckeve esetében beszélhetünk folytonosabb, az ismert öt évből háromban jelentkező erős bevándorlási többlettel, amelyet „városias" jellegként tovább erősít Szentendre erős természetes fogyása. Abony, Kecskemét és Visegrád esetében viszont csak egy-két évben találunk erős bevándorlást, ami a periódus többletét kialakította.

Adataink alapján megvizsgálhatjuk a migráció jellemzőit felekezetenként vagy etnikai csoportonként is. Itt elsősorban a „hozzávándorlás" kérdésére vagyunk kíváncsiak,

igazolódik-e adatainkon a betelepült népességekhez való spontán további beköltözés, amely az országos adatok elemzéséből körvonalazódott.

V.72. A migráció arányszámai felekezetenként és etnikai csoportonként, 1774–1783

	BE-VÁND	EL-VÁND	IDEIGVÁN	IDEIGVÁNDAR	VÁNDEGY	VÁNDMOZG
Kat.+90%	20,9	18,3	52,2	10,8	2,6	39,2
Prot.+90%	7,2	7,5	34,4	2,9	-0,3	14,7
Magyarok	12,9	12,3	44,8	6,5	0,6	25,2
Németek	18,0	15,5	46,7	10,6	2,5	33,5
Szlovákok	10,8	12,5	47,4	5,0	-1,7	23,3
Vegyes	27,2	19,5	51,0	12,1	7,7	46,7

A legalacsonyabb migrációs mozgékonyság a protestáns többségű településeknél mutatkozik, itt alacsony a szolgálatvállalók beköltözése is, a vándorlások mérlege enyhén negatív. Nagyobb vándorlási mozgékonyság és a szolgaságot vállaló bevándorlók magasabb aránya mellett hasonló képet nyújtanak a magyar és szlovák falvak is. A német és vegyes etnikumú településeknél csakugyan erősebb vándorlást tapasztalunk, itt feltételezhetjük a „hozzávándorlás" előfordulását, de ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a bevándorlók fele szolgálatvállaló, ami a német falvak esetében pontosan megfelel a megyei átlagnak (121 település), a vegyes etnikumúaknál kicsivel átlag fölötti. Ez inkább azt bizonyítja, hogy a vándorlás erősen összekapcsolódik a szolgálatvállalás, gazdálkodás, talán háztartásszerkezet etnokulturális és táji modelljeivel.

V.73. A vándorlás arányszámai a háztartásszerkezet bonyolultsága szerint

	BE-VÁND	EL-VÁND	IDEIG-VÁN	IDEIG-VÁNDAR	VÁNDEGY	VÁNDMOZG	SZOLGÁK
HÁZ-TART-SZERK<1	21,5	22,7	50,6	10,3	-1,2	44,2	8,9
HÁZ-TART-SZERK>1,17	16,8	19,4	43,3	7,8	-2,6	36,1	7,1

Bár a vándorlás mutatói nincsenek szignifikáns korrelációban a háztartásszerkezet arányszámával, fenti táblánkban mégis megvizsgáltuk a vándorlási arányszámokat a háztartások összetettségének szélső értékei szerint. A kérdés itt az volt, hogy az országos szinten megjelenő két minta a szolgálatvállalás céljából történő vándorlók arányában, ami felveti két gazdaság- és munkaszervezet-típus létét, összhangban a háztartásszerkezet és a szolgálatvállalás különböző típusaival (Faragó 1998. 18.), elkülöníthető-e községi adataink alapján. Látható, hogy a nukleáris családos háztartások nagyobb mértékben alkalmaztak szolgákat, magasabb volt a szolgálatot vállaló bevándorlók aránya és a vándorlási mozgékonyság, mint az összetett háztartások esetében. Ugyanakkor a különbség nem jelentős, az összetett háztartások nagy arányával jellemezhető településeken is átlagos a vándorlási

mozgékonyság és a szolgálatvállalás céljából történő beköltözés, ezen települések egy részében jelentős arányú szolganépesség él. Így itt is megerősíthetjük a háztartásszerkezettel kapcsolatban mondottakat: a Pest megyei településeket nem lehet a Hajnal-modellnek megfelelően „keleti" és „nyugati" típusba sorolni, a háztartásszerkezet, a szolgálatvállalás, a munkaszervezet vagy a házasodási szokások jellemzői alapján.

V.74. A vándorlás arányszámai tájegységenként, 1774–1783

	N	BEVÁND	ELVÁND	IDEIG-VÁN	IDEIG-VÁNDAR	VÁND-EGY	VÁND-MOZG
Szentendrei-sziget	1	4,5	4,5	11,1	0,4	0,0	9,0
Budai-hg.-Óbuda-környék	4	5,2	3,9	24,2	1,6	1,3	9,1
Dunamente	11	3,9	6,0	24,8	1,0	-2,1	9,9
Dunavölgy-észak	1	3,7	6,6	80,0	2,7	-2,9	10,4
Pilis-Visegrádi-hg.	3	5,8	6,0	22,9	1,6	-0,2	11,8
Gödöllői-dombság	18	9,9	9,7	41,5	4,3	0,2	19,6
Cserhátalja	6	10,1	9,7	51,6	4,8	0,4	19,8
Cserhát-vidék	12	9,9	10,1	53,8	5,2	-0,2	19,9
Duna-Tisza-közi homokhátság	11	11,8	11,2	42,4	3,8	0,6	23,0
Dél-nyugat	2	14,7	8,6	51,0	10,4	6,2	23,3
Tápiósáp vidéke	12	10,3	13,2	60,7	7,4	-2,9	23,5
Zsámbéki-medence	6	17,2	12,3	55,7	8,8	4,9	29,4
Dunapart	5	18,5	12,1	32,0	7,8	6,4	30,6
Tápiómente	10	20,2	17,4	57,9	11,7	2,8	37,7
Csepel-sziget	9	26,9	26,2	59,4	15,8	0,7	53,1
Dunavölgy-dél	10	52,0	39,1	56,7	25,3	12,8	91,1

Tájegységenként vizsgálva a vándorlást világosan látszik, hogy elkülöníthető egy alacsony vándorlási mozgékonyságú régió Pest-Budától észak-nyugatra, a Szentendrei-szigeten (Szigetmonostor), a Pilis-Visegrádi hegységben, a Budai-hegységben és az Óbuda környéki völgyekben. Ide csatlakozik még Sződ, a Duna bal partjáról. Ezeken a településeken, függetlenül a két nagy szabad királyi város közelségétől, alacsony a vándorlási hajlandóság, és Sződ kivételével nem jellemző a szolgálatvállalás céljából történő bevándorlás sem. Hasonló képet mutatnak a Solti járás dunamelléki községei is, amelyek között – mint láttuk – több alacsony termékenységű, összetett háztartásformáknak lakhelyet kínáló település is volt. Itt földrajzi adottságok, gazdálkodási módok, háztartásszerkezeti sajátosságok, immobilitás, a termékenység visszafogása, a református valláshoz tartozás, a települések kontinuus léte rendszerré kapcsolódtak össze, kiformálva egy sajátos arculatú mikrorégiót.

A magas mobilitású régiók (ahol a bevándorlási arányszám vagy a vándorlási mozgékonyság meghaladja a 121 település átlagát) jórészt a Dunához kapcsolódnak, ide tartoznak egyrészt a Duna jobb partjának települései Visegrádtól Budafokig (közöttük ráadásul a migrációs mozgást nem mutató Bogdány is), a Zsámbéki-medence, a Csepel-sziget és a Pesttől délre fekvő dunavölgyi községek, valamint a Tápiómente falvai. Itt a Duna jobbpartjának települései kivételével erős a szolgálatvállalás céljából történő betelepülés, az

erős bevándorlást csak a Csepel-sziget néhány településén kíséri hasonlóan magas arányú elvándorlás.

Nem lehet a vándorlás intenzitását egyértelműen domborzati viszonyokhoz kötni, bár kétségtelen, hogy magasabb arányszámokat inkább sík, alföldi területeken látunk, és kevésbé a domb- és hegyvidékeken. Fontos szerepe lehetett a Dunának, mégpedig kétféleképpen is: egyrészt a migrációt megkönnyítő vízi útként, másrészt helyenként a települések határát, gazdálkodási lehetőségeit, terjeszkedését korlátozó, a migrációt visszafogó tényezőként. Így például a síkság, az alföldi térség a vándorlás szempontjából meglehetősen sokarcú volt. Találhatunk egységesen magas és egységesen alacsony mobilitású régiót itt: mindkettőt a Duna mentén (Solti Dunnapart, illetve a Dunnavölgy Pesttől délre), és tipikus alföldi tájat (Duna-Tisza-közi homokhátság), ahol a „három város" (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) migrációs mozgékonysága alacsony, máshol erős a bevándorlás (Abony, Tószeg), megint máshol pedig erős az elvándorlás (Pilis, Soltvadkert).

Világos, hogy a migráció mértékét nem lehet egyértelműen etnikai megoszlással, településtípussal, a két nagyváros közelségével vagy földrajzi-domborzati viszonyokkal magyarázni, nyilvánvaló, hogy a háttérben más, elsősorban gazdasági tényezők is jelen vannak, amelyeket figyelembe kell vennünk. A kapcsolatokat vándorlási arányszámaink korrelációs együtthatóival vizsgáljuk.

Migrációs arányszámaink közül a szolgálatvállalás céljából betelepülők aránya a legegyszerűbb eset, erős korrelációban áll a szolgák arányával és az ideiglenesen bevándorlók ezrelékben mért arányszámával, ezenkívül a katolikusok arányával és a házas termékenység mutatójával (születések száma/házas nők száma). Mindez megerősíti korábbi megfigyelésünket, miszerint a szolgák aránya egyenes arányosságban áll a házas termékenységgel, illetve mindkettő a katolikusok arányával, ami azonban nem feltétlenül ok-okozati összefüggés.

A másik szembetűnő jelenség, hogy korrelációink egy része rendkívül, mondhatni szokatlanul erős. Igen szorosan kapcsolódnak össze a bevándorlás és elvándorlás arányszámai, illetve mindkettő szorosan kötődik a szolgabevándorlás ezrelékben mért arányához. Ezt már korábbi vizsgálódásaink is megmutatták: az esetek többségében be- és elvándorlás szorosan összekapcsolódtak. Mindhárom arányszámunk (bevándorlási, elvándorlási és ideiglenes bevándorlási) igen szorosan kapcsolódik az egy főre jutó termőterület nagyságához. Mind a magas be-, mind a magas elvándorlási szint elsősorban a tágas határú településeken fordul elő. Ugyanilyen erős a kapcsolat a szolgák arányával: itt igazolódik, hogy az erős vándorlás elsősorban a szolgatartás magas arányával kapcsolódik össze. Tehát a magas mobilitás, vándorlási kedv indukátorai a tágas határ a magas munkaerőigényével és a szolgatartás szokása: ahol nagy a földbőség, ott a szolgák jelenthetik a megfelelő mennyiségű munkaerőt, ami magával hozza a nagymértékű vándorlást, ezen belül az ideiglenes vándorlás nagy gyakoriságát. Ezeken a településeken többnyire a termékenység is magas (bár itt a korrelációk lényegesen gyengébbek) és magas a nyers házasságkötési

arányszám is. Mindez együtt jár a nagy laksűrűséggel és a törvénytelen születések relatíve magas arányával. Különösen az elvándorlási arányszám kapcsolódik szorosan e két utóbbi tényezőhöz. Magas migrációs mozgékonyságot tehát (mind oda- mind elvándorlásit) a tág határú, persze többnyire síkföldi településeken találunk, ahol a magas munkaerőigényt szolgák alkalmazásával elégítik ki, ez nagy és folyamatos népességmozgást jelent az időszakos munkavégzés, szolgálatvállalás szokásainak megfelelően. Mindez nem jár együtt feltétlenül az egyszerű családos háztartások túlsúlyával, de többnyire magasabb laksűrűséget okoz, egy házban több háztartás zsúfolódik össze. Ezek a települések a tipikus terepei az illegitim születéseknek is, ami a normák gyengébb érvényesülését jelzi a szolganépesség nagy mozgékonysága, illetve társadalmilag különböző helyzetű háztartások szűk térben való együttélése következtében.

V.75. A migráció arányszámainak korrelációi más változókkal

	BEVÁND		ELVÁND		IDEIGVÁN		IDEIVÁNDAR	
	r	p	r	p	r	p	r	p
NÖVEKEDÉS	0,566	0,000					0,482	0,000
TERMTER	0,794	0,000	0,647	0,000			0,622	0,000
KAT	0,210	0,021			0,207	0,023	0,263	0,004
PROT	-0,196	0,031					-0,244	0,007
SZOLGÁK	0,538	0,000	0,351	0,000	0,334	0,000	0,611	0,000
KISKSZOLGÁK			-0,189	0,028				
SZOLGANŐK			0,220	0,015				
NYERSSZÜL	0,303	0,001	0,327	0,000			0,372	0,000
HÁZASTERM	0,205	0,024	0,220	0,015	0,194	0,033	0,246	0,007
TERMSZAP							0,211	0,020
KISKHAL							0,250	0,006
NYERSHK	0,229	0,012	0,368	0,000			0,197	0,03
HÁZASNŐ	0,370	0,000					0,369	0,000
BEVÁND			0,685	0,000			0,923	0,000
ELVÁND	0,685	0,000					0,600	0,000
ILLEG	0,253	0,005	0,619	0,000			0,298	0,001
IDEIGVÁNDAR	0,923	0,000	0,600	0,000	0,298	0,001		
HÁZTARTMÉR			-0,184	0,043				
HÁZAK	0,387	0,000	0,648	0,000			0,350	0,000
FHKOR			-0,217	0,017				
20ÉVHKF			0,243	0,007				
KERT	0,183	0,047	0,510	0,000				
LEGELŐ	0,299	0,001					0,274	0,003
ERDŐ	-0,195	0,034					-0,180	0,050
PP%			-0,237	0,009				

A bevándorlás szorosan összekapcsolódik a népességnövekedéssel is, a szoros korreláció mutatja, hogy a magas népességnövekedés kiváltója elsősorban a bevándorlás magas szintje. A nyers házasságkötési arány összekapcsolódása a vándorlási arányszámokkal a házasságkötési migráció fontosságára utalhat: az exogám házasságok a vándorlás kiváltói voltak, többnyire a menyasszonyok elköltözésével jártak. A korrelációk erősségéből látszik, hogy az esetek többségében a magas házasodási gyakoriság inkább az elvándorlások arányát

növeli. Ez azt jelenti, hogy az exogám házasságkötések többnyire bekerültek a házasságkötés helyszínén (általában a menyasszony lakóhelyén) a házasságkötések közé, majd a fiatal pár elköltözése esetén az elvándorló házaspárok és az elvándorlók számát növelték. A bevándorlás szorosan kapcsolódik a házas nők arányához: magas bevándorlás esetén magas a házasok aránya, hogy a nőknél miért jelentkezik ez hangsúlyozottabban, az nehezen magyarázható. A bevándorlás viszonylag szorosan kapcsolódik még a legelők arányához, és gyengén fordított arányosságban áll az erdők arányával: a bevándorlás terepe a tágas legelővel rendelkező, szolgatartó település, nem pedig a kiterjedt erdőségek közepette fekvő falu. Az elvándorlás erős kapcsolata a kertek arányával megint csak a földrajzi, gazdálkodási sajátosságok fontosságára utal. A férfiak korai házasságkötése összekapcsolódik az elvándorlás gyakoriságával, nyilván a szolgákon keresztül, vagy fordított logika mentén, a vándorlás lehetőségei segítették a korai házasodást. Ugyanakkor érthető módon nem a birtokos parasztságra jellemző az elvándorlások magas aránya.

V.76. A többszörös lineáris regresszió értékei a bevándorlási és elvándorlási arányszámokra

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
BEVÁND	0,904	0,817		Béta	Szign.
			ELVÁND	0,552	0,000
			NÖVEKEDÉS	0,279	0,000
			TERMTER	0,209	0,011
			SZOLGÁK	0,162	0,001
			HÁZASN	0,111	0,014
			LEGELŐ	0,110	0,021
			HÁZAK	-0,185	0,001
			PROT	-0,134	0,003
ELVÁND	0,882	0,779	ILLEG	0,333	0,000
			IDEIGVÁNDAR	0,282	0,000
			HÁZAK	0,259	0,000
			TERMTER	0,237	0,000
			KERT	0,160	0,003

A többváltozós regresszió elemzéssel végzett változó-szelektálás jó eredménnyel járt, független változóink mindkét esetben az oda- és elvándorlás szórásnégyzetének igen jelentékeny részét képesek magyarázni (a bevándorlásnál nem vettük figyelembe a vele nagyon erősen korreláló szolgálatvállalás céljából történő bevándorlók arányát). Itt is látható az oda- és elvándorlás szoros kapcsolata, az elvándorlás mögött azonban elsősorban a szolga-bevándorlás erőssége áll, az elvándorlásban döntő tényező a szolgavándorlás volt. A termőterület nagysága mindkét esetben fontos szerepet játszik. A népességnövekedés egyértelműen a bevándorlással, a törvénytelen születések magas aránya és a nagy laksűrűség pedig az elvándorlással kapcsolódik össze.

Összefoglalóan a vándorlási mozgékonyságban elsősorban a rendelkezésre álló termőterület, a tér nagysága, az így keletkező magas munkaerőigény kielégítésének sajátos módja (szolgatartás), a legelők magas aránya látszik meghatározó tényezőnek, tehát földrajzi,

gazdasági, munkaszervezetbeli sajátosságok játsszák a vezető szerepet. Néhány más tényezővel (házasodási gyakoriság, termékenység, laksűrűség, férfiak házasodási kora, illegitimitás) a kapcsolat természete nehezen megfejthető, valószínűleg bonyolult kölcsönhatásban állhattak ezek a migráció szintjével. Így a magas migráció növelhette a házasodások gyakoriságát, a termékenységet, lehetőségei lefelé szoríthatták a házasodási kort, növelhették a laksűrűséget és az illegitimitást, de a kapcsolatok fordítva is elképzelhetőek. Eszerint a házasodások magas intenzitása kiválthatta a migráció fokozódását, csakúgy, mint a magas termékenység, a fiatal házasodás; a magas laksűrűség és illegitimitás elsősorban az elvándorlás magas szintjét okozhatta. A kapcsolatok jellegét azonban itt is csak további kutatásokkal lehet jobban megvilágítani.

g) Népességnövekedés, természetes szaporulat

A természetes szaporulat Pest megyei alakulását vizsgáltuk a lélekösszeírások alapján egyik korábbi kísérletünk során (Őri 2001a). Célunk az volt, hogy egy közel kétszáz településből álló mintán tárjuk fel a természetes szaporodás mértékét, amelynek időbeli változásaira a rendelkezésre álló kb. egy évtized adatai nem világíthattak rá, de térbeli, felekezeti, településtípus szerinti különbségeire igen. A Conscriptio Animarum alapján mért közel 1,2%-os évi átlagos természetes szaporulat mögött (Őri 2001a 200.) erős szórás áll, a természetes szaporulat elsősorban a halandóság, másodsorban a termékenység szintjeihez kötődött, és így elsősorban az alföldi településeken volt magas, míg a pilisi és váci járás dombvidékén, illetve néhány „városias" jellegű mezővárosban (Szentendre, Vác, Óbuda) ennél lényegesen alacsonyabb volt, sőt helyenként jelentős természetes fogyást tapasztalhattunk (Szentendre). Az 1774 és 1783 közötti népességnövekedés csak viszonylag gyenge korrelációt mutatott a természetes szaporulat mértékével, voltak szép számmal természetes fogyás mellett növekedő települések, természetes szaporulat mellett csökkenő népességű községek, sőt kisebb számban fogyó és természetes fogyást mutató helységek is (Őri 2001a 216.). Nyilvánvalóan a vándorlás kuszálta össze ilyen mértékben a képet, a vándorlás, amely a 18. század 70–80-as éveiben is a népességnövekedés-, illetve csökkenés fontos faktora maradt.

Tanulmányunkban a megyében mért természetes szaporodási mértéket megpróbáltuk szélesebb összefüggés-rendszerben elhelyezni, nemzetközi adatok fényében értékelni, illetve átgondolni a 18. századi magyarországi népességnövekedés szempontjából. A természetes szaporulat a 18. századi magyar népesedéstörténeti sokismeretlenes egyenlet egyik tényezője: ismeretében pontosabb becslést tehetnénk az 1720-as népességszámra – feltéve, ha megfelelő becsléssel rendelkeznénk a 18. századi bevándorlás mértékéről –, illetve egy pontosabb 1720-ra vonatkozó becslés birtokában viszonylag pontosan megbecsülhetnénk a bevándorlás mértékét. Ezzel szemben egyetlen viszonylag biztos támponttal rendelkezünk, a Józsefi népszámlálás eredményével. A különböző szerzők lényegében saját 1720-ra vonatkozó

becsléseikhez illesztenek megfelelő mértékű természetes szaporulatot, vagy fordítva, a természetes szaporulat feltételezett mértékével tesznek becsléseket az 1720-as népességszámra, miközben közel százéves, részletkutatásokkal kellően alá nem támasztott becsléseket vesznek alapul a bevándorlás nagyságrendjének megállapítására (Faragó 1998. 24.). A természetes szaporulat, a bevándorlás és az 1720-as, illetve 1787-es népességszámok matematikai összefüggéseit Acsádi György számolta ki, meghúzva mintegy a lehetségesség határait (Acsádi 1957. 234–235.). Dávid Zoltán Kovács Alajos századfordulós – a 18. századi bevándorlók és 1787-ig az ország területén továbbélő leszármazottaik számát 1 millióra tevő – becslésének és Acsády Ignác 1720-ra vonatkozó népességszám-becslésének felhasználásával a 18. századra átlagosan évi 1%-os természetes szaporodást és 1720-ra kb. 4 milliós népességet feltételezett (Dávid 1957. 173.). Kováts Zoltán több tanulmányában nyugat-európai (főleg franciaországi) példákra hivatkozva eleve kétségbe vonta a 18. századi évi 1%-os természetes szaporulat lehetségességét (pl. 1969, 2000), és magasabb 1720-as népességszám mellett érvelt. Véleménye szerint a természetes szaporulat értékét a halálozásoknak a keresztelésekhez viszonyítva pontatlanabb anyakönyvezése torzítja el, emeli képtelenül meg. Egyik legutóbbi írásában pontos becslésre is vállalkozik: míg a keresztelések bejegyzése véleménye szerint kb. 95%-os pontosságú, addig a temetéseké csak 70%-os (Kováts 2000. 132.). Ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a probléma kétségkívül létezik, korábban itt is tanúi voltunk annak, hogy a halálozások bejegyzése helyenként hiányos lehet, igaz máshol ez kevéssé valószínű. Így viszont az anyakönyvek minőségére vonatkozó átfogó kutatások híján igen nehéz számszerűen megbecsülni a halálozási bejegyzések pontosságát, mindenesetre az esettanulmányok során az anyakönyvekre vonatkozó forráskritikai elemzések elengedhetetlenül fontosak. A nemzetközi összehasonlítások során Nyugat-Európában kétségkívül alacsonyabb (évente átlagosan kb. 0,3–0,7%-os) természetes szaporodási ütemet találhatunk, de vannak perifériku s, ritkán lakott területek (pl. Finnország), ahol ez magasabb évi 1%-nál (Őri 2001a 197.). Kérdés, hogy az összehasonlítás során melyik terület értékeit kell alapul vennünk? Dávid Géza meggyőzően mutatott rá arra, hogy Magyarország 18. századi viszonyait elég problematikus angol vagy francia összehasonlításban vizsgálni: a katasztrófák utáni „pótlási effektus”, az alacsony népsűrűség, a feltehetően fiatal korösszetételű bevándorlók nagy száma a természetes szaporulat mértékét – legalábbis kedvező halandóságú időszakokban – a lehetséges maximum felé tolhatták (Dávid 1997. 170.). Magyarországon gyakran találkozhatunk évi 1% körüli (vagy ennél is magasabb) évi természetes szaporodási arányszámokkal (Faragó 2000b; Melegh 2000b), Dányi Dezső a lélekösszeírások országos táblái alapján évi 1,2–1,5% közötti értékeket számolt (Dányi 1993a 113., 139.), elismerve ugyanakkor adatainak bizonytalanságát és azt, hogy ezek érvényességét nem lehet a 18. század egészére kiterjeszteni. Kováts Zoltán maga is – forráskritikai vizsgálatok és ezek alapján végzett rektifikációk után – Szegedre és Debrecenre nézve kimutat viszonylag magas (0,5–0,8%-os) értékeket is (Kováts 1981. 49., 1985. 165.).

Magunk a lélekösszeírások adatainak elemzése során azt a konklúziót vontuk le, hogy a mért 1,2% körüli érték sem magyarországi, sem nemzetközi összehasonlításban nem példátlan, bár kétségtelenül igen magas. E mögött azonban igen erős –elsősorban lokális – differenciák vannak, másrészt azt is figyelembe kell vennünk, hogy Pest megye adottságai az alföldi területei miatt a természetes szaporodás és általában a növekedés szempontjából inkább kedvezőek lehettek, például a felvidéki megyékkel összehasonlítva. Fontos az is, hogy a vizsgált periódus – az 1780-as évek emelkedő halandósága ellenére – minden bizonnyal inkább kedvező időszak lehetett, különösen ha a 18. század első felével vetjük össze. Mindezek alapján azt fogalmaztuk meg, hogy a halálozási bejegyzések feltételezhető pontatlansága miatt a természetes szaporulat *talán* alacsonyabb lehetett a mértnél, de értéke így is évi 1% körül vagy kevéssel az alatt mozoghatott. A területi és időbeli differenciák, az ország lokális sokfélesége, a 18. század első felének pestisjárványai, halandósági krízisei és általában a legtöbb településszintű vizsgálat által igazolt csekély természetes szaporulata, népességnövekedése alapján viszont ezt az értéket semmiféleképpen sem tartjuk az egész 18. századra és az ország egész területére nézve érvényesnek (Őri 2001a 212.). A 18. századi magyarországi természetes szaporulat mértéke jóval évi 1% alatt kellett, hogy legyen, ami a bevándorlás további kutatására és az 1720-as összeírás újbóli feldolgozására kellene, hogy sarkalljon. Ugyanakkor a természetes szaporodás értékére nézve nem rendelkezünk semmiféle csalhatatlan mércével, amelynek alapján megmondhatnánk, hogy a lokálisan hosszabb-rövidebb időszakra mért értékeink elfogadhatóak-e vagy sem.

A természetes szaporulat évi átlagos mértéke tehát a Józsefi népszámlálással összevethető 186 településen 1,19%, a népességnövekedés mértéke 1774 és 1783 között összesen 16,3%, az évi átlagos népességnövekedés mértéke 1,4% (a mértani haladvány szerint számolva – Őri 2001a 200.). Teljes megyei adatállományunkon (194 község) ugyanezek az adatok: 1,13%-os természetes szaporulat, 16,6%-os összes és 1,4%-os évi átlagos népességnövekedés. A 121 településből álló minta jellemzői az alábbi táblázatból olvashatók le.

V.77. A népességnövekedés és a természetes szaporulat jellemzői, 1774–1783

	NÖVEKEDÉS (%)	TERMSZAP (‰)	ÉVINÖV (%)
N	121	121	121
Átlag	17,6	11,0	1,6
Medián	13,4	11,4	1,4
Módusz	19,4	12,9	0,7
Szórás	26,1	10,5	1,8
Minimum	-30,1	-37,8	-3,9
Maximum	237,0	38,8	12,1

Eszerint a természetes szaporulat értéke kicsit alacsonyabb a megyéénél, a növekedés mértéke viszont nagyobb, a különbséget a vándorlási különbözet okozza, a megye egészében a vándorlás okozta veszteség meghaladja a 121 települését (-1,3, míg az utóbbi esetben

-0,4‰). Láthatjuk azt is, hogy a jelentékeny fogyás mellett előfordul az elképesztően nagy növekedés és a hihetetlenül magas természetes szaporulat is.

A kiválasztott 121 településen a megyei szinten mért egyébként sem túl erős korreláció (0,266, Őri 2001a 203.) a népességnövekedés és a természetes szaporulat évi átlagos értékei között eltűnt. Hasonló szintű korrelációt a természetes szaporulat és az átlagos évi népességnövekedés[241] között számolhattunk (r=0,245, p=0,007).

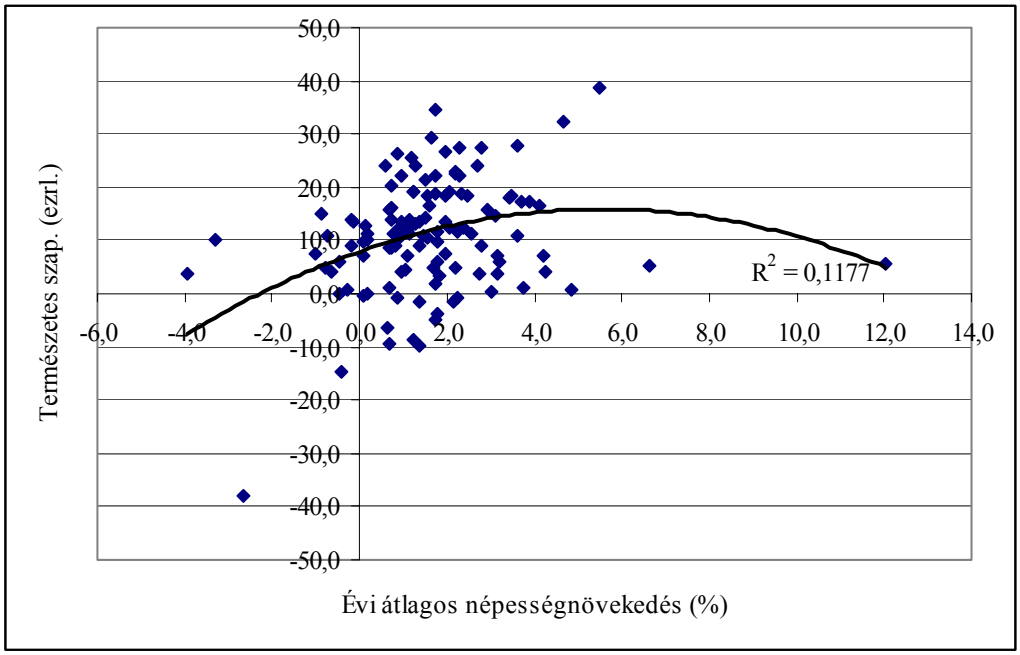

V.14. ábra. Az évi átlagos természetes szaporulat és az évi átlagos népességnövekedés összefüggése, 1774–1783

Ábránk megmutatja, hogy a népességnövekedés egy bizonyos pontjáig egyenes arányosság van a növekedés és a természetes szaporulat között, de a népességnövekedés szélsőségesen magas értékeinél már megfordul az összefüggés iránya. A korreláció nem túl szoros, nyilvánvalóan itt is a vándorlás hatására. Több településnél a természetes fogyást ellensúlyozta a bevándorlás, néhány helységben viszont hiába mutatkozott természetes szaporulat, az elvándorlás mégis népességcsökkenést idézett elő. Ritka volt az olyan település, ahol a népességfogyás és a természetes fogyás találkozott.

[241] Kiszámolásának módja: Növekedés 1774 és 1783 között (abszolút számokban mérve)/a rendelkezésre álló évek száma a rendelkezésre álló periódus évközepi népességszámához viszonyítva.

V.78. A települések megoszlása az évi átlagos népességnövekedés/csökkenés és az évi átlagos természetes szaporodás/fogyás szerint

Népességnövekedés és természetes szaporulat			
	Term.szap.>évi népeségnöv.	Term.szap.=évi népességnövekedés	Term.szap.<évi népességnöv.
94 tel.	40	5	49
Népességnövekedés és természetes fogyás			
12 tel.			
Népességcsökkenés és természetes szaporulat			
13 tel.			
Népességcsökkenés és természetes fogyás			
2 tel.			

Táblázatunkból kiolvasható, hogy a települések zöme népességnövekedést és természetes szaporulatot mutat, ezenbelül a helységek kicsit nagyobb részében a növekedés meghaladta a természetes szaporulatot, ami az odavándorlás tényére utal. Az ide tartozó települések kevesebb mint a felénél a természetes szaporulat nagyobb volt az évi növekedés mértékénél, ami elvándorlást bizonyíthatna. 12 település esetében a természetes fogyást erős odavándorlás ellensúlyozhatta, 13 esetben a természetes szaporulat dacára évente népességfogyás mutatkozott, elvándorlásra utalva ezzel. 2 településnél (Szentendre, Váckisújfalu) erős természetes fogyás volt tapasztalható, amit részben ellensúlyozhatott az odavándorlás. Ez tovább erősíti a Szentendre halandóságban, természetes fogyásban és bevándorlásban mutatkozó városias jellegéről mondottakat. A másik városias település, Vác természetes fogyását a bevándorlás népességnövekedéssé formálta. Ez viszont ellentétben van a migráció elemzése során tapasztaltakkal: ott Vác nem mutatott vándorlási többletet.

A fentiek értelmében a növekedés és a természetes szaporulat községenkénti adatait a migrációs adatok ellenőrzésére is felhasználhatnánk. Sajnos egy effajta összevetés egyrészt lehangoló képet nyújt: Vác mellett példaképpen három településnél nem találhatunk migrációs mozgást, ezeknél (Dunabogdány, Zsidó, Kisnémedi) a növekedési és természetes szaporodási arányszámok szintén mást mutatnak: Kisnémedi és Bogdány esetében oda-, Zsidónál pedig elvándorlásra utalnak. Ezek alapján elvégezhetnénk az összevetést, és megállapíthatnánk a migrációs adatok hiányosságait, de sajnos eldönthetetlen, hogy hol van dolgunk a vándorlók feljegyzésének elmaradásával, és hol a növekedési és természetes szaporodási arányszámok hibáival, illetve a három valamely kombinációjával. Forráskritikai elemzéseink során valószínűleg kiszűrtük a hiányos összeírású települések nagyobb részét, de nem tudtuk pontosan különválasztani a valós népességnövekedést a regisztráció javulása következtében bekövetkezett növekedéstől. Így nem tehetünk mást, minthogy figyelmeztetünk vándorlási elemzéseink és a népességnövekedésről mondottak bizonytalanságára, tájékoztató jellegére. A 121 településen a növekedés évi átlagos értéke mintegy 0,5%-al magasabb, mint a természetes szaporulat évi átlagos értéke, ugyanakkor láttuk, hogy a vándorlás mérlege a 121 településen évente átlagosan –0,4‰. Tehát a természetes szaporulaton felül növekvő településeinken az oda- és elvándorlások száma

átlagban kiegyenlíti egymást. A településekre bevándorló népesség egy részét minden bizonnyal nem regisztrálhatták, de felmerül annak a lehetősége is, hogy helyenként túlbecsültük a növekedés mértékét a regisztráció változó pontossága miatt. Másrészt a megyei átlagok közvetlen összevethetősége is kétséges, az elvándorlási átlag magasabb értéke nem jelenti feltétlenül azt, hogy megyei szinten ezek az elvándorlók valóban elhagyták a megyét, ezenkívül a vándorlás szélsőséges arányszámai az átlagok magyarázó erejét nagymértékben rontják, más középértékek, itt például a medián, amely a bevándorlásnál mutat magasabb értéket, jobban tükrözheti a vándorlás tényleges jellegét (V. 69. tábla). Korábbi sejtéseink mindenesetre beigazolódtak: adatállományunk legbizonytalanabb része a migrációs adatokból, valamint a népességszámból és a népességnövekedésből tevődik össze, ugyanígy gyanakvással kell szemlélnünk azokat a nyers arányszámokat, amelyek nevezőjében a népességszám áll. Csak abban bízhatunk, hogy a migrációval kapcsolatban tett főbb kijelentéseinket (a migrációs arányszámok kapcsolatai más változókkal, a migráció szintjének tájegységenkénti különbségei) nem vitte nagyon félre az adatok bizonytalansága, de ezzel kapcsolatban többet nem mondhatunk. A következőkben, a demográfiai viselkedés területi mintáinak vizsgálatánál tanácsosabbnak tartjuk a vándorlási, növekedési és természetes szaporodási adatok kihagyását a klaszterelemzésből.

Felmerülhet a kérdés, hogy a megye településein mért természetes szaporodási arányszámok reálisak-e vagy sem. A természetes szaporodás mértéke függ egyfelől a termékenység, másfelől a halandóság szintjétől, a két tényező egymástól sem független, hosszú távon nemigen képzelhető el, hogy a termékenység vagy a halandóság szintje egymástól elszakadva igen magas természetes szaporodást vagy fogyást eredményezzen (Perrenoud 1997. 289.; Livi Bacci 1999. 31.). „Igen magas” természetes szaporodási arány-e az évi átlagos 1%, vagy a kevéssel ezt meghaladó szint? Alfred Perrenoud modellje az évi 1%-os természetes szaporodást egyfelől a születéskor várható 20 évnyi átlagos élettartam és az ehhez tartozó kb. 9, egy teljes termékeny korát házasságban végigélő asszonyra jutó gyermekszüléssel jellemezhető teljes termékenységi arányszám, illetve a kb. 80 évnyi születéskor várható átlag életkor és 3 gyermeknyi teljes termékenységi arányszám közötti tartományban tartja lehetségesnek. (Perrenoud 1997. 288.). Ezen belül 6–7 gyermeknyi teljes termékenységi arányszám és kb. 25–30 év közötti születéskor várható átlagos élettartam eredményezhet évi 1%-os természetes szaporodási ütemet. A 6 fölötti teljes termékenységi arányszám teljességgel elképzelhető a 18. század második felének Magyarországán: ezt igazolják az elméleti modellkísérletek, amelyek fiatal házasságkötés és átlagos szülési intervallumok esetére 7, vagy ennél magasabb arányszámot jeleznek (Livi Bacci 1999. 33.), illetve a családrekonstitúciós vizsgálatok is (Andorka 1991a 40.; Andorka 1998. 436.). Hablicsek László pedig a viszonylag kedvező halandóságúnak tekintett 1820-as évekre 28–29 évnyi (férfiak és nők) születéskor várható átlagos élettartamot számolt (Hablicsek 1991. 61.). Nincs okunk feltételezni, hogy a halandóság ennél az 1770–80-as években sokkal rosszabb lett volna, viszont a termékenység lehetett valamivel magasabb a Hablicsek által számoltnál

(6,9), hiszen éppen a két időmetszet közötti évtizedekben kezdett bizonyos körzetekben terjedni a születésszabályozás. Így mind az 1770–80-as években, mind az 1820-as években reálisnak tűnik az évi 1%-os természetes szaporulat, sőt helyenként hosszabb-rövidebb ideig ennél magasabb értékek sem elképzelhetetlenek. Valójában a fenti halandóság mellett 8 gyermeknyi teljes termékenységi arányszám mellett az évi 2% is lehetséges volna elméletileg. Ahol ennél is magasabb a lélekösszeírások alapján mért természetes szaporulat (a 121 településből 20), ott is elsősorban az igen magas (60–70‰-nyi) születési arányszám az oka ennek, a halandósági arányszám mindössze négy esetben tűnik elfogadhatatlanul alacsonynak (30‰ alatt, de ebből Szeremlén és Káván a születési arányszám is alacsony). Tehát gyanakodhatunk a magas természetes szaporodási arányszámokat illetően, de ezek egy része elméletileg, helyenként, rövidebb periódus alatt nem képtelenül magas, különösen a frissen újratelepült, igen magas termékenységű falvak (Újhartyán, Inárcs, Tápiószentmárton, Törtel, Újszász) esetében, amelyek a természetes szaporulat bajnokai a megyében. Más esetekben (pl. Foktő) azonban a halálozási bejegyzések hiányai állhatnak a háttérben.

V.79. A népességnövekedés és a természetes szaporulat tájegységenként, 1774–1783

	N	Növekedés 1774/1783 (%)	Term.szap. (%)
Dél-nyugat	2	17,2	-0,5
Dunapart	5	8,7	-0,4
Cserhát-vidék	12	16,15	0,4
Budai-hg.-Óbuda-környék	4	13,3	0,7
Pilis-Visegrádi-hg.	3	18,7	0,7
Gödöllői-dombság	18	14,3	0,8
Zsámbéki-medence	6	24,6	0,9
Csepel-sziget	9	11	0,9
Dunavölgy-észak	1	-1,7	0,9
Duna-Tisza-közi homokhátság	11	17,6	1,3
Dunamente	11	16,7	1,4
Cserhátalja	6	21,6	1,5
Tápiómente	10	17,7	1,7
Tápiósáp vidéke	12	16,7	1,7
Dunavölgy-dél	10	41,8	1,8
Szentendrei-sziget	1	5,3	2,4

Tájegységenként vizsgálva a népességnövekedés és a természetes szaporulat értékeit, megfigyelhetjük, hogy a népességnövekedés valóban a természetes szaporulattól függetlenül alakul. A természetes szaporulat terén viszont éles különbség van egyfelől a Pilisi, Váci és másfelől a Kecskeméti, Solti járások között. A Pilisi és Váci járás területén – nemcsak a dombvidékeken, hanem a Csepel-szigeten is – a természetes szaporulat nem éri el az évi 1%-ot. Egyetlen kivétel a Szentendrei-sziget egyetlen mintabeli községe, Szigetmonostor, amely viszont a legmagasabb természetes szaporulatot mutatja. Ezen belül Törökbálint és Budaörs (délnyugat) természetes fogyást mutatnak, a Duna jobb parti településeinek természetes fogyását azonban két település rendkívül negatív értékei alakítják (Szentendre, Budafok). Európai mértékkel mérve is alacsony a Cserhát-vidék természetes szaporulata, míg az alföldi

régióké igen magas. Itt is lényeges különbségek mutatkoznak azonban: a természetes szaporulat hasonló értékei mögött a termékenység és a halandóság különböző szintjei állnak. A Dunamente (Solti járás dunaparti települései) lényegesen alacsonyabb születési és halálozási arányszámok mellett produkálnak pl. a Duna-Tisza-közi homokhátsághoz hasonló természetes szaporodási arányszámokat. A termékenység és halandóság viszonyát tehát alapjában véve a táji adottságok határozzák meg, de ezen belül a termékenység és halandóság szintje igen különböző lehet.

Korrelációs együtthatóinkat tanulmányozva megerősíthetjük a fentieket. A népességnövekedés 1774 és 1783 között elsősorban a kiterjedt határú, szolgatartó, magas bevándorlású, jelentékeny szolga-bevándorlást mutató és a határban jelentős arányú legelőkkel rendelkező településeken magas, ami lényegében megfelel a Kecskeméti és a Solti járás viszonyainak. A törvénytelen születések aránya fordítottan arányos a népességnövekedéssel, elsősorban az elvándorlások arányszámával való szoros összefüggése miatt, a kiskorú halandósággal (egy felnőtt halálozásra jutó kiskorú halálozások száma) való elég laza összefüggés abból eredhet, hogy az erős felnőtt halandóság többnyire rossz halandóságot, kisebb halandósági krízist feltételez, ami visszafogja a népességnövekedést. A házas nők magas aránya viszont nyilvánvalóan a bevándorlással és a termékenységgel való kapcsolata révén áll összefüggésben a népességnövekedéssel.

V.80. A népességnövekedés (1774/83) és a természetes szaporulat (‰) összefüggése más változókkal

	NÖVEKEDÉS		TERMSZAP	
	r	p	r	p
TERMTER	0,573	0,000		
SZOLGÁK	0,328	0,000	0,231	0,011
KISKHAL	0,199	0,029		
HÁZASNŐ	0,259	0,004	0,314	0,000
BEVÁND	0,566	0,000		
ILLEG	-0,205	0,024		
IDVÁNDAR	0,482	0,000	0,211	0,020
LEGELŐ	0,221	0,016	0,187	0,042
SZŐLŐ			-0,439	0,000
RÉT			0,321	0,000
ERDŐ			-0,213	0,020
KISK			0,352	0,000
GK			-0,269	0,003
SZÜLHK			0,212	0,019
NYERSSZÜL			0,354	0,000
HÁZASTERM			0,288	0,001
NYERSHAL			-0,747	0,000
HALANDÓSÁG			-0,946	0,000
NYERSHÁZK			-0,232	0,011
MEGSZH			-0,292	0,001
HÁZASF			0,210	0,021
HÁZTARTMÉR			0,400	0,000
HÁZTARTSZERK			0,208	0,022

A természetes szaporodás arányszáma igen szoros összefüggésben áll a halandóság mutatóival, közülük a születések számához viszonyított halálozási számok (HALANDÓSÁG) lényegében ugyanazt fejezik ki: a születések és a halálozások különbségét, azaz a természetes szaporulatot. De szoros az összefüggés a nyers halálozási arányszámmal is, a korrelációs együttható értéke itt lényegesen magasabb, mint a termékenységgel összefüggésbe hozható mutatók esetében (nyers születési arányszám, házas termékenység, születések száma a házasságkötésekhez viszonyítva, kiskorúak, szolgák, házas férfiak és nők, szolga-bevándorlók aránya). A halandóság szintje nyilván erősebben, közvetlenebbül hatott a természetes szaporulat alakulására, mint a kevésbé változékony termékenység. Néhány változó szintén a halandósággal való összefüggése miatt mutat fordított arányosságot a természetes szaporulattal (nyers házasságkötési arányszám, megszűnt házasságok száma a házasságkötésekhez viszonyítva). A gazdálkodás mutatói közül a kiterjedt legelők, rétek kedveznek a természetes szaporulatnak, az erdők és különösen a szőlők magas aránya viszont nem. Itt nyilván természeti, gazdasági és ezekkel összefüggésben társadalmi tényezők működnek a háttérben: az erdő és szőlőterület a mezőgazdaság más ágai számára kedvezőtlen lehetőségeket kínáló, csekélyebb eltartóképességű területekre volt jellemző, amelyeken a népesség is inkább kis méretű és egyszerű szerkezetű háztartásokban élt, és nem birtokos paraszti státusú volt elsősorban. Ebből a korrelációs együtthatók a háztartásmérettel és a háztartásszerkezettel való összefüggést mutatják meg: magasabb természetes szaporulat ott jelentkezett, ahol a gazdálkodás és a társadalmi helyzet lehetőséget adott nagyobb és bonyolultabb struktúrájú háztartások megélhetésére.

Regresszió-analízissel vizsgálva a népességnövekedésre és a természetes szaporulat mértékére ható változókat a következő eredményt kaptuk.

V.81. A többszörös lineáris regresszió értékei a népességnövekedés és a természetes szaporodás változóira

Függő változó	R	R^2	A függő változó varianciájának magyarázatában szignifikáns változók		
NÖVEKEDÉS	0,705	0,483		Béta	Szign.
			BEVÁND	0,379	0,001
			TERMTER	0,357	0,001
			ILLEG	-0,379	0,000
TERMSZAP	0,774	0,599			
			MEGSZH	-0,413	0,000
			SZŐLŐ	-0,264	0,000
			HÁZTARTSZERK	-0,230	0,036
			SZÜLHK	0,349	0,000
			HÁZTARTMÉR	0,336	0,003
			HÁZASTERM	0,231	0,001
			FHKOR	0,220	0,001
			RÉT	0,142	0,032

A népességnövekedéssel pozitív kapcsolatban áll a bevándorlás és a termőterület nagyságát mérő változó, az összefüggést értékelhetjük ok-okozati viszonynak. Az illegitimitás

negatív kapcsolata viszont elsősorban az elvándorlással való szoros kapcsolatából eredhet, ami érthetően nem kedvezett a népességnövekedésnek. Változóink ugyanakkor a népességnövekedés varianciájának csak kisebb hányadát tudták magyarázni.

A természetes szaporulat esetében a független változók közül kihagytuk a vele szoros korrelációt mutató, a születések számához viszonyított halálozások számát, valamint a nyers halálozási és születési arányszámot. A modellben maradt változók magyarázó ereje így lényegesen kisebb lett, továbbra is a halandósággal (megszűnt házasságok a házasságkötésekhez viszonyítva) és a termékenységgel (születések a házasságkötésekhez viszonyítva, születések a házas nőkhöz viszonyítva, háztartásméret, férfiak házasságkötésének kora) kapcsolatos változók játsszák a fő szerepet. Ezenkívül szignifikáns hányadot magyaráz a háztartásszerkezet mutatója és a szőlők aránya, (itt) mindkettő negatív kapcsolatban áll a természetes szaporulattal, de az összefüggés áttételes, gazdasági és társadalmi faktorokon keresztül érvényesülhet.

Összefoglalás: kísérlet a változók együttes elemzésére

A következőkben kísérletet teszünk változóink együttes elemzésére. A rendelkezésre álló többváltozós matematikai-statisztikai elemzési módszerek közül a faktoranalízis lehetővé teszi a változók közötti kapcsolatok vizsgálatát, a mögöttük esetleg meghúzódó látens struktúrák feltárását, eddigi elemzéseink relevanciájának tesztelését. A klaszterelemzés pedig módot ad a változók (az eddigi elemzés vagy a faktorelemzés eredményei alapján kiválasztott) egy részének együttes vizsgálata alapján olyan településcsoportok képzésére, amelyek egyrészt kontrollálhatják az *a priori* létrehozott (földrajzi, etnokulturális, településtípusok szerinti) kategóriák vizsgálatának eredményeit, másrészt a demográfiai viselkedés megyebeli alapegységeit ragadhatják meg. Az így létre hozott mikrorégiók vizsgálata jelentős lépést jelenthet a demográfiai viselkedés meghatározó tényezőinek feltárásában, és ugyanakkor tárgyilagos szempontokat kínálhat a településszintű kutatások szempontjából igen fontos mintaválasztáshoz.

Lehet számos olyan tényező, amelyet az elemzésbe vont változóinkkal nem tudunk megragadni, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a meglehetősen nagy számú változó mögött nem áll-e olyan látens struktúra, olyan kapcsolatok, összefüggések, amelyeket a demográfiai jelenségenként végzett korrelációs és regresszió-elemzések nem tártak fel. Más szóval lehet-e oly módon egyszerűbbé, áttekinthetőbbé tenni a változók kapcsolatrendszerét, hogy esetleg közben még plusz információkhoz juthatunk, amelyeket majd a települések csoportosításánál, a demográfiai mikrorégiók kialakításánál, a „molekuláris szerkezet" megrajzolásának kísérleténél felhasználhatunk. Minderre a többváltozós matematikai-statisztikai elemzési módszerek közül a faktorelemzés kínál lehetőséget, feltárva azt, hogy változóink, vagy legalábbis azok egy része mögött rejlik-e valamely látens struktúra, változóink egy-egy csoportja kapcsolatban áll-e valamely, az elemzés eddigi módszerei által fel nem tárt,

egymástól független tényezővel. Nagy számú változónkat így néhány ilyen tényezőbe összevonva a további elemzés számára egyszerűbb, használhatóbb változókészletet nyerhetnénk.[242]

Faktorelemzési kísérleteink meglehetősen felemás eredményt hoztak. Az elemzés korábbi fázisaiban kiszámolt és felhasznált mintegy 45 változónak minden esetben csak egy kisebb, kb. negyedrésze volt alkalmas arra, hogy mögötte látens dimenziókat keressünk. A faktorelemzés során a megmaradt 9–10 változó három faktorral állt kapcsolatban, a három faktor azonban a változók szórásnégyzetének csak 50–60%-át magyarázta. Ugyanakkor az első faktorban, amely ebből a legnagyobb részt vállalta magára (kb. 20–25%-ot) mindig ugyanazok a változók szerepeltek: az 1774 és 1783 közötti népességnövekedés, az egy főre jutó termőterület nagysága, a vándorlási (elsősorban a bevándorlási) arányszámok, illetve bizonyos esetekben a szolgák aránya. Vagyis lényegében azok a mutatók, amelyekkel az imént az adatainkban rejlő egyik fontos, térbeli dimenziót írtuk le, rámutatva az elsősorban a Kecskeméti járást felölelő alföldi régió elkülönülésére. Tehát miközben a faktorelemzéssel valóban jelentős adat-redukciót „sikerült" elérnünk, hiszen változóink nagy része alkalmatlannak bizonyult arra, hogy látens struktúrát keressünk mögöttük, és a maradékkal összefüggésben álló faktorok is azok varianciájának csak kb. felét magyarázták, a kapott eredmény értelmezhetőnek tűnt, és egyszerűbb, eddigi megfigyeléseinkkel összhangban álló szerkezetet hozott létre.

Az alábbiakban faktorelemzési kísérleteink legjobb paraméterekkel rendelkező változatát mutatjuk be. Az elemzést az SPSS programcsomag segítségével, *maximum likelihood* módszerrel végeztük, a kapott faktorokat *varimax* eljárással forgattuk el (rotáltuk) a jobb értelmezhetőség kedvéért. Az ún. Kaiser-Meyer-Olkin mutató (KMO-teszt eredménye), amely azt méri, hogy a változók közötti parciális (más változók hatását kiküszöbölő) korrelációk megfelelően kicsik-e, azaz változóink nem kapcsolódnak-e páronként erősen össze, miközben más változókkal egyáltalán nem korrelálnak, 0,63913 volt, ami elfogadható eredményt ígért. A Bartlett-teszt szignifikancia-értéke (0,0000) jelzi, hogy az elemzésben megmaradt változók megfelelnek a követelményeknek.[243] A mért változók és a faktorok illeszkedését vizsgáló khí-négyzet-teszthez tartozó szignifikancia (0,4268) kellően nagy, azaz a mért változók korrelációs mátrixa és a látens változókból becsült értékek korrelációs mátrixa hasonlít egymásra, a kapott faktorok jól helyettesítik a mért változókat (Székelyi–Barna 2002. 42–43.). Az elemzés eredményeként összesen kilenc változó mögött három faktort (egymástól független látens tényezőt) hoztunk létre.

[242] A faktorelemzésről általánosságban lásd: Andorka 1997. 114.; Babbie 1999. 507–510.; Székelyi–Barna 2002. 40–108. Történettudományban való alkalmazására példa: Granasztói 1978; Bácskai–Nagy 1979; Bácskai 1986.

[243] „A Bartlett-teszt olyan khí-négyzet próba, amely a mért változók korrelációs mátrixát hasonlítja a változók páronkénti függetlenségét reprezentáló egységmátrixhoz" (Székelyi–Barna 2002. 68.). A kellően

V.82. A három faktorban megtestesülő információtartalom (teljes megmagyarázott variancia)

Faktor	Total	Variancia %-a	Kumulatív %
1	2,111	23,459	23,459
2	1,477	16,406	39,865
3	1,030	11,440	51,305

Táblázatunkban a rotálás (elforgatás) utáni eredményt láthatjuk. A „total" oszlopban az elemzésbe bevont kilenc változó által megtestesített összinformáció-tartalomból (9 egység) az egyes faktorok által magyarázott információtartalmat látjuk. Mindhárom faktor melletti érték magasabb egynél, faktoraink egyenként is nagyobb információtartalmat hordoznak, mint egy-egy elemzésbe bevont változó (ez a harmadik faktor esetében épphogy megvalósul). Ugyanezt láthatjuk százalékosan is, az utolsó oszlop pedig a kumulatív százalékokat tartalmazza: a három faktor a változók varianciájának 51,3%-át magyarázza meg. Az információtartalom majd 50%-át elvesztettük, cserében viszont kilenc helyett három változóval dolgozhatunk.

Következő táblázatunk mutatja, hogy mely változók maradtak végül a modellben: a bevándorlási arányszám, a halandóság arányszáma (halálozások/születések száma), a házas termékenység (születések/házas nők), a Józsefi népszámlálás háztartásmérete (fő/háztartás), a katolikusok aránya, az 1774 és 1783 közötti népességnövekedés mértéke, a kataszteri összeírás alapján az egy főre jutó termőterület mérete (kat. hold), a nyers házasságkötési arányszám és a termőterületen belül a szőlők aránya. Az ún. végső kommunalitásokból megtudhatjuk, hogy az elemzés során kapott három faktor (a kilenc változó mögött meghúzódó látens dimenziók) a mért változók szórásnégyzetének hány százalékát magyarázzák meg.

V.83. A változókhoz tartozó kommunalitások

	Végső (Extraction)
BEVÁND	0,774
HALANDÓSÁG	0,591
HÁZASTERM	0,349
HÁZTARTMÉR	0,403
KAT	0,551
NÖVEKEDÉS	0,402
TERMTER	0,905
NYERSHÁZK	0,257
SZŐLŐ	0,386

A három faktor együttesen legnagyobb mértékben az egy főre jutó termőterület varianciáját magyarázta, de magas értéket kapott a bevándorlási arányszám, és 50% felett volt a halandóság és a katolikusok megfelelő értéke is. Ugyanakkor a nyers házasságkötési

alacsony szignifikancia jelzi, hogy a nullhipotézist, miszerint a két mátrix egyenlő, elvethetjük, változóink páronként korrelálnak egymással.

arányszám éppen az elfogadhatóság határértékét jelentő 25% fölött volt, a kapott faktorok ezt a változót magyarázzák a legkisebb mértékben.

Az elforgatás után létrejött faktormátrix jól értelmezhető: a változókhoz tartozó faktorsúlyok (az egyes változók és az illető faktor korrelációjának értékei) egy-egy változót minden esetben elég egyértelműen egy faktorhoz kötnek.

V.84. Változóinkhoz tartozó faktorsúlyok (varimax rotálás után)

	Faktor		
	1	2	3
BEVÁND	*0,84753*	0,09617	0,21597
HALANDÓSÁG	-0,08608	*0,74257*	-0,17896
HÁZASTERM	0,11702	-0,06285	*0,57582*
HÁZTARTMÉR	-0,13278	*-0,61292*	0,09866
KAT	0,05824	0,03160	*0,73919*
NÖVEKEDÉS	*0,61822*	-0,04728	0,13063
TERMTER	*0,94952*	0,01279	-0,05379
NYERSHÁZK	0,20360	*0,42216*	0,19328
SZŐLŐ	-0,16011	*0,59555*	0,07673

Értelmezhetőek-e a fenti faktorok? Az első, legerősebb magyarázóerővel rendelkező, amellyel a termőterület nagysága, a bevándorlási arányszám és a népességnövekedés mutat erős korrelációt, magában hordozza mindazt, ami elősegíti a tágas határnak, a termőterület bőségének a kialakulását, ami vonzza a bevándorlókat és előremozdítja a népességnövekedést. Első faktorunk tehát azokat a földrajzi, domborzati viszonyokat testesíti meg, amelyek korábbi megfigyelésünk szerint is a fenti tényezők magas értékeit eredményezték: elsősorban a sík, bőséges termőföldet kínáló alföldi területek egy részének a viszonyaira gondolunk.

Második faktorunk ennek mintegy ellentettje. Ezzel a faktorral igen szoros kapcsolatban van a halandóság arányszáma (a születések számára jutó halálozások száma), a szőlők termőterületen belüli aránya, a nyers házasságkötési arányszám (amely, emlékezhetünk rá, az újraházasodások révén szorosan kapcsolódik a halandósághoz), a háztartásméret pedig szintén szoros, fordított arányosságot mutat vele. Ennek a faktornak a lehetséges interpretációja szintén a geográfiai viszonyokhoz köthető, mindazokat a földrajzi-domborzati viszonyokat testesítheti meg, amelyek más művelési ágakkal szemben a szőlőművelésnek kedveznek. Itt a települések sajátos, forrásaink alapján kevéssé megragadható társadalmi összetétele, népességük nagyobb piaci kiszolgáltatottsága, nagyobb népsűrűsége, kedvezőtlenebb, egészségtelenebb körülményei folytán magasabb a halandóság, kisebbek a háztartásméretek (ennek lehetnek demográfiai, munkaszervezeti vagy társadalmi okai is, hiszen ezen települések lakói inkább zsellérstátusúak), és természetesen az újraházasodások révén a nyers házasságkötési arányszám is magasabb. Az értelmezés mindkét faktornál a lokális földrajzi sajátosságokhoz kötődik, de különösen a második esetében a változók és a

második faktor közötti összefüggések bonyolultak, áttételesek lehetnek, számos fontos tényezőt adataink alapján itt nem tudtunk vizsgálni.

A harmadik faktornál nagy a kísértés, hogy ezt kulturális, normatív jellemzőként értelmezzük. A katolikusok aránya és a házas termékenység arányszáma kapcsolódik össze vele, két egymással is igen szorosan összefüggő változó, amelyek ok-okozati kapcsolatát a korábbi elemzés során kétségbevontuk. A harmadik faktort ezért inkább komplex tartalmú tényezőként kell kezelnünk, amely olyan társadalmi, gazdasági, etnikai–megtelepedési sajátosságokat egyesít magában, amelyek pozitív hatást gyakoroltak mind a katolikusok arányára, mind a termékenységre.

A fenti hipotézist tesztelhetjük, illetve a megye demográfiai szerkezetének feltárására tehetünk kísérletet a háztartásszerkezet vizsgálatánál már alkalmazott klaszterelemzés módszerével. A faktorelemzés során a program nemcsak a faktorok és a felhasznált változók közötti kapcsolatok erősségét kifejező faktorsúlyokat számította ki (V.84. tábla), hanem megfigyelési egységenként (településenként) kiszámolta az egyes faktorokhoz tartozó értékeket is (faktorpontszámok). Ez alapján végezhettük el a hierarchikus klaszterelemzést, amely a három faktor településenkénti értékeit három változóként kezelve a megye 119 települését nyolc csoportra osztotta.[244] Az alábbi tábla az egyes klaszterek azon adatait tartalmazza, amelyek a faktorelemzésben is szerepeltek. A nyolc klaszterből három volt nagy létszámú (52, 30 és 29 település), egy kisebb (4 település) és négy „egytelepüléses." A négy egyedülálló településből kettőt, a negyedik Örkényt és a nyolcadik Vadas pusztát elsősorban termőterületük nagysága és vándorlási arányszámaik választották el a többiektől: Örkényre nagy mértékű beköltözés, Vadasra igen jelentős elvándorlás volt jellemző. A hatodik Budafokot rossz halandósága, erős bevándorlása és a szőlőtermelés jelentősége, a hetedik Szentendrét rossz halandósága, alacsony termékenysége, jelentős népességfogyása és szintén szőlőtermelésének fontossága tette egyedivé.

V.85. A faktorelemzésben felhasznált változók értékei a klaszterelemzés eredményeként kapott településcsoportok szerint

	NÉPESSÉG	NÖVEKE-DÉS	TERM-TER	KAT	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	NYERS-HÁZK	BEVÁND	HÁZ-TARTMÉR	SZŐLŐ
1. 52	74673 1436fő/tel	18,7	4,0	96,0	305,3	0,768	11,8	18,5	5,3	2,6
2. 30	47291 1576fő/tel	16,7	5,4	22,5	276,1	0,740	9,3	8,2	5,4	2,3
3. 29	35068 1209fő/tel	10,2	3,7	39,1	268,9	0,962	11,2	11,2	4,9	4,9
4.										

[244] Két község (Budajenő és Zagyvarékás) adathiány miatt kimaradt az elemzésből. A követett módszer ugyanaz volt, mint a háztartásszerkezet vizsgálatánál: az SPSS programcsomag hierarchikus klaszterelemzése, „Within groups linkage" módszerrel, a távolságok kiszámítása az euklidészi négyzetek módszerével, az adatok standardizált formában kerültek felhasználásra.

1	182	237,0	64,7	100,0	284,1	0,880	15,2	206,9	4,5	0,0
5. 4	12399 3100fő/tel	26,9	2,7	98,4	315,3	1,082	14,6	11,7	4,6	15,0
6. 1	883	13,4	1,7	100,0	291,2	1,180	14,7	36,1	4,3	79,8
7. 1	3878	-21,5	1,1	54,2	228,8	1,802	15,7	16,5	3,9	31,6
8. 1	69	-25,8	36,0	44,3	343,7	0,940	22,4	95,6	4,0	0,0

Az első, legnépesebb klaszter túlnyomórészt katolikus településekből állt, termékenysége erősen átlag feletti, halandósági mutatója viszont az átlagnál kedvezőbb volt. Népességnövekedése, bevándorlási arányszáma, átlagos háztartásmérete, nyers házasságkötési arányszáma enyhén átlag feletti, az egy főre jutó termőterület nagysága és a szőlők aránya különösen átlag alatti volt. Tehát egy magas termékenységű, erősen növekvő, jelentős természetes szaporulatot produkáló katolikus településcsoport körvonalazódik, amely a legtöbb települést foglalja magába.

A második klaszterben a protestánsok voltak többségben, itt a termőterület kicsit nagyobb az átlagnál és az előző csoportnál, a halandóság hasonlóan kedvező, viszont a termékenységi arányszám sokkal alacsonyabb, átlag alatti, csakúgy, mint a házasságkötési arányszám. A halandóságot hasonlónak feltételezve, valószínűleg nem az özvegyek újraházasodási különbsége okozza a házasodási különbséget. A bevándorlás alacsony szintű, a növekedés kisebb, mint az előző csoportnál, de alig átlag alatti, a kedvező halandóság ellensúlyozza az alacsonyabb termékenységet, odavándorlást, házasodási hajlandóságot. A szőlők aránya itt sem számottevő.

A harmadik klaszter is protestáns többségű, de kisebb mértékben, mint a második. Összességében a termékenység még alacsonyabb (jóval átlag alatt), a halandóság, természetes szaporulat kedvezőtlenebb. A bevándorlás mértéke átlag alatti, csakúgy, mint a népességnövekedés mértéke. A házasodási hajlandóság átlagos, a háztartások relatíve kicsik, viszont a szőlők aránya nagyobb. A termőterület nagysága átlag alatti.

Az ötödik klaszter (Vác, Budaörs, Törökbálint, Ecser) katolikus, igen magas termékenységű, ugyanakkor igen kedvezőtlen halandóságú, a magas születésszám ellenére természetes fogyást mutató településekből áll, amelyek azonban átlag alatti odavándorlás mellett is erősen növekednek (itt talán a regisztráció javulása is közrejátszhat a növekedésben). A termőterület nagysága a nagyobb klaszterekhez és az átlaghoz képest kicsi, a házasodási arányszám (valószínűleg az újraházasodások miatt is) magas, a szőlőtermelés jelentősége nagy.

Összességében két katolikus modellünk van, mindkettőre erős növekedés jellemző, ha hihetünk adatainknak. Az egyik a megye közel felét adja, magas termékenységű, nagy természetes szaporodást mutat, a másikat néhány még magasabb termékenységű, de kedvezőtlen halandóságú, természetes fogyást tanúsító település alkotja. Ezzel szemben áll

két többé-kevésbé protestáns csoport, ahol a termékenység, az odavándorlás, a népességnövekedés mértéke lényegesen kisebb, az egyikre emellett viszonylagos földbőség és jó halandóság, a másikra ennek ellenkezője volt jellemző. Ezenkívül elsősorban Szentendre és Budafok testesít meg besorolhatatlan szélsőségeket, az előbbi főleg a termékenysége, halandósága, természetes és tényleges fogyása, a másik szőlőművelése, természetes fogyása következtében.

Társadalmi téren, a Józsefi összeírás felnőtt férfiakon belüli paraszt-polgár arányát vizsgálva azt látjuk, hogy az első és a harmadik klaszter átlagos (32,5 és 34,8%), míg a kedvező halandóságú, alacsony termékenységű protestáns típusban a legmagasabb ez az arány (41,5%). A kedvezőtlen halandóságú, kis termőterületű, jelentős szőlőművelő csoportokban, településeken viszont a felnőtt férfinépesség túlnyomó része zsellér besorolású (5. klaszter: paraszt-polgár arány 26%, Budafokon 4,9%, Szentendrén 13,1%).

Mindezek a demográfiai, felekezeti, társadalmi, gazdasági különbségek hogyan különülnek el a térben egymástól? A kapott klaszterek vajon mennyire homogének földrajzi-domborzati téren, a gazdálkodás lehetőségei terén, vajon valóban a földrajzi-táji adottságok jelentik-e a faktorelemzésben felhasznált változók mögötti látens struktúrát, amint azt feltételeztük? És végül a faktorok alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel felrajzoljuk a megye demográfiai régióit?

Következő táblázatunk a nagyobb klaszterek földrajzi-domborzati és etnikai összetételét mutatja.

V.86. A klaszterelemzéssel képzett településcsoportok földrajzi-domborzati és etnikai jellemzői

	alföld	dombv	Dunamellék	magyar	német	szlovák	vegyes	horvát
1.	18	22	12	27	13	8	3	1
2.	12	12	6	20		6	4	
3.	3	18	8	13	1	7	8	
5.		3	1		2	1	1	

A térbeli elkülönülés nem érvényesül következetesen – bár a két első klaszterben találjuk az alföldi települések zömét (ahol a halandóság és természetes szaporulat értékei kedvezőek), a kedvezőtlenebb halandóságú és alacsonyabb természetes szaporodást vagy éppen fogyást mutató települések között (3. és 5. klaszter) pedig csak elvétve van néhány alföldi település –, a három nagy létszámú klaszter geográfiai jellemzőit tekintve jóval sokrétűbb.

A Függelék VIII. táblája részletesebb képet ad minderről. Az 1. klaszterbe (főleg katolikusok, magas termékenység, kedvező halandóság) egyfelől alföldi katolikus falvak és mezővárosok tartoznak, amelyek a Duna-Tisza közén és a Gödöllői dombvidéket délről és keletről körülfogva terülnek el (Tápió-vidéke, Cserhátalja). Ezek javarészt katolikus magyar települések. Ide tartoznak a Váci-Gödöllői-dombvidék magyar és szlovák katolikus falvai, a Csepel-sziget katolikus németjei és a horvát Tököl, a Kecskeméti és Solti járás dunamelléki

katolikus települései. Hasonlóképpen a Pilisi járás dunaparti német települései (Visegrád, Bogdány, Békásmegyer és a Buda-környéki németek zöme, a szlovák Piliscsabával együtt.

A 2. klaszterbe tartoznak részint a Duna-Tisza közének elsősorban református magyar községei, néhány evangélikus szlovák faluval (Alberti, Pilis), ezenkívül néhány, az első klaszter katolikus falvai között fekvő helység (Szentmártonkáta, Hévízgyörk). Idetartoznak a Váci-Gödöllői-dombvidék magyar-szlovák református és evangélikus települései közül azok, amelyeknek a halandósága kedvezőbb, valamint a Duna szigeteinek református községei (Szigetmonostor, Szigetszentmiklós), a solti Dunapart néhány főleg református magyar települése, illetve a Zsámbéki medence református magyar helységei, Tök és Páty.

A 3. klaszter elsősorban a Váci járás dombvidéki, főleg református-evangélikus többségű magyar és szlovák falvainak egy részéből áll, emellett a Csepel-sziget és a solti Dunapart református magyarjainak egy részét (együtt a katolikus német Harasztival és vegyes Szigetcséppel, Ráckevével), három alföldi magyar falut és néhány Buda-környéki települést (Csobánka, Pomáz, Bia, Pilisszentlászló) találunk itt. Közös vonásuk ezeknek a településeknek többek között a viszonylag kedvezőtlen halandóság.

Ha a négy nagyobb, több településből álló csoportunkat földrajzi-domborzati viszonyok szerint fölosztjuk, akkor mintegy 14–15 kisebb egységet kapunk, amelyek azonban demográfiai téren, etnikailag, felekezetileg hasonlítani fognak más környezetben elhelyezkedő csoportokhoz. Ezenkívül ezek a csoportok a térben egymással keverten helyezkednek el, a faktorelemzés alapján a térben egészen kis, néhány településből álló, de részben egymással szintén keveredő mikrorégiókat lehetne létre hozni. Lényegében itt is azt tapasztaltuk, amit a korábbi elemzések során: nagyon különböző földrajzi-domborzati viszonyok között találhatunk igen hasonló demográfiai viselkedésformákat.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a három felhasznált faktor közül az első a népességfejlődés, népességmozgás számára kedvező feltételeket testesíti meg, a második ennek inkább az ellenkezőjét, míg a harmadik, amely a katolikusok arányával és a házas termékenység arányszámával állt szoros kapcsolatban, értelmezése továbbra is elég reménytelennek tűnik, mentális, kulturális, társadalmi, de az újratelepítéssel kapcsolatos viszonyok jellemezhetik. Mindezeknek a faktoroknak és a velük kapcsolatban álló változóknak az értékei földrajzi-domborzati értelemben nem különülnek el egymástól, és a korábbi elemzéseknél megszokott módon egy bonyolult, mozaikszerűen elhelyezkedő térbeli struktúrát alkotnak. A faktorelemzésre alkalmas változók mögötti látens dimenziók értelmezése nehéz, sok tényező homályban marad, a kapcsolatok jellege sok esetben nem világos, az egyes faktorok nem egyértelműen térbeli, földrajzi-domborzati viszonyokat jelenítenek meg, hanem nagy szerepük lehet az itt kevéssé vizsgálható kulturális és társadalmi tényezőknek is.

Kérdés az is, hogy vajon a faktorelemzéssel létre hozott változók alkalmasak-e arra, hogy rájuk klaszterelemzést építve a megye demográfiai viszonyait felvázolhassuk. A demográfiai viselkedés mintáinak elkülönítését dolgozatunk egyik legfontosabb céljának

tekintjük, hiszen ez segíthet részint a demográfiai viselkedés hátterében álló tényezők jobb megértéséhez, másrészt ez szolgálhat alapul a további, településszintű elemzésekhez, ez segítheti a mintaválasztást ehhez.

Úgy gondoljuk, hogy ebből a szempontból faktorelemzési kísérletünk inkább kudarc volt. Egyrészt a faktorok, tehát a felhasznált változók nehezen értelmezhetők, másrészt olyan változókat vonnak össze, helyettesítenek, amelyek vagy bizonytalannak, pontatlannak bizonyultak korábban (népességnövekedés, vándorlási arányszámok, nyers arányszámok), vagy pedig nem demográfiai szempontokat hoznak az elemzésbe, osztályozásba (termőterület nagysága, szőlők aránya és leginkább a felekezeti megoszlás). Márpedig ezt kerülnünk kellene a települések osztályozása során, hiszen a kérdés éppen az, hogy a demográfiai változók alapján létre hozott csoportok mögött felfedezhető-e valamilyen vallási, etnikai, gazdasági, társadalmi vagy éppen térbeli tényező. A faktorelemzés alapján kapott csoportjainkban érezhetően nagy a szerepe a felekezeti megoszlásnak, emellett igen fontos demográfiai szempontok (korstruktúra, házasodás, háztartásszerkezet változói) kimaradtak az osztályozásból. Így a faktorelemzés megfelelő lehetett arra, hogy a változóink közötti kapcsolatokat jobban feltérképezzük, ami egyszerűbben, szemléletesebben mutatott ki néhány korábban megfigyelt összefüggést, de a klaszterelemzés céljaira ebben a speciális esetben kevéssé tűnik alkalmasnak.

Ehelyett inkább önkényesen választottunk ki néhány demográfiai változót, amelyek majdnem az összes demográfiai jelenséget érintik, és a korábbi elemzés során viszonylag megbízhatónak tűntek. A klasszifikációt ezek segítségével végeztük el, így feltárva a megye demográfiai mintáit, majd a felekezeti, etnikai, gazdálkodási, társadalmi változók segítségével próbáltuk az egyes csoportokat leírni, jellemezni.

A hierarchikus klaszterelemzéshez felhasznált változók a következők voltak: a kiskorúak aránya a korszerkezet mérésére (KISK), a házas nőkre jutó születések száma (HÁZASTERM), amellyel a termékenységet, az egy születésre jutó halálozások száma (HALANDÓSÁG), amellyel a halandóságot, de egyszersmind a természetes szaporulatot próbáljuk leírni, az illegitim születések aránya (ILLEG), a nagykorúak között a házas nők és házas férfiak aránya (HÁZASN, HÁZASF), az első házasodási korban lévő különbségek kifejezésére alkalmasabbnak látszó változó, a 20 év alatt házasodó nők és férfiak aránya (20ÉVHKF, 20ÉVHKN), valamint két, a Józsefi összeírásból számolt mutató, a háztartásméret, illetve a háztartásszerkezet bonyolultságát kifejező arányszám, az egy háztartásra jutó házas férfiak száma (HÁZTARTSZERK). A felsorolásból látszik, hogy a házasodás, háztartásszerkezet problematikája kicsit nagyobb súlyt kapott az elemzésnél, a halandóság és a termékenység jelensége viszonylag kisebbet, míg a népességnövekedés, vándorlás kérdése itt kimaradt, de úgy érezzük, hogy ez megfelel a változók bizonytalansága mértékének, ezenkívül a házasodás, háztartáskialakítás szokásrendszerét tekinthetjük tartósabban érvényesülő struktúrának, szemben a termékenység, de különösen a halandóság rövidtávon is gyorsabban módosuló, ingadozó jelenségével.

Az előző kísérletekhez hasonló módszerrel végzett klaszterelemzés tíz csoportot eredményezett, de ezek közül – ahogy megszokhattuk – három „egytelepüléses” is volt. Közülük ismét Vadas prédium volt az egyik, amelyet itt nem magas elvándorlási arányszáma, hanem sajátos társadalmi összetétele és ennek következményei (magas szolgaarány, szolganők nagy aránya, a törvénytelen születéseknek a többi településhez képest óriási mértéke, a jobbára zsellér és szolga háztartásokban a házas férfiak alacsony száma) különítenek el. A puszta népességszáma ugyanakkor igen kicsi (1783-ban 69 fő), ezért adatainak most sem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk. A másik két, a többiektől a vizsgált jellemzőkben lényegesen elütő település sokkal érdekesebb: az egyik Szentendre, amelynek sajátos, igen kedvezőtlen, népességcsökkenést okozó termékenységi és főleg halandósági viszonyairól, jellegzetesen városias háztartásszerkezetéről már volt szó, a másik a házasodás, háztartásszerkezet elemzésénél is kiugró Tököl, amelyet tekinthetünk a megyén belül a délszláv típusú nagycsaládos település példájának, mégha háztartásainak átlagos mérete és bonyolultsági foka nem is éri el a horvátországi megyékben tapasztalható mértéket (Függelék IX.).

Rajtuk kívül három nagy (30, 24 és 22 községből álló), két közepes (13 és 16 község) és két kisebb (8 és 5 település) csoport jött létre az elemzés során.[245] Az egyes klaszterek demográfiai jellemzői az elemzésben felhasznált változók átlagértékei alapján a következők.

V.87. A klaszterelemzés nyomán létre jött településcsoportok demográfiai jellemzői, 1774–1783

	KISK	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	HÁZASF	HÁZASN	ILLEG	HÁZ-TART-MÉR	HÁZ-TART-SZERK	20 ÉVHKF	20 ÉVHKN
Átlag (N=121)	43,3	289,3	0,834	69,0	71,7	0,7	5,2	1,055	29,6	64,2
1. 13 tel.	40,9	305,3	0,906	62,9	65,8	0,7	5,1	1,064	55,8	70,9
2. 30 tel.	44,9	284,3	0,853	74,5	75,4	0,9	5,0	1,011	18,1	51,6
3. 16 tel.	42,4	265,1	0,870	65,8	71,0	0,6	4,8	0,963	17,7	75,2
4. 22 tel.	43,8	303,1	0,781	63,3	67,3	0,2	5,3	1,038	16,1	48,8
5. 8 tel.	45,9	326,6	0,623	77,6	80,1	0,6	5,4	1,068	28,0	77,7
6. 24 tel.	43,6	274,5	0,770	72,1	74,4	0,3	5,6	1,189	47,8	76,7
7. 5 tel.	38,7	307,8	1,028	56,0	58,3	0,9	4,6	0,945	24,0	62,9
8. Szentendre	33,2	228,8	1,802	63,5	59,9	2,8	3,9	0,753	26,0	75,9
9. Tököl	46,6	283,2	1,156	83,4	87,0	0,0	6,6	1,560	64,0	69,7
10. Vadas	37,3	343,7	0,940	68,1	68,3	9,0	4,0	0,875	100,0	100,0

[245] A településeket klaszterenként az elemzésbe vont változókkal együtt a Függelék IX. táblája tartalmazza.

Mindenekelőtt a törvénytelen születések arányáról: ez minden csoportban alacsony, Szentendrét leszámítva, de a 4. és a 6. klaszterben alig fordul elő. A kiskorúak aránya különösen Szentendrén alacsony (itt alacsony termékenységgel párosulva), a 7. klaszter szintén erősen átlag alatti (itt viszont a termékenység magasnak látszik, a halandóság értéke befolyásolja talán a kiskorúak arányát). A 2. és az 5. csoportban rendkívül magas a kiskorúak aránya, az utóbbinál ez magas termékenységgel és (ehhez képest) igen kedvező halandósággal jár együtt, ami magyarázatot adhat a kiugró értékre, az előbbinél nem.

Demográfiai téren az első csoportot magas termékenységűnek nevezhetjük a 121 település átlagához képest, ugyanakkor a halálozások száma is magas ehhez képest, bár az időszak átlagában még éppen természetes szaporulat mutatkozik. A házasok aránya a felnőtt népességen belül viszonylag alacsony, a háztartásméretek átlagosak, csakúgy, mint a háztartások bonyolultságát jelző mutató. Ezekben a nagyobb részt nukleáris családos háztartásokban élő közösségekben ugyanakkor igen jelentős a fiatalon, húsz év alatt házasodók aránya mindkét nemnél. Itt talán a relatíve magas halandóság is lehet oka az összetett háztartásformák fiatalkori házasodás ellenére megfigyelhető alacsony arányának.

A második csoportban a termékenység és a halandóság átlaghoz közeli, a természetes szaporulat jelentős, a születések száma összesen kb. 15%-al magasabb a halálozásokénál. Magas a fiatalkorúak és mindkét nemnél a házasok aránya, az összetett háztartásformák még kevésbé lehettek gyakoriak, mint az előző csoportban, a fiatalkori házasodás pedig – különösen a férfiaknál – a megye viszonyai között kifejezetten ritka. Itt a két utóbbi jelenség összecseng, a viszonylag kedvezőbb halandósági viszonyok is a házasodási szokások, házasodás másfajta, etnokulturális, társadalmi összefüggéseire engednek következtetni.

A harmadik csoportban találjuk a legkisebb termékenységet, míg a halandóság csak kicsit magasabb az átlagnál, a természetes szaporulat itt is biztosítva van. A házas nők aránya átlagos, a házas férfiaké már átlag alatti, a nők nagy részére fiatalkori házasodás jellemző, a férfiakra viszont egyáltalán nem. Itt találjuk a hetedik klaszter mellett a legegyértelműbben nukleáris családos háztartásokat.

A negyedik klaszterben a termékenység szintje (magas) és a házasok aránya (alacsony) leginkább az első klaszterben megfigyelthez hasonlít, kedvezőbb viszont a halandóság, alig van törvénytelen születés, a korai házasság különösen a férfiak körében ritka, de a nőkre se különösebben jellemző.

Az ötödik csoportban a termékenység szintje elképesztően magas, a halálozások száma a magas születésszámhoz képest (de a kedvezőbb halandóság és talán regisztrációs problémák miatt is) igen alacsony, a természetes szaporulat igen magas. Hangsúlyoznunk kell, hogy viszonylag rövid idő intervallumról van szó és mindössze nyolc település átlagáról. A házasok aránya igen magas, és főleg a nők körében igen gyakori a húsz év alatti házasodás. Összetett háztartásformák nagyobb arányával itt sem kell számolnunk.

A hatodik klaszter települései elég élesen elválnak a többiektől. Itt alacsony termékenység és igen kedvező halandóság mellett találjuk a házasok magas arányát, de ez kisebb, mint az előző csoportnál, jellemző mindkét nemre a húsz év alatti házasodás, és ebben a csoportban már jelentékenynek kell tekintenünk a bonyolult háztartásformák arányát (a házas férfiak háztartásonkénti száma magasabb a szórással növelt átlagnál).

A hetedik csoportra magas termékenység és halandóság jellemző, a házasok aránya igen alacsony, a háztartások egyszerű szerkezetűek, és a fiatalkori házasodás relatíve ritka.

Szentendréről és Tökölről már szóltunk, Tököl külön érdekessége, hogy nagy és jelentős mértékben összetett szerkezetű háztartásai igen kedvezőtlen halandóság mellett állnak fenn, ami további nyomatékot ad a megfigyelt jelenségnek.

Lényegében Tököl és a hatodik klaszter (24 község) fiatalkori házasodásaival és összetett háztartásaival egy elütő mintát testesít meg, a többi település háztartásai általában nukleáris családokból álltak, bár itt is vannak aránybeli különbségek, az egyes típusokat mindenekelőtt a termékenység, halandóság/természetes szaporulat, illetve a fiatalkori házasodás eltérő mértékei hozzák létre.

A következőkben a kapott klaszterek felekezeti, etnikai, gazdálkodási, társadalmi, majd térbeli viszonyait hasonlítjuk össze egymással.

A parasztok és polgárok arányában jelentős különbségek nem mutatkoznak az egyes klaszterek között, bár az első és a hatodik némileg nagyobb arányt mutat a többieknél. Alapjában véve azonban ezzel a mutatóval nem tudunk a csoportok között lényeges különbségeket kimutatni. A parasztok-polgárok magasabb aránya leginkább a mindkét nembeli fiatal (húsz év alatti) házasodás szokásához és/vagy a bonyolultabb háztartásformák nagyobb arányához kapcsolódik.

V.88. A klaszterek felekezeti és társadalmi viszonyai, 1774–1783

	KAT	PROT	Gk	Zs	SZOLGÁK	PP%
1.	81,4	13,1	4,9	0,5	6,5	38,3
2.	56,1	42,9	0,1	0,8	7,3	32,0
3.	44,4	54,4	0,6	0,6	7,9	31,5
4.	70,8	28,5	0,0	0,3	9,5	34,7
5.	85,2	14,4	0,0	0,4	11,2	33,8
6.	65,0	30,2	4,4	0,5	7,8	40,0
7.	48,5	50,1	0,2	1,2	6,0	35,7
8.	54,2	0,1	45,7	0,0	14,6	13,1
9.	100,0	0,0	0,0	0,0	3,7	39,0
10.	44,3	55,7	0,0	0,0	11,8	5,0
121 tel.	63,6	33,9	1,9	0,6	8,1	34,6

A szolgák aránya is viszonylag kiegyensúlyozott, elsősorban a magas termékenységű és kedvező halandóságú ötödik és negyedik csoportban magas (leszámítva Szentendrét és Vadast). Az összest klasztert (Tököltől eltekintve) a relatíve (nyugat-európai értelemben is)

magas szolgaarány jellemzi, még a bonyolult háztartásformák nagyobb gyakoriságát mutató hatodik klasztert is.

Felekezeti téren két erősen katolikus többségű klaszterünk van, az első és az ötödik, ideszámítható a negyedik is. Ez a többség azonban nem jelent kizárólagosságot, még a legmagasabb katolikus-arány is csak 85 %. A protestánsok aránya két klaszterben éri el az 50%-ot, a harmadikban és a hetedikben. Görögkeletiek Szentendre mellett leginkább az első és a hatodik csoportban éltek. A csoportok vallási megoszlásukban meglehetősen vegyes képet mutatnak, demográfiai téren tehát katolikus és református, evangélikus népességek meglehetősen közel állhatnak egymáshoz, míg más településeken élő, azonos vallású népességektől jelentősen különbözhetnek. Tehát sem az adataink által megragadható társadalmi, sem a vallási különbségek nem jellemzik az egyes klasztereket, a bennük megnyilvánuló demográfiai különbségeket.

V.89. A klaszterek településeinek etnikai viszonyai (%)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
N	13	30	16	22	8	24	5
Magyar	61,5	30	50	63,6	87,5	54,2	40
Német	–	26,6	12,5	27,3	–	4,2	20
Szlovák	23,1	26,7	18,7	4,6	–	25	20
Vegyes	15,4	16,7	18,8	4,5	12,5	16,6	20

Etnikailag is vegyesek a klaszterek (itt most mellőzzük a három egytagú csoportot), legfeljebb annyi állapítható meg, hogy a magas termékenységű ötödik túlnyomórészt magyar falvakból áll, a második kiegyensúlyozott a magyarok, németek és szlovákok között, az elsőben pedig nincsenek németek. Hasonló a helyzet, mint a vallási megoszlásnál, demográfiai téren a magyar falvak legalább hét, a németek három, a szlovákok pedig öt csoportra oszthatók. A demográfiai viselkedésnek nincsenek tehát a megyében világosan elhatárolható etnikai mintái.

A demográfiai viselkedéssel összefüggésbe hozható háttérváltozóink közül csak a gazdálkodásra (a határterület nagyságára, művelési ágak szerinti megoszlására) és a térbeli elhelyezkedésre vonatkozóak maradtak.

V.90. A klaszterek művelési ágak szerint

	TERMTER	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ
Átlag (N=121)	4,9	37,9	4,4	2,8	12,2	26,7	15,9
1.	3,8	45,0	3,3	0,9	6,1	22,8	21,9
2.	3,9	36,9	6,7	2,9	14,5	23,9	15,2
3.	7,7	28,7	4,6	2,2	10,0	38,2	16,3
4.	3,6	41,2	3,0	1,6	12,2	25,6	16,4
5.	8,3	45,0	0,7	2,5	15,1	29,9	6,8
6.	4,8	37,5	2,6	3,4	13,8	28,9	13,8
7.	2,7	33,1	7,5	3,4	11,7	18,7	25,7
8.	1,1	21,0	31,6	5,0	5,4	6,6	30,4
9.	3,5	61,2	4,3	1,7	3,6	18,3	10,9
10.	36,0	34,2	0,0	42,6	23,0	0,2	0,0

Ha az egy főre jutó termőterület nagyságát vizsgáljuk, látható, hogy élesen elválnak egymástól a klaszterek, az egyik oldalon áll (az igen magas termékenységű) ötödik és az alacsony termékenységű harmadik, ahol a termőterület lényegesen nagyobb az átlagnál, míg a másik oldalon a szűkös termőterületű hetedik (és Szentendre), de az értékek a többi csoportban is átlag alattiak, leszámítva a hatodik klasztert. Tehát itt el tudunk különíteni lényeges különbségeket, a szűk termőterület magas halandósággal jár együtt, míg a tágas határ magas termékenységet jelenthet bizonyos körülmények között: az ötödik csoportban magas a szántók aránya, lényegében ezzel megegyezik a legelőké és a réteké, míg a többi művelési ág szerepe csekély, akárcsak az erdőké a települések határában. A harmadik klaszterben hiába nagy a termőterület, ennek nagyobb hányada legelő, rét, a szántók kisebb helyet foglalnak el, jelentősebb a szőlőművelés szerepe, nagyobbak a környező erdők. A határ nagysága tehát relatív dolog, a gazdálkodás módjával összevetve van csak értelme róla beszélni, összefüggése a demográfiai viszonyokkal is csak így értelmezhető.

Az első klaszterre a szántóművelés túlsúlya jellemző, legalábbis a települések egy részén sok helyet vesznek el az erdők, így a legelők, rétek szűkösebbek. A második klaszterben a földművelés és állattartás szerepe kiegyensúlyozottabb, nagyjából ugyanannyi határterületet foglalnak el a szántók és a rétek-legelők. Persze az állattartás nyilván tágasabb földterületet igényel, ezért itt is a földművelés szerepe erősebb, nagyobb szerepet kapnak a szőlők, kisebb az erdőterület. A legerősebb lehet az állattartás szerepe a harmadik klaszterben, míg a negyedikben, de még az ötödikben is a szántók csekély túlsúlyát találjuk. A hatodik klaszterben kiegyensúlyozott a szántók és legelők-rétek aránya, ez itt is arra mutat, hogy a földművelés mellett jelentős szerepet kap az állattartás is. A hetedik klaszterben, de különösen Szentendrén csekélyebb a legelők, rétek, de a szántók aránya is, viszont nagy jelentőséget kapnak a szőlők és az erdők. Tökölön viszont nagyon hangsúlyos a szántók aránya.

Összességében tehát, akárcsak a 121 községből álló minta egészében, a szántók és legelők, rétek területe nagyjából kiegyenlíti egymást, ami a szántóföldi művelés fontosságát mutatja, de többnyire jelentős szerepet kap az állattartás is, bár a természeti adottságok ezt

nem mindenhol teszik lehetővé. Itt fontos lehet a szőlő is, néhol pedig az erdők is jelentős szerepet kapnak a megélhetés biztosításában. Az egyes klaszterek között leginkább itt fedezhetünk fel különbségeket, de ez csak néhány esetben jelent éles elkülönülést (hetedik klaszter öt települése, Szentendre), a települések többségéből összeálló csoportok nem mutatnak markáns különbségeket.

Az egyes klaszterek fentebb tárgyalt jellemzőinek összefoglalását jeleníti meg a következő táblázat.

V.91. A nagyobb klaszterek összefoglaló jellemzői

	Vallás	Nemzetiség	Gazdálkodás	Termékenység	Halandóság	Első házasságkötés	Háztartásszerkezet
1.	Katolikus többség	magyar-szlovák	szántók és sok erdő	magas	magas	korai	átmeneti
2.	Katolikus-protestáns	magyar-német-szlovák	Földmű-velő-állat-tenyésztő vegyes	átlagos	átlagos	ritka a korai	átmeneti
3.	Enyhe protestáns többség	magyar-német-szlovák	erős állatte-nyésztés	alacsony	átlagos	nőknél korai	egyszerű
4.	Katolikus többség	magyar, német, kevés szlovák	szántók enyhe túlsúlya, vegyes gazd.	Magas	alacsony	ritka a korai	átmeneti
5.	Erős katolikus többség	magyar	szántók enyhe túlsúlya, vegyes gazd.	Nagyon magas	nagyon alacsony	nőknél korai	átmeneti
6.	Katolikus többség	magyar-szlovák, kevés német	legelők, rétek enyhe túlsúlya, vegyes gazd.	Alacsony	alacsony	korai	jelentősen összetett
7.	Katolikus-protestáns	magyar-szlovák-német	szántók mellett a szőlők és erdők nagy aránya	magas	nagyon magas	átlagos	egyszerű

Ha össze akarjuk foglalni a fentieket, és megvizsgáljuk a klaszterek térbeli elhelyezkedését, akkor érdemesebb a földrajzi tájegységeket figyelembe venni, mint a korábban felállított etnokulturális régiókat, mert a klaszterek vallási és etnikai sokfélesége nagyon bonyolult képet eredményezne. Az egyes klaszterekben kirajzolódnak olyan kisebb településcsoportok, amelyek egy-egy körülhatárolható földrajzi régióhoz tartoznak, és amelyek a demográfiai viselkedés alapegységeit jelenthetik. Más kérdés, hogy egy-egy tájegységen belül ezek a kisebb, néhány községből álló csoportok is keverednek egymással, a régiókon belül is a demográfiai viselkedés, etnikai és vallási megoszlás mozaikszerű képét látjuk. Egyrészt valóban láthatunk egy-egy földrajzi régióban egymás mellett fekvő, demográfiai téren egymáshoz közel álló, de etnokulturális téren néha különböző

„molekulákat”, máskor viszont ezek az egységek még egy szűkebb földrajzi téren belül is szórtak és más egységekkel kevertek.

V.92. Az egyes klaszterekhez tartozó települések tájegységenként

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1. Szentendrei-sziget					Monostor					
2. Dunapart		Békásmegyer Budafok	Visegrád	Bogdány				Szentendre		
3. Zsámbéki-medence		Bia		Jenő		Páty				
		Torbágy		Telki Tök						
4. Dél-nyugat		Budaörs Törökbálint								
5. Csepel-sziget		Becse Makád Szigetszentmiklós	Ráckeve	Szigetszentmárton Szigetújfalu		Csepel Csép			Tököl	
6. Budai-hg. Óbuda-környék	Pomáz	Solymár				Csobánka	Hidegkút			
7. Pilis-Visegrádi-hg.		Csaba		Szentlászló						
		Vörösvár								
8. Dunavölgy, észak		Sződ								
9. Duna-völgy, dél	Pereg	Gyón	Alsónémedi	Soroksár	Újhartyán					
		Sári	Haraszti Ócsa Örkény		Inárcs					
10. Duna-mente		Fajsz	Dunavecse	Foktő		Bátya	Solt			
		Ordas Szeremle	Pataj			Bogyiszló Csanád Sükösd				
11. Duna-Tisza-közi homokhátság	Abony	Alberti	Cegléd	Vadkert		Törtel				Vadas
		Nagykőrös Ókécske Pilis	Kecskemét Tószeg Monor							
12. Tápió-mente		Szele		Györgye Szentlőrinckáta	Rékás Tápió-szentmárton Újszász	Jánoshida Nagykáta Szentmártonkáta Tótalmás				
13. Cserhát-alja	Verseg			Boldog	Zsámbok	Hévízgyörk				

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
				Héviz		Tura				
14. Tápió-sáp-vidéke	Ecser	Bénye	Maglód	Pánd	Uri	Kóka				
				Ság		Mende				
				Gyömrő		Sáp				
				Káva						
15. Gödöllői-dombság	Isaszeg	Rákos-csaba	Zsidó	Bag		Csíktarcsa	Gödöllő			
	Keresztúr	Kerepes		Fót		Csomád				
	Mogyoród			Kisszentmiklós		Cinkota				
	Kistarcsa			Veresegyháza		Szentlászló				
	Szada					Valkó				
16. Cserhát-vidék	Szilágy	Bottyán	Iklád			Duka	Acsa			
	Kisnéme-di	Csővár	Kisújfalu				Vác			
	Mácsa	Hartyán								
		Püspökhatvan								

Az első klaszterben mindössze a cserhátalji három döntően katolikus magyar község (Galgamácsa, Püspökszilágy, Kisnémedi) képez etnikai, vallási és demográfiai mikroegységet. A Gödöllői-dombság ide tartozó demográfiai „molekulája” sem etnikailag, sem felekezetileg, de még térbeli elhelyezkedését tekintve sem egységes, más klaszterekbe tartozó, más demográfiai jellegzetességeket mutató falvakkal keverten helyezkedik el. A többi ide tartozó település végképp szórtan helyezkedik el: Pomáz, Pereg, Abony, Ecser, Verseg. Ezeket legfeljebb a többségében katolikus lakosságuk (Pomázt leszámítva) köti össze a demográfiai jellemzőkön kívül.

A második klaszterben található egy többé-kevésbé jól körülhatárolható német katolikus településcsoport, amelynek tagjai részben egy etnokulturális régiót képeztek: Budafok, Budaörs, Törökbálint, a térben szintén közeli, a Zsámbéki-medencében fekvő német katolikus Torbágy, sőt a nagyobb részt református magyar, de közelsége és német katolikus lakói miatt (a torbágyi anyaegyházhoz tartoztak) mégis vele szoros kapcsolatban lévő Bia, valamint a hasonló geográfiai helyzetű, etnikai-felekezeti megoszlású, de távolabb fekvő Békásmegyer. Szintén távolabb helyezkedtek el, de demográfiai téren az említettekhez hasonlóak a német katolikus Solymár és Pilisvörösvár, a szlovák katolikus Piliscsaba, valamint a Csepel-szigetről a szintén német katolikus Becse és a sziget két református magyar községe, Szigetszentmiklós és Makád. Szintén ide tartoznak az egymás mellett fekvő református magyar Gyón és szlovák katolikus Sári, vagy a solti Dunapartról a református magyar Ordassal, Szeremlével együtt a katolikus Fajsz. A Duna-Tisza-közéről a református magyarok (Nagykőrös, Ókécske) és az evangélikus szlovákok egy része (Alberti, Pilis) tartozott ide, a Gödöllői-dombság és Cserhát szlovák és magyar, evangélikus, református és

katolikus községeinek egy részével. Úgy tűnik, hogy helyenként a földrajzi közelség (azonos természeti viszonyok, gazdálkodási lehetőségek, tényleges kapcsolatok, kulturális érintkezés, csere?) hasonló demográfiai viselkedéssel párosul, áthidalva az etnikai és felekezeti különbségeket (Sári és Gyón, Becse és Makád, Bia és Torbágy, Hartyán és Bottyán stb.), ugyanakkor más, közelben fekvő, hasonló etnokulturális jellegű települések más demográfiai képet mutatnak, ellentétben távolabb elhelyezkedő, hasonló etnokulturális jellegű falvakkal. A kérdés nyilvánvalóan csak olyan mikroelemzésekkel közelíthető meg, amelyek jobban megragadhatják a társadalmi, gazdálkodásbeli, kulturális azonosságokat, illetve különbségeket, és ezenkívül a demográfiai viselkedést is nagyobb mélységben tárhatják fel, mint az itt használt mutatók.

A harmadik klaszterben is felfedezhető néhány demográfiai mikrorégió: elsősorban a térbeli közelség által összekötött református többségű, de jelentős katolikus kisebbséggel rendelkező Alsónémedi és Ócsa, valamint a katolikus magyar Örkény és a katolikus német Haraszti (de a szomszédos, szintén német katolikus Soroksár már nem), vagy a két református magyar, dunamelléki mezőváros, Dunavecse és Dunapataj, a katolikus és református vegyes lakosságú Kecskemét és Cegléd, illetve Tószeg a Duna-Tisza közéről. Ikládot, Váckisújfalut, Zsidót szintén a térbeli közelség, a hasonló földrajzi viszonyok és az evangélikus népesség kapcsolja össze egymással, igaz Ikládon ezek főleg németek, a másik két esetben szlovákok.

A negyedik klaszterben is formálódnak kisebb egységek az elszórtan elhelyezkedő települések mellett: a Zsámbéki-medence egy része, a német katolikus Budajenővel, Telkivel és a református magyar Tökkel, a Csepel-sziget németjeinek egy része, az egymás mellett fekvő Szigetszentmárton és Szigetújfalu, a Cserhátalján a magyar katolikus Boldog és Galgahévíz, a Tápióság vidékének magyar, de felekezetileg igen vegyes falvai, Pánd, Káva, Ság és Gyömrő, vagy a Gödöllői-dombságban a református többségű magyar Veresegyháza és Kisszentmiklós.

Az ötödik klaszterbe az elszórt példák mellett néhány igen magas termékenységű, elsősorban frissen telepített katolikus magyar falu tartozik a Duna-Tisza közén (Újhartyán, Inárcs), illetve a Tápiómentén (Zagyvarékás, Tápiószentmárton, Újszász).

A bonyolult háztartásszerkezettel leírható hatodik klaszterben van egy etnikai összekötő kapocs: legalább részben szerb népességnek is otthont adó települések tartoznak ide mások mellett: Csobánka és Szigetcsép, illetve Sükösd. Térben körülhatárolható egységet képeznek a Csepel-szigeten Csepel és Szigetcsép (német és részben szerb lakossággal), a solti dunaparton pedig református magyar (Bogyiszló és Érsekcsanád) és katolikus (Bátya, valamint a részben délszláv Sükösd) községek. A Tápiómentén a katolikus magyar Nagykáta, Jánoshida, Tótalmás mellett jelentékeny református lakosság csak Szentmártonkátán élt. További ide tartozó mikroegységek Hévízgyörk és Tura (magyar-szlovák, katolikus, evangélikus), Kóka, Mende, Sáp (magyar katolikusok, szlovák katolikusok és evangélikusok), Csíktarcsa és Cinkota (főleg szlovák evangélikusok, kisebb részben katolikusok), valamint a magyar katolikus Vácszentlászló és Valkó.

A hetedik klaszterben sem földrajzi, sem etnikai vagy felekezeti egységek nem állnak össze, térben szétszórtan elhelyezkedő, igen heterogén összetételű települések mutatnak demográfiai hasonlóságokat.

Az összegzésül a demográfiai változók egyrésze alapján végzett klaszterelemzés eredménye a korábbi megfigyelésekkel áll összhangban. A demográfiai különbségek elemzésénél egyrészt nyilvánvalóan számít az, hogy milyen demográfiai változókat vonunk be az elemzésbe, hogy elsősorban mely demográfiai jelenségek differenciáit akarjuk megragadni, hogy a rendelkezésre álló változók közül melyeket választunk ki. Úgy tűnik azonban, hogy minden kísérletnél egy olyan sokszínű, mozaikszerű képet kapunk, amelynek egyes hasonló elemei térben egymás mellett helyezkednek el, mások azonban más demográfiai jellemzőket mutató elemekkel keverten, földrajzilag néha egymástól jelentős távolságra fekszenek. A demográfiai hasonlóságot mutató csoportokon belül az egyes települések etnikai és felekezeti téren igen változatosak, többnyire elmondható ez az egymás mellett fekvő elemekről is, noha találhatunk térben összefüggő, etnokulturálisan homogén egységeket is. Ezek azonban mindig csak két-három településből állnak, míg közelükben hasonló falvak demográfiai téren elkülönülnek ezektől.

VI. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásképpen adatainkat összehasonlíthatjuk Hablicsek László 1820-as évekre vonatkozó becsléseinek értékeivel (Hablicsek 1991). Az 1820-as évek keresztelési és temetési adatain alapuló, a mai Magyarország területére vonatkozó mintavétel útján a stabil népességi modellre épülő becslések egy fiatal korösszetételű, magas termékenységű és halandóságú, magas (évi 1% körüli) természetes szaporodást produkáló népesség képét rajzolták meg (Hablicsek 1991. 61.). Az átlagok mögött azonban jelentős felekezeti, településtípusok szerinti (mögötte feltehetően társadalmi különbségek rejtőztek), illetve településenkénti különbségek húzódtak. A halandóság bizonyos helyeken viszonylag alacsonynak volt mondható, ugyanakkor az 1820-as évek halandósága feltehetően kedvezőbb volt, mint a megelőző és az azt követő évtizedeké. A termékenység magas, a születési arányszámok jelentősen felülmúlták a halálozási arányszámokat, de a termékenység a jelek szerint már lassú csökkenésnek indult, bizonyos helyeken kifejezetten alacsonynak mutatkozott, valószínűleg a többségi magatartásformát jelentő korlátozás nélküli magas termékenység mellett már előfordultak a tudatos születésszabályozás példái is, amelyet a családrekonstitúciós vizsgálatok is igazoltak. Az 1820-as évek növekedési üteme azonban magasabbnak tűnik a II. József-féle népszámlálás és az 1870-es népszámlálás közötti időszak növekedési üteménél, minden bizonnyal a kedvezőbb halandósági viszonyoknak (járványmentes periódus) és talán a csökkenő termékenységnek, vándorlásnak köszönhetően (Hablicsek 1991. 71.).

VI.1. Néhány demográfiai mutató összehasonlítása, Pest megye 1774–1783 és Magyarország 1821–1830

	15 év alattiak (%)	Nyers szül. (‰)	Nyers hal. (‰)	Term. szap. (‰)	15 éven aluli halottak aránya (%)
Pest megye (194 tel.)	42,7	58,7	47,4	11,3	67,5
Pest megye (121 tel.)	43,3	56,8	45,8	11,0	68,1
Magyaro. 1821–30.*	36,8	48,6	38,4	10,2	63,9

Forrás: Conscriptio Animarum és Hablicsek 1991. 61.

*Magyarország mai területére nézve

A lélekösszeírások szerint az 1820-as évekre vonatkozó becsléshez képest egy magasabb termékenységű és halandóságú (ezen belül magasabb fiatalkorú halandóságú), némileg fiatalabb korösszetételű népesség produkál egy árnyalatnyival nagyobb természetes szaporulatot. Az összehasonlításnál figyelembe kell vennünk, hogy a fiatalkorúak között lehetnek 15 és 18 év közötti fiúk az 1780-as években, ezért az arányok néhány százalékponttal

magasabbak a valóságosnál. A nyers születési és halálozási arányszámok is lehetnek valamivel magasabbak a reálisnál a népességszámok bizonytalanságai miatt, a táblázat szerint az elsősorban a népességszám vizsgálatára alapozott forráskritikai szűrés valóban csökkentette az arányszámokat. A halálozások kevésbé pontos regisztrációja következtében számolnunk kell a természetes szaporulat alacsonyabb értékével is, de ezt nem tudjuk pontosabban meghatározni. Elméletileg az évi 1%-os értéket elfogadhatónak tartjuk. A 15 éven aluliak aránya az elhaltak között szintén néhány százalékponttal magasabb lehet a valóságosnál.

A fenti táblázat szerint tehát a 19. század első felében kedvező halandóságúnak számító és magas természetes szaporulatot produkáló évtizedhez képest a II. József-féle népszámlálás előtt egy szintén kedvezőnek induló, de aztán romló halandóságú periódus hasonló természetes szaporulatot és mintegy 15%-al magasabb termékenységet és halandóságot mutat. Mindez jól beleillik a történeti demográfiai kutatások eddigi eredményeibe. A termékenység magasabb a Józsefi népszámlálás előtti időszakban, mint az 1820-as években, bár mindkét időmetszetben erősek a helyi differenciák, a 18. század második felében, végén a szándékos születéskorlátozásnak legfeljebb nyomai fedezhetők fel néhány régióban, ez a viselkedésforma éppen az 1790-es évektől fogva kezd terjedni bizonyos körzetekben a családrekonstitúciós vizsgálatok szerint. Ez az erős lokális különbségek fennmaradása, sőt erősödése mellett okozhat összességében alacsonyabb termékenységet az 1820-as évekre. A halandóság magasabb az 1770–80-as években, de itt láttuk, hogy ez magyarázható az 1780-as évek kisebb-nagyobb járványaival, romló halandóságával. Az 1780 előtti néhány évtizedben kedvező halandósági viszonyok között a természetes szaporodás értéke lehetett tartósan magas, akár évi 1%-nyi, mégha ennek az ország teljes egészére és főleg a 18. század egészére való kivetíthetősége több mint kétséges. Úgy tűnik azonban, hogy az 1780-as éveket követően ilyen magas szaporodási értékek csak rövidebb időtartamon belül voltak jellemzőek. Mindez megmagyarázná a II. Józsefi népszámlálást követő alacsonyabb növekedési ütemeket, legalábbis a népszámlálást megelőző évtizedekhez képest. Azaz a lélekösszeírások főbb demográfiai adatai megítélésünk szerint jól illenek a 18–19. századi népességfejlődésünkről alkotott képünkbe, összességében reális demográfiai viszonyokat tükröznek.

Településszinten azonban sok bizonytalanság maradt, amelyet az elemzés során nem tudtunk eloszlatni. Ugyan valószínűleg sikerült kiszűrnünk a hiányos összeírású községek jelentős részét, de ez aligha lehetett százszázalékos. Részint ez, részint a termékenységi és halandósági mutatóink jellege a községszintű összehasonlításokat kétségessé tette. Ezért elsősorban arra törekedtünk, hogy egy-egy demográfiai jelenség szélső értékeit különítsük el, hasonlítsuk össze egymással, és a különbségek okaira próbáltunk rávilágítani. Az elemzés során kitűnt, hogy népességnövekedési, vándorlási arányszámaink továbbra is igen bizonytalanok, sokszor hiányos adatokra épülnek.

VI.2. Néhány gazdálkodási és demográfiai mutató járásonként, 1774–1783

	Kecskeméti	Pilisi	Solti	Váci
TERMTER	10,8	2,8	7,5	5,5
SZÁNTÓ	36,3	38,9	24,6	44,2
SZŐLŐ	1,4	8,5	2,9	3,7
KERT	2,8	1,8	8,1	1,1
RÉT	16,2	7,2	25,8	10,4
LEGELŐ	41,0	17,8	30,5	22,5
ERDŐ	2,3	25,7	8,1	18,1
NÖVEKEDÉS	31,1	10,1	11,1	12,8
BEVÁND	35,6	13,9	9,5	14,8
ELVÁND	24,9	11,9	17,8	24,1
HÁZASTERM	324,7	294,1	283,9	291,4
NYERSSZÜL	61,9	58,4	59,6	55,9
NYERSHAL	42,7	52,0	44,1	49,5
TERMSZAP	19,2	6,4	15,5	6,4

Az elemzés során néhány fontos demográfiai mutatóban (halandóság, természetes szaporodás, illetve részben a termékenység, vándorlás, népességnövekedés) kitűnt az alföldi területek és a megye északi részén fekvő dombvidék közötti különbség. A fenti tábla járásonként mutatja a megye egészének (194 település) demográfiai és gazdálkodási adatait. A Kecskeméti és Solti járás tekinthető az alföldi régiónak, míg a Pilisi és a Váci járás durván azonosítható a dombvidékkel. Az Alföldön (különösen a Kecskeméti járásban) az egy főre jutó termőterület lényegesen nagyobb, mint a megye északi részén. Főleg a rét és legelő területek aránya sokkal nagyobb az alföldi régióban, míg északon az erdők aránya sokkal magasabb. A nagyobb tér, kiterjedtebb termőterület, az állattartás nagyobb szerepe kedvezőbb halandósági viszonyokkal jár, magasabb természetes szaporodást eredményez. A népességnövekedésben, odavándorlásban, termékenységben már nem az egész déli, sík rész mutat magasabb értékeket, csupán a Kecskeméti járás. A Solti járásban a mérsékelt termékenységű, alacsony vándorlási mozgást mutató dunamelléki régió lényegesen különbözik a Kecskeméti járás jellemzőitől.

Az egyik adataink által megragadható jellegzetesség földrajzi, az alföldi régió demográfiai sajátosságaiból ered: kedvezőbb halandóság, nagyobb természetes szaporulat, nagyobb mértékű migráció és népességnövekedés, helyenként valószínűleg a vándorlás által létrehozott fiatal korstruktúra következtében igen magas termékenység jellemző rá. A háttérben gazdasági és minden bizonnyal társadalmi jellemzők állhatnak.

Ugyanakkor a kisebb földrajzi régiók kialakítására tett kísérleteink kevésbé voltak sikeresek, tájegységeink többsége etnikailag, felekezetileg, társadalmilag, a gazdálkodást tekintve és ezzel együtt demográfiai téren is heterogén volt. Az etnikai és vallási téren egységessé alakított etnokulturális régióink is demográfiai sokféleséget mutattak. A demográfiai viselkedés valóban mozaikszerű, „molekuláris szerkezetű" (Chaunu 1998. 79.), az alapegységek két-három faluból állnak, amelyek térben egymás közelében fekszenek. Ezekből azonban érzésünk szerint nem épül fel több száz vagy ezer demográfiai alaptípus –

bár minél több változót vonunk a vizsgálatba, a kép annál színesebb, összetettebb lesz – egy-egy alapegység meglehetősen hasonlít más tájegységbeli, más földrajzi, gazdasági körülmények között fekvő, más felekezeti, etnikai összetételű települések jellegzetességeihez. Az azonos színű mozaikkockákból tehát csak néhány fekszik egymás mellett, mások más színűek közé keverednek. Ez a „kevertség" az elemzésünk során kibontakozó kép talán egyik legfontosabb jellegzetessége. Karakterisztikusan elkülönülő, sajátos demográfiai képet mutató tájegység kevés van, leginkább a Solti járás dunamelléki, nagyobbrészt református magyar települései képeznek ilyen régiót, amelyet alacsonyabb termékenysége, alacsony vándorlási hajlandósága és az összetett szerkezetű háztartások nagyobb gyakorisága különböztet meg. Nyilvánvaló azonban az is, hogy ez a kép a választott színtérhez, a felhasznált forrásokhoz, az elemzés szintjéhez és módszereihez kötődik, általánosíthatóságát tovább kell vizsgálnunk.

Korrelációs és regressziós elemzéseink felszínre hozták a felhasznált változók közötti kapcsolatokat, de ezek eredménye elég felemás. A kapcsolatok egy része a különböző demográfiai jelenségek közötti természetes és jól ismert kapcsolatokat tükrözi. A termékenység és halandóság, a népességnövekedés és bevándorlás, a természetes szaporulat és halandóság, a háztartásméret és a háztartásszerkezet bonyolultsága közötti összefüggés semmi újat nem jelent. Hasonlóképpen jól értelmezhető a szolgálatvállalás és a vándorlás, népességnövekedés, illetve ezek és az egy főre jutó termőterület nagysága közötti összefüggés. Mindenképpen fontosnak tűnnek a növekedés szempontjából a rendelkezésre álló tér tágassága és a gazdálkodási ágak földrajzi jellegzetességek által meghatározott arányai. Ugyanakkor például a termékenységnél nyilvánvaló, hogy a tér nagysága önmagában nem elég erős magyarázó változó, figyelembe kell venni a gazdálkodás jellegét, a termőterület ahhoz képest lehet bőséges vagy szűkös. A kapcsolatok más része bonyolult áttételeken keresztül érvényesülhetett: a felekezeti arányok mögött nem látjuk a társadalmi megoszlást, a halandóság kapcsolata például a szőlők arányával nyilván igen összetett, a szőlőművelők társadalmi viszonyaival, sajátos, a piaci áraknak kiszolgáltatott, sérülékenyebb helyzetükkel, illetve általánosabban a szőlőknek a mezőgazdaság más ágai számára és a létfenntartás számára kedvezőtlenebb helyeken való elterjedésével magyarázható. A regresszió-analízisek egyik fontos eredménye az, hogy néhány demográfiai változó közötti kapcsolatot megerősítettek, más tényezők szerepét (felekezeti megoszlás) viszont nem tudták igazolni.

A termékenység esetében az erős lokális differenciákat tehát nem a vallási vagy felekezeti hovatartozás magyarázza, a különbségek mögött sokkal inkább a földrajzi elhelyezkedés, a határnak a gazdálkodás módjához viszonyított kiterjedtsége, a betelepülés időpontja, illetve az elemzésünk során nehezen megragadható társadalmi különbségek állnak. A termékenység magas vagy alacsony szélsőértékeinek kialakulásához minden bizonnyal több tényező azonos irányú hatása volt szükséges: a Solti járás néhány települése esetében a relatíve szűk határ, a talán valamivel kedvezőbb halandóság, a vándorlás szűkös lehetőségei, a társadalmi összetétel, a házasodási és öröklési szokások, valamint a táji hagyományok, a felekezeti viszonyok mögött a mentalitás egyaránt hozzájárultak az átlaghoz képest igen

alacsony termékenység kialakulásához. Rejtve maradtak igen lényeges kulturális faktorok, mint például a szoptatás hossza, amely igen lényeges a szülések közötti intervallumok szempontjából. Látható az is, hogy a női házasságkötés életkorában nincsenek olyan jelentékeny különbségek, amelyek a termékenységi differenciákat megmagyarázhatnák. Fontos ugyanakkor az is, hogy termékenységi mutatóink magukban hordozhatják a korszerkezet torzító hatását is.

A halandóság esetében is erős idő- és térbeli differenciákat találhatunk. A nyolcvanas években kisebb halandósági válság is tapasztalható, de ez nem mérhető az ún. régi típusú halandósági válságokhoz. Vannak ugyanakkor tartósan rossz halandóságú települések, ahol a halálozások száma rendre meghaladja a születésekét, elsősorban a megye északi részének városias jellegű településein, például Szentendrén és Vácott. Az alföldi régió ugyanakkor kedvezőbb halandóságával tűnik ki. A földrajzi, gazdálkodási tényezők (dombvidék, erdős határterület, szőlőművelés mint a halandóságot erősítő tényezők) okozta különbségeket azonban felerősítette a nyolcvanas évek járványos halandóságemelkedése. Így nehéz a differenciákból kiszűrni a két tényező (a földrajzi-gazdasági és a biológiai) szerepét. Csak sejthetjük a társadalmi tényező vagy esetleg a csecsemőhalandóság mögött a kulturális tényezők jelentőségét. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az alföldön kedvezőbb a kép, mint a megye északi dombvidékén, illetve hogy a jelek szerint néhány mezőváros „városias", magas halandósággal jellemezhető, amelyhez csatlakozik néhány szőlőművelő, Buda környéki, valamint kiterjedt erdőségek között fekvő hegyvidéki község.

A házasodás és a háztartásszerkezet vizsgálatánál kitűnt, hogy a Hajnal-modell szempontjából lényeges tényezők valóban kapcsolatban álltak egymással, de a megye területén egy bonyolultabb szerkezet bontakozott ki. Az első házasságkötés életkorában csekélyek a különbségek, de a háztartásszerkezet összetettsége és a szolgatartás elterjedtsége alapján kettőnél lényegesen több típussal találkozhatunk, amelyek ráadásul csak részlegesen köthetők etnokulturális jellemzőkhöz. Jelentős különbség csak a német és a délszláv közösségek között mutatkozik a házasodás, háztartáskialakítás terén, egyébként az etnikai hovatartozás nem látszik fontos magyarázó tényezőnek. Alapjába véve el lehet különíteni öt-tíz típust, ezek között a Hajnal-modellhez viszonylag illeszkedő „keleti" és „nyugati" típusokat is, de közöttük több átmeneti forma is létezhetett. A háztartáskialakítási szokások háttere meglehetősen bonyolultnak tűnik, kétségkívül létezik egy nukleáris családos háztartásokkal jellemezhető mezővárosi típus, fontosnak tűnik a társadalmi összetétel, a bonyolultabb háztartásformák inkább a birtokos parasztokra jellemzőek, de ezek a tényezők sohasem hatnak kizárólagosan, mindig van bizonyos számú kivétel is. Fontos a gazdálkodás szerepe is, a nukleáris családos háztartások inkább az erdős vidékeken, a szőlőművelő településeken jellemzőek a mezővárosok mellett, míg a bonyolult háztartásformák inkább az alföldi települések egy részén, illetve az alacsony termékenységű solti Dunaparton bukkannak fel.

Fontos leszögeznünk, hogy a feltárt kapcsolatok jó része nem feltétlenül ok-okozati kapcsolat, az összefüggések természetéről való elmélkedés jórészt csak hipotetikus jellegű,

inkább a további kutatást orientáló kérdésfeltevésnek kell ezeket tekinteni. Az, hogy a településeket egységként voltunk kénytelenek kezelni, szintén olyan redukció, amely lényeges különbségeket, szempontokat fedhetett el az elemzés során. Továbbá a regresszió-elemzések azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a vizsgált változók különbségeinek egy jó része nem magyarázható az általunk használt független változókkal. Úgy véljük, hogy fontos kulturális, mentalitásbeli, valamint társadalmi faktorok maradtak rejtve az elemzés során.

Az elemzés során alkalmazott faktorelemzés megfelelő volt arra, hogy a változóink közötti kapcsolatokat jobban feltérképezzük, ami egyszerűbben, szemléletesebben mutatott ki néhány korábban megfigyelt összefüggést (elsősorban a rendelkezésre álló tér szerepét, a földrajzi adottságok fontosságát részint a termőterület mérete és a népességnövekedés, vándorlás, szolgatartás, valamint a halandóság, a házasságkötések intenzitása, a háztartásméret és a szőlők aránya mutatókon keresztül), de más kapcsolatok továbbra is nehezen értelmezhetőek maradtak (katolicizmus és termékenység).

A faktorelemzésre épített klaszteranalízis helyett, amely nehezen értelmezhető eredményt hozott, és túl nagy teret engedett bizonytalan vagy nem demográfiai jellegű változóknak (amelyekkel éppen a demográfiai különbségeket szerettük volna magyarázni), célszerűbbnek tűnt pusztán a demográfiai változók alapján elvégezni a csoportokba rendezést, a klaszterezést. Az eredmény visszaigazolta a korábbi elemzések tanulságát: a megye demográfiai téren rendkívül sokszínű, az egyes demográfiai típusok etnikailag, felekezetileg igen vegyesek, nem lehet közöttük egyértelmű társadalmi különbségeket feltárni (legalábbis az alkalmazott változók alapján), és a kapott csoportok térben sem összefüggőek. Minden elemzési kísérletnél egy olyan sokszínű, mozaikszerű képet kaptunk, amelynek egyes alapelemei térben egymás mellett helyezkednek el, mások azonban más demográfiai jellemzőket mutató elemekkel keverten, földrajzilag néha egymástól jelentős távolságra fekszenek. A demográfiai hasonlóságot mutató csoportokon belül az egyes települések etnikai és felekezeti téren igen változatosak, többnyire elmondható ez az egymás mellett fekvő elemekről is, noha találhatunk térben összefüggő, etnokulturálisan homogén egységeket is. Ezek azonban mindig csak két-három településből állnak, míg a közelükben hasonló falvak demográfiai téren elkülönülnek ezektől.

Mindebből tanulságként egyrészt leszűrhető, hogy hasonlóan ahhoz, ahogy a házasodási és háztartásszerkezeti modellek vizsgálatánál a Hajnal-modell leegyszerűsítő megoszlása nem tűnt alkalmazhatónak Pest megyei anyagunkra, úgy több demográfiai változóval végzett tipizálási kísérletünk is megmutatta, hogy a felekezeti, etnikai alapú magyarázatok nehezen tarthatók.[246] A térbeli, gazdálkodási különbségekre alapozott magyarázatban nézetünk szerint több valószínűség rejlik, de a kataszteri összeírásból képzett mutatók csak nagyon felületes képet rajzolhattak az egyes községek gazdálkodási

[246] Minderre a családrekonstitúciós vizsgálatok kapcsán rámutat Andorka Rudolf is (Andorka 1991a és Andorka 1998.).

viszonyairól, és nem tudták megrajzolni a demográfiai változók alapján képzett klaszterek közötti gazdálkodási különbségeket, legfeljebb sejtették azokat. Természetes, hogy egy-egy szűkebb geográfiai régióban igen sokféle demográfiai alapegységet találhatunk, és egy-egy tájegység települései hasonló természeti környezetben is inkább munkamegosztásban kapcsolódtak egymáshoz, mintsem azonos módon gazdálkodtak volna (Faragó 1985. 29–45.). Így a demográfiai viselkedésben, házasodásban, háztartásméretben- és összetettségben, minden bizonnyal az öröklésben, szolgatartásban, a reprodukció terén szűkebb térben is differenciák mutatkozhattak, változatos stratégiák működhettek egymás mellett, amelyek ugyanakkor hasonlóak lehettek a más, távolabb fekvő községekben megfigyelhetőekhez. A különbségek egy-egy településen belül is felbukkanhattak, akár etnikai, vallási, társadalmi, foglalkozási alapon, vagy ezek kombinációjaként: pl. a házasodás életkorában, a házasodási endogámia-exogámia terén (Elter 2002), a háztartásszerkezetben, öröklésben (Husz 2000, 2002; Faragó 2002; Benda 2002b), a termékenységben, a születéskorlátozás korai megjelenésében (Andorka 2001b) vagy a halandóságban (Melegh 2000b). Ezeket a különbségeket végképp nem tudtuk érzékelni az elemzés során, egyrészt, mert a településeket kénytelenek voltunk egységként kezelni, másrészt, mert adataink nem tették lehetővé a demográfiai különbségek ilyen finom vizsgálatát. Különösen a társadalmi különbségek terén voltak adataink fájdalmasan szűkszavúak, ezzel a magyarázó tényezők közül egy igen lényeges, talán a legfontosabb dimenziót voltunk kénytelenek szinte teljesen figyelmen kívül hagyni, hasonlóan a helyenként (pl. termékenység terén) minden bizonnyal igen fontos kulturális különbségekhez. Ezek alaposabb ismerete talán jobban megvilágíthatta volna a felekezeti téren megragadható különbségeket, vagy a régiónként jelentkező differenciákat, illetve a tájegységeken átnyúló azonosságokat. A felhasznált (azaz ilyen nagy mennyiségben rendelkezésre álló) adatok és az ezekre alkalmazható elemzési módszerek és elemzési szint azonban pillanatnyilag ennyit tett lehetővé számunkra.

Amit mindenképpen eredménynek érzünk, az a kiindulásként megjelölt minimális célkitűzés érzésünk szerinti megvalósítása lenne. Egyrészt sikeresnek érezzük a Conscriptio Animarum iratanyagának, tábláinak, azok változásainak elemzését. Mindez növelte a forráskritikai elemzés erejét, rámutatott az összeírás egyes rovatainak bizonytalanságára (társadalmi kategóriák, népességnövekedés, vándorlás, némely esetekben a népességszám). Az elemzés bemutathatott valamit az összeírások változásain keresztül a 18. század második felének fontos politikai, mentális, társadalmi változásaiból: az összeírási kategorizálás eltolódása mutathatja új társadalmi választóvonalak formálódását, legalábbis az állami adminisztráció értékrendje és politikai szándékai szempontjából. A korábban elsődleges felekezeti választóvonalak részben kezdik jelentőségüket veszteni, a választóvonal eltolódik az állam szemszögéből értelmezett hasznosság irányába, ami az adófizetés, katonáskodás, munkavégzés jelentőségén, mennyiségén keresztül értékelhető. Az új szempontok bizonyos mértékig átszínezik a rendi választóvonalakat is a társadalmi kategorizálásnál. A

lélekösszeírások a maguk változásaival ennek a folyamatnak csak egy állomását jelentik, az ennél látványosabb változást a Józsefi népszámlálás hozza ezen a téren.

Nagyjából sikeresnek ítélhetjük a forráskritikai elemzést is, segítségével kiszűrhettük a hiányos összeírással rendelkező települések jelentős részét, ami növelte az elemzés erejét. Sikeresnek érezzük a Józsefi összeírás és kataszteri összeírás Pest megyei anyagának felhasználását is, úgy érezzük, hogy ez növelte elemzési lehetőségeinket. Mindezek alapján lehetővé vált legfőbb célunk, ha nem is tökéletes, de értékelhető teljesítése: egy nagy (121 településből álló), geográfiailag, etnikailag, felekezetileg, gazdasági és társadalmi téren igen heterogén mintán, a számítógépek kínálta többváltozós matematikai-statisztikai elemzési lehetőségek felhasználásával végzett makroelemzés megvalósítása, amely képes demográfiai típusokat elhatárolni, és bár ezek hátterét nem tudja igazán megvilágítani, mégis tárgyilagos szempontokat, kiindulási pontot biztosíthat a településszintű demográfiai mikroelemzések számára. Utolsó, a demográfiai változók egy részének felhasználásával végzett klaszterelemzésünk lehet az átmenet egy több, nem szubjektív alapon kiválasztott településre kiterjedő, a demográfiai különbségek okait és az e típusok által produkált hosszabb távú demográfiai folyamatokat is feltáró mikroelemzés felé.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

1. *Levéltári források*

Magyar Országos Levéltár

- E 160 Kamarai levéltár, Conscriptiones Diversae, 5. cs
- A 57 Kancelláriai Levéltár, Libri Regii 48.
- A39 Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia 5824/1770
- A 39 Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 444/1772.
- A 39 Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 3219/1780.
- A 39 Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, 1510/1780
- C 1 Helytartótanácsi Levéltár, Protocolla Sessionalia, 1771–1783.
- C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna Mandata, 1771–1783.
- C 23 Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa, nr. 62. 1775. okt. 12. *Mendicorum et Vagorum regulationis Systema,*
- C 23. Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa, nr. 17. 1773. febr. 22. *Zingarorum regulatio*
- C 23. Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa, nr. 55. 1775. júl. 10.
- C 23. Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa, nr. 24. 1774. jan. 3.
- C 23 Helytartótanácsi Levéltár, Circularia Impressa, nr. 19. 1773. ápr. 1. *Regulatio gentis Iudaeicae et taxa tolerantialis*
- Mikrofilmtár (X szekció)
- A 5252 – 5256 (Újkécske, római katolikus plébánia anyakönyve)
- A 2003 (Csővár, evangélikus anyakönyv)
- A 449–451 (Pilisborosjenői római katolikus plébánia anyakönyve)
- A 719 (Makád, református anyakönyv)
- A 767 (Rákoscsaba, református anyakönyv)
- A 5259 (Rákoscsaba, római katolikus keresztelési anyakönyv)

Esztergomi Prímási Levéltár[*]

- Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. Nro 8. NB
- Archivum Ecclesiasticum Batthyány PE. I. no. 21. 15.

Pest Város Levéltára

- Intimata aa, nro. 4665.

[*] A felhasznált iratok a KSH Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában az 1960-as években végzett forrásfeltáró munka során kerültek elő, és Faragó Tamás jóvoltából kerültek a birtokomba. Önzetlen és értékes segítségéért itt is szeretném kifejezni köszönetemet.

Pest Megyei Levéltár

- Intimata, IV/1. C/1–2.
- Protocollum Rescriptorum, 1771–1783.
- Intimata Inutilia, 1776/23
- *Extractus Summarius, 1779.* IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432
- *Conscriptio Animarum, 1774–1776, 1778, 1781–1783.* IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408.

Lőcse, Területi állami Levéltár, (Statny Oblastny Archív)

SŽ, Súpysu obyvatelstva, Vykazy pohybu obyvatelstva, 1773–1784, A-6.

2. *Nyomtatott források*

- A II. József-féle népszámlálás Pest megyei anyaga (1785). In Dányi–Dávid 1960. 118–125.
- A Conscriptio Animarum országos összesítésének adatai (1777, 1778, 1780–1782). In Dányi 1993a 162–288.
- A II. József-féle kataszteri összeírás adatai. In Horváth 1901 és Szaszkóné 1988.
- „Szerény megjegyzések" és az 1777. évi Conscriptio Animarum főbb adatai. In Dányi 1960. 176–193.
- J. P. Süssmilch: *L'ordre divine. I–III.* Traduction originale avec des études et commentaires rassamblées par Jacqueline Hecht, INED, Paris 1984.
- Montesquieu: *Perzsa levelek.* Európa K. Budapest, 1981. Ford.: Rónay György
- Montesquieu: *A törvények szelleméről.* Osiris-Attraktor K. Budapest, 2000. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál
- Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve.* Téka K. Budapest, 1990. (Tudománytár)

IRODALOM

Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 224–241.

Anderson, Perry 1989. *Az abszolutista állam.* Gondolat, Budapest.

Andorka Rudolf 1975. Paraszti családszervezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia,* 2–3. sz. 340–367.

Andorka Rudolf 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai, 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 39–69.

Andorka Rudolf 1988. A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 4.

Andorka Rudolf 1991a. Településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon). 35–41.

Andorka Rudolf 1991b. Egy „igazi" magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia,* 1–2. sz. 120–146.

Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába.* Osiris, Budapest.

Andorka Rudolf 1998. La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean–Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 427–439.

Andorka Rudolf 2001a (1975). Az ormánsági születéskorlátozás története. In Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 30–57.

Andorka Rudolf 2001b (1987). Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alapján. In Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 58–100.

Andorka Rudolf 2001c (1981). A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). In Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 101–126.

Andorka Rudolf 2001d (1977). A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban. (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 147–180.

Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor 2001 (1984). A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen, 1792–1804. In Andorka Rudolf:

Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 229–248.

Andorka Rudolf – Faragó Tamás 2001 (1984). Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 181–228.

Ariès, Philippe 1987 (1960). *Gyermek, család, halál.* Gondolat, Budapest.

Ájus Ferenc – Henye István 1992. Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 10. 61–113.

Babbie, Earl 1999. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi K. Budapest.

Bácskai Vera (szerk.) 1965. *A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. I. Országos összeírások.* Műv. Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.

Bácskai Vera (szerk.) 1969. *A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. III. Városi összeírások.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Bácskai Vera 1986. A 19. század eleji magyarországi városok típusainak meghatározása klaszter analízis alkalmazásával. *Történeti Statisztikai Tanulmányok,* 6. 23–58.

Bácskai Vera 2002. *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Osiris, Budapest.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1979. Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban. (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál) *Történelmi Szemle,* 22. évf. 2. sz. 283–296.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1983. Piackörzetek és piacközpontok, piacközpontok és városi funkciók. In Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848. I.* Akadémiai, Budapest, 286–306.

Baehrel, René 1988 (1961). *Une croissance: La Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique*. EHESS, Paris.

Balázs Péter 1956. A levéltárakban őrzött időszaki orvosi jelentések a 18. század végéről. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica,* 3. sz. 106–132.

Bardet, Jean-Pierre 1997. Fécondité et natalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 317–343.

Bardet, Jean-Pierre 1998. La France en déclin. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 287–325.

Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.) 1997–1999. *Histoire des populations de l'Europe 1–3.* Fayard, Paris.

Barta János ifj. 1973. *Mezőgazdasági irodalmunk a 18. században.* Akadémiai, Budapest.

Barta János ifj. 1988. *Mária Terézia.* Gondolat, Budapest.

Bárth János 1975. Fajsz népessége a XVIII. század közepén. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I.* Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 81–131.

Beales, Derek 1987. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741–1780).* Cambridge University Press, Cambridge-London etc.

Beluszky Pál 1999. *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs.

Beluszky Pál 2001. *A Nagyalföld történeti földrajza.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 1767–1867.* KSH, Budapest.

Benda Gyula 1977. Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai, 1769–1790. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. PAB-VEAB Értesítő,* 31–41.

Benda Gyula 1984. Zala megyei nemesek életviszonyai a XVIII. században. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, 313–327.

Benda Gyula 1997. Keszthely népessége, 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 16. 75–143.

Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 122–165.

Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 223–249.

Benda Gyula 2001a. A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege. *Kézirat.* (Előadás a Hajnal István Kör 2001. augusztusi gyulai konferenciáján.)

Benda Gyula 2002a. Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. *Kézirat.*

Benda Gyula 2002b. A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 109–141.

Benda Kálmán (főszerk.) 1989. *Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848.* Akadémiai K. Budapest.

Bengtsson, Tommy 1998. Les pays nordiques de 1720 à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 373–395.

Bevezetés – Összefoglalás 1991. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon). 9–20.

Bideau, Alain – Dupâquier, Jacques – Gutierrez, Hector 1995 (1988). La mort quantifiée. In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française II.* Quadrige-PUF, Paris, 222–243.

Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor 1995. Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas,* 4. sz. 131–141.

Bónis György 1972. *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.

Bourdelais, Patrice 1997 (1994). *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population.* Odile Jacob, Paris.

Braudel, Fernand 1972 (1958). A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok.* 4. sz. 988–1012.

Burguière, André 1972. De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales ESC.* nov.-dec. 1128–1138.

Burguière, André 1974. La démographie. In Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.): *Faire de l'histoire. II.* Gallimard, Paris, 101–141.

Burguière, André et al. (szerk.) 1986. *Histoire de la famille 1–3.* Armand Colin, Paris.

Burguière, André 1995 (1988). La déstabilisation de la société française. In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadrige-PUF, Paris, 475–495.

Burguière, André 2000a (1995). A társadalmi változás: egy fogalom rövid története. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 89–104.

Burguière, André 2000b (1978). A történeti antropológia. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia.* Replika Kör, Budapest, 49–72.

Buskó Tibor László 2003a. A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 271–295.

Buskó Tibor László 2003b. A magyarországi városmonográfiák történeti demográfiájáról. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 317–342.

Cabourdin, Guy 1995 (1988). Qu'est-ce qu'une crise? In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadrige-PUF, Paris, 175–192.

Chaunu, Pierre 1972. Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. *Annales ESC.* jan.-fév. 1–19.

Chaunu, Pierre 1998 (1971). *Felvilágosodás.* Osiris, Budapest.

Chesnais, Jean-Claude 1992. *La démographie.* PUF, Paris.

Csernák Józsefné 1996. Házasság, házasság megszűnése. In Klinger András (főszerk.): *Demográfia,* KSH, Budapest, 207–241.

Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Sződ, Vácrátót, Csomád). *Történeti Statisztikai Közlemények,* 3. évf. 1–2. sz. 58–107.

Czoch Gábor é. n. Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. *Kézirat*

Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) 2000. *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen.

Dányi Dezső 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv,* 167–193.

Dányi Dezső 1961. Népességi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a XIX. század elejéig. *Demográfia,* IV. évf. 4. sz. 468–480.

Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok,* 5–104.

Dányi Dezső 1977a. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia,* 20. évf. 1. sz. 56–87.

Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok,* 189–211.

Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 2. 71–97.

Dányi Dezső 1991. Regionális családrekonstitúció, 1830–39. 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 99–156.

Dányi Dezső 1993a. A hazai népesség és népesedésstatisztika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.

Dányi Dezső 1993b. Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Budapest.

Dányi Dezső 1997. Magyarország népessége a 18. század harmadik harmadában. In Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. KSH, Budapest, 199–216.

Dányi Dezső 2001. Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 143–192.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* KSH Könyvtár- Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.

Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (összeáll.) 1996. II. József népszámlálásának községi adatai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 15.

Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 141–171.

Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 145–199.

Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeáll.) 1975. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. 1786–87. *Történeti Statisztikai Tanulmányok,* 2.

Del Panta, Lorenzo 1998. L'Italie. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 513–532.

Demográfiai Évkönyv, 1999. KSH, Budapest, 2000.

Desrosières, Alain 1993. *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*. La Découverte, Paris.

Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998. A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem. 1790–1918.* Korona K. Budapest, 57–125.

Doveri, Andrea 2000. Land, Fertility and Family: a Selected Review of the Literature in Historical Demography. *Genus,* 3–4. sz. 19–59.

Dupâquier, Jacques 1978. *Statistique démographique du bassin parisien, 1636–1720.* Gauthier-Villars, Paris.

Dupâquier, Jacques 1979. *La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV.* EHESS, Paris.

Dupâquier, Jacques 1984. *Pour la démographie historique.* PUF, Paris.

Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995 (1988). *Histoire de la population française. 1–4.* PUF-Quadrige, Paris.

Dupâquier, Jacques 1995 (1988). La peuplade. In Uő. (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadrige-PUF, Paris, 68–80.

Dupâquier, Jacques 1997. La connaissance démographique. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 218–238.

Dupâquier, Jacques – Dupâquier, Michel 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914.* Perrin, Paris.

Durdik, Christel 1973. Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. In Helczmanovszki, Heimold (szerk.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 225–266.

Eckhart Ferenc 1946. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest.

Eliade, Mircea 1996. *Vallási hiedelmek és eszmék története III*. Osiris, Budapest.

Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 143–199.

Ember Győző 1935. Magyarország és az Államtanács első tagjai. *Századok,* pótfüzet, 554–664.

Ember Győző 1936. Egy katolikus államférfi a XVIII. században. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv.* 327–345.

Ember Győző 1940. *A magyar királyi Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848.* Budapest.

Ember Győző 1989a. Az országgyűlések. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 391–435.

Ember Győző 1989b. A közigazgatási szervezet. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 437–499.

Fallenbüchl Zoltán 1970. A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények,* 259–332.

Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok,* 3. 105–214.

Faragó Tamás 1985. *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest.

Faragó Tamás 1993. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXX–XXXI.* Miskolc, 181–202.

Faragó Tamás 1996. A hivatalos statisztika és a történeti demográfiai kutatás. *Statisztikai Szemle,* 74. évf. 10. sz. 854–863.

Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 217–239.

Faragó Tamás 1998. A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia,* 41. évf. 1. sz. 7–38.

Faragó Tamás 1999a (1984). Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására) In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor, Miskolc, 11–33.

Faragó Tamás 1999b (1984–85). A falusi társadalom rétegződéséről. (Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben) In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor, Miskolc, 63–87.

Faragó Tamás 1999c. Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városalapítás példája. (Szentendre virágzása és hanyatlása 1690 és 1900 között). In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor, Miskolc, 137–150.

Faragó Tamás 1999d (1983). Háztartás, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján). In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor, Miskolc, 151–193.

Faragó Tamás 1999e. Magyarország helységnévtára. In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).* Bíbor, Miskolc, 308–319.

Faragó Tamás 2000a. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai K. Budapest, 393–483.

Faragó Tamás 2000b. Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In Uő. (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847.* BAZ Megyei Levéltár, Miskolc, 151–272.

Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 19–63.

Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 7–38.

Faragó Tamás 2002a. Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország), *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 249–297.

Faragó Tamás 2003a. Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 33–87.

Faragó Tamás 2003b. Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében (Kísérlet a régió statisztikai leírására). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 129–177.

Fauve-Chamoux, Antoinette 1995 (1988). Les structures familiales en France aux XVIIe et XVIIIe siècles. In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadrige-PUF, Paris, 317–347.

Fauve-Chamoux, Antoinette 1998. Servants in Preindustrial Europe: Gender Differences. *Historical Social Research,* 23. 1–2. sz. 112–129.

Fauve-Chamoux, Antoinette – Wall, Richard 1997. Nuptialité et famille. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 345–368.

Fleury, Michel – Henry, Louis 1985 (1965). N*ouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien.* INED, Paris (első kiadás 1956-ban).

Fossier, Robert 1986. L'ère féodale (XI–XIII. siècles) In Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise (szerk.) *Histoire de la famille 2. Temps médiévaux.* Armand Colin, Paris, 141–168.

Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat, Budapest.

Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság,* 1. 45–52.

Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Atlantisz, Budapest.

Fraser, Sir Angus 1996. *A cigányok.* Osiris, Budapest.

Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia,* IX. évf. 3. sz. 366–378.

Fügedi Erik 1972. Magyarország története és a gépi adatfeldolgozás. Referátum a „Számítógépek és a történettudomány" c. konferencián. *Történelmi Szemle,* 15. évf. 3–4. sz. 526–565.

Fügedi Erik 1980. Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4. 217–230.

Galgóczy Károly 1876. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája 1. A megye multja.* Budapest.

Galgóczy Károly 1877a. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája 2. A megye jelene átalában.* Budapest.

Galgóczy Károly 1877b. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája 3. A megye részletes leírása.* Budapest.

Gonda László 1992. *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945.* Századvég, Budapest.

Gortvay György 1953. *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története.* Akadémiai, Budapest.

Goubert, Pierre 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVIIe siècle.* SEVPEN, Paris.

Granasztói György 1978. A történész és a mérés – egy modell korlátai. *Történelmi Szemle,* 2. sz. 314–329.

Granasztói György 1982. A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 4. sz. 605–664.

Gribaudi, Maurizio 1987. *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle*. EHESS, Paris.

Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain 1990. Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. *Annales E.S.C.* 6. sz. 1365–1402.

Grynaeus Tamás – Kapocs Nándor 2000. Demográfiai változások Szeremlén. Szeremlei matriculák tanulságai (18–20. sz.). *Demográfia,* 43. évf. 1. sz. 135–159.

Gyáni Gábor 2002a 2001. Történetírás és statisztika: kapcsolatuk forgandó sorsa. In Uő.: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 22–34.

Gyáni Gábor 2002b 2000. Történetírásunk az évezred fordulóján. In Uő.: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 35–55.

Gyáni Gábor 2002c 1999. Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. In Uő.: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 183–208.

Hablicsek László 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 43–97.

Hajdu Lajos 1983. *A közjó szolgálatában.* Magvető, Budapest.

Hajdu Lajos 1985. *Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Magvető, Budapest.

Hajnal, John 1965. European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (szerk.): *Population in History.* Arnold, London, 101–143.

Hajnal, John 1982. Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review,* 3. sz. 449–494.

Hajnal, John 1983. Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.): *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge, London etc. 65–104.

H. Balázs Éva 1963. A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai. *Századok,* 97. évf. 6. sz. 1187–1202.

H. Balázs Éva 1987. *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen.* Magvető, Budapest.

H. Balázs Éva 1989a. A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 831–926.

H. Balázs Éva 1989b. A nyolcvanas esztendők drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 1023–1123.

Hecht, Jacqueline 1966. A demográfiai gondolat fejlődése Franciaországban. *Demográfia,* IX. évf. 3. sz. 318–334.

Heckenast Gusztáv 1989. Bányászat és ipar. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 112–124.

Heilig Balázs 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlősardón a 19. Század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 225–265.

Henry, Louis 1972. Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. *Annales E.S.C.* 3. sz. 612–640.; 4–5. sz. 977–1023.

Henry, Louis 1978. Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. *Population* 4–5. sz. 855–883.

Henry, Louis – Blayo, Yves 1975. La population de la France de 1740 à 1860. *Population,* 30. Num. spec. (nov.) 71–122.

Henry, Louis – Blum, Alain 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique.* INED, Paris.

Henry, Louis – Houdaille, Jacques 1973. Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population*, 4–5. sz. 870–924.

Hofstein, Erland – Lundström, Hans 1976. *Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970.* Stockholm.

Horska, Pavla 1998. Les populations autrichiennes jusqu'en 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 439–453.

Horváth Sándor 1901. Adatok. Pestvármegye 1789. évi kataszteri fölmérése. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,* 62–114. 166–177.

Houdaille, Jacques 1976. Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1670 à 1829. *Annales de Démographie Historique* 341–392.

Husz Ildikó 2000. Háztartásszerkezet – családciklus az iparosodás előtti Magyarországon. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég K. Budapest, 367–374.

Husz Ildikó 2002. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Osiris, Budapest

Jávor Kata 2000. A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai K. Budapest, 601–692.

Józan Péter 1996. Halálozások, halandóság. In Klinger András (főszerk.): *Demográfia.* KSH, Budapest, 243–290.

Kamarás Ferenc 1996. Születések, termékenység, családtervezés. In Klinger András (főszerk.): *Demográfia.* KSH, Budapest, 171–206.

Kann, Robert A. 1960. *A Study in Austrian Intellectual History from Late Baroque to Romanticism.* Thames & Hudson, London.

Katus László 1980. A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle,* 2. sz. 270–289.

Kautz Gyula 1868. *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.* Heckenast, Pest.

Klempa Károly 1944. Gottsched és a Festetich család. *Dunántúli Szemle,* XI. évf. 1–2. sz. 3–10.

Klinger András 1996. A népesség száma és struktúrája. In Uő. (főszerk.): *Demográfia.* KSH, Budapest, 23–101.

Knodel, John 1988. *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.* Cambridge University Press, Cambridge.

Kolléga Tarsoly István 1993. Német bevándorlók II. József korában. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 12. 35–55.

Kosáry Domokos 1954. *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711–1825)* Művelt Nép, Budapest.

Kosáry Domokos 1968. A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén. In *A magyar hivatalos statisztika történetéből* (Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Gödöllő, 1967. máj. 23–25.) KSH, Budapest.

Kosáry Domokos 1983 (1980). *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.

Kovacsics József (szerk.) 1957. *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.

Kovacsics József (szerk.) 1963. *Magyarország történeti demográfiája.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.

Kovacsics József (szerk.) 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest.

Kováts Zoltán 1969. A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle,* XI. évf. 1–2. sz. 218–227.

Kováts Zoltán 1981. A népesedési viszonyok. In Rácz István (szerk.): *Debrecen története 2. 1693–1849.* Debrecen, 15–69.

Kováts Zoltán 1985. Népesedési viszonyok. In Farkas József (szerk.): *Szeged története 2. 1686–1849.* Szeged, 107–170.

Kováts Zoltán 2000. A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza.

Köpeczi Béla 1986. *A francia felvilágosodás.* Gondolat, Budapest.

Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 11–186.

Krász Lilla 2000. A szakszerűsítés természetes és kényszerű határai: bábasorsok a 18. század végi Magyarországról. *Sic itur ad astra,* XII. évf. 4. sz. 91–167.

Labrousse, Ernest 1933. *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII. siècle*. Paris.

Labrousse, Ernest 1944. *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime*. Paris.

Laslett, Peter – Wall, Richard (szerk.) 1972. *Household and Family in Past Time.* Cambridge University Press, Cambridge.

Le Bras, Hervé 1998. *Le démon des origines: démographie et extreme droite.* L'Aube.

Le Bras, Hervé 1999. *Le sol et le sang: Théories de l'invasion au XXe siècle.* L'Aube.

Le Bras, Hervé 2000a. *Naissance de la mortalité. L'origine politique de la statistique et de la démographie.* Gallimard-Seuil, Paris.

Le Bras, Hervé 2000b. Introduction. Peuples et populations. In Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.): *L'invention des populations. Biologie, idéologie et politique.* Odile Jacob, Paris, 9–54.

Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.) 2000. *L'invention des populations: biologie, idéologie et politique.* Odile Jacob, Paris.

Lebrun, François 1986. Le contrôle de la famille par les Églises et par les États. In Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise (szerk.) *Histoire de la famille 3. Le choc des modernités.* Armand Colin, Paris, 124–146.

Lepetit, Bernard (szerk.) 1995a. *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris.

Lepetit, Bernard 1995b. Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *Aetas,* 4. sz. 142–157.

Lepetit, Bernard 1997. Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? *Valóság*, 2. sz. 11–18.

Lesthaeghe, Ron 1991. *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation.* IPD Working Paper 1991–2. Vrije Universiteit, Brussel.

Levi, Giovanni 2001 (1985). *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Osiris, Budapest.

Livi Bacci, Massimo 1998. *The Population of Europe. A History.* Blackwell, Oxford.

Livi Bacci, Massimo 1999 (1992). *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest.

Livi Bacci, Massimo – Reher, David S. 1993. Other Paths to the Past. From Vital Series to Population Patterns. In Reher, David S. – Schofield, Roger (szerk.): *Old and New Methods in Historical Demography.* Clarendon Press, Oxford, 66–83.

L. Gál Éva 1988. *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766.* Akadémiai, Budapest.

L. Gál Éva 1992. Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok,* 126. évf. 1. sz. 3–34.

Makkai László 1958. Pest megye története. In Dercsényi Dezső (szerk.) *Pest megye műemlékei.* Akadémiai, Budapest, 59–169.

Marczali Henrik 1881. *Magyarország története II. József korában. I.* Budapest.

Marczali Henrik 1888. *Magyarország története II. József korában. II.* Budapest.

Marschalk, Peter – Dupâquier, Jacques 1998. La grande mutation de la population allemande. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 398–425.

Martos Gizella – Őri Péter 2000. Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia,* 43. évf. 1. sz. 94–134.

Mawdsley, Evan – Munck, Thomas 1996. *Számítógép a történettudományban.* Osiris, Budapest.

Melegh Attila 1997. Női és férfi életpályák két 18. századi mezővárosban. In Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai, Debrecen.

Melegh Attila 2000a. Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika,* 39. 157–175.

Melegh Attila 2000b. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.* KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.

Melegh Attila 2002. *East/West Exclusions and Discourses on Population in the 20th century*. Working Papers on Population, Family and Welfare, 3. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest.

Melegh Attila – Őri Péter 2003. A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában.* KSH Népességtudományi Kutatóintézet – Századvég, Budapest, 495–523.

Meuvret, Jean 1946. Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population*, 643–650.

Moksony Ferenc 1999. *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése.* Osiris, Budapest.

Moreda, Vicente Pérez 1997. La population espagnole à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle). In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 463–479.

Nagy Varga Vera 2000. Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai K. Budapest, 532–557.

Noiriel, Gérard 1993. *Population, immigration et identité nationale en France, XIX–XX. siècle*. Hachette, Paris.

Noiriel, Gérard 2001. *État, nation et immigration: vers une histoire du pouvoir*. Belin, Paris.

Osamu Saito 1996. Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies,* 3. sz. 537–553.

Ördög Ferenc 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I.* MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, Budapest – Zalaegerszeg.

Ördög Ferenc 1991–1995. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV*. MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, Budapest – Zalaegerszeg.

Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 13. 43–80.

Őri Péter 1998. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia,* 41. évf. 4. sz. 414–455.

Őri Péter 1998a. A demográfiai statisztika összehasonlító története (ismertetés) *Demográfia,* 1. sz. 116–128.

Őri Péter 2000. Halandósági viszonyok és a pestis Mezőkövesden az 1680-as években. *Kézirat.*

Őri Péter 2001a. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 193–222.

Őri Péter 2001b. Kiskorúak a 18. századi összeírásokban. *Kézirat* (Előadás a Hajnal István Kör 2001. aug. 24–25. gyulai konferenciáján, „A gyermek a történelemben".)

Őri Péter 2002a. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon. I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 39–73.

Őri Péter 2002b. A történeti demográfia Franciaországban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 299–318.

Őri Péter 2003. Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 89–127.

Paládi-Kovács Attila 2000. Kisnemesi társadalom és kultúra. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai, Budapest, 138–172.

Perrenoud, Alfred 1997. La mortalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe. 1. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris 289–315.

Perrenoud, Alfred – Bourdelais, Patrice 1998. Le recul de la mortalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 57–101.

Petróci Sándor 1957. Vác városa és a váci püspöki birtokok népességi és nemzetiségi viszonyai az 1731–1869. évek között. *Történeti Statisztikai Közlemények,* 1. évf. 2. sz. 99–116.

Petróci Sándor 1965. Pest megye újjátelepülése (1711–1760) In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából. Tanulmányok.* Pest megye Tanácsa, Budapest, 95–154.

Poussou, Jean-Pierre 1997. Migrations et mobilité de la population en Europe à l'époque moderne. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe. 1. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris 262–286.

Pozsgai Péter 2000. Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 166–224.

Pozsgai Péter 2001a. Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 265–281.

Pozsgai Péter 2001b. Család és háztartás. Magyarországi történeti demográfiai források fogalomhasználata a 16–19. században. *Demográfia,* 44. évf. 3–4. sz. 332–346.

Réthly Antal (szerk.) 1970. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon, 1701–1800.* Akadémiai K. Budapest.

Revel, Jacques (szerk.) 1996. *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris.

Revel, Jacques 2000 (1995). A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 51–70.

Reynolds, John F. 1998. Do Historians Count Anymore? The Status of Quantitative Methods in History, 1975–1995. *Historical Methods,* 31. 4. sz. 141–148.

Rohrbasser, Jean-Marc 1996. Comment un théologien devient „démographe": Présentation de J. P. Süssmilch, de ses lectures et de sa méthode. *Population,* 4–5. sz. 979–1002.

Rosental, Paul-André 1996. Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–58). *Population,* 6. sz. 1211–1237.

Rosental, Paul-André 1999. *Les sentiers invisibles: espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle.* EHESS, Paris.

Rosental, Paul-André 2000 (1996). A „makro" felépítése a „mikroszinten" keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 71–87.

Sebestény István 2002. Tiszabő történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 201–242.

Shahar, Shulamith 2000 (1992). *Gyermekek a középkorban.* Osiris, Budapest.

Sharlin, Allan 1978. Natural Decrease in Early Modern Cities: a Reconsideration. *Past and Present,* 126–138.

Sohajda Ferenc 2003. A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve,* 297–315.

Szabó Dezső 1928. *A herceg Festetich-család története.* Franklin, Budapest.

Szabó Dezső 1933. *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában I. (Magyarország újabbkori történetének forrásai)* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság.* KSH, Budapest.

Székelyi Mária – Barna Ildikó 2002. *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára.* Typotex K. Budapest.

Szentgáli Tamás 1991. A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek,* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 21–34.

Szíjártó M. István 1996. Mi a mikrotörténelem? *Aetas,* 4. sz. 157–185.

Tekse Kálmán 1969. A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az I. világháború előtt. *Demográfia,* 12. évf. 1–2. sz. 23–46.

Thirring Gusztáv 1903. *Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében.* MTA, Budapest.

Thirring Gusztáv 1934. Pest város népessége az 1771–1781. években. *Magyar Statisztikai Szemle,* 3. sz. 153–160.

Thirring Gusztáv 1935. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle,* 5. sz. 369–381.

Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest.

Thomas, Yan 1986. À Rome, pères citoyens et cité des pères. In Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise (szerk.) *Histoire de la famille 1. Mondes lointaines.* Armand Colin, Paris, 253–302.

Todorova, Maria 1998. Les Balkans. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 465–486.

Tóth István György 1994. Harangkongás és óraketyegés. In Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle,* 1. sz. 62–86.

Utrio, Kaari 1989 (1984). *Éva leányai. Az európai nő története.* Gondolat, Budapest.

Van der Woude, A. M. 1982. Population Developments in the Northern Netherlands (1500–1800) and the Validity of the „Urban Graveyard" Effect. *Annales de Démographie Historique,* 55–75.

Vass Előd – Molnár Lajos – Sápi Vilmos 1983. Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban (1686–1847). In Sápi Vilmos (szerk.): *Vác története I.* Szentendre, 121–239.

Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962.* 192–216.

Vörös Károly 1989. A társadalmi fejlődés fő vonalai. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 675–731.

Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Budapest.

Wellmann Imre 1967. *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.

Willigan, J. Dennis – Lynch, Katherine A. 1982. *Sources and Methods of Historical Demography.* Academic Press, New York, London etc.

Wrigley, E. A. 1973. *Népesedés és történelem.* Kossuth K. Budapest.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S. 1981. *The Population History of England, 1541–1871.* Edward Arnold, London.

Zachar József 1984. *Idegen hadakban.* Magvető, Budapest.

FÜGGELÉK

I. „Hiányos" települések (eltérés>10)

Település	nemzetiség	népességszám	eltérés	Népességnövekedés	Katolikus %	Prot. %
Alpár (Tiszaalpár)	magyar	710	25,8	0,4	99,6	0,4
Bicske (Tápióbicske)	magyar	1048	16,6	-6,3	97,7	1,0
Bugyi	magyar	1153	14,6	29,1	19,3	79,5
Dabas	magyar	707	27,3	9,8	74,3	21,0
Farmos	magyar	456	17,3	-29,8	89,3	10,7
Irsa	vegyesk	1384	16,1	-2,5	21,3	65,1
Kakucs	vegyes	110	368,4	115,7	86,5	13,5
Borosjenő v. Weindorf (Pilisb.jenő)	német	465	10,5	4,5	100,0	0,0
Budakeszi	német	1633	11,3	17,4	100,0	0,0
Kovácsi (Nagykovácsi)	német	945	19,0	-12,7	100,0	0,0
Lóré (Lórév)	szerb	361	11,4	3,1	5,1	0,0
Óbuda	vegyes	4702	18,8	14,2	77,8	4,2
Pócsmegyer	magyar	583	21,8	-5,7	10,7	89,3
Szántó (Pilisszántó)	szlovák	699	26,0	-12,4	100,0	0,0
Szentiván (Pilisszentiván)	német	335	13,0	2,1	97,0	0,0
Szentkereszt (Pilisszentkereszt)	szlovák	396	29,8	-28,3	100,0	0,0
Tinnye	magyar	891	13,4	8,8	51,3	43,6
Tótfalu	magyar	1150	13,9	-3,0	15,8	84,2
Üröm	német	365	11,0	-7,1	100,0	0,0
Zsámbék	német	2037	16,3	3,6	90,4	0,7
Akasztó	magyar	1207	28,2	12,7	99,1	0,0
Apostag	vegyes	1380	12,6	1,2	10,7	80,5
Bojár	német	95	46,5	-59,6	47,3	52,7
Császártöltés	német	398	99,3	21,7	100,0	0,0
Dab	magyar	430	15,4	2,6	0,0	97,7
Dömsöd	magyar	1950	14,6	6,7	1,2	98,3
Dusnok	horvát	1060	29,5	27,7	99,0	0,0
Egyháza (Dunaegyháza)	vegyes	1312	22,2	-6,3	0,1	99,9
Hajós	német	637	137,4	17,1	100,0	0,0
Harta	német	1324	10,5	-0,8	1,0	98,8
Kákony	vegyes	234	140,9	-21,7	100,0	0,0
Kalocsa	magyar	4171	42,4	5,5	99,6	0,0
Kiskőrös	szlovák	2987	18,1	29,6	1,6	97,6
Lak (Géderlak)	magyar	414	48,9	36,2	100,0	0,0
Miske	szlovák	1193	10,8	18,8	99,3	0,0
Nádudvar (Nemesnádudvar)	német	791	32,5	32,1	100,0	0,0
Pandúr (Szentistván) (Bajaszt.istván)	vegyes	453	50,6	72,9	100,0	0,0
Szalkszentmárton	magyar	1944	10,2	-2,5	2,0	98,0
Szentbenedek (Dunaszentbenedek)	magyar	352	52,6	-11,1	30,4	69,6
Tass	magyar	1137	22,5	15,8	11,5	86,2
Uszód	magyar	558	60,2	-26,8	13,9	86,1
Aszód	vegyes	1515	21,7	8,6	23,6	71,9
Csömör	szlovák	710	12,9	-5,5	55,9	44,1
Dány	vegyes	1090	13,0	1,1	100,0	0,0
Domony	szlovák	829	22,7	13,6	30,0	58,9
Dunakeszi	magyar	635	14,6	-3,3	98,6	1,4
Gomba	magyar	765	20,9	-17,8	4,6	95,4
Palota (Rákospalota)	magyar	752	20,2	-3,2	36,9	63,1
Pécel	magyar	1177	12,3	1,6	10,1	75,3
Rátót (Vácrátót)	szlovák	367	13,1	-2,1	94,7	5,3
Süly	magyar	624	10,2	-2,0	96,4	0,0
Tótgyörk (Galgagyörk)	szlovák	677	11,0	-2,3	7,8	88,2
Összesen		53298	34,2	5,0	59,8	36,2

*II. Magas termékenységű / hibás regisztrációjú települések (Szül./házas nők*1000≥ 330)*

Település	Nemzetiség	Népességszám	Katolikus %	Protestánsok %	Házasterm.
Abony	magyar	4338	81,9	14,7	353,6
Áporka	magyar	238	48,6	48,1	467,5
Györgye (Tápiógyörgye)	magyar	1663	97,3	1,0	350,3
Hernád	vegyes	174	74,6	25,4	414,1
Inárcs	magyar	258	96,5	3,5	331,4
Izsák	magyar	2215	48,7	48,3	405,1
Nyáregyháza	magyar	263	50,4	49,6	410,6
Szecső (Tápiószecső)	magyar	945	98,3	0,6	364,1
Taksony	német	915	100,0	0,0	357,0
Tatárszentgyörgy	vegyes	199	89,9	10,1	387,0
Törtel	magyar	641	97,0	3,0	338,3
Újkécske	magyar	628	100,0	0,0	426,3
Újszász	magyar	588	96,7	3,3	346,0
Bia	vegyes	1208	23,6	74,9	330,7
Budaörs	német	1350	100,0	0,0	350,5
Hidegkút (Pesthidegkút)	német	815	100,0	0,0	349,8
Jenő (Budajenő)	német	490	100,0	0,0	333,4
Monostor (Szigetmonostor)	magyar	538	26,3	73,7	350,2
Perbál	német	911	100,0	0,0	381,1
Tétény	német	796	84,0	0,0	398,8
Kecel	magyar	1984	99,4	0,0	439,4
Vadas	magyar	69	44,3	55,7	343,7
Bag	magyar	1259	98,8	1,2	338,1
Hévíz (Galgahévíz)	magyar	1303	98,0	1,3	333,2
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	436	17,4	82,6	338,4
Mácsa (Galgamácsa)	magyar	820	98,9	1,1	349,7
Mogyoród	magyar	529	87,3	12,7	334,4
Uri	magyar	908	100,0	0,0	334,5
Összesen		26481	80,6	18,2	366,3

III. A lélekösszeírások összesítő lapjai községenként

	1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Abony	+	+	+	+	+	+	+
Alberti	+	+	+	+	+	+	+
Alpár (Tiszaalpár)	+	+	+	+	+	+	+
Alsónémedi	+	+	+	+	+	+	+
Áporka	+	+	+	+	+	+	+
Bicske (Tápióbicske)	+	+	+	+	+	+	+
Bugyi	+	+	+	+	+	+	+
Cegléd	+	+	+	+	+	+	+
Csikós	+	+	–	–	–	–	–
Dabas	+	+	+	+	+	+	+
Dunavarsány	+	–	–	–	–	–	+
Farmos	+	+	–	+	+	+	+
Gyón	+	+	+	+	+	+	+
Györgye (Tápiógyörgye)	+	+	+	+	+	+	+
Haraszti (Dunaharaszti)	+	+	+	+	+	+	+
Hartyán (Újhartyán)	+	+	+	+	+	+	+
Hernád	+	+	+	+	+	+	+
Inárcs	–	–	+	+	+	+	+
Irsa	+	+	+	+	+	+	+
Izsák	+	+	+	+	+	+	+
Jánoshida	+	+	+	+	+	+	+
Kakucs	+	–	–	+	+	+	+
Kecskemét	+	+	+	+	+	+	+
Kóka	+	+	+	+	+	+	+
Nagykáta	+	+	+	+	+	+	+
Nagykőrös	+	+	+	+	+	+	+
Nyáregyháza	+	+	+	+	+	+	+
Ócsa	+	+	+	+	+	+	+
Ókécske	+	+	+	+	+	+	+
Örkény	+	+	–	–	+	+	+
Pánd	+	+	+	+	+	+	+
Pereg	+	+	+	+	+	+	+
Pilis	+	+	+	+	+	+	+
Rékás (Zagyvarékás)	+	+	+	+	+	+	+
Ság (Tápióság)	+	+	+	+	+	+	+
Sári	+	+	+	+	+	+	+
Soroksár	+	+	+	+	+	+	+
Szecső (Tápiószecső)	+	+	+	+	+	+	+
Szele (Tápiószele)	+	+	+	+	+	+	+
Szentlőrinckáta	+	+	+	+	+	+	+
Szentmártonkáta	+	+	+	+	+	+	+
Taksony	+	+	+	+	+	+	+
Tápiószentmárton	+	+	+	+	+	+	+
Tatárszentgyörgy	+	+	+	+	+	+	+
Tószeg	+	+	+	+	+	+	+
Tótalmás (Tóalmás)	+	+	+	+	+	+	+
Törtel	+	–	–	+	+	+	+
Újfalu (Tiszaújfalu)	+	+	+	+	+	+	+
Újkécske	+	+	+	+	+	+	+
Újszász	+	+	+	+	+	+	+
Becse (Szigetbecse)	+	+	–	–	+	+	+
Békásmegyer	+	+	–	–	+	+	+

	1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Bia	+	+	–	–	+	+	+
Bogdány (Dunabogdány)	+	+	–	–	+	+	+
Borosjenő v. Weindorf (Pilisb.jenő)	+	+	–	–	+	+	+
Budakeszi	+	+	–	–	+	+	+
Budaörs	+	+	–	–	+	+	+
Csaba (Piliscsaba)	+	+	–	–	+	+	+
Csepel	+	+	–	–	+	+	+
Csép (Szigetcsép)	+	+	–	–	+	+	+
Csobánka	+	+	–	–	+	+	+
Hidegkút (Pesthidegkút)	+	+	–	–	+	+	+
Jenő (Budajenő)	+	+	–	–	+	+	+
Kalász (Budakalász)	–	+	–	–	+	+	+
Kovácsi (Nagykovácsi)	+	+	–	–	+	+	+
Lóré (Lórév)	+	+	–	–	+	+	+
Makád	+	+	–	–	+	+	+
Monostor (Szigetmonostor)	+	+	–	–	+	+	+
Óbuda	+	+	–	–	+	+	+
Páty	+	+	–	–	+	+	+
Perbál	+	+	–	–	+	+	+
Pócsmegyer	+	+	–	–	+	+	+
Pomáz	+	+	–	–	+	+	+
Promontorium (Budafok)	+	+	–	–	+	+	+
Ráckeve	+	+	–	–	+	+	+
Solymár	+	+	–	–	+	+	+
Szántó (Pilisszántó)	+	+	–	–	+	+	+
Szentendre	+	+	–	–	+	+	+
Szentiván (Pilisszentiván)	+	+	–	–	+	+	+
Szentkereszt (Pilisszentkereszt)	+	+	–	–	+	+	+
Szentlászló (Pilisszentlászló)	+	+	–	–	+	+	+
Szigetszentmárton	+	+	–	–	+	+	+
Szigetszentmiklós	+	+	–	–	+	+	+
Szigetújfalu	+	+	–	–	+	+	+
Telki	+	+	–	–	+	+	+
Tétény	+	+	–	–	+	+	+
Tinnye	+	+	–	–	+	+	+
Torbágy	+	+	–	–	+	+	+
Tótfalu	+	+	–	–	+	+	+
Tök	+	+	–	–	+	+	+
Tököl	+	+	–	–	+	+	+
Törökbálint	+	+	–	–	+	+	+
Üröm	+	+	–	–	+	+	+
Visegrád	+	+	–	–	+	+	+
Vörösvár (Pilisvörösvár)	+	+	–	–	+	+	+
Zsámbék	+	+	–	–	+	+	+
Akasztó	+	+	+	+	+	+	+
Apostag	+	+	+	+	+	+	+
Bátya	+	+	+	+	+	+	+
Bogyiszló	+	+	+	+	+	+	+

	1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Bojár	+	+	+	+	+	+	+
Csanád (Érsekcsanád)	+	+	+	+	+	+	+
Császártöltés	+	+	+	+	+	+	+
Dab	+	+	+	+	+	+	+
Dömsöd	+	+	+	+	+	+	+
Dunavecse	+	+	+	+	+	+	+
Dusnok	+	+	+	+	+	+	+
Egyháza (Dunaegyháza)	+	+	+	+	+	+	+
Fajsz	+	+	+	+	+	+	+
Foktő	+	+	+	+	+	+	+
Hajós	+	+	+	+	+	+	+
Harta	+	+	+	+	+	+	+
Kákony	+	+	+	+	+	+	+
Kalocsa	+	+	+	+	+	+	+
Kecel	+	+	+	+	+	+	+
Kiskőrös	+	+	+	+	+	+	+
Lak (Géderlak)	+	+	+	+	+	+	+
Miske	+	+	+	+	+	+	+
Nádudvar (Nemesnádudvar)	+	+	+	+	+	+	+
Ordas	+	+	+	+	+	+	+
Pandúr (Szentistván) (Bajaszt.istván)	+	+	+	+	+	+	+
Pataj (Dunapataj)	+	+	+	+	+	+	+
Solt	+	+	+	+	+	+	+
Sükösd	+	+	+	+	+	+	+
Szalkszentmárton	+	+	+	+	+	+	+
Szentbenedek (Dunaszentbenedek)	+	+	+	+	+	+	+
Szeremle	+	+	+	+	+	+	+
Tass	+	+	+	–	+	+	+
Uszód	+	+	+	+	+	+	+
Vadas	+	–	+	–	+	+	+
Vadkert (Soltvadkert)	+	+	+	+	+	+	+
Acsa	+	+	–	+	+	+	+
Aszód	+	+	–	+	+	+	+
Bag	+	+	–	+	+	+	+
Bénye	+	+	–	+	+	+	+
Besnyő	–	–	–	–	+	+	+
Boldog	+	+	–	+	+	+	+
Bottyán (Őrbottyán)	+	+	–	+	+	+	+
Csaba (Rákoscsaba)	+	+	–	+	+	+	+
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	+	+	–	+	+	+	+
Csomád	+	+	–	+	+	+	+
Csömör	+	+	–	+	+	+	+
Csővár	+	+	–	+	+	+	+
Cinkota	+	+	–	+	+	+	+
Dány	+	–	–	+	+	+	+
Domony	+	+	–	+	+	+	+
Duka (Vácduka)	+	+	–	+	+	+	+
Dunakeszi	+	+	–	+	+	+	+
Ecser	+	+	–	+	+	+	+
Fót	+	+	–	+	+	+	+

	1774	1775	1776	1778	1781	1782	1783
Gomba	+	+	–	+	+	+	+
Gödöllő	+	+	–	+	+	+	+
Gyömrő	+	+	–	+	+	+	+
Hartyán (Váchartyán)	+	+	–	+	+	+	+
Hévíz (Galgahévíz)	+	+	–	+	+	+	+
Hévízgyörk	+	+	–	+	+	+	+
Iklád	+	+	–	+	+	+	+
Isaszeg	+	+	–	+	+	+	+
Káva	+	+	–	+	+	+	+
Kerepes	+	+	–	+	+	+	+
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	+	+	–	+	+	+	+
Kisnémedi	+	+	–	+	+	+	+
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	+	+	–	+	+	+	+
Kistarcsa	+	+	–	+	+	+	+
Kisújfalu (Váckisújfalu)	+	+	–	+	+	+	+
Löb	–	–	–	–	+	+	+
Maglód	+	+	–	+	+	+	+
Mácsa (Galgamácsa)	+	+	–	+	+	+	+
Mende	+	+	–	+	+	+	+
Mogyoród	+	+	–	+	+	+	+
Monor	+	+	–	+	+	+	+
Palota (Rákospalota)	+	+	–	+	+	+	+
Pécel	+	+	–	+	+	+	+
Péteri	+	+	–	+	+	+	+
Püspökhatvan	+	+	–	+	+	+	+
Rátót (Vácrátót)	+	+	–	+	+	+	+
Sáp (Tápiósáp)	+	+	–	+	+	+	+
Süly	+	+	–	+	+	+	+
Szada	+	+	–	+	+	+	+
Szentlászló (Vácszentlászló)	+	+	–	+	+	+	+
Szilágy (Püspökszilágy)	+	+	–	+	+	+	+
Sződ	+	+	–	+	+	+	+
Tete és Farkasd (Tetepuszta, Felsö– és Alsófarkasd)	–	–	–	–	+	+	+
Tótgyörk	+	+	–	+	+	+	+
Tura	+	+	–	+	+	+	+
Úri	+	+	–	+	+	+	+
Üllő	–	+	–	+	+	+	+
Vác	+	+	–	+	+	+	+
Valkó	+	+	–	+	+	+	+
Vasad	–	–	–	–	+	+	–
Veresegyháza	+	+	–	+	+	+	+
Verseg	+	+	–	+	+	+	+
Zsámbok	+	+	–	+	+	+	+
Zsidó (Vácegres)	+	+	–	+	+	+	+

IV. Pest megyei települések határának megoszlása tájegységenként, 1789
Nemesek, polgárok és parasztok aránya, 1785

	Nemes	PP %	szántó %	szőlő %	kert %	rét %	legelő %	erdő %
1. Szentendrei-sziget								
Monostor (Szigetmonostor)	2,6	40,2	39,6	0,0	0,1	10,8	43,7	5,8
Pócsmegyer	3,4	31,8	48,9	0,0	0,2	0,0	50,9	0,0
Tótfalu	0,5	39,9	36,7	7,1	0,4	8,9	19,7	27,1
	2,2	37,3	41,7	2,4	0,3	6,6	38,1	11,0
2. Dunapart								
Békásmegyer	0,0	11,8	43,0	13,8	3,8	12,6	26,8	0,0
Bogdány (Dunabogdány)	0,6	29,7	29,1	11,6	0,4	6,6	3,0	49,3
Óbuda	0,8	8,9	20,3	24,8	3,7	22,0	27,8	1,3
Promontorium (Budafok)	0,2	4,9	0,0	79,8	3,6	1,3	15,3	0,0
Szentendre	1,1	13,1	21,0	31,6	5,0	5,4	6,6	30,4
Tétény	0,0	15,3	36,6	37,4	0,8	9,0	14,3	1,9
Visegrád	0,5	14,0	7,4	4,0	1,3	8,0	4,0	75,4
			22,5	29,0	2,7	9,3	14,0	22,6
3. Zsámbéki-medence								
Bia	6,5	32,2	49,6	5,4	6,7	5,7	11,4	21,2
Jenő (Budajenő)	0,0	28,5						
Páty	0,0	42,0	54,9	5,3	0,7	2,9	17,8	18,4
Perbál	0,0	22,8	57,7	3,0	0,5	5,6	9,5	23,8
Telki	0,0	34,3	38,0	4,3	0,2	3,3	13,8	40,4
Tinnye	5,4	21,3	55,7	5,4	1,2	4,2	3,4	30,2
Torbágy	0,0	22,6	42,6	5,0	0,4	6,6	3,8	41,6
Tök	0,4	47,6	61,0	4,9	1,3	5,8	20,3	6,7
Zsámbék	0,2	31,9	71,8	5,6	1,8	2,5	12,7	5,6
	1,4	31,5	53,9	4,9	1,6	4,6	11,6	23,5
4. Dél-nyugat								
Budaörs	0,0	9,8	32,9	32,7	0,5	5,9	25,1	2,9
Tétény	1,2	12						
Törökbálint	0,4	22,9	41,9	2,9	0,5	2,2	15,0	37,6
	0,5	14,9	37,4	17,8	0,5	4,0	20,1	20,2
5. Csepel-sziget								
Becse (Szigetbecse)	0,0	23,3	23,1	1,2	20,2	21,8	24,7	8,8
Csepel	2,5	32,6	29,2	1,2	0,1	32,8	36,8	0,0
Csép (Szigetcsép)	0,0	34,9	51,9	2,9	0,3	6,6	35,9	2,4
Lóré (Lórév)	1,3	37,9	51,5	2,5	2,2	4,4	31,6	7,8
Makád	0,0	48,1	37,7	1,9	3,7	7,3	30,2	19,2
Ráckeve	2,4	41,7	9,1	8,7	0,4	24,2	38,7	19,0
Szigetszentmárton	0,0	29,3	41,2	1,9	0,6	21,2	33,5	1,6
Szigetszentmiklós	0,0	47,8	49,9	2,7	2,2	5,1	36,6	3,4
Szigetújfalu	0,0	26,5	41,3	3,5	1,9	7,2	28,9	17,1
Tököl	0,4	39,0	61,2	4,3	1,7	3,6	18,3	10,9
	0,7	36,1	39,6	3,1	3,3	13,4	31,5	9,0
6. Budai-hg.-Óbuda-környék								
Borosjenő v. Weindorf (Pilisb.jenő)	0,0	26,0	38,6	9,1	2,7	0,5	25,6	23,5
Budakeszi	0,0	14,6	31,9	3,1	1,1	2,5	0,3	61,0
Csobánka	0,2	27,3	43,7	7,0	0,9	3,2	11,2	34,0
Hidegkút (Pesthidegkút)	0,5	30,8	48,6	4,1	1,1	1,8	19,5	24,8
Kalász (Budakalász)	0,0	41,9	47,5	3,8	0,8	6,3	13,4	28,3
Kovácsi (Nagykovácsi)	0,0	19,5	39,7	1,2	0,8	1,8	6,8	49,8
Pomáz	0,6	20,0	29,8	8,9	1,4	8,6	6,4	44,8
Solymár	0,0	43,9	50,9	3,2	0,8	8,5	4,6	31,9
Üröm	0,0	32,0	50,9	10,1	1,9	1,1	35,9	0,0
	0,1	28,4	42,4	5,6	1,3	3,8	13,8	33,1
7. Pilis-Visegrádi-hg.								
Csaba (Piliscsaba)	0,0	18,7	28,2	4,7	0,0	3,3	4,6	59,2
Szántó (Pilisszántó)	0,0	24,9	41,4	5,2	0,7	5,2	0,0	47,5
Szentiván (Pilisszentiván)	0,0	52,1	33,0	2,2	0,5	2,6	4,6	57,2
Szentkereszt (Pilisszentkereszt)	0,0	19,7	12,4	2,2	0,7	4,7	2,0	77,9
Szentlászló (Pilisszentlászló)	0,0	39,2	11,5	0,7	0,9	2,3	2,1	82,4
Vörösvár (Pilisvörösvár)	0,6	33,5	57,9	2,5	0,8	9,8	2,8	26,2
	0,1	31,4	30,7	2,9	0,6	4,7	2,7	58,4

	Nemes	PP %	szántó %	szőlő %	kert %	rét %	legelő %	erdő %
8. Duna-völgy, észak								
Dunakeszi	0,7	49,2	31,7	1,2	0,0	7,2	59,9	0,0
Palota (Rákospalota)	1,9	54,4	36,0	1,6	0,0	20,5	41,9	0,0
Sződ	0,0	65,3	35,3	6,6	0,7	25,5	31,9	0,0
	0,9	56,3	34,3	3,1	0,3	17,7	44,6	0,0
9. Duna-völgy, dél								
Alsónémedi	0,5	57,9	42,7	1,1	5,3	14,7	35,8	0,3
Áporka	71,0	5,1	58,2	0,8	0,4	2,7	36,2	1,8
Bugyi	7,9	35,9	23,8	1,1	11,8	21,5	41,8	0,0
Dabas	1,2	36,2	44,4	0,6	2,5	32,5	18,6	1,3
Dunavarsány	18,7	5,2	34,7	0,0	0,6	8,4	55,7	0,6
Gyón	1,0	59,1	27,3	0,7	2,1	48,8	20,6	0,5
Haraszti (Dunaharaszti)	0,0	0,0	20,1	1,1	0,2	3,0	69,7	6,0
Hartyán (Újhartyán)	6,3	33,2	41,2	1,4	0,4	14,9	36,4	5,6
Hernád	0,0	39,0	8,0	0,0	0,1	10,7	80,5	0,8
Inárcs	0,0	44,7	14,7	0,0	10,1	9,2	53,4	12,5
Kakucs	0,0	0,0	17,3	0,4	0,2	18,6	51,0	12,4
Ócsa	0,0	14,5	22,0	2,5	15,0	22,1	34,7	3,7
Örkény	0,0	54,4	8,0	0,0	0,1	5,5	85,9	0,5
Pereg	1,1	35,2	41,0	0,0	1,2	3,4	54,4	0,0
Sári	4,2	45,7	22,3	0,2	6,1	32,8	37,4	1,4
Soroksár	0,6	29,6	43,9	4,1	0,7	16,9	28,9	5,5
Taksony	0,3	45,2	35,3	1,8	0,2	24,4	34,5	3,8
Tatárszentgyörgy	0,3	16,8	11,5	0,0	1,3	34,5	50,1	2,6
Dab	16,1	23,3	37,3	4,0	8,0	16,7	21,6	12,4
Dömsöd	0,0	28,6	52,6	2,8	12,1	10,7	18,0	3,8
	6,5	30,5	30,3	1,1	3,9	17,6	43,3	3,8
10. Dunamente								
Apostag	1,7	21,9	36,9	2,3	10,4	33,1	11,2	6,1
Bátya	0,8	31,5	15,1	0,0	0,0	33,6	41,2	10,1
Bogyiszló	0,0	58,5	13,3	0,0	32,5	22,8	21,0	10,4
Bojár			20,0	0,0	0,4	40,0	37,7	1,9
Csanád (Érsekcsanád)	0,0	59,0	20,7	0,6	8,0	20,1	35,2	15,5
Császártöltés	0,0	43,8	29,7	3,2	0,8	10,6	55,7	0,0
Dunavecse	1,2	38,0	17,0	12,9	3,3	12,0	51,5	3,3
Dusnok	0,0	58,2	21,1	0,3	1,1	62,5	0,0	15,0
Egyháza (Dunaegyháza)	0,8	1,6						
Fajsz	3,6	0,8	9,5	0,0	2,6	28,9	35,7	23,3
Foktő	0,1	46,2	35,3	0,0	15,5	28,5	20,1	0,5
Hajós	0,0	54,0	31,5	1,8	1,2	17,4	46,4	1,8
Harta	0,0	0,5	29,0	16,3	2,5	2,8	14,9	34,5
Kákony			15,4	0,4	11,2	9,4	48,4	15,2
Kalocsa	0,4	40,3	33,8	0,5	22,1	17,3	26,3	0,0
Lak (Géderlak)	0,0	54,5	28,2	0,0	13,3	18,5	12,8	27,3
Miske	0,1	48,7	33,9	1,1	7,7	31,9	25,5	0,0
Nádudvar (Nemesnádudvar)	0,6	65,9	37,9	7,6	9,2	15,6	29,7	0,0
Ordas	0,0	45,8	19,8	1,9	6,5	24,3	36,9	10,6
Pandúr (Szentistván) (Bajaszt.istván)	0,3	44,9	12,6	4,9	13,9	20,8	22,0	25,7
Pataj (Dunapataj)	0,3	2,9	7,0	11,4	3,6	0,0	58,1	19,9
Solt	0,5	45,3	17,2	4,9	11,6	35,3	30,4	0,6
Sükösd	0,6	65,8	13,9	1,1	21,0	15,1	34,8	14,1
Szalkszentmárton	1,2	41,4	38,4	3,9	1,2	14,5	35,0	6,8
Szentbenedek (Dunaszentbenedek)	0,0	65,5	24,2	0,0	3,6	34,1	27,8	10,3
Szeremle	0,0	28,4	11,9	0,0	0,5	64,8	22,8	0,0
Tass	5,7	33,2	60,3	2,9	2,8	6,8	27,2	0,0
Uszód	0,0	49,1	26,4	0,0	0,5	33,5	37,8	1,9
	0,7	40,2	24,4	2,9	7,7	24,2	31,3	9,4
11. Duna-Tisza-közi-homokhátság								
Abony	3,1	22,0	64,3	0,0	0,1	0,1	35,5	0,0
Alberti	1,9	44,9	73,0	3,3	1,7	6,1	12,8	3,1
Alpár (Tiszaalpár)	1,1	28,1	30,6	1,3	24,4	12,7	31,1	0,0
Cegléd	1,0	41,3	41,1	2,4	0,6	16,9	38,6	0,4
Irsa	7,4	12,5	62,1	0,8	1,1	3,8	32,2	0,0

	Nemes	PP %	szántó %	szőlő %	kert %	rét %	legelő %	erdő %
Izsák	5,7	22,2	25,0	1,2	0,1	20,8	52,8	0,0
Kecskemét	1,7	11,3	49,8	6,9	0,7	7,4	34,4	0,8
Nagykőrös	6,8	15,2	12,9	5,8	0,3	27,1	49,8	4,1
Nyáregyháza	15,8	0,0	65,4	0,0	1,0	12,2	21,5	0,0
Ókécske	0,9	45,4	10,6	0,0	12,0	16,9	59,5	0,9
Pilis	1,5	44,1	48,9	3,3	3,4	7,2	26,9	10,3
Tószeg	0,1	29,5	28,5	0,0	0,4	9,6	61,6	0,0
Törtel	12,7	0,0	32,5	0,1	0,3	22,5	44,6	0,0
Újfalu (Tiszaújfalu)			6,2	0,0	13,5	22,5	57,8	0,0
Újkécske	41,0	16,0	25,9	0,8	0,2	18,3	54,5	0,2
Akasztó	0,0	26,6	22,8	3,7	1,1	48,4	23,8	0,3
Kecel	0,2	41,7	19,6	1,6	0,2	32,4	45,2	0,9
Kiskőrös	0,8	34,4	3,5	6,2	3,2	85,4	0,0	1,7
Vadas			34,2	0,0	42,6	23,0	0,2	0,0
Vadkert (Soltvadkert)	0,1	15,4	7,3	1,4	1,0	5,9	83,1	1,3
Monor	1,1	40,0	40,9	5,4	0,2	8,9	41,2	3,4
Üllő	3,0	50,8	44,9	2,1	1,1	21,8	27,1	3,1
Vasad			17,2	0,0	5,9	26,3	50,6	0,0
	5,3	27,1	33,4	2,0	5,0	19,8	38,5	1,3
12. Tápiómente								
Bicske (Tápióbicske)	15,3	24,8	77,3	2,0	2,7	15,8	0,1	2,0
Farmos	3,3	24,4	17,0	0,0	0,0	33,2	49,8	0,0
Györgye (Tápiógyörgye)	1,8	23,1	41,8	0,0	0,6	20,5	37,0	0,0
Jánoshida	0,4	34,0	39,4	0,0	0,8	3,7	56,0	0,0
Nagykáta	0,4	52,9	37,2	2,9	0,9	17,0	41,3	0,7
Rékás (Zagyvarékás)	0,2	46,8						
Szele (Tápiószele)	13,2	4,4	34,0	0,1	2,9	16,0	47,0	0,0
Szentlőrinckáta	1,5	38,6	53,1	0,0	0,7	21,5	23,0	1,6
Szentmártonkáta	1,4	38,8	39,3	3,8	0,7	16,5	33,8	5,7
Tápiószentmárton	3,8	17,9	67,6	0,0	1,7	14,5	15,3	0,9
Tótalmás (Tóalmás)	1,6	47,1	53,2	2,9	0,8	12,2	30,3	0,7
Újszász	0,6	9,0	20,0	0,0	0,1	35,1	44,8	0,0
	3,6	30,2	43,6	1,1	1,1	18,7	34,4	1,1
13. Cserhátalja								
Boldog	0,0	33,9	52,4	0,0	2,4	24,0	21,3	0,0
Hévíz (Galgahévíz)	3,7	32,3	49,7	3,5	1,7	9,6	9,2	26,2
Hévízgyörk	6,0	33,6	49,5	4,7	0,3	10,0	16,9	18,7
Tura	1,0	41,9	32,6	3,4	9,0	15,6	32,2	7,2
Verseg	3,5	40,4	61,0	1,0	1,2	12,0	2,0	22,8
Zsámbok	0,4	40,5	71,9	0,9	3,5	9,9	6,9	6,9
	2,4	37,1	52,8	2,2	3,0	13,5	14,7	13,6
14. Tápiósáp-vidéke								
Kóka	0,4	49,4	41,4	5,7	1,2	7,6	39,8	4,3
Pánd	4,3	34,0	58,2	2,9	0,5	7,7	25,5	5,2
Ság (Tápióság)	2,3	40,6	42,7	2,0	0,4	17,1	37,8	0,0
Szecső (Tápiószecső)	1,2	48,3	28,9	3,4	1,3	9,9	46,9	9,8
Bénye	1,0	28,0	53,7	2,6	0,6	5,4	32,1	5,5
Ecser	1,0	29,3	45,5	3,7	0,8	5,6	34,2	10,1
Gomba	4,2	16,9	62,5	7,5	1,2	14,0	10,0	4,8
Gyömrő	4,7	33,2	51,1	2,4	3,4	11,0	10,0	22,1
Káva	2,9	18,2	51,0	3,1	0,6	4,0	32,7	8,6
Maglód	3,4	13,0	63,7	5,1	0,3	5,8	25,1	0,0
Mende	2,0	20,8	32,8	2,4	0,4	2,2	17,0	45,2
Péteri	0,4	35,6	54,1	2,5	0,1	3,9	15,6	23,8
Sáp (Tápiósáp)	0,3	40,4	42,1	3,1	1,1	4,7	33,7	15,3
Süly	0,0	47,3	37,0	4,3	1,8	4,9	40,1	11,9
Úri	0,0	56,4	59,6	2,8	1,4	11,6	8,7	15,8
	1,9	34,1	48,3	3,6	1,0	7,7	27,3	12,2
15. Gödöllői-dombság								
Bag	0,4	47,2	28,3	2,0	0,1	10,5	6,1	53,0
Besnyő			48,5	6,7	0,8	25,4	18,6	0,0
Csaba (Rákoscsaba)	1,3	40,5	61,8	4,5	0,1	8,0	21,4	4,1
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	0,4	34,5	15,7	0,8	0,1	27,5	55,8	0,0
Csomád	0,0	52,4	53,8	3,0	0,4	1,0	26,9	14,8
Csömör	0,0	40,9	72,4	2,8	0,5	4,7	19,5	0,0
Cinkota	0,2	54,6	65,7	2,0	0,6	31,6	0,0	0,0

	Nemes	PP %	szántó %	szőlő %	kert %	rét %	legelő %	erdő %
Dány	2,0	45,4	51,5	2,5	0,3	15,5	26,1	4,2
Domony	3,5	9,9	33,6	4,2	1,4	6,9	35,2	18,7
Fót	0,7	49,5	43,2	3,8	0,6	8,4	40,2	3,8
Gödöllő	1,3	34,4	28,8	3,8	0,4	5,1	20,7	41,0
Isaszeg	0,0	41,7	40,8	2,1	0,5	3,8	3,1	49,6
Kerepes	0,3	23,6	42,3	1,8	0,2	0,8	16,6	38,2
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1,0	47,4	52,3	2,2	2,3	6,7	34,2	2,3
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	0,0	51,3	43,5	2,5	0,5	15,9	32,6	5,0
Kistarcsa	0,0	51,4	44,3	1,1	0,0	3,5	50,3	0,7
Mogyoród	0,0	42,0	43,3	2,5	0,3	6,9	29,3	17,7
Pécel	4,3	15,2	52,8	3,1	0,8	6,7	13,7	23,0
Szada	0,3	30,6	48,5	10,2	1,3	6,6	19,9	13,7
Szentlászló (Vácszentlászló)	4,0	38,3	45,9	1,1	0,5	1,8	0,4	50,4
Valkó	0,8	33,0	35,8	1,4	0,4	3,0	7,3	52,1
Veresegyháza	0,2	47,8	40,6	7,4	0,0	9,1	28,7	14,1
Zsidó (Vácegres)	2,9	19,4	40,4	3,7	1,6	7,1	10,6	36,8
	1,1	38,7	45,0	3,3	0,6	9,4	22,5	19,3
16. Cserhát-vidék								
Acsa	2,6	25,9	37,6	3,7	0,7	9,6	5,0	43,4
Aszód	2,4	31,3	40,4	7,6	2,1	10,3	15,3	24,3
Bottyán (Őrbottyán)	0,0	42,7	44,4	4,4	0,5	6,0	27,5	17,3
Csővár	2,3	18,9	4,0	3,6	0,4	7,7	3,5	37,8
Duka (Vácduka)	0,6	37,2	40,0	6,7	0,5	16,1	24,5	12,1
Hartyán (Váchartyán)	0,0	66,3	52,6	4,7	0,6	11,2	27,9	3,0
Iklád	2,5	29,2	26,1	3,8	0,8	9,6	0,1	59,7
Kisnémedi	2,3	49,7	59,8	6,7	1,2	6,9	17,2	8,1
Kisújfalu (Váckisújfalu)	0,0	44,6	35,9	4,1	1,5	6,0	21,4	31,1
Mácsa (Galgamácsa)	0,9	46,9	32,1	1,9	1,2	10,6	1,9	52,3
Püspökhatvan	0,0	49,2	41,3	1,6	1,1	6,5	5,1	44,4
Rátót (Vácrátót)	4,3	16,5	34,7	4,3	0,6	12,3	46,6	1,6
Szilágy (Püspökszilágy)	0,0	46,4	21,8	2,6	0,4	4,8	7,4	63,0
Tótgyörk (Galgagyörk)	5,0	13,8	48,9	5,0	0,3	11,2	6,0	28,8
Vác	2,0	42,1	33,5	20,8	2,9	6,7	17,7	18,5
	1,7	37,4	39,7	5,4	1,0	9,0	15,2	29,7

Forrás: Szaszkóné 1988. után számolva, Dányi–Dávid 1960. után számolva

	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %	Egyházi-igazgatási beosztás
1.						
Tótfalu	magyar	15,8	84,2	0,0	0,0	ref m, rk-Monostor
Pócsmegyer	magyar	10,7	89,3	0,0	0,0	ref m, rk-Monostor
Szigetmonostor	magyar	26,3	73,7	0,0	0,0	ref, rk m
		17,6	82,4	0,0	0,0	
2.						
Visegrád	német	98,5	0,0	0,0	1,5	rk m
Dunabogdány	német	91,5	7,7	0,0	0,8	rk m, ref-Kisoroszi
Békásmegyer	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Óbuda	vegyes	77,8	4,2	0,0	18,0	rk, ref m
		91,9	3,0	0,0	5,1	
3.						
Szentendre	vegyes	54,2	0,1	45,7	0,0	rk, gk m
Pomáz	vegyes	31,7	4,7	63,6	0,0	rk m, gk m, ref-Monostor
Budakalász	szerb	0,0	0,0	100,0	0,0	gk m
Csobánka	vegyes	39,5	0,0	60,5	0,0	gk m, rk-Pomáz
		31,3	1,2	67,5	0,0	
4.						
Budakeszi	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Pesthidegkút	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Nagykovácsi	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Solymár	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Pilisborosjenő	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Üröm	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Borosjenő
Pilisvörösvár	német	93,5	0,0	0,0	6,5	rk m
Pilisszentiván	német	97,0	0,0	0,0	3,0	rk-Vörösvár
		98,8	0,0	0,0	1,2	
5.						
Budajenő	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Telki	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Jenő
Perbál	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Zsámbék	német	90,4	0,7	0,0	8,9	rk m, ref-Tök
Torbágy	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
		98,1	0,1	0,0	1,8	
6.						
Tinnye	magyar	51,3	43,6	0,0	5,0	rk m, ref m
Bia	vegyes	23,6	74,9	0,0	1,5	ref m, rk-Torbágy
Tök	magyar	5,0	95,0	0,0	0,0	rk-Szomor, ref m
Páty	magyar	2,9	97,1	0,0	0,0	ref m, rk-Torbágy
		20,7	77,7	0,0	1,6	
7.						
Törökbálint	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Budaörs	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Budafok	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
		100,0	0,0	0,0	0,0	
8.						
Csepel	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Szigetcsép	vegyes	58,2	0,0	41,8	0,0	rk-Újfalu, gk m
Szigetújfalu	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Szigetszentmárton	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Újfalu
Szigetbecse	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Ráckeve
		91,6	0,0	8,4	0,0	
9.						
Szigetszentmiklós	magyar	0,0	100,0	0,0	0,0	ref m
Makád	magyar	4,9	95,1	0,0	0,0	rk-Ráckeve, ref m
Tököl	horvát	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Lórév	szerb	5,1	0,0	94,9	0,0	rk-Ráckeve, gk m
Ráckeve	vegyes	47,3	45,2	7,5	0,0	rk m, ref m, gk m
		31,5	48,1	20,5	0,0	
10.						
Piliscsaba	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Pilisszántó	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m

	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %	Egyházi-igazgatási beosztás
Pilisszentkereszt	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Szántó
Pilisszentlászló	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
		100,0	0,0	0,0	0,0	
11.						
Dunakeszi	magyar	98,6	1,4	0,0	0,0	rk m,
Rákospalota	magyar	36,9	63,1	0,0	0,0	rk-Dunakeszi, ref m
		67,7	32,3	0,0	0,0	
12.						
Dunaharaszti	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Soroksár	német	99,5	0,1	0,4	0,0	rk m
Taksony	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
		99,8	0,0	0,1	0,0	
13.						
Alsónémedi	magyar	38,8	61,2	0,0	0,0	rk m, ref m, ev-Gyón
Bugyi	magyar	19,3	79,5	0,0	1,2	rk m, ref m
Ócsa	magyar	25,1	73,8	0,4	0,7	ref m, rk-Alsónémedi
Pereg	magyar	96,7	2,1	0,0	1,2	rk m
Dömsöd	magyar	1,2	98,3	0,4	0,0	ref m, rk-Pereg, gk-Ráckeve
Dab	magyar	0,0	97,7	0,0	2,3	ref m, rk-Pereg
Áporka	magyar	48,6	48,1	0,0	3,3	rk-Pereg, ev-Lacháza
		32,8	65,8	0,1	1,3	
14.						
Gyón	magyar	17,7	74,5	0,0	7,8	ref m, rk-Sári, ev m
Dabas	magyar	74,3	21,0	0,0	4,7	ref m, rk-Sári
Sári	szlovák	99,0	0,4	0,6	0,0	rk m
Hernád		74,6	25,4	0,0	0,0	rk-Újhartyán, ev-Gyón
Kakucs	vegyes	86,5	13,5	0,0	0,0	rk-Újhartyán, ev-Gyón
Örkény	vegyes	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Újhartyán
Tatárszentgyörgy	vegyes	89,9	10,1	0,0	0,0	rk-Újhartyán, ev-Gyón
Újhartyán	vegyes	98,0	2,0	0,0	0,0	rk m
Inárcs	magyar	96,5	3,5	0,0	0,0	rk-Újhartyán
		81,8	16,7	0,1	1,4	
15.						
Tass	magyar	11,5	86,2	0,7	1,6	ref m, ev-Apostag, rk-Kunszentmiklós
Szalkszentmárton	magyar	2,0	98,0	0,0	0,0	ref m, ev-Apostag, rk-Kunszentmiklós
Dunavecse	magyar	0,6	99,2	0,1	0,0	ref m, ev,rk-Apostag
Apostag	vegyes	10,7	80,5	0,0	8,9	ref m, ev m, rk m
Dunaegyháza	vegyes	0,1	99,9	0,0	0,0	ev m, rk-Apostag
Solt	magyar	0,0	99,7	0,3	0,0	ref m
Dunapataj	magyar	9,5	90,3	0,2	0,0	rk m, ref m
Ordas	magyar	0,0	100,0	0,0	0,0	ref m
Lak	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Szentbenedek
Dunaszentbenedek	magyar	30,4	69,6	0,0	0,0	rk m, ref-Uszód
Uszód	magyar	13,9	86,1	0,0	0,0	ref m, rk-Szentbenedek
Foktő	magyar	61,2	38,8	0,0	0,0	ref m, rk-Kalocsa
Kalocsa	magyar	99,6	0,0	0,2	0,2	rk m
Bátya	magyar	99,4	0,0	0,0	0,8	rk m
Miske	szlovák	99,3	0,0	0,0	0,7	rk m
Fajsz	vegyes	98,3	0,8	0,9	0,0	rk m,
Dusnok	horvát	99,0	0,0	0,0	1,0	rk m
Sükösd	vegyes	98,9	0,0	1,1	0,0	rk m
Érsekcsanád	magyar	9,4	90,6	0,0	0,0	ref m, rk-Sükösd
Pandúr	vegyes	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Baja
Szeremle	magyar	1,7	97,8	0,4	0,0	ref m
Bogyiszló	magyar	0,5	98,6	0,9	0,0	ref m
		43,0	56,2	0,2	0,6	
16.						
Nemesnádudvar	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Császártöltés	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk-Hajós
Hajós	német	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
		100,0	0,0	0,0	0,0	
17.						
Harta	német	1,0	98,8	0,2	0,0	ev m, ref-Pataj

	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %	Egyházi-igazgatási beosztás
18.						
Üllő	magyar	82,6	16,9	0,4	0,0	rk m, ref-Gyömrő
Monor	magyar	12,3	87,1	0,6	0,0	rk m, ref m, ev-Bénye, Péteri
Pilis	szlovák	2,5	97,0	0,1	0,4	ev m, rk-Irsa
Alberti	szlovák	5,4	93,0	0,0	1,6	ev m, rk-Irsa
Irsa	vegyes	21,3	65,1	0,6	13,0	ev m, rk m
Cegléd	magyar	36,0	63,8	0,2	0,0	rk m, ref m, ev-Alberti
Abony	magyar	81,9	14,7	0,2	3,2	rk m, ref m, ev-Tápiószentmárton
Tószeg	magyar	69,3	30,7	0,0	0,0	rk m, ref m
Törtel	magyar	97,0	3,0	0,0	0,0	f-Abony
Nagykőrös	magyar	0,7	98,9	0,4	0,0	ref m, rk m, ev-Irsa, gk-Kecskemét
Nyáregyháza	magyar	50,4	49,6	0,0	0,0	rk-Irsa, ev-Pilis, ref-Monor
Ókécske	magyar	0,5	98,9	0,0	0,6	ref m
Újkécske	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Tiszaalpár	magyar	99,6	0,4	0,0	0,0	rk m
Kecskemét	magyar	63,3	36,3	0,3	0,1	rk m, ref m, ev-Irsa gk m
		45,7	52,7	0,2	1,4	
19.						
Izsák	magyar	48,7	48,3	0,6	2,4	rk m, ref m, ev-Apostag
Soltvadkert	vegyes	50,4	49,0	0,1	0,5	rk m, ref m, ev m
Kiskőrös	szlovák	1,6	97,6	0,5	0,3	rk m, ev m
Kecel	magyar	99,4	0,0	0,0	0,6	rk m
Akasztó	magyar	99,1	0,0	0,0	0,9	rk m
		59,8	39,0	0,2	0,9	
20.						
Tótalmás	magyar	93,7	4,3	0,0	2,0	rk m, ev-Aszód, Domony
Szentlőrinckáta	magyar	98,4	0,0	0,0	1,6	rk m
Szentmártonkáta	magyar	35,9	62,8	0,5	0,8	rk m, ref m
Nagykáta	magyar	99,6	0,0	0,0	0,4	rk m
Tápióbicske	magyar	97,7	1,0	0,6	0,7	rk m, ev-Tápiószentmárton
Tápiószentmárton	magyar	66,7	31,3	0,0	2,0	ev m, rk-Tápióbicske
Farmos	magyar	89,3	10,7	0,0	0,0	rk-Tápiószele, ev-Tápiószentmárton
Tápiószele	magyar	91,0	3,6	0,4	4,9	rk m, ev-Tápiószentmárton
Tápiógyörgye	magyar	97,3	1,0	0,0	1,6	rk m, ev-Tápiószentmárton
Újszász	magyar	96,7	3,3	0,0	0,0	rk-Rékás, ev-Irsa
Zagyvarékás	magyar	99,8	0,0	0,2	0,0	rk m
Jánoshida	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Tápiság	magyar	99,1	0,4	0,0	0,5	rk-Tápióbicske
		89,6	9,1	0,1	1,1	
21.						
Verseg	magyar	97,4	0,0	0,0	2,6	rk m
Galgahévíz	magyar	98,0	1,3	0,0	0,7	rk m, ev-Aszód
Tura	magyar	97,9	0,8	0,0	1,2	rk m, ev-Aszód
Boldog	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Zsámbok	magyar	97,4	1,1	0,0	1,5	rk m
		98,1	0,7	0,0	1,2	
22.						
Ecser	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Maglód	szlovák	19,7	72,9	0,0	7,4	ev m, rk-Ecser
Gyömrő	magyar	21,7	77,8	0,5	0,0	ref m, rk-Üllő
Péteri	szlovák	3,9	96,1	0,0	0,0	ev m, rk-Üllő
Mende	szlovák	63,8	36,2	0,0	0,0	rk-Úri, ev-Péteri
Tápiósáp	szlovák	97,3	0,3	0,0	2,3	rk-Süly
Tápiósüly	magyar	96,4	0,0	0,0	3,6	rk m
Kóka	magyar	99,2	0,4	0,4	0,0	rk m
Tápiószecső	magyar	98,3	0,6	0,0	1,2	rk m
Úri	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Gomba	magyar	4,6	95,4	0,0	0,0	ref m, rk-Úri
Bénye	szlovák	2,6	95,7	0,0	1,3	ev m, rk-Monor
Káva	magyar	56,1	43,9	0,0	0,0	rk-Tápióbicske, ev-Bénye
Pánd	magyar	8,9	91,1	0,0	0,0	ref m, rk-Tápióbicske
		55,2	43,6	0,1	1,1	
23.						

	Nemzetiség	Kat %	Prot %	Gk %	Zs %	Egyházi-igazgatási beosztás
Őrszentmiklós	magyar	17,4	82,6	0,0	0,0	rk-Sződ, ref-Fót
Csomád	szlovák	2,8	97,2	0,0	0,0	ev m, rk-Veresegyház
Veresegyház	magyar	36,4	63,6	0,0	0,0	rk m, ref m, ev-Csomád
Szada	magyar	20,9	79,1	0,0	0,0	rk-Veresegyház, ref-Veresegyház
Mogyoród	magyar	87,3	12,7	0,0	0,0	rk m, ref-Fót, ev-Cinkota
Fót	magyar	16,9	74,4	0,0	0,0	ref m, rk-Mogyoród
Csömör	szlovák	55,9	44,1	0,0	0,0	rk-Mogyoród, ev-Cinkota
Cinkota	szlovák	12,6	87,4	0,0	0,0	ev m, rk-Kerepes
Csíktarcsa	szlovák	21,6	78,4	0,0	0,0	rk-Kerepes, ref-Csaba, ev-Cinkota
Kistarcsa	szlovák	99,4	0,9	0,0	0,0	rk-Kerepes
Kerepes	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m,
		42,8	56,4	0,0	0,0	
24.						
Besnyő	szlovák					rk-Isaszeg
Gödöllő	magyar	43,7	55,9	0,4	0,0	ref m, rk-Isaszeg, ev-Domony
Domony	szlovák	30,0	58,9	0,0	11,1	rk-Mácsa, ev m, ref-Gödöllő
Bag	magyar	98,8	1,2	0,0	0,0	rk m, ev-Aszód
Vácszentlászló	magyar	97,1	1,9	0,0	1,0	rk m, ev-Aszód
Valkó	magyar	98,0	2,0	0,0	0,0	rk-Vácszentlászló, ev-Aszód, rf-Gödöllő
Dány	vegyes	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Isaszeg	szlovák	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Hévízgyörk	vegyes	39,7	60,3	0,0	0,0	rk-Bag, ev-Aszód, ref-Gödöllő
Iklád	vegyes	0,0	100,0	0,0	0,0	ev-Aszód
Aszód	vegyes	23,6	71,9	0,0	4,2	ev m, rk-Bag, ref-Gödöllő
		63,1	35,2	0,0	1,6	
25.						
Pécel	magyar	10,1	75,3	0,0	12,0	ref m, rk-Csaba, ev-Maglód
Rákoscsaba	vegyes	44,2	54,1	1,3	0,4	rk m, ref m, ev-Maglód
Rákoskeresztúr	vegyes	56,3	43,7	0,0	0,0	rk-Csaba, ev-Cinkota
		36,9	57,7	0,4	4,1	
26.						
Sződ	szlovák	98,4	1,6	0,0	0,0	Rk m
Vác	vegyes	93,7	5,9	0,4	0,0	rk m, ref m
Vácduka	szlovák	94,3	2,6	0,0	3,2	rk-Hartyán
Vácrátót	szlovák	94,7	5,3	0,0	0,0	rk-Sződ
Váchartyán	magyar	15,5	84,5	0,0	0,0	rk m, ref m
Vácbottyán	vegyes	81,2	18,8	0,0	0,0	rk-Hartyán, ev-Csomád
		79,6	19,8	0,1	0,5	
27.						
Püspökszilágy	magyar	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m
Püspökhatvan	vegyes	100,0	0,0	0,0	0,0	rk m,
Csővár	szlovák	3,4	96,6	0,0	0,0	ev m
Acsa	szlovák	5,2	89,0	0,0	5,8	ev m, rk-Püspökhatvan
Tótgyörk	szlovák	7,8	88,2	0,0	4,0	ev m, rk-Püspökhatvan
Váckisújfalu	szlovák	47,8	52,2	0,0	0,0	rk-Mácsa, ev-Tótgyörk
Galgamácsa	magyar	98,9	1,1	0,0	0,0	rk m
Kisnémedi	magyar	88,2	11,8	0,0	0,0	rk-Püspökszilágy, ev-Tótgyörk
Zsidó	szlovák	42,4	57,6	0,0	0,0	rk-Mácsa, ev-Domony
		54,9	44,1	0,0	1,1	

Forrás: Conscriptio Animarum és Szaszkóné 1988.

Rövidítések: rk: római katolikus, ref: református, ev: evangélikus, gk: görögkeleti, m: mater, felekezet-helynév: az illető felekezet hívei mely anyaegyházhoz tartoznak.

VI. *A házasodás, háztartásszerkezet és szolgálatvállalás mutatói etnokulturális régiónként*

	Nemzetiség	SZOLGÁK	HÁZTART-MÉR	HÁZTART-SZERK	FHKOR	NHKOR
1.						
Szigetmonostor	magyar	3,5	5,8	1,155	23,1	19,8
2.						
Visegrád	német	8,4	4,8	0,934	23,1	20,1
Dunabogdány	német	9,5	5,0	0,997	24,3	22,5
Békásmegyer	német	7,5	4,8	0,893	21,8	21,0
		8,5	4,9	0,941	23,1	21,2
3.						
Szentendre	szerb	14,6	3,9	0,753	23,0	19,7
Pomáz	vegyes	2,6	4,8	1,046	20,6	18,8
Budakalász	szerb	1,9	5,1	1,115	21,8	20,5
Csobánka	vegyes	0,9	5,2	1,163	20,6	20,6
		5,0	4,8	1,019	21,5	19,9
4.						
Pesthidegkút	német	5,1	4,6	0,982	21,4	21,2
Pilisvörösvár	német	9,9	5,2	0,973	23,2	23,2
		7,5	4,9	0,978	22,3	22,2
5.						
Budajenő	német	9,9	5,1	1,058	24,0	26,1
Telki	német	10,8	5,0	0,963	20,5	26,8
Perbál	német	9,9	5,1	1,034	23,0	20,4
Torbágy	német	6,2	4,8	0,994	23,3	22,4
		9,2	5,0	1,012	22,7	23,9
6.						
Bia	vegyes	5,5	4,7	0,966	23,7	21,2
Tök	magyar	6,2	6,0	1,098	24,0	19,9
Páty	magyar	5,1	5,2	1,139	22,4	18,5
		5,6	5,3	1,068	23,4	19,8
7.						
Törökbálint	német	4,7	4,5	1,025	22,8	20,9
Budaörs	német	9,2	4,7	0,943	23,0	21,1
Budafok	német	6,6	4,3	0,893	22,6	21,9
		6,8	4,5	0,953	22,8	21,3
8.						
Csepel	német	9,6	5,6	1,250	22,6	19,4
Szigetcsép	vegyes	4,9	5,5	1,323	21,8	21,3
Szigetújfalu	német	11,1	5,6	1,096	24,7	23,6
Szigetszentmárton	német	18,4	5,4	1,049	24,3	20,6
Ráckeve	vegyes	6,9	4,8	0,959	23,6	20,6
Szigetbecse	német	15,6	5,5	1,062	23,0	22,6
		11,1	5,4	1,123	23,3	21,4
9.						
Szigetszentmiklós	magyar	3,7	5,4	1,169	23,5	18,3
Makád	magyar	9,3	4,7	1,105	23,2	18,0
Tököl	horvát	3,7	6,6	1,560	20,7	20,1
		5,6	5,5	1,278	22,5	18,8
10.						
Piliscsaba	szlovák	4,0	4,9	1,064	21,8	21,6
Pilisszentlászló	szlovák	3,9	5,1	0,936	23,0	20,5
		3,9	5,0	1,000	22,4	21,0
11.						
Dunaharaszti	német	10,4	4,9	1,042	23,1	19,6
Soroksár	német	10,7	4,9	0,998	24,1	21,4
		10,5	4,9	1,020	23,6	20,5
12.						
Alsónémedi	magyar	7,1	5,0	0,973	22,2	18,9
Ócsa	magyar	6,3	4,8	0,945	22,7	20,7
Pereg	magyar	13,1	5,2	1,039	20,5	19,6
		8,9	5,0	0,986	21,8	19,7
13.						
Gyón	magyar	9,7	5,1	0,955	24,7	20,3
Sári	szlovák	12,5	5,1	0,976	21,8	20,7

	Nemzetiség	SZOLGÁK	HÁZTART-MÉR	HÁZTART-SZERK	FHKOR	NHKOR
Örkény	vegyes	30,6	4,5	0,925	23,0	21,8
Újhartyán	vegyes	11,7	4,8	0,988	22,1	18,8
Inárcs	magyar	18,9	4,7	0,891	21,8	18,0
		16,7	4,8	0,947	22,7	19,9
14.						
Dunavecse	magyar	4,9	4,5	0,883	24,0	19,0
Solt	magyar	5,9	4,6	0,944	23,9	21,6
Dunapataj	magyar	4,2	4,7	0,953	23,5	18,5
Ordas	magyar	1,8	4,8	1,051	22,8	21,5
Foktő	magyar	2,0	5,0	1,026	22,9	22,9
Bátya	magyar	0,9	5,6	1,290	20,6	19,1
Fajsz	vegyes	3,1	4,9	1,011	24,3	20,3
Sükösd	vegyes	1,0	5,5	1,230	19,5	19,4
Érsekcsanád	magyar	1,6	5,6	1,156	22,3	19,6
Szeremle	magyar	0,1	5,7	1,094	23,0	18,3
Bogyiszló	magyar	0,8	5,3	1,244	21,3	21,7
		2,4	5,1	1,080	22,6	20,2
15.						
Üllő	magyar	9,1	5,1	1,044	21,6	19,8
Monor	magyar	4,8	4,8	0,945	23,8	19,0
Pilis	szlovák	5,6	5,2	1,078	23,4	20,6
Alberti	szlovák	4,7	5,4	1,088	23,1	19,9
Cegléd	magyar	7,3	4,8	1,001	22,1	19,0
Abony	magyar	10,4	5,2	1,060	20,5	19,0
Tószeg	magyar	4,5	4,8	1,007	22,4	19,4
Törtel	magyar	30,0	6,1	1,240	20,7	18,7
Nagykőrös	magyar	7,2	5,3	0,996	23,5	19,6
Ókécske	magyar	2,6	5,3	0,960	22,9	20,2
Kecskemét	magyar	8,8	5,0	0,967	23,2	19,4
		8,6	5,2	1,035	22,5	19,5
16.						
Soltvadkert	vegyes	4,7	5,2	1,082	22,9	20,3
17.						
Tótalmás	magyar	9,2	5,8	1,186	20,7	18,2
Szentlőrinckáta	magyar	9,3	5,6	1,077	22,9	20,2
Szentmártonkáta	magyar	5,7	5,5	1,073	20,5	21,0
Nagykáta	magyar	4,8	5,8	1,141	21,5	18,4
Tápiószentmárton	magyar	10,3	5,0	1,022	22,5	19,5
Tápiószele	magyar	16,2	4,8	0,983	21,7	20,7
Tápiógyörgye	magyar	9,1	5,6	1,101	22,3	18,8
Újszász	magyar	22,5	5,7	1,099	22,8	19,4
Zagyvarékás	magyar	5,4	5,9	1,194	21,8	20,6
Jánoshida	magyar	8,8	5,9	1,238	22,1	18,4
Tápiság	magyar	7,0	5,2	1,103	23,3	18,8
		9,8	5,5	1,111	22,0	19,4
18.						
Verseg	magyar	4,3	5,2	1,115	20,3	20,2
Galgahévíz	magyar	6,7	5,6	1,137	20,4	18,6
Tura	magyar	5,9	6,0	1,164	20,4	20,4
Boldog	magyar	11,7	5,4	1,016	23,5	19,4
Zsámbok	magyar	5,5	5,7	1,174	26,0	21,8
		6,8	5,6	1,121	22,1	20,1
19.						
Ecser	szlovák	9,0	4,6	1,000	22,1	19,9
Maglód	szlovák	3,7	5,1	0,967	23,8	19,9
Gyömrő	magyar	15,7	5,0	0,958	24,9	20,4
Péteri	szlovák	4,0	4,7	0,983	21,3	19,9
Mende	szlovák	35,2	5,3	1,118	19,9	18,4
Tápiósáp	szlovák	12,5	5,2	1,067	20,1	18,9
Bénye	szlovák	9,8	5,1	0,980	22,9	21,4
Káva	magyar	26,1	5,3	0,947	21,3	23,7
Pánd	magyar	7,8	5,4	1,119	23,8	20,5
		13,7	5,1	1,015	22,3	20,3

	Nemzetiség	SZOLGÁK	HÁZTART-MÉR	HÁZTART-SZERK	FHKOR	NHKOR
20.						
Őrszentmiklós	magyar	4,5	5,0	0,944	23,0	21,3
Csomád	szlovák	6,1	5,9	1,234	24,5	20,0
Veresegyház	magyar	5,5	4,8	0,933	22,3	21,9
Szada	magyar	3,1	4,9	0,984	19,9	19,5
Mogyoród	magyar	4,6	5,0	1,093	20,5	19,7
Fót	magyar	7,4	5,5	1,076	23,8	21,6
Cinkota	szlovák	6,1	6,2	1,326	23,8	19,0
Csíktarcsa	szlovák	8,6	5,9	1,245	24,0	20,4
Kistarcsa	szlovák	9,2	5,3	1,164	21,3	21,3
Kerepes	szlovák	8,4	5,6	1,058	23,7	20,7
		6,3	5,4	1,106	22,7	20,5
21.						
Gödöllő	magyar	5,4	4,5	0,920	22,3	20,2
Bag	magyar	10,3	5,7	1,115	22,3	19,0
Vácszentlászló	magyar	3,9	5,4	1,147	18,0	18,0
Valkó	magyar	4,4	5,2	1,097	18,0	18,0
Isaszeg	szlovák	4,9	4,9	0,964	20,8	20,8
Hévízgyörk	vegyes	7,1	5,6	1,089	21,3	20,9
Iklád	vegyes	8,0	4,9	0,817	26,1	20,9
		6,3	5,2	1,021	21,3	19,7
22.						
Rákoscsaba	vegyes	5,5	4,8	0,887	22,4	20,4
Rákoskeresztúr	vegyes	4,9	5,4	1,094	21,7	19,9
		5,2	5,1	0,991	22,0	20,1
23.						
Sződ	szlovák	6,1	4,9	0,952	23,0	22,2
Vác	vegyes	8,6	4,5	0,856	23,6	20,2
Vácduka	szlovák	9,4	5,4	1,304	21,6	18,8
Váchartyán	magyar	9,6	4,8	0,988	22,0	21,9
Vácbottyán	vegyes	8,0	5,3	1,045	24,3	22,2
		8,3	5,0	1,029	22,9	21,1
24.						
Püspökszilágy	magyar	3,8	5,4	1,054	19,9	18,4
Püspökhatvan	vegyes	9,1	5,4	1,074	22,7	22,7
Csővár	szlovák	10,0	4,9	1,031	24,5	24,5
Acsa	szlovák	5,0	4,7	1,022	22,2	19,4
Váckisújfalu	szlovák	8,0	4,6	0,967	21,5	18,0
Galgamácsa	magyar	10,1	4,9	1,027	20,2	18,8
Kisnémedi	magyar	4,5	5,7	1,186	21,3	22,7
Zsidó	szlovák	2,6	5,0	1,130	23,1	19,3
		6,6	5,1	1,061	21,9	20,5

Forrás: Conscriptio Animarum, Dányi–Dávid 1960; Szaszkóné 1988.

VII. A házasodás, háztartásszerkezet típusai (1. Klaszterelemzés eredménye)

	Nemzetiség	SZOLGÁK	FHKOR	NHKOR	HÁZTARTMÉR	HÁZTARTSZERK
1.						
Tószeg	magyar	4,5	22,4	19,4	4,8	1,01
Acsa	szlovák	5,0	22,2	19,4	4,7	1,02
Cegléd	magyar	7,3	22,1	19,0	4,8	1,00
Alsónémedi	magyar	7,1	22,2	18,9	5,0	0,97
Ecser	szlovák	9,0	22,1	19,9	4,6	1,00
Solymár	német	8,0	21,8	20,5	4,9	1,03
Haraszti (Dunaharaszti)	német	10,4	23,1	19,6	4,9	1,04
Tápiószentmárton	magyar	10,3	22,5	19,5	5,0	1,02
Kecskemét	magyar	8,8	23,2	19,4	5,0	0,97
Hartyán (Újhartyán)	vegyes	11,7	22,1	18,8	4,8	0,99
Kisújfalu (Váckisújfalu)	szlovák	8,0	21,5	18,0	4,6	0,97
Makád	magyar	9,3	23,2	18,0	4,7	1,11
Sári	szlovák	12,5	21,8	20,7	5,1	0,98
Szele (Tápiószele)	magyar	16,2	21,7	20,7	4,8	0,98
Inárcs	magyar	18,9	21,8	18,0	4,7	0,89
Pomáz	vegyes	2,6	20,6	18,8	4,8	1,05
Szada	magyar	3,1	19,9	19,5	4,9	0,98
Abony	magyar	10,4	20,5	19,0	5,2	1,06
Sáp (Tápiósáp)	szlovák	12,5	20,1	18,9	5,2	1,07
Pereg	magyar	13,1	20,5	19,6	5,2	1,04
Mácsa (Galgamácsa)	magyar	10,1	20,2	18,8	4,9	1,03
Úri	magyar	11,6	21,7	19,0	5,4	1,02
Szilágy (Püspökszilágy)	magyar	3,8	19,9	18,4	5,4	1,05
		9,3	21,6	19,2	4,9	1,01
2.						
Gyón	magyar	9,7	24,7	20,3	5,1	0,96
Gyömrő	magyar	15,7	24,9	20,4	5,0	0,96
Szigetszentmárton	német	18,4	24,3	20,6	5,4	1,05
		14,6	24,6	20,5	5,2	0,99
3.						
Pataj (Dunapataj)	magyar	4,2	23,5	18,5	4,7	0,95
Monor	magyar	4,8	23,8	19,0	4,8	0,94
Dunavecse	magyar	4,9	24,0	19,0	4,5	0,88
Fajsz	vegyes	3,1	24,3	20,3	4,9	1,01
Maglód	szlovák	3,7	23,8	19,9	5,1	0,97
Szentlászló (Pilisszentlászló)	szlovák	3,9	23,0	20,5	5,1	0,94
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	magyar	4,5	23,0	21,3	5,0	0,94
Ókécske	magyar	2,6	22,9	20,2	5,3	0,96
Hidegkút (Pesthidegkút)	német	5,1	21,4	21,2	4,6	0,98
Isaszeg	szlovák	4,9	20,8	20,8	4,9	0,96
Bia	vegyes	5,5	23,7	21,2	4,7	0,97
Solt	magyar	5,9	23,9	21,6	4,6	0,94
Ráckeve	vegyes	6,9	23,6	20,6	4,8	0,96
Visegrád	német	8,4	23,1	20,1	4,8	0,93
Budaörs	német	9,2	23,0	21,1	4,7	0,94
Törökbálint	német	4,7	22,8	20,9	4,5	1,02
Ócsa	magyar	6,3	22,7	20,7	4,8	0,94
Csaba (Rákoscsaba)	vegyes	5,5	22,4	20,4	4,8	0,89
Békásmegyer	német	7,5	21,8	21,0	4,8	0,89
Gödöllő	magyar	5,4	22,3	20,2	4,5	0,92
Vác	vegyes	8,6	23,6	20,2	4,5	0,86
Promontorium (Budafok)	német	6,6	22,6	21,9	4,3	0,89
Csaba (Piliscsaba)	szlovák	4,0	21,8	21,6	4,9	1,06
Ordas	magyar	1,8	22,8	21,5	4,8	1,05
Foktő	magyar	2,0	22,9	22,9	5,0	1,03
Soroksár	német	10,7	24,1	21,4	4,9	1,00
Bogdány (Dunabogdány)	német	9,5	24,3	22,5	5,0	1,00
Torbágy	német	6,2	23,3	22,4	4,8	0,99
Sződ	szlovák	6,1	23,0	22,2	4,9	0,95
Veresegyháza	magyar	5,5	22,3	21,9	4,8	0,93
Hartyán (Váchartyán)	magyar	9,6	22,0	21,9	4,8	0,99

	Nemzetiség	SZOLGÁK	FHKOR	NHKOR	HÁZTARTMÉR	HÁZTARTSZERK
Bénye	szlovák	9,8	22,9	21,4	5,1	0,98
		5,9	23,0	20,9	4,8	0,96
4.						
Jenő (Budajenő)	német	9,9	24,0	26,1	5,1	1,06
Csővár	szlovák	10,0	24,5	24,5	4,9	1,03
Vörösvár (Pilisvörösvár)	német	9,9	23,2	23,2	5,2	0,97
Püspökhatvan	vegyes	9,1	22,7	22,7	5,4	1,07
Becse (Szigetbecse)	német	15,6	23,0	22,6	5,5	1,06
Szigetújfalu	német	11,1	24,7	23,6	5,6	1,10
		10,9	23,7	23,8	5,3	1,05
5.						
Szentlászló (Vácszentlászló)	magyar	3,9	18,0	18,0	5,4	1,15
Valkó	magyar	4,4	18,0	18,0	5,2	1,10
		4,2	18,0	18,0	5,3	1,12
6.						
Tótalmás (Tóalmás)	magyar	9,2	20,7	18,2	5,8	1,19
Hévíz (Galgahévíz)	magyar	6,7	20,4	18,6	5,6	1,14
Nagykáta	magyar	4,8	21,5	18,4	5,8	1,14
Csepel	német	9,6	22,6	19,4	5,6	1,25
Duka (Vácduka)	szlovák	9,4	21,6	18,8	5,4	1,30
Jánoshida	magyar	8,8	22,1	18,4	5,9	1,24
		8,1	21,5	18,7	5,7	1,21
7.						
Csép (Szigetcsép)	vegyes	4,9	21,8	21,3	5,5	1,32
Bogyiszló	magyar	0,8	21,3	21,7	5,3	1,24
Kisnémedi	magyar	4,5	21,3	22,7	5,7	1,19
		3,4	21,5	21,9	5,5	1,25
8.						
Bátya	magyar	0,9	20,6	19,1	5,6	1,29
Sükösd	vegyes	1,0	19,5	19,4	5,5	1,23
		0,9	20,1	19,3	5,6	1,26
9.						
Rékás (Zagyvarékás)	magyar	5,4	21,8	20,6	5,9	1,19
Tura	magyar	5,9	20,4	20,4	6,0	1,16
Mogyoród	magyar	4,6	20,5	19,7	5,0	1,09
Verseg	magyar	4,3	20,3	20,2	5,2	1,11
Csobánka	vegyes	0,9	20,6	20,6	5,2	1,16
Kóka	magyar	5,3	21,0	19,4	5,5	1,07
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	vegyes	4,9	21,7	19,9	5,4	1,09
Szentmártonkáta	magyar	5,7	20,5	21,0	5,5	1,07
Hévízgyörk	vegyes	7,1	21,3	20,9	5,6	1,09
Kistarcsa	szlovák	9,2	21,3	21,3	5,3	1,16
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	szlovák	8,6	24,0	20,4	5,9	1,24
Csomád	szlovák	6,1	24,5	20,0	5,9	1,23
Tök	magyar	6,2	24,0	19,9	6,0	1,10
Cinkota	szlovák	6,1	23,8	19,0	6,2	1,33
		5,7	21,8	20,2	5,6	1,15
10.						
Ság (Tápióság)	magyar	7,0	23,3	18,8	5,2	1,10
Páty	magyar	5,1	22,4	18,5	5,2	1,14
Zsidó (Vácegres)	szlovák	2,6	23,1	19,3	5,0	1,13
Szigetszentmiklós	magyar	3,7	23,5	18,3	5,4	1,17
Monostor (Szigetmonostor)	magyar	3,5	23,1	19,8	5,8	1,16
Csanád (Érsekcsanád)	magyar	1,6	22,3	19,6	5,6	1,16
Szeremle	magyar	0,1	23,0	18,3	5,7	1,09
		3,4	23,0	18,9	5,4	1,14
11.						
Györgye (Tápiógyörgye)	magyar	9,1	22,3	18,8	5,6	1,10
Bag	magyar	10,3	22,3	19,0	5,7	1,11
Szentlőrinckáta	magyar	9,3	22,9	20,2	5,6	1,08
Boldog	magyar	11,7	23,5	19,4	5,4	1,02
Pilis	szlovák	5,6	23,4	20,6	5,2	1,08
Vadkert (Soltvadkert)	vegyes	4,7	22,9	20,3	5,2	1,08
Alberti	szlovák	4,7	23,1	19,9	5,4	1,09
Nagykőrös	magyar	7,2	23,5	19,6	5,3	1,00
Fót	magyar	7,4	23,8	21,6	5,5	1,08

	Nemzetiség	SZOLGÁK	FHKOR	NHKOR	HÁZTARTMÉR	HÁZTARTSZERK
Kerepes	szlovák	8,4	23,7	20,7	5,6	1,06
Pánd	magyar	7,8	23,8	20,5	5,4	1,12
Bottyán (Őrbottyán)	vegyes	8,0	24,3	22,2	5,3	1,05
		7,8	23,3	20,2	5,4	1,07
Klaszterbe nem soroltak:						
Zsámbok	magyar	5,5	26,0	21,8	5,7	1,17
Újszász	magyar	22,5	22,8	19,4	5,7	1,10
Vadas		11,8	18,0	18,0	4,0	0,88
Iklád	vegyes	8,0	26,1	20,9	4,9	0,82
Szentendre	vegyes	14,6	23,0	19,7	3,9	0,75
Káva	magyar	26,1	21,3	23,7	5,3	0,95
Örkény	vegyes	30,6	23,0	21,8	4,5	0,93
Telki	német	10,8	20,5	26,8	5,0	0,96
Törtel	magyar	30,0	20,7	18,7	6,1	1,24
Mende	szlovák	35,2	19,9	18,4	5,3	1,12
Tököl	horvát	3,7	20,7	20,1	6,6	1,56

Forrás: Conscriptio Animarum, Dányi–Dávid 1960; Szaszkóné 1988.

VIII. A faktorpontszámok alapján végzett klaszterelemzés első három nagy létszámú klasztere földrajzi-domborzati egységek szerint

1.

alföldi magyar katolikusok	Váci dombvidék magyar-szlovák katolikusai	Német-magyar-horvát dunamelléki katolikusok	Duna jobbparti német katolikusok	Buda-környéki német-szlovák katolikusok
Abony	Kóka	Pereg	Békásmegyer	Hidegkút (Pesthidegkút)
Györgye (Tápiógyörgye)	Bag	Soroksár	Bogdány (Dunabogdány)	Solymár
Hartyán (Újhartyán)	Duka (Vácduka)	Csepel	Visegrád	Csaba (Piliscsaba)
Inárcs	Isaszeg	Szigetszentmárton		Telki
Jánoshida	Kerepes	Szigetújfalu		Torbágy
Kecskemét	Kisnémedi	Tököl		Vörösvár (Pilisvörösvár)
Nagykáta	Kistarcsa	Becse (Szigetbecse)		
Sári	Mácsa (Galgamácsa)	Bátya		
Szentlőrinckáta	Mende	Fajsz		
Tápiószentmárton	Püspökhatvan			
Tótalmás (Tóalmás)	Sáp (Tápiósáp)			
Törtel	Szentlászló (Vácszentlászló)			
Újszász	Szilágy (Püspökszilágy)			
Boldog	Uri			
Tura	Valkó			
Verseg	Ság (Tápióság)			
Zsámbok				
Hévíz (Galgahévíz)				

2.

Alföldi református-evangélikus magyarok-szlovákok	Váci dombvidék magyar-szlovák ref-ev.	Dunamelléki ref. Magyarok	Zsámbéki-medence, magy-ref.
Alberti	Pánd	Monostor (Szigetmonostor)	Páty
Alsónémedi	Bénye	Szigetszentmiklós	Tök
Cegléd	Csíktarcsa (Nagytarcsa)	Bogyiszló	
Gyón	Csomád	Csanád (Érsekcsanád)	
Nagykőrös	Cinkota	Foktő	
Ócsa	Fót	Sükösd	
Ókécske	Gyömrő	Szeremle	
Vadkert (Soltvadkert)	Káva		
Pilis	Keresztúr (Rákoskeresztúr)		
Szentmártonkáta	Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)		
Hévízgyörk			

3.			
Váci dombvidék, magyar-szlovák, ref-ev.	Csepel-sziget, Dunamellék ref.magy.	Alföldi magyarok	Pilisi járás, vegyes
Acsa	Haraszti (Dunaharaszti)	Szele (Tápiószele)	Csobánka
Bottyán (Őrbottyán)	Csép (Szigetcsép)	Tószeg	Pomáz
Csaba (Rákoscsaba)	Makád	Monor	Bia
Csővár	Ráckeve		Szentlászló (Pilisszentlászló)
Gödöllő	Dunavecse		
Hartyán (Váchartyán)	Ordas		
Iklád	Pataj (Dunapataj)		
Kisújfalu (Váckisújfalu)	Solt		
Maglód			
Mogyoród			
Szada			
Sződ			
Veresegyháza			
Zsidó (Vácegres)			

IX. Demográfiai jellemzők alapján végzett klaszterelemzés eredménye: a felhasznált változók értékei klaszterenként és településenként

	KISK	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	HÁZASF	HÁZASN	ILLEG	HÁZ-TART-MÉR	HÁZ-TART-SZERK	20 ÉVHKF	20 ÉVHKN
1.										
Abony	44,6	353,6	0,731	61,9	64,5	0,7	5,2	1,060	58,9	85,1
Pereg	40,6	283,6	0,681	65,5	68,0	3,6	5,2	1,039	60,1	77,1
Pomáz	35,8	283,8	0,978	64,5	69,9	0,3	4,8	1,046	60,7	84,2
Ecser	34,6	298,9	1,059	61,9	67,3	0,0	4,6	1,000	35,4	71,5
Isaszeg	41,3	291,1	0,996	63,3	65,9	0,5	4,9	0,964	72,2	72,2
Keresztúr (Rákos-keresztúr)	42,4	305,6	0,791	49,5	62,7	1,1	5,4	1,094	37,8	71,8
Kisnémedi	36,2	283,6	0,863	63,5	64,5	0,0	5,7	1,186	50,0	27,8
Kistarcsa	40,8	323,2	0,856	65,2	65,6	0,0	5,3	1,164	50,0	50,0
Mácsa (Galga-mácsa)	43,9	349,7	0,852	63,2	64,1	0,3	4,9	1,027	56,0	91,7
Mogyoród	45,6	334,4	1,025	57,8	62,8	0,6	5,0	1,093	50,0	66,7
Szada	42,5	266,3	1,023	70,2	71,7	0,5	4,9	0,984	67,5	70,7
Szilágy (Püspök-szilágy)	44,0	297,2	1,011	60,6	60,4	1,0	5,4	1,054	66,1	91,1
Verseg	39,9	298,0	0,916	71,0	68,7	0,8	5,2	1,115	60,3	62,0
	40,9	305,3	0,906	62,9	65,8	0,7	5,1	1,064	55,8	70,9
2.										
Alberti	46,4	274,1	0,848	75,7	80,5	0,3	5,4	1,088	6,6	68,1
Gyón	46,8	261,4	0,680	69,2	79,8	1,6	5,1	0,955	8,3	61,7
Nagykőrös	44,5	274,8	0,751	69,5	71,2	1,5	5,3	0,996	10,9	76,0
Ókécske	48,6	257,8	0,905	75,5	80,2	0,0	5,3	0,960	20,8	73,4
Pilis	46,6	280,2	0,799	82,8	81,5	0,3	5,2	1,078	16,1	53,6
Sári	45,6	308,0	0,589	74,7	78,3	0,6	5,1	0,976	34,6	59,8
Szele (Tápió-szele)	45,2	288,1	1,008	71,0	75,0	0,6	4,8	0,983	40,7	58,6
Becse (Szigetbecse)	45,6	309,3	0,803	74,3	77,3	3,3	5,5	1,062	8,3	33,3
Békás-megyer	45,9	323,7	0,916	69,1	69,8	2,1	4,8	0,893	38,3	40,3
Bia	46,5	330,7	0,912	74,4	72,0	1,4	4,7	0,966	24,5	48,1
Budaörs	44,8	350,5	1,027	71,8	73,1	1,3	4,7	0,943	12,9	41,7
Csaba (Pilis-csaba)	44,8	317,2	0,730	71,5	72,2	1,8	4,9	1,064	47,6	56,5

	KISK	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	HÁZASF	HÁZASN	ILLEG	HÁZ-TART-MÉR	HÁZ-TART-SZERK	20 ÉVHKF	20 ÉVHKN
Makád	39,4	219,4	0,921	94,9	93,1	0,0	4,7	1,105	4,5	100,0
Promon-torium (Budafok)	39,3	291,2	1,180	70,2	68,6	2,0	4,3	0,893	25,0	42,5
Solymár	44,3	303,4	0,675	77,6	77,2	0,8	4,9	1,030	25,0	50,0
Sziget-szentmiklós	44,4	238,4	0,766	73,8	78,7	0,4	5,4	1,169	0,0	93,8
Torbágy	46,0	301,8	0,802	73,4	69,6	1,3	4,8	0,994	0,0	22,2
Törökbálint	46,0	322,2	1,160	77,5	77,2	1,1	4,5	1,025	15,4	42,9
Vörösvár (Pilisvö-rösvár)	47,4	306,4	0,892	81,3	74,6	0,2	5,2	0,973	18,8	18,8
Fajsz	43,3	260,7	0,699	71,8	75,2	0,0	4,9	1,011	10,6	61,0
Ordas	43,8	251,6	0,813	75,5	72,9	0,0	4,8	1,051	25,0	35,0
Szeremle	45,7	245,2	0,511	75,2	68,0	0,5	5,7	1,094	2,8	97,2
Bénye	42,1	285,1	0,701	71,1	80,9	1,6	5,1	0,980	17,9	45,7
Bottyán (Őrbottyán)	42,1	284,2	0,982	75,3	79,9	0,0	5,3	1,045	9,5	34,9
Csaba (Rákoscsa-ba)	43,1	317,9	0,862	70,1	73,5	1,1	4,8	0,887	24,6	58,8
Csővár	47,5	208,7	1,220	85,2	71,3	0,0	4,9	1,031	5,6	5,6
Hartyán (Váchar-tyán)	45,7	258,4	0,980	69,8	71,0	1,2	4,8	0,988	33,3	44,4
Kerepes	43,1	272,3	0,749	69,2	68,1	1,8	5,6	1,058	12,2	61,9
Püspök-hatvan	45,8	294,4	0,842	70,4	73,6	0,3	5,4	1,074	16,7	16,7
Sződ	46,2	291,7	0,855	73,5	77,4	0,5	4,9	0,952	27,8	44,4
	44,9	284,3	0,853	74,5	75,4	0,9	5,0	1,011	18,1	51,6
3.										
Alsóné-medi	42,9	292,8	0,571	68,6	74,9	0,5	5,0	0,973	28,9	88,7
Cegléd	41,7	302,3	0,785	67,5	73,0	0,8	4,8	1,001	29,3	86,0
Haraszti (Dunaha-raszti)	39,5	206,2	0,788	65,2	70,8	0,5	4,9	1,042	15,0	68,6
Kecskemét	40,7	308,3	0,797	63,1	71,8	1,2	5,0	0,967	20,6	81,5
Ócsa	42,4	320,9	0,820	65,0	66,2	0,4	4,8	0,945	22,8	64,9
Örkény	44,9	284,1	0,880	58,0	97,4	0,0	4,5	0,925	0,0	25,0
Tószeg	42,4	283,7	0,863	70,7	73,6	0,0	4,8	1,007	35,1	79,6
Ráckeve	40,3	256,0	0,902	67,8	65,0	0,9	4,8	0,959	27,8	62,8
Visegrád	36,2	253,7	0,740	64,4	71,7	0,0	4,8	0,934	25,0	72,2
Dunavecse	40,9	219,0	1,033	69,1	72,6	0,5	4,5	0,883	5,1	84,0
Pataj (Dunapataj)	44,5	292,9	0,751	69,2	67,9	0,4	4,7	0,953	7,0	91,6
Iklád	45,2	251,3	0,965	64,8	70,1	0,0	4,9	0,817	0,0	69,0
Kisújfalu (Váckis-újfalu)	42,3	288,1	1,309	63,0	66,1	0,0	4,6	0,967	31,0	100,0
Maglód	42,9	216,5	1,054	64,6	60,3	1,9	5,1	0,967	3,0	64,9
Monor	48,0	254,7	0,780	68,1	69,8	1,0	4,8	0,945	10,6	82,1
Zsidó (Vácegres)	43,0	211,4	0,882	63,1	64,7	0,9	5,0	1,130	22,2	82,1
	42,4	265,1	0,870	65,8	71,0	0,6	4,8	0,963	17,7	75,2
4.										
Györgye (Tápió-györgye)	45,8	350,3	0,600	65,2	71,9	0,1	5,6	1,101	28,1	84,2
Pánd	42,7	261,6	0,793	64,3	68,0	0,0	5,4	1,119	2,1	60,8
Ság (Tápió-ság)	43,6	315,4	0,635	65,0	66,7	0,0	5,2	1,103	15,3	83,9
Soroksár	40,0	286,7	0,757	64,9	64,7	1,3	4,9	0,998	2,5	45,5
Szentlőrinc-	42,9	300,9	0,805	66,2	71,8	0,4	5,6	1,077	17,7	66,9

	KISK	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	HÁZASF	HÁZASN	ILLEG	HÁZ-TART-MÉR	HÁZ-TART-SZERK	20 ÉVHKF	20 ÉVHKN
káta										
Bogdány (Duna-bogdány)	40,5	281,5	0,930	62,7	66,2	0,5	5,0	0,997	0,0	25,0
Jenő (Budajenő)	41,1	333,4	1,040	64,7	69,3	0,0	5,1	1,058	10,0	0,0
Szentlászló (Pilis-szentlászló)	50,0	249,0	1,118	61,1	54,7	0,0	5,1	0,936	0,0	50,0
Szigetszentmárton	41,0	285,4	0,861	65,0	67,2	0,0	5,4	1,049	0,0	54,8
Sziget-újfalu	38,5	326,1	0,700	63,2	73,5	0,0	5,6	1,096	0,0	0,0
Telki	39,7	329,0	0,952	62,1	64,9	0,0	5,0	0,963	50,0	0,0
Tök	49,0	291,4	0,648	68,5	67,3	0,0	6,0	1,098	8,3	62,5
Foktő	46,6	301,5	0,481	68,5	68,9	0,2	5,0	1,026	23,6	23,6
Vadkert (Soltvad-kert)	45,5	267,7	0,726	62,2	68,0	0,0	5,2	1,082	21,1	63,4
Bag	47,1	338,1	0,630	59,0	62,9	0,2	5,7	1,115	17,2	80,7
Boldog	45,2	297,1	0,797	63,0	70,3	0,5	5,4	1,016	9,5	76,1
Fót	40,6	273,0	0,809	63,3	69,3	0,4	5,5	1,076	16,7	49,2
Gyömrő	42,8	326,7	0,647	54,4	73,9	0,7	5,0	0,958	14,4	57,1
Hévíz (Galgahé-víz)	45,4	333,2	0,691	63,3	67,7	0,2	5,6	1,137	55,6	87,1
Káva	49,7	267,9	0,571	63,9	65,8	0,0	5,3	0,947	33,3	26,7
Kisszent-miklós (Őrszent-miklós)	45,3	338,4	0,927	62,3	65,7	0,6	5,0	0,944	6,7	40,0
Veresegy-háza	40,8	313,7	1,070	60,7	62,8	0,2	4,8	0,933	21,7	36,1
	43,8	303,1	0,781	63,3	67,3	0,2	5,3	1,038	16,1	48,8
5.										
Hartyán (Újhartyán)	43,4	329,2	0,493	74,5	84,1	0,0	4,8	0,988	41,7	85,0
Inárcs	45,8	331,4	0,646	79,5	76,9	0,0	4,7	0,891	25,0	100,0
Rékás (Zagyva-rékás)	45,6	304,2	0,732	78,9	80,5	0,0	5,9	1,194	33,0	60,0
Tápiószent-márton	43,6	312,9	0,689	83,7	89,7	1,5	5,0	1,022	34,7	83,7
Újszász	43,8	346,0	0,601	78,3	80,2	0,0	5,7	1,099	32,9	83,3
Monostor (Szigetmo-nostor)	46,9	350,2	0,615	72,5	73,7	2,5	5,8	1,155	10,0	67,6
Úri	50,5	334,5	0,487	76,4	78,1	0,0	5,4	1,023	30,0	85,4
Zsámbok	48,0	304,5	0,719	77,3	77,6	0,4	5,7	1,174	16,7	56,7
	45,9	326,6	0,623	77,6	80,1	0,6	5,4	1,068	28,0	77,7
6.										
Jánoshida	42,5	278,4	0,791	73,5	73,6	0,0	5,9	1,238	41,0	94,6
Kóka	44,8	283,1	0,864	72,9	70,6	0,4	5,5	1,071	52,3	78,8
Nagykáta	46,7	264,2	0,843	72,1	76,4	0,3	5,8	1,141	36,3	94,5
Szentmár-tonkáta	44,8	274,4	0,761	70,0	76,0	0,9	5,5	1,073	55,4	66,6
Tótalmás (Tóalmás)	44,2	293,4	0,741	66,1	72,1	0,0	5,8	1,186	49,6	97,7
Törtel	43,0	338,3	0,644	66,9	75,5	0,6	6,1	1,240	69,0	85,7
Csepel	41,6	276,5	0,767	71,3	71,1	0,8	5,6	1,250	35,7	71,4
Csép (Szigetcsép)	41,7	292,9	0,857	69,8	79,5	1,9	5,5	1,323	35,0	45,0
Csobánka	42,2	227,3	0,928	82,0	84,5	0,3	5,2	1,163	47,2	47,2
Páty	45,6	282,8	0,802	70,8	72,2	0,5	5,2	1,139	27,1	93,2
Bátya	40,1	276,9	0,622	72,1	78,8	0,0	5,6	1,290	48,0	77,2

	KISK	HÁZAS-TERM	HALAN-DÓSÁG	HÁZASF	HÁZASN	ILLEG	HÁZ-TART-MÉR	HÁZ-TART-SZERK	20 ÉVHKF	20 ÉVHKN
Bogyiszló	40,1	175,2	0,675	81,5	83,8	0,0	5,3	1,244	36,3	45,3
Csanád (Érsek-csanád)	42,5	235,6	0,778	71,8	68,0	0,2	5,6	1,156	31,9	67,3
Sükösd	41,6	233,1	0,731	82,8	83,8	0,1	5,5	1,230	69,2	71,4
Csíktarcsa (Nagytar-csa)	41,9	248,9	0,841	66,1	68,8	0,0	5,9	1,245	12,5	66,7
Csomád	47,1	275,3	0,991	72,7	75,3	0,0	5,9	1,234	0,0	70,0
Cinkota	40,7	269,6	0,836	71,5	69,1	0,4	6,2	1,326	6,7	85,6
Duka (Vácduka)	40,7	306,4	0,728	67,9	79,2	0,0	5,4	1,304	44,4	83,3
Hévízgyörk	45,7	270,8	0,633	70,0	65,5	0,0	5,6	1,089	53,7	62,0
Mende	49,1	284,8	0,545	71,7	72,0	0,0	5,3	1,118	72,2	91,7
Sáp (Tápiósáp)	45,6	305,0	0,839	74,7	73,0	0,0	5,2	1,067	63,4	85,3
Vácszent-lászló	40,7	265,1	0,841	73,3	75,3	0,0	5,4	1,147	100,0	100,0
Tura	49,8	311,9	0,656	70,0	73,5	0,5	6,0	1,164	60,0	60,0
Valkó	42,7	318,5	0,756	68,1	69,3	0,0	5,2	1,097	100,0	100,0
	43,6	274,5	0,770	72,1	74,4	0,3	5,6	1,189	47,8	76,7
7.										
Pest-hidegkút	35,6	349,8	1,032	56,6	58,0	0,0	4,6	0,982	32,1	45,2
Solt	43,5	271,1	1,023	47,1	49,9	0,6	4,6	0,944	15,5	45,9
Acsa	40,8	312,8	1,060	60,5	59,2	1,0	4,7	1,022	23,7	83,9
Gödöllő	38,6	315,8	0,940	60,5	62,0	1,3	4,5	0,920	30,8	69,3
Vác	34,8	289,5	1,082	55,5	62,4	1,5	4,5	0,856	17,8	70,3
	38,7	307,8	1,028	56,0	58,3	0,9	4,6	0,945	24,0	62,9
8.										
Szentendre	33,2	228,8	1,802	63,5	59,9	2,8	3,9	0,753	26,0	75,9
9.										
Tököl	46,6	283,2	1,156	83,4	87,0	0,0	6,6	1,560	64,0	69,7
10.										
Vadas	37,3	343,7	0,940	68,1	68,3	9,0	4,0	0,875	100,0	100,0

X. Földrajzi, etnikai, vallási, gazdálkodási és társadalmi megoszlásra vonatkozó adatok klaszterenként és településenként

	Földrajz	Nemzetiség	Betelepülés	Népesség	TERM-TER	KAT	PROT	Gk	Zs	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	SZOLGÁK	PP %
1.																	
Abony	alföld	magyar	1713	4338	2,9	81,9	14,7	0,2	3,2	64,3	0,0	0,1	0,1	35,5	0,0	10,4	22,0
Pereg	Dunamellék	magyar	1696	872	1,8	96,7	2,1	0,0	1,2	41,0	0,0	1,2	3,4	54,4	0,0	13,1	29,6
Pomáz	dombvidék	vegyes	kon	2009	1,9	31,7	4,7	63,6	0,0	29,8	8,9	1,4	8,6	6,4	44,8	2,6	20,0
Ecser	Édombvidék	szlovák	1710 után	862	6,3	100,0	0,0	0,0	0,0	45,5	3,7	0,8	5,6	34,2	10,1	9,0	29,3
Isaszeg	Édombvidék	szlovák	17. sz vége	1464	3,0	100,0	0,0	0,0	0,0	40,8	2,1	0,5	3,8	3,1	49,6	4,9	41,7
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	édombvidék	vegyes	1701	1365	4,0	56,3	43,7	0,0	0,0	52,3	2,2	2,3	6,7	34,2	2,3	4,9	47,4
Kisnémedi	édombvidék	magyar	1690	586	3,5	88,2	11,8	0,0	0,0	59,8	6,7	1,2	6,9	17,2	8,1	4,5	49,7
Kistarcsa	édombvidék	szlovák	1726	301	7,3	99,4	0,9	0,0	0,0	44,3	1,1	0,0	3,5	50,3	0,7	9,2	51,4
Mácsa (Galgamácsa)	édombvidék	magyar	kon	820	3,3	98,9	1,1	0,0	0,0	32,1	1,9	1,2	10,6	1,9	52,3	10,1	46,9
Mogyoród	édombvidék	magyar	1691	529	6,9	87,3	12,7	0,0	0,0	43,3	2,5	0,3	6,9	29,3	17,7	4,6	42,0
Szada	édombvidék	magyar	1689	609	3,0	20,9	79,1	0,0	0,0	48,5	10,2	1,3	6,6	19,9	13,7	3,1	30,6
Szilágy (Püspökszilágy)	édombvidék	magyar	1689	674	1,9	100,0	0,0	0,0	0,0	21,8	2,6	0,4	4,8	7,4	63,0	3,8	46,4
Verseg	alföld	magyar	1692	930	3,4	97,4	0,0	0,0	2,6	61,0	1,0	1,2	12,0	2,0	22,8	4,3	40,4
				15359	3,8	81,4	13,1	4,9	0,5	45,0	3,3	0,9	6,1	22,8	21,9	6,5	38,3
2.																	
Alberti	alföld	szlovák	1712	1513	4,9	5,4	93,0	0,0	1,6	73,0	3,3	1,7	6,1	12,8	3,1	4,7	44,9
Gyón	alföld	magyar	1731	919	4,6	17,7	74,5	0,0	7,8	27,3	0,7	2,1	48,8	20,6	0,5	9,7	33,2
Nagykőrös	alföld	magyar	kon	7939	5,9	0,7	98,9	0,4	0,0	12,9	5,8	0,3	27,1	49,8	4,1	7,2	15,2
Ókécske	Tiszavölgy	magyar	1700 körül	972	13,4	0,5	98,9	0,0	0,6	10,6	0,0	12,0	16,9	59,5	0,9	2,6	45,4
Pilis	alföld	szlovák	1722	2238	3,0	2,5	97,0	0,1	0,4	48,9	3,3	3,4	7,2	26,9	10,3	5,6	44,1
Sári	alföld	szlovák	1696	1135	7,0	99,0	0,4	0,6	0,0	22,3	0,2	6,1	32,8	37,4	1,4	12,5	45,2
Szele (Tápiószele)	alföld	magyar	1724	1918	6,3	91,0	3,6	0,4	4,9	34,0	0,1	2,9	16,0	47,0	0,0	16,2	4,4
Becse (Szigetbecse)	Dunamellék	német	1706	349	5,9	100,0	0,0	0,0	0,0	23,1	1,2	20,2	21,8	24,7	8,8	15,6	23,3
Békásmegyer	Dunamellék	német	1730 körül	676	1,9	100,0	0,0	0,0	0,0	43,0	13,8	3,8	12,6	26,8	0,0	7,5	11,8
Bia	dombvidék	vegyes	kon	1208	3,3	23,6	74,9	0,0	1,5	49,6	5,4	6,7	5,7	11,4	21,2	5,5	32,2
Budaörs	dombvidék	német	1711 után	1350	1,6	100,0	0,0	0,0	0,0	32,9	32,7	0,5	5,9	25,1	2,9	9,2	9,8
Csaba (Piliscsaba)	dombvidék	szlovák	1715	1043	1,7	100,0	0,0	0,0	0,0	28,2	4,7	0,0	3,3	4,6	59,2	4,0	18,7
Makád	Dunamellék	magyar	kon	633	4,8	4,9	95,1	0,0	0,0	37,7	1,9	3,7	7,3	30,2	19,2	9,3	48,1
Promontorium	Dunamellék	német	1737 körül	883	1,7	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	79,8	3,6	1,3	15,3	0,0	6,6	4,9

	Földrajz	Nemze-tiség	Betelepü-lés	Népesség	TERM-TER	KAT	PROT	Gk	Zs	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	SZOL GÁK	PP %
(Budafok) Solymár	dombvidék	német	17.sz. vége	883	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0	50,9	3,2	0,8	8,5	4,6	31,9	8,0	43,9
Sziget-szentmiklós	Dunamellék	magyar	1690	1210	5,1	0,0	100,0	0,0	0,0	49,9	2,7	2,2	5,1	36,6	3,4	3,7	47,8
Torbágy	dombvidék	német	1700 körül	827	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0	42,6	5,0	0,4	6,6	3,8	41,6	6,2	22,6
Törökbálint	dombvidék	német	1700 körül	1127	2,3	100,0	0,0	0,0	0,0	41,9	2,9	0,5	2,2	15,0	37,6	4,7	22,9
Vörösvár (Pilisvörösvár)	dombvidék	német	1690 körül	1224	2,1	93,5	0,0	0,0	6,5	57,9	2,5	0,8	9,8	2,8	26,2	9,9	33,5
Fajsz	Dunamellék	vegyes	kon	1230	1,4	98,3	0,8	0,9	0,0	9,5	0,0	2,6	28,9	35,7	23,3	3,1	0,8
Ordas	Dunamellék	magyar	kon	654	2,5	0,0	100,0	0,0	0,0	19,8	1,9	6,5	24,3	36,9	10,6	1,8	45,8
Szeremle	Dunamellék	magyar	kon	1107	3,6	1,7	97,8	0,4	0,0	11,9	0,0	0,5	64,8	22,8	0,0	0,1	28,4
Bénye	édombvidék	szlovák	1714	828	3,0	2,6	95,7	0,0	1,3	53,7	2,6	0,6	5,4	32,1	5,5	9,8	28,0
Bottyán (Őrbottyán)	édombvidék	vegyes	1699	340	4,6	81,2	18,8	0,0	0,0	44,4	4,4	0,5	6,0	27,5	17,3	8,0	42,7
Csaba (Rákoscsaba)	édombvidék	vegyes	1689	734	5,1	44,2	54,1	1,3	0,4	61,8	4,5	0,1	8,0	21,4	4,1	5,5	40,5
Csővár	édombvidék	szlovák	1690	841	2,0	3,4	96,6	0,0	0,0	47,0	3,6	0,4	7,7	3,5	37,8	10,0	18,9
Hartyán (Váchartyán)	édombvidék	magyar	1690 után	387	5,0	15,5	84,5	0,0	0,0	52,6	4,7	0,6	11,2	27,9	3,0	9,6	66,3
Kerepes	édombvidék	szlovák	18. sz. eleje	676	3,9	100,0	0,0	0,0	0,0	42,3	1,8	0,2	0,8	16,6	38,2	8,4	23,6
Püspökhatvan	édombvidék	vegyes	1689	922	2,5	100,0	0,0	0,0	0,0	41,3	1,6	1,1	6,5	5,1	44,4	9,1	49,2
Sződ	édombvidék	szlovák	1689	650	5,2	98,4	1,6	0,0	0,0	35,3	6,6	0,7	25,5	31,9	0,0	6,1	65,3
				36416	3,9	56,1	42,9	0,1	0,8	36,9	6,7	2,9	14,5	23,9	15,2	7,3	32,0
3. Alsónémedi	alföld	magyar	1693	1449	7,5	38,8	61,2	0,0	0,0	42,7	1,1	5,3	14,7	35,8	0,3	7,1	57,9
Cegléd	alföld	magyar	kon	7408	6,0	36,0	63,8	0,2	0,0	41,1	2,4	0,6	16,9	38,6	0,4	7,3	41,3
Haraszti (Dunaharaszti)	Dunamellék	német	18. sz. eleje	686	4,2	100,0	0,0	0,0	0,0	20,1	1,1	0,2	3,0	69,7	6,0	10,4	39,0
Kecskemét	alföld	magyar	kon	21103	2,7	63,3	36,3	0,3	0,1	49,8	6,9	0,7	7,4	34,4	0,8	8,8	11,3
Ócsa	alföld	magyar	1689	1483	9,2	25,1	73,8	0,4	0,7	22,0	2,5	15,0	22,1	34,7	3,7	6,3	35,2
Örkény	alföld	vegyes	1784 előtt	182	64,7	100,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	0,1	5,5	85,9	0,5	30,6	45,7
Tószeg	Tiszavölgy	magyar	1715	1278	6,9	69,3	30,7	0,0	0,0	28,5	0,0	0,4	9,6	61,6	0,0	4,5	29,5
Ráckeve	Dunamellék	vegyes	1700 körül	2800	1,9	47,3	45,2	7,5	0,0	9,1	8,7	0,4	24,2	38,7	19,0	6,9	41,7
Visegrád	Dunamellék	német	17.sz. vége	815	1,5	98,5	0,0	0,0	1,5	7,4	4,0	1,3	8,0	4,0	75,4	8,4	15,3
Dunavecse	Dunamellék	magyar	kon	3103	1,5	0,6	99,2	0,1	0,0	17,0	12,9	3,3	12,0	51,5	3,3	4,9	38,0
Pataj (Dunapataj)	Dunamellék	magyar	kon	3728	1,1	9,5	90,3	0,2	0,0	7,0	11,4	3,6	0,0	58,1	19,9	4,2	2,9
Iklád	édombvidék	vegyes	1750 után	405	1,6	0,0	100,0	0,0	0,0	26,1	3,8	0,8	9,6	0,1	59,7	8,0	29,2
Kisújfalu (Váckisújfalu)	édombvidék	szlovák	1701	276	3,7	47,8	52,2	0,0	0,0	35,9	4,1	1,5	6,0	21,4	31,1	8,0	44,6

	Földrajz	Nemze-tiség	Betelepü-lés	Népesség	TERM-TER	KAT	PROT	Gk	Zs	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	SZOLGÁK	PP %
Maglód	édombvidék	szlovák	1711 után	855	3,5	19,7	72,9	0,0	7,4	63,7	5,1	0,3	5,8	25,1	0,0	3,7	13,0
Monor	alföld	magyar	1696	2354	3,8	12,3	87,1	0,6	0,0	40,9	5,4	0,2	8,9	41,2	3,4	4,8	40,0
Zsidó (Vácegres)	édombvidék	szlovák	17. sz. vége	547	2,7	42,4	57,6	0,0	0,0	40,4	3,7	1,6	7,1	10,6	36,8	2,6	19,4
				48472	7,7	44,4	54,4	0,6	0,6	28,7	4,6	2,2	10,0	38,2	16,3	7,9	31,5
4.																	
Györgye (Tápió-györgye)	alföld	magyar	1731	1663	2,3	97,3	1,0	0,0	1,6	41,8	0,0	0,6	20,5	37,0	0,0	9,1	23,1
Pánd	édombvidék	magyar	1696 körül	714	4,9	8,9	91,1	0,0	0,0	58,2	2,9	0,5	7,7	25,5	5,2	7,8	34,0
Ság (Tápióság)	édombvidék	magyar	1699	738	4,6	99,1	0,4	0,0	0,5	42,7	2,0	0,4	17,1	37,8	0,0	7,0	40,6
Soroksár	Dunamellék	német	1741	2904	1,3	99,5	0,1	0,4	0,0	43,9	4,1	0,7	16,9	28,9	5,5	10,7	16,8
Szentlőrinckáta	alföld	magyar	1699	795	3,6	98,4	0,0	0,0	1,6	53,1	0,0	0,7	21,5	23,0	1,6	9,3	38,6
Bogdány (Dunabog-dány)	Dunamellék	német	kon	1545	1,2	91,5	7,7	0,0	0,8	29,1	11,6	0,4	6,6	3,0	49,3	9,5	29,7
Jenő (Budajenő)	dombvidék	német	1703	490	3,4	100,0	0,0	0,0	0,0							9,9	28,5
Szentlászló (Pilisszent-lászló)	dombvidék	szlovák	17. sz. vége	416	1,3	100,0	0,0	0,0	0,0	11,5	0,7	0,9	2,3	2,1	82,4	3,9	39,2
Sziget-szentmárton	Dunamellék	német		321	4,8	100,0	0,0	0,0	0,0	41,2	1,9	0,6	21,2	33,5	1,6	18,4	29,3
Szigetújfalu	Dunamellék	német	18. sz. eleje	427	3,1	100,0	0,0	0,0	0,0	41,3	3,5	1,9	7,2	28,9	17,1	11,1	26,5
Telki	dombvidék	német	1703	139	3,4	100,0	0,0	0,0	0,0	38,0	4,3	0,2	3,3	13,8	40,4	10,8	34,3
Tök	dombvidék	magyar	kon	1141	3,0	5,0	95,0	0,0	0,0	61,0	4,9	1,3	5,8	20,3	6,7	6,2	47,6
Foktő	Dunamellék	magyar	kon	1500	3,3	61,2	38,8	0,0	0,0	35,3	0,0	15,5	28,5	20,1	0,5	2,0	46,2
Vadkert (Soltvadkert)	alföld	vegyes	1719–20	1956	6,2	50,4	49,0	0,1	0,5	7,3	1,4	1,0	5,9	83,1	1,3	4,7	15,4
Bag	édombvidék	magyar	1689	1259	1,8	98,8	1,2	0,0	0,0	28,3	2,0	0,1	10,5	6,1	53,0	10,3	47,2
Boldog	alföld	magyar	1689	983	4,4	100,0	0,0	0,0	0,0	52,4	0,0	2,4	24,0	21,3	0,0	11,7	33,9
Fót	édombvidék	magyar	1689	906	5,2	16,9	74,4	0,0	0,0	43,2	3,8	0,6	8,4	40,2	3,8	7,4	49,5
Gyömrő	édombvidék	magyar	1696	874	3,8	21,7	77,8	0,5	0,0	51,1	2,4	3,4	11,0	10,0	22,1	15,7	33,2
Hévíz (Galgahévíz)	alföld	magyar	kon	1303	2,7	98,0	1,3	0,0	0,7	49,7	3,5	1,7	9,6	9,2	26,2	6,7	32,3
Káva	édombvidék	magyar	1725	389	4,4	56,1	43,9	0,0	0,0	51,0	3,1	0,6	4,0	32,7	8,6	26,1	18,2
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	édombvidék	magyar	17. sz. vége	436	5,7	17,4	82,6	0,0	0,0	43,5	2,5	0,5	15,9	32,6	5,0	4,5	51,3
Veresegyháza	édombvidék	magyar	1689	904	5,1	36,4	63,6	0,0	0,0	40,6	7,4	0,0	9,1	28,7	14,1	5,5	47,8
				21803	3,6	70,8	28,5	0,0	0,3	41,2	3,0	1,6	12,2	25,6	16,4	9,5	34,7
5.																	

	Földrajz	Nemze-tiség	Betelepü-lés	Népesség	TERM-TER	KAT	PROT	Gk	Zs	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	SZOL GÁK	PP %
Hartyán (Újhartyán)	alföld	vegyes	1772	433	6,3	98,0	2,0	0,0	0,0	41,2	1,4	0,4	14,9	36,4	5,6	11,7	44,7
Inárcs	alföld	magyar	1768 után	258	15,1	96,5	3,5	0,0	0,0	14,7	0,0	10,1	9,2	53,4	12,5	18,9	14,5
Rékás (Zagyvarékás)	alföld	magyar	1712	1806		99,8	0,0	0,2	0,0							5,4	46,8
Tápiószent-márton	alföld	magyar	1750 körül	1066	9,4	66,7	31,3	0,0	2,0	67,6	0,0	1,7	14,5	15,3	0,9	10,3	17,9
Újszász	alföld	magyar	1750 körül	588	16,1	96,7	3,3	0,0	0,0	20,0	0,0	0,1	35,1	44,8	0,0	22,5	9,0
Monostor (Szigetmo-nostor)	Dunamellék	magyar	kon	538	4,0	26,3	73,7	0,0	0,0	39,6	0,0	0,1	10,8	43,7	5,8	3,5	40,2
Uri	édombvidék	magyar	1689	908	3,5	100,0	0,0	0,0	0,0	59,6	2,8	1,4	11,6	8,7	15,8	11,6	56,4
Zsámbok	alföld	magyar	1689	1056	3,8	97,4	1,1	0,0	1,5	71,9	0,9	3,5	9,9	6,9	6,9	5,5	40,5
6.				6653	8,3	85,2	14,4	0,0	0,4	45,0	0,7	2,5	15,1	29,9	6,8	11,2	33,8
Jánoshida	alföld	magyar		1548	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0	39,4	0,0	0,8	3,7	56,0	0,0	8,8	34,0
Kóka	édombvidék	magyar	kon	1838	3,4	99,2	0,4	0,4	0,0	41,4	5,7	1,2	7,6	39,8	4,3	5,3	49,4
Nagykáta	alföld	magyar	1695	2522	2,9	99,6	0,0	0,0	0,4	37,2	2,9	0,9	17,0	41,3	0,7	4,8	52,9
Szentmártonkát a	alföld	magyar	1689	1638	2,7	35,9	62,8	0,5	0,8	39,3	3,8	0,7	16,5	33,8	5,7	5,7	38,8
Tótalmás (Tóalmás)	alföld	magyar	1689	984	3,4	93,7	4,3	0,0	2,0	53,2	2,9	0,8	12,2	30,3	0,7	9,2	47,1
Törtel	alföld	magyar	1750 körül	641	13,8	97,0	3,0	0,0	0,0	32,5	0,1	0,3	22,5	44,6	0,0	30,0	0,0
Csepel	Dunamellék	német	18. sz. eleje	404	8,1	100,0	0,0	0,0	0,0	29,2	1,2	0,1	32,8	36,8	0,0	9,6	32,6
Csép (Szigetcsép)	Dunamellék	vegyes	17. sz. vége	484	5,4	58,2	0,0	41,8	0,0	51,9	2,9	0,3	6,6	35,9	2,4	4,9	34,9
Csobánka	dombvidék	vegyes	18. sz. eleje	1064	2,2	39,5	0,0	60,5	0,0	43,7	7,0	0,9	3,2	11,2	34,0	0,9	27,3
Páty	dombvidék	magyar	kon	1764	3,1	2,9	97,1	0,0	0,0	54,9	5,3	0,7	2,9	17,8	18,4	5,1	42,0
Bátya	Dunamellék	magyar	kon	1600	2,3	99,4	0,0	0,0	0,8	15,1	0,0	0,0	33,6	41,2	10,1	0,9	31,5
Bogyiszló	Dunamellék	magyar	kon	1344	6,9	0,5	98,6	0,9	0,0	13,3	0,0	32,5	22,8	21,0	10,4	0,8	58,5
Csanád (Érsekcsanád	Dunamellék	magyar	kon	1191	6,0	9,4	90,6	0,0	0,0	20,7	0,6	8,0	20,1	35,2	15,5	1,6	59,0
Sükösd	alföld	vegyes	kon	1595	8,6	98,9	0,0	1,1	0,0	13,9	1,1	21,0	15,1	34,8	14,1	1,0	65,8
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	édombvidék	szlovák	1699	522	14,0	21,6	78,4	0,0	0,0	15,7	0,8	0,1	27,5	55,8	0,0	8,6	34,5
Csomád	édombvidék	szlovák	1729	450	3,0	2,8	97,2	0,0	0,0	53,8	3,0	0,4	1,0	26,9	14,8	6,1	52,4
Cinkota	édombvidék	szlovák	1701	802	5,0	12,6	87,4	0,0	0,0	65,7	2,0	0,6	31,6	0,0	0,0	6,1	54,6
Duka (Vácduka)	édombvidék	szlovák	1727	298	4,1	94,3	2,6	0,0	3,2	40,0	6,7	0,5	16,1	24,5	12,1	9,4	37,2
Hévízgyörk	alföld	vegyes	18. sz. eleje	1100	2,5	39,7	60,3	0,0	0,0	49,5	4,7	0,3	10,0	16,9	18,7	7,1	33,6

	Földrajz	Nemze-tiség	Betelepü-lés	Népesség	TERM-TER	KAT	PROT	Gk	Zs	SZÁNTÓ	SZŐLŐ	KERT	RÉT	LEGELŐ	ERDŐ	SZOLGÁK	PP %
Mende	édombvidék	szlovák	1724	488	1,5	63,8	36,2	0,0	0,0	32,8	2,4	0,4	2,2	17,0	45,2	35,2	20,8
Sáp (Tápiósáp)	édombvidék	szlovák	1715	1102	2,9	97,3	0,3	0,0	2,3	42,1	3,1	1,1	4,7	33,7	15,3	12,5	40,4
Szentlászló (Vácszent-lászló)	édombvidék	magyar	1689	845	2,7	97,1	1,9	0,0	1,0	45,9	1,1	0,5	1,8	0,4	50,4	3,9	38,3
Tura	alföld	magyar	1689	1848	4,1	97,9	0,8	0,0	1,2	32,6	3,4	9,0	15,6	32,2	7,2	5,9	41,9
Valkó	édombvidék	magyar	1689	947	3,5	98,0	2,0	0,0	0,0	35,8	1,4	0,4	3,0	7,3	52,1	4,4	33,0
				27019	4,8	65,0	30,2	4,4	0,5	37,5	2,6	3,4	13,8	28,9	13,8	7,8	40,0
7.																	
Hidegkút (Pesthidegkút)	dombvidék	német	17.sz vége	815	2,1	100,0	0,0	0,0	0,0	48,6	4,1	1,1	1,8	19,5	24,8	5,1	30,8
Solt	Dunamellék	magyar	kon	2745	5,4	0,0	99,7	0,3	0,0	17,2	4,9	11,6	35,3	30,4	0,6	5,9	45,3
Acsa	édombvidék	szlovák	1689	1087	2,3	5,2	89,0	0,0	5,8	37,6	3,7	0,7	9,6	5,0	43,4	5,0	25,9
Gödöllő	édombvidék	magyar	kon	1824	3,0	43,7	55,9	0,4	0,0	28,8	3,8	0,4	5,1	20,7	41,0	5,4	34,4
Vác	Dunamellék	vegyes	kon	9060	0,8	93,7	5,9	0,4	0,0	33,5	20,8	2,9	6,7	17,7	18,5	8,6	42,1
				15531	2,7	48,5	50,1	0,2	1,2	33,1	7,5	3,4	11,7	18,7	25,7	6,0	35,7
8.																	
Szentendre	Dunamellék	vegyes	kon	3878	1,1	54,2	0,1	45,7	0,0	21,0	31,6	5,0	5,4	6,6	30,4	14,6	13,1
9.																	
Tököl	Dunamellék	horvát	1690	1539	3,5	100,0	0,0	0,0	0,0	61,2	4,3	1,7	3,6	18,3	10,9	3,7	39,0
10.																	
Vadas	alföld			69	36,0	44,3	55,7	0,0	0,0	34,2	0,0	42,6	23,0	0,2	0,0	11,8	5,0

XI. A népességszám és a népmozgalmi adatok településenként

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Abony	1774	3042	199	104	46	19	11
Abony	1775	3395	238	112	28	34	14
Abony	1776	3750	218	169	32	35	74
Abony	1778	3893	233	138	59	20	21
Abony	1781	4190	251	223	43	182	48
Abony	1782	4406	262	143	46	121	21
Abony	1783	4338	237	314	50	54	43
Alberti	1774	1335	55	42	14	15	3
Alberti	1775	1233	86	61	27	17	43
Alberti	1776	1344	86	73	9	17	18
Alberti	1778	1271	80	66	18	6	11
Alberti	1781	1440	82	59	8	19	20
Alberti	1782	1494	79	62	21	58	20
Alberti	1783	1513	77	99	25	45	6
Alsónémedi	1774	1302	76	38	16	4	17
Alsónémedi	1775	1354	76	36	9	5	4
Alsónémedi	1776	1443	80	43	14	5	0
Alsónémedi	1778	1314	86	48	10	0	37
Alsónémedi	1781	1378	95	57	17	6	0
Alsónémedi	1782	1474	85	46	4	4	2
Alsónémedi	1783	1449	76	60	17	2	9
Cegléd	1774	6203	390	250	75	27	5
Cegléd	1775	6798	411	302	87	33	21
Cegléd	1776	6938	431	328	46	12	30
Cegléd	1778	6923	424	363	76	21	114
Cegléd	1781	7341	448	254	112	57	10
Cegléd	1782	7433	455	506	70	42	39
Cegléd	1783	7408	484	398	88	18	19
Gyón	1774	670	38	16	6	13	11
Gyón	1775	653	33	22	6	9	25
Gyón	1776	754	36	31	3	13	14
Gyón	1778	570	24	19	3	10	14
Gyón	1781	795	38	19	10	40	39
Gyón	1782	702	53	24	8	4	3
Gyón	1783	919	30	32	7	14	11
Györgye (Tápiógyörgye)	1774	1295	78	33	7	0	0
Györgye (Tápiógyörgye)	1775	1311	104	30	9	31	7
Györgye (Tápiógyörgye)	1776	1212	62	60	9	15	13
Györgye (Tápiógyörgye)	1778	1293	89	39	21	5	8
Györgye (Tápiógyörgye)	1781	1481	101	60	4	41	55
Györgye (Tápiógyörgye)	1782	1615	105	53	17	108	24
Györgye (Tápiógyörgye)	1783	1663	102	100	17	66	11
Haraszti (Dunaharaszti)	1774	680	25	21	5	18	19
Haraszti (Dunaharaszti)	1775	632	36	20	5	35	10
Haraszti (Dunaharaszti)	1776	689	31	28	5	17	6
Haraszti	1778	669	34	26	11	14	15

(Dunaharaszti)							
Haraszti (Dunaharaszti)	1781	693		0	6		

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Haraszti (Dunaharaszti)	1782	697	41	26	6	3	3
Haraszti (Dunaharaszti)	1783	686	33	34	7	1	8
Hartyán (Újhartyán)	1774	261	25	7	2	8	0
Hartyán (Újhartyán)	1775	347	27	8	3	0	0
Hartyán (Újhartyán)	1776	367	26	14	2	5	9
Hartyán (Újhartyán)	1781	415	26	13	4	21	33
Hartyán (Újhartyán)	1782	482	28	24	5	147	80
Hartyán (Újhartyán)	1783	433	31	15	7	33	23
Inárcs	1776	230	15	7	2	32	7
Inárcs	1778	223	18	5	2	29	20
Inárcs	1781	209	13	18	3	20	18
Inárcs	1782	185	17	4	1	21	57
Inárcs	1783	258	15	13		19	5
Jánoshida	1774	1380	84	48	8	21	9
Jánoshida	1775	1484	84	41	17	94	33
Jánoshida	1776	1488	82	79	16	59	58
Jánoshida	1778	1402	84	120	33	28	42
Jánoshida	1781	1492	104	37	14	32	78
Jánoshida	1782	1519	83	44	14	31	41
Jánoshida	1783	1548	81	97	15	100	53
Kecskemét	1774	17518	1166	716	214	13	12
Kecskemét	1775	17914	1110	1127	231	331	22
Kecskemét	1776	19161	1216	980	192	224	35
Kecskemét	1778	19649	1112	1151	220	19	119
Kecskemét	1781	19812	1235	746	215	30	29
Kecskemét	1782	20761	1214	982	159	148	28
Kecskemét	1783	21103	1178	816	189	100	97
Kóka	1774	1718	114	46	9	7	0
Kóka	1775	1916	101	79	27	5	4
Kóka	1776	1752	95	94	9	7	8
Kóka	1778	1612	78	105	22	0	9
Kóka	1781	1838	91	47	20	6	4
Kóka	1782	1820	94	112	11	27	21
Kóka	1783	1838	114	93	19	19	16
Nagykáta	1774	2148	59	71	27	20	15
Nagykáta	1775	2672	162	77	40	4	5
Nagykáta	1776	2314	125	174	5	5	22
Nagykáta	1778	2410	133	82	21	8	16
Nagykáta	1781	2466	147	84	34	22	8
Nagykáta	1782	2504	118	89	22	28	18
Nagykáta	1783	2522	131	116	43	26	21
Nagykőrös	1774	7155	381	196	88	0	11
Nagykőrös	1775	6871	382	363	78	1	0
Nagykőrös	1776	7134	353	294	65	5	13
Nagykőrös	1778	7727	376	340	83	7	27
Nagykőrös	1781	7841	435	237	83	29	20
Nagykőrös	1782	7821	438	319	83	40	19
Nagykőrös	1783	7939	424	333	61	26	5
Ócsa	1774	1464	66	48	9	10	18
Ócsa	1775	1190	69	40	14	8	3
Ócsa	1776	1230	58	80	9	2	0
Ócsa	1778	1387	78	63	15	8	3
Ócsa	1781	1057	64	77	22	0	8
Ócsa	1782	1318	68	47	9	10	12
Ócsa	1783	1483	131	46	13	0	2
Ókécske	1774	964	58	26	9	0	0
Ókécske	1775	971	56	47	4	0	0

Ókécske	1776	961	53	67	12	0	0
Ókécske	1778	991	49	46	12	0	0
Ókécske	1781	1025	58	14	5	4	4
Ókécske	1782	1002	35	51	8	4	0
Ókécske	1783	972	47	54	9	0	7
Örkény	1774	54	5	5	1	9	0
Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Örkény	1775	41	3	3	2	0	0
Örkény	1776	50		0		0	0
Örkény	1781	55	4	4	1	14	18
Örkény	1782	57	1	1		17	17
Örkény	1783	182	10	4	1	95	5
Pánd	1774	666	40	21	8	3	4
Pánd	1775	716	39	17	11	0	1
Pánd	1776	729	29	28	4	0	4
Pánd	1778	717	34	28	13	0	0
Pánd	1781	681	31	29	3	0	11
Pánd	1782	727	35	24	6	0	0
Pánd	1783	714	33	39	1	0	0
Pereg	1774	706	47	14	7	34	50
Pereg	1775	689	44	30	6	23	31
Pereg	1776	727	34	25	6	16	19
Pereg	1778	757	34	31	10	31	23
Pereg	1781	823	40	32	12	80	48
Pereg	1782	841	49	39	9	44	34
Pereg	1783	872	53	29	7	55	43
Pilis	1774	2065	138	81	21	12	12
Pilis	1775	1983	114	93	30	2	67
Pilis	1776	1965	127	127	10	12	27
Pilis	1778	1986	117	106	59	16	19
Pilis	1781	2204	136	82	15	48	45
Pilis	1782	2256	118	86	24	65	43
Pilis	1783	2238	140	133	28	18	40
Rékás (Zagyvarékás)	1774	1289	89	58	6	32	9
Rékás (Zagyvarékás)	1775	1322	82	56	18	22	13
Rékás (Zagyvarékás)	1776	1437	102	102	11	2	4
Rékás (Zagyvarékás)	1778	1487	111	75	21	42	28
Rékás (Zagyvarékás)	1781	1762	108	39	19	7	9
Rékás (Zagyvarékás)	1782	1803	101	74	13	25	9
Rékás (Zagyvarékás)	1783	1806	113	115	29	20	13
Ság (Tápiság)	1774	678	45	19	4	6	7
Ság (Tápiság)	1775	655	26	27	6	3	0
Ság (Tápiság)	1776	624	48	41	8	0	0
Ság (Tápiság)	1778	667	41	17	10	0	0
Ság (Tápiság)	1781	727	44	12	2	4	0
Ság (Tápiság)	1782	730	33	18	10	0	2
Ság (Tápiság)	1783	738	40	36	9	0	0
Sári	1774	1049	66	38	8	20	0
Sári	1775	1041	61	54	14	0	15
Sári	1776	1063	69	40	15	40	36
Sári	1778	1012	64	29	18	15	29
Sári	1781	1164	73	41	8	61	8
Sári	1782	1104	66	40	13	7	0
Sári	1783	1135	78	36	14	4	19
Soroksár	1774	2720	158	92	39	0	0
Soroksár	1775	2742	124	101	37	19	0
Soroksár	1776	2737	149	137	39	23	59
Soroksár	1778	2853	152	138	29	23	15
Soroksár	1781	2776	176	103	39	16	26
Soroksár	1782	2869	160	99	38	41	91
Soroksár	1783	2904	166	144	29	23	72
Szele (Tápiószele)	1774	1801	107	61	22	6	0
Szele (Tápiószele)	1775	1731	115	56	12	0	17

Szele (Tápiószele)	1776	1793	87	119	26	19	30
Szele (Tápiószele)	1778	1749	95	111	26	22	10
Szele (Tápiószele)	1781	1719	105	80	16	0	0
Szele (Tápiószele)	1782	1989	110	141	29	82	30
Szele (Tápiószele)	1783	1918	110	156	23	31	56
Szentlőrinckáta	1774	805	55	30	5	2	13
Szentlőrinckáta	1775	779	45	40	8	8	7
Szentlőrinckáta	1776	802	51	40	7	6	5
Szentlőrinckáta	1778	1165	43	33	10	0	0

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Szentlőrinckáta	1781	907	65	32	9	3	2
Szentlőrinckáta	1782	850	37	49	8	2	4
Szentlőrinckáta	1783	795	59	49	12	16	6
Szentmártonkáta	1774	1505	83	48	19	14	5
Szentmártonkáta	1775	1403	92	53	9	11	7
Szentmártonkáta	1776	1409	70	69	9	3	14
Szentmártonkáta	1778	1407	72	49	13	0	4
Szentmártonkáta	1781	1471	86	55	13	42	25
Szentmártonkáta	1782	1701	81	60	19	44	8
Szentmártonkáta	1783	1638	87	98	12	10	52
Tápiószentmárton	1774	893	44	28	10	15	6
Tápiószentmárton	1775	837	32	42	6	6	0
Tápiószentmárton	1776	335	52	40	6	66	0
Tápiószentmárton	1778	609	50	30	8	0	0
Tápiószentmárton	1781	606	63	34	8	2	0
Tápiószentmárton	1782	870	64	20	13	0	0
Tápiószentmárton	1783	1066	40	26	11	12	0
Tószeg	1774	1187	61	35	6	27	1
Tószeg	1775	1137	61	72	23	5	1
Tószeg	1776	1151	74	63	13	15	3
Tószeg	1778	1186	76	53	11	15	6
Tószeg	1781	1216	71	59	20	19	15
Tószeg	1782	1343	89	47	12	78	16
Tószeg	1783	1278	63	87	11	20	20
Tótalmás (Tóalmás)	1774	1063	54	35	9	4	21
Tótalmás (Tóalmás)	1775	1002	66	26	3	8	26
Tótalmás (Tóalmás)	1776	905	57	59	11	3	39
Tótalmás (Tóalmás)	1778	1023	54	38	12	49	8
Tótalmás (Tóalmás)	1781	963	55	27	7	24	36
Tótalmás (Tóalmás)	1782	956	43	43	9	7	14
Tótalmás (Tóalmás)	1783	984	59	54	6	33	10
Törtel	1774	525	31	16	7	14	8
Törtel	1778	530	48	37	9	17	13
Törtel	1781	664	42	18	8	39	47
Törtel	1782	689	38	22	9	34	21
Törtel	1783	641	41	38	13	29	63
Újszász	1774	384	34	8	7	28	42
Újszász	1775	386	36	16	2	6	0
Újszász	1776	418	35	24	4	8	6
Újszász	1778	374	33	21	6	18	110
Újszász	1781	561	31	10	11	31	10
Újszász	1782	608	41	15	7	31	9
Újszász	1783	588	35	53	5	8	10
Becse (Szigetbecse)	1774	314	17	11	4	27	21
Becse (Szigetbecse)	1775	338	21	13	6	4	7
Becse (Szigetbecse)	1781	302	21	12	5	0	0
Becse (Szigetbecse)	1782	295	23	22	3	0	0
Becse (Szigetbecse)	1783	349	18	22	2	64	6
Békásmegyer	1774	612	40	30	4	3	7
Békásmegyer	1775	627	39	35	13	12	18
Békásmegyer	1781	624	27	38	8	7	7
Békásmegyer	1782	622	37	28	3	9	8
Békásmegyer	1783	676	48	37	10	54	30

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Bia	1774	906	69	43	9	26	8
Bia	1775	993	61	58	15	28	6
Bia	1781	1286	83	48	12	70	39
Bia	1782	1240	70	93	7	22	45
Bia	1783	1208	76	82	6	0	16
Bogdány (Dunabogdány)	1774	1417	87	48	11	0	0
Bogdány (Dunabogdány)	1775	1431	72	67	24	0	0
Bogdány (Dunabogdány)	1781	1604	82	38	12	0	0
Bogdány (Dunabogdány)	1782	1604	78	78	27	0	0
Bogdány (Dunabogdány)	1783	1545	84	143	20	0	0
Budaörs	1774	1102	84	71	18	40	12
Budaörs	1775	1214	91	70	12	47	24
Budaörs	1781	1397	92	125	17	42	31
Budaörs	1782	1430	99	86	25	16	8
Budaörs	1783	1350	82	106	24	13	7
Csaba (Piliscsaba)	1774	904	47	28	8	2	14
Csaba (Piliscsaba)	1775	935	65	49	15	0	0
Csaba (Piliscsaba)	1781	1033	68	51	32	37	9
Csaba (Piliscsaba)	1782	1066	71	53	14	15	22
Csaba (Piliscsaba)	1783	1043	56	45	16	6	28
Csepel	1774	352	15	7	8	13	23
Csepel	1775	349	27	12	7	17	8
Csepel	1781	410	24	21	5	3	17
Csepel	1782	393	21	19	4	0	28
Csepel	1783	404	21	24	6	0	0
Csép (Szigetcsép)	1774	530	32	17	3	48	39
Csép (Szigetcsép)	1775	515	30	20	5	11	52
Csép (Szigetcsép)	1781	546	32	20	8	0	0
Csép (Szigetcsép)	1782	544	33	37	7	0	3
Csép (Szigetcsép)	1783	484	35	47	8	0	0
Csobánka	1774	1523	60	37	12	11	3
Csobánka	1775	972	54	49	11	0	0
Csobánka	1781	1040	45	60	10	3	0
Csobánka	1782	963	58	43	13	2	0
Csobánka	1783	1064	47	49	13	0	0
Hidegkút (Pesthidegkút)	1774	720	47	49	10	1	5
Hidegkút (Pesthidegkút)	1775	705	46	26	8	8	3
Hidegkút (Pesthidegkút)	1781	695	40	36	12	9	20
Hidegkút (Pesthidegkút)	1782	673	48	57	11	0	7
Hidegkút (Pesthidegkút)	1783	815	45	66	8	0	0
Jenő (Budajenő)	1774	418	27	7	4	0	0
Jenő (Budajenő)	1775	425	30	23	5	0	0
Jenő (Budajenő)	1781	529	31	28	11	0	0
Jenő (Budajenő)	1782	538	47	25	4	26	18
Jenő (Budajenő)	1783	490	23	63	4	26	21
Makád	1774	543	24	21	3	14	13
Makád	1775	547	35	21	14	5	3
Makád	1781	643	32	37	21	0	0
Makád	1782	591	33	25	11	2	2
Makád	1783	633	37	45	12	0	0
Monostor (Szigetmonostor)	1774	511	29	19	8	0	0

Monostor (Szigetmonostor)	1775	493	36	18	9	0	0
Monostor (Szigetmonostor)	1781	497	35	20	5	3	2
Monostor (Szigetmonostor)	1782	546	28	12	8	5	8
Monostor (Szigetmonostor)	1783	538	37	34	3	4	2
Páty	1774	1443	85	46	23	6	0
Páty	1775	1456	74	57	13	12	5
Páty	1781	1703	84	95	22	7	5
Páty	1782	1758	113	79	19	26	5
Páty	1783	1764	84	73	20	0	0
Pomáz	1774	1364	70	71	18	0	1

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Pomáz	1775	1276	75	68	23	5	0
Pomáz	1781	1443	125	87	12	0	0
Pomáz	1782	1538	86	71	14	0	1
Pomáz	1783	2009	94	136	26	46	1
Promontorium (Budafok)	1774	779	45	42	13	49	29
Promontorium (Budafok)	1775	773	64	58	13	26	38
Promontorium (Budafok)	1781	872	45	42	9	11	8
Promontorium (Budafok)	1782	885	48	72	8	36	0
Promontorium (Budafok)	1783	883	51	83	18	27	0
Ráckeve	1774	2548	121	86	38	231	139
Ráckeve	1775	2622	138	123	25	113	54
Ráckeve	1781	2849	138	116	21	14	41
Ráckeve	1782	2649	143	183	35	4	9
Ráckeve	1783	2800	138	109	46	164	42
Solymár	1774	719	42	18	7	2	0
Solymár	1775	768	55	33	6	17	4
Solymár	1781	820	66	30	9	2	3
Solymár	1782	833	42	40	8	4	7
Solymár	1783	883	49	46	9	6	6
Szentendre	1774	4937	231	184	86	0	0
Szentendre	1775	5016	227	279	64	0	6
Szentendre	1781	4415	204	581	60	147	155
Szentendre	1782	4062	180	392	57	98	47
Szentendre	1783	3878	205	402	80	97	29
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1774	343	14	12	0	0	0
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1775	328	12	14	2	0	0
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1781	393	20	15	2	4	0
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1782	423	27	22	1	0	5
Szentlászló (Pilisszentlászló)	1783	416	13	26	4	8	2
Szigetszentmárton	1774	259	11	5	3	19	18
Szigetszentmárton	1775	240	5	7	7	6	10
Szigetszentmárton	1781	311	16	18	5	0	1
Szigetszentmárton	1782	306	23	19	7	0	4
Szigetszentmárton	1783	321	26	13	8	0	0
Szigetszentmiklós	1774	1091	53	18	5	83	29
Szigetszentmiklós	1775	1138	55	22	10	0	2
Szigetszentmiklós	1781	1212	57	43	8	0	0
Szigetszentmiklós	1782	1223	69	56	12	0	0

Szigetszentmiklós	1783	1210	61	93	9	0	0
Szigetújfalu	1774	373	18	13	8	25	43
Szigetújfalu	1775	368	30	8	5	23	23
Szigetújfalu	1781	389	24	20	4	0	7
Szigetújfalu	1782	424	31	20	5	0	6
Szigetújfalu	1783	427	30	31	5	1	0
Telki	1774	99	8	7	2	0	0
Telki	1775	115	7	6	1	0	0
Telki	1781	145	11	15	3	0	0
Telki	1782	154	6	6	4	13	4
Telki	1783	139	6	4	1	8	12
Torbágy	1774	704	37	27	9	4	2
Torbágy	1775	721	44	25	3	6	6
Torbágy	1781	823	49	34	7	10	2
Torbágy	1782	841	51	43	11	15	5
Torbágy	1783	827	46	54	12	0	0
Tök	1774	977	53	18	7	5	0

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Tök	1775	994	43	47	8	0	2
Tök	1781	1064	50	39	9	11	21
Tök	1782	1121	58	31	14	39	9
Tök	1783	1141	61	30	10	19	30
Tököl	1774	1449	60	58	24	71	93
Tököl	1775	1351	93	117	18	25	35
Tököl	1781	1468	117	106	20	0	99
Tököl	1782	1529	102	110	9	87	18
Tököl	1783	1539	89	140	29	87	26
Törökbálint	1774	1007	72	59	16	7	6
Törökbálint	1775	1018	72	32	14	13	1
Törökbálint	1781	1102	72	71	7	0	5
Törökbálint	1782	1126	70	167	19	2	6
Törökbálint	1783	1127	73	85	13	0	6
Visegrád	1774	616	34	21	17	7	2
Visegrád	1775	708	45	22	10	0	0
Visegrád	1781	812	35	24	5	6	7
Visegrád	1782	686	45	42	8	3	1
Visegrád	1783	815	38	37	6	39	24
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1774	1025	71	50	11	0	2
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1775	1499	67	69	19	0	0
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1781	814	63	79	15	0	0
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1782	1226	84	31	15	0	0
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1783	1224	67	74	12	0	0
Bátya	1774	1253	70	32	13	4	12
Bátya	1775	1253	78	32	12	3	0
Bátya	1776	1354	86	41	19	20	0
Bátya	1778	1480	100	48	19	4	6
Bátya	1781	1554	105	40	12	1	1
Bátya	1782	1550	86	90	15	0	0
Bátya	1783	1600	89	98	13	0	0
Bogyiszló	1774	1033	46	44	8	0	0
Bogyiszló	1775	1007	64	16	14	0	0
Bogyiszló	1776	1021	53	25	8	0	0
Bogyiszló	1778	1126	45	28	16	0	0
Bogyiszló	1781	1264	44	30	8	0	3
Bogyiszló	1782	1307	45	45	7	0	0
Bogyiszló	1783	1344	39	29	12	0	3
Csanád (Érsekcsanád)	1774	1092	61	25	14	18	18
Csanád (Érsekcsanád)	1775	1144	68	36	12	28	22

Csanád (Érsekcsanád)	1776	1167	52	33	7	27	29
Csanád (Érsekcsanád)	1778	1152	56	65	14	12	25
Csanád (Érsekcsanád)	1781	1185	39	45	5	24	23
Csanád (Érsekcsanád)	1782	1209	63	35	6	19	22
Csanád (Érsekcsanád)	1783	1191	44	44	7	7	24
Dunavecse	1774	3077	132	140	35	0	0
Dunavecse	1775	2895	135	144	28	0	0
Dunavecse	1776	3071	155	128	36	0	15
Dunavecse	1778	2967	153	119	41	0	6
Dunavecse	1781	3096	160	122	24	0	11
Dunavecse	1782	3069	136	183	29	0	1
Dunavecse	1783	3103	107	149	28	3	0
Fajsz	1774	1153	72	36	20	5	4
Fajsz	1775	1162	54	35	11	0	10
Fajsz	1776	1171	69	39	12	0	14
Fajsz	1778	1181	64	30	17	0	2
Fajsz	1781	1255	50	36	8	3	0
Fajsz	1782	1248	66	60	14	0	13
Fajsz	1783	1230	74	80	18	0	12
Foktő	1774	1222	70	28	11	9	6

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Foktő	1775	1280	86	22	6	0	0
Foktő	1776	1157	70	35	7	0	0
Foktő	1778	984	45	12	7	0	3
Foktő	1781	1499	66	34	6	0	0
Foktő	1782	1565	52	47	7	0	0
Foktő	1783	1500	65	34	6	0	0
Ordas	1774	574	26	20	5	0	6
Ordas	1775	562	38	20	6	2	2
Ordas	1776	569	29	21	5	7	11
Ordas	1778	606	33	40	4	2	14
Ordas	1781	664	32	22	11	12	10
Ordas	1782	679	38	18	4	15	15
Ordas	1783	654	27	35	10	8	25
Pataj (Dunapataj)	1774	3362	214	117	29	0	0
Pataj (Dunapataj)	1775	3443	188	108	35	0	0
Pataj (Dunapataj)	1776	3433	188	112	35	0	0
Pataj (Dunapataj)	1778	3502	191	205	50	0	12
Pataj (Dunapataj)	1781	3657	185	158	39	15	6
Pataj (Dunapataj)	1782	3716	204	141	41	0	6
Pataj (Dunapataj)	1783	3728	195	180	40	0	5
Solt	1774	2697	171	155	23	0	2
Solt	1775	2710	161	140	23	0	1
Solt	1776	2642					
Solt	1778	2585	135	128	41	0	12
Solt	1781	2576					
Solt	1782	2742	125	153	29	0	0
Solt	1783	2745	113	132	33	0	0
Sükösd	1774	1151	61	36	15	0	0
Sükösd	1775	1292	105	53	11	4	0
Sükösd	1776	1395	90	61	14	11	5
Sükösd	1778	1317	103	81	18	11	9
Sükösd	1781	1503	0	48	9	15	4
Sükösd	1782	1491	81	72	5	0	0
Sükösd	1783	1595	97	91	26	0	0
Szeremle	1774	908	31	11	6	1	5
Szeremle	1775	925	48	20	9	20	9
Szeremle	1776	940	48	18	12	5	22
Szeremle	1778	1010	58	37	11	0	8
Szeremle	1781	1105	53	22	10	8	2
Szeremle	1782	1101	44	40	6	6	14
Szeremle	1783	1107	51	24	12	0	21
Vadas	1774	93	11	8	1	0	0

Vadas	1776	104	4	6		0	0
Vadas	1781	144	9	3	3	5	0
Vadas	1783	69	5	6	4	24	89
Vadkert (Soltvadkert)	1774	1343	56	68	8	2	8
Vadkert (Soltvadkert)	1775	1231	74	37	9	2	50
Vadkert (Soltvadkert)	1776	1568	71	39	16	0	4
Vadkert (Soltvadkert)	1778	1738	102	106	25	0	0
Vadkert (Soltvadkert)	1781	1865	119	64		15	54
Vadkert (Soltvadkert)	1782	1914	137	81	12	18	27
Vadkert (Soltvadkert)	1783	1956	102	66	23	25	19
Acsa	1774	588	39	21	12	2	0
Acsa	1775	817	64	46	10	0	0
Acsa	1778	1070	68	37	17	3	1
Acsa	1781	1135	40	61	15	0	26
Acsa	1782	1139	52	46	10	6	11
Acsa	1783	1087	34	73	6	9	14
Bag	1774	1075	57	25	14	32	19
Bag	1775	1113	60	17	11	4	12
Bag	1778	1158	70	24	7	6	26
Bag	1781	1260	74	44	8	4	14
Bag	1782	1244	51	72	9	29	28
Bag	1783	1259	75	53	11	8	15
Bénye	1774	662	44	23	5	8	0

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Bénye	1775	740	41	29	6	3	5
Bénye	1778	721	45	30	22	10	14
Bénye	1781	789	45	29	6	6	1
Bénye	1782	794	43	43	4	11	0
Bénye	1783	828	51	34	5	10	4
Boldog	1774	905	46	14	7	5	11
Boldog	1775	908	35	27	12	6	9
Boldog	1778	918	58	80	8	8	5
Boldog	1781	945	60	34	4	7	3
Boldog	1782	949	47	52	14	23	12
Boldog	1783	983	58	38	9	22	7
Bottyán (Őrbottyán)	1774	354	20	21	8	0	0
Bottyán (Őrbottyán)	1775	365	23	15	4	16	7
Bottyán (Őrbottyán)	1778	368	29	16	7	0	0
Bottyán (Őrbottyán)	1781	283	21	13	3	5	7
Bottyán (Őrbottyán)	1782	351	22	16	5	9	14
Bottyán (Őrbottyán)	1783	340	17	39	2	11	7
Csaba (Rákoscsaba)	1774	648	35	34	9	5	3
Csaba (Rákoscsaba)	1775	651	64	31	14	22	31
Csaba (Rákoscsaba)	1778	708	52	26	14	19	12
Csaba (Rákoscsaba)	1781	709	48	41	4	9	19
Csaba (Rákoscsaba)	1782	742	33	40	4	9	9
Csaba (Rákoscsaba)	1783	734	40	46	9	19	15
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1774	414	13	24	1	5	3
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1775	466	28	9	10	4	3
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1778	433	29	21	3	4	5
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1781	490	24	15	4	1	7
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1782	512	13	9	6	18	0
Csíktarcsa (Nagytarcsa)	1783	522	31	26		9	4
Csomád	1774	369	27	10		3	3
Csomád	1775	450	23	22	1	0	4
Csomád	1778	427	25	21	5	0	0
Csomád	1781	494	26	9	5	0	0

Csomád	1782	493	23	26	2	2	2
Csomád	1783	450	20	46	1	8	5
Csővár	1774	794	32	26	15	0	4
Csővár	1775	809	56	19	13	0	7
Csővár	1778	768	33	52	18	0	0
Csővár	1781	907	31	35	10	18	8
Csővár	1782	906	32	37	8	18	36
Csővár	1783	841	36	83	8	13	33
Cinkota	1774	753	44	60	8	1	3
Cinkota	1775	805	45	24	12	1	4
Cinkota	1778	845	43	26	13	4	10
Cinkota	1781	803	44	45	15	8	12
Cinkota	1782	841	48	27	3	6	48
Cinkota	1783	802	41	38	5	20	3
Duka (Vácduka)	1774	248	13	11	4	0	0
Duka (Vácduka)	1775	282	18	17	4	20	9
Duka (Vácduka)	1778	268	20	5	3	0	0
Duka (Vácduka)	1781	190	16	10	4	5	7
Duka (Vácduka)	1782	324	19	6	2	11	25
Duka (Vácduka)	1783	298	18	25	1	15	13
Ecser	1774	553	48	66	16	1	5
Ecser	1775	583	52	32	13	0	8
Ecser	1778	784	46	26	13	8	8
Ecser	1781	933	51	34	10	21	18
Ecser	1782	942	46	25	7	21	33
Ecser	1783	862	34	88	19	11	37

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Fót	1774	967	46	13	11	0	0
Fót	1775	963	43	28	8	0	0
Fót	1778	791	42	24	14	0	5
Fót	1781	878	53	61	2	0	0
Fót	1782	903	50	27	9	2	11
Fót	1783	906	32	53	2	6	2
Gödöllő	1774	1424	91	59	29	0	1
Gödöllő	1775	1783	102	75	16	7	15
Gödöllő	1778	1822	90	79	28	6	16
Gödöllő	1781	1791	97	112	21	10	16
Gödöllő	1782	1748	97	118	20	27	24
Gödöllő	1783	1824	107	108	20	31	3
Gyömrő	1774	820	37	18	6	17	1
Gyömrő	1775	844	51	23	6	63	41
Gyömrő	1778	650	47	32	15	18	50
Gyömrő	1781	778	52	39	6	16	9
Gyömrő	1782	815	39	31	5	18	10
Gyömrő	1783	874	46	33	5	10	6
Hartyán (Váchartyán)	1774	416	26	14	7	0	0
Hartyán (Váchartyán)	1775	437	25	21	5	18	9
Hartyán (Váchartyán)	1778	419	20	9	2	0	0
Hartyán (Váchartyán)	1781	432	22	13	2	21	12
Hartyán (Váchartyán)	1782	406	18	25	5	7	21
Hartyán (Váchartyán)	1783	387	14	29	5	16	10
Hévíz (Galgahévíz)	1774	1166	76	32	8	0	0
Hévíz (Galgahévíz)	1775	1158	63	30	10	0	20
Hévíz (Galgahévíz)	1778	1231	82	46	8	41	23
Hévíz (Galgahévíz)	1781	1194	66	51	14	10	13
Hévíz (Galgahévíz)	1782	1272	68	85	22	12	6
Hévíz (Galgahévíz)	1783	1303	84	56	19	24	7
Hévízgyörk	1774	955	36	26	8	0	0
Hévízgyörk	1775	987	54	29	9	10	3
Hévízgyörk	1778	991	55	33	14	5	16
Hévízgyörk	1781	1063	46	22	15	11	12
Hévízgyörk	1782	1088	63	34	16	15	19
Hévízgyörk	1783	1100	50	46	5	14	6

Iklád	1774	304	13	9	4	0	4
Iklád	1775	310	20	8	9	2	7
Iklád	1778	414	18	10	2	0	0
Iklád	1781	422	18	21	5	0	0
Iklád	1782	440	16	24	7	26	0
Iklád	1783	405	19	28	6	0	0
Isaszeg	1774	1113	66	59	16	0	17
Isaszeg	1775	1236	77	56	13	2	23
Isaszeg	1778	1252	70	101	19	3	4
Isaszeg	1781	1455	73	61	22	15	11
Isaszeg	1782	1471	78	85	15	4	0
Isaszeg	1783	1464	79	78	31	30	7
Káva	1774	347	22	7	4	0	3
Káva	1775	307	15	10	2	0	6
Káva	1778	345	6	8	5	5	0
Káva	1781	371	20	3	1	0	0
Káva	1782	359	17	12	3	0	0
Káva	1783	389	16	4	2	0	0
Kerepes	1774	566	32	14	8	4	5
Kerepes	1775	582	42	22	7	6	2
Kerepes	1778	634	35	15	8	5	11
Kerepes	1781	672	38	19	8	3	1
Kerepes	1782	693	34	29	3	21	4
Kerepes	1783	676	20	35	4	4	6
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1774	1169	44	57	13	2	3
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1775	292		28			

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1778	799	49	22	5	5	7
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1781	718	46	57	2	9	2
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1782	1223	88	58	8	31	68
Keresztúr (Rákoskeresztúr)	1783	1365	67	21	12	57	33
Kisnémedi	1774	455	36	22	3	0	0
Kisnémedi	1775	436	29	32	4	0	0
Kisnémedi	1778	529	27	10	6	0	0
Kisnémedi	1781	654	32	33	8	0	0
Kisnémedi	1782	575	27	38	2	0	0
Kisnémedi	1783	586	32	21	18	0	0
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1774	326	18	17	5	0	4
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1775	328	22	12	1	0	5
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1778	364	30	30	4	7	12
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1781	454	25	21	3	0	0
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1782	466	20	37	6	0	0
Kisszentmiklós (Őrszentmiklós)	1783	436	21	8		0	2
Kistarcsa	1774	274	20	22		3	3
Kistarcsa	1775	261	14	19	4	3	0
Kistarcsa	1778	260	19	9	3	9	6
Kistarcsa	1781	278	19	10	4	2	2
Kistarcsa	1782	284	10	12		8	2
Kistarcsa	1783	301	23	11	4	11	5
Kisújfalu (Váckisújfalu)	1774	286	10	17	2	2	3

Kisújfalu (Váckisújfalu)	1775	292	18	24	7	0	0
Kisújfalu (Váckisújfalu)	1778	288	18	21	3	0	0
Kisújfalu (Váckisújfalu)	1781	267	14	28	4	0	0
Kisújfalu (Váckisújfalu)	1782	297	16	19	7	0	0
Kisújfalu (Váckisújfalu)	1783	276	15	7	4	0	4
Maglód	1774	891	39	43	4	6	3
Maglód	1775	871	36	26	11	0	0
Maglód	1778	862	40	33	8	0	21
Maglód	1781	870	27	46	1	10	45
Maglód	1782	857	37	23	6	10	46
Maglód	1783	855	23	31	6	26	25
Mácsa (Galgamácsa)	1774	806	44	27	10	40	35
Mácsa (Galgamácsa)	1775	768	54	27	8	0	0
Mácsa (Galgamácsa)	1778	828	53	35	7	0	0
Mácsa (Galgamácsa)	1781	850	49	50	10	0	0
Mácsa (Galgamácsa)	1782	896	57	53	9	0	0
Mácsa (Galgamácsa)	1783	820	44	61	17	0	0
Mende	1774	351	24	8	6	1	0
Mende	1775	285	24	19	4	0	0
Mende	1778	360	20	8	4	4	7
Mende	1781	495	30	11	8	15	8
Mende	1782	497	25	12	6	27	38
Mende	1783	488	30	27		14	36
Mogyoród	1774	489	27	17	2	16	0
Mogyoród	1776	483	27	10	4	1	0
Mogyoród	1778	520	30	19	2	8	5

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Mogyoród	1781	542	29	43	3	0	0
Mogyoród	1782	528	31	32	6	0	0
Mogyoród	1783	529	28	56	5	0	0
Monor	1774	2312	105	53	36	5	5
Monor	1775	2471	125	54	35	5	5
Monor	1778	2579	130	81	36	25	34
Monor	1781	2441	99	81	21	6	3
Monor	1782	2370	88	127	22	0	15
Monor	1783	2354	129	111	17	6	0
Püspökhatvan	1774	937	41	20	8	0	0
Püspökhatvan	1775	806	64	28	7	0	0
Püspökhatvan	1778	759	56	30	10	0	6
Püspökhatvan	1781	829	52	35	10	4	0
Püspökhatvan	1782	903	36	66	12	6	4
Püspökhatvan	1783	922	46	50	16	0	0
Sáp (Tápiósáp)	1774	1004	61	36	16	0	0
Sáp (Tápiósáp)	1775	1077	67	36	11	0	0
Sáp (Tápiósáp)	1778	1090	74	45	22	10	1
Sáp (Tápiósáp)	1781	931	80	61	4	2	2
Sáp (Tápiósáp)	1782	1133	43	48	7	8	12
Sáp (Tápiósáp)	1783	1102	62	88	18	12	17
Szada	1774	624	31	14	11	3	7
Szada	1775	610	42	15	2	0	4
Szada	1778	569	28	46	10	11	10
Szada	1781	658	33	32	10	11	7
Szada	1782	636	31	47	6	0	6
Szada	1783	609	35	42	2	10	32
Szentlászló (Vácszentlászló)	1774	735	49	41	6	2	0
Szentlászló (Vácszentlászló)	1775	799	47	18	6	8	6

Szentlászló (Vácszentlászló)	1778	847	48	27	8	0	13
Szentlászló (Vácszentlászló)	1781	854	49	45	6	40	4
Szentlászló (Vácszentlászló)	1782	832	40	62	14	4	4
Szentlászló (Vácszentlászló)	1783	845	53	42	16	4	2
Szilágy (Püspökszilágy)	1774	572	30	17	1	0	0
Szilágy (Püspökszilágy)	1775	609	39	13	7	0	0
Szilágy (Püspökszilágy)	1778	639	32	36	8	12	4
Szilágy (Püspökszilágy)	1781	673	30	42	9	0	0
Szilágy (Püspökszilágy)	1782	669	33	20	11	0	0
Szilágy (Püspökszilágy)	1783	674	27	55	8	0	0
Sződ	1774	661	37	24		4	9
Sződ	1775	631	38	25	3	5	6
Sződ	1778	729	45	34	9	4	11
Sződ	1781	663	37	38	6	2	0
Sződ	1782	684	46	41	9	0	0
Sződ	1783	650	33	38	6	0	1
Tura	1774	1657	95	55	14	4	5
Tura	1775	1716	88	71	18	0	4
Tura	1778	1709	94	60	30	4	2
Tura	1781	1806	110	87	20	28	32
Tura	1782	1816	95	76	18	11	6
Tura	1783	1848	106	34	18	13	15
Uri	1774	778	44	29		0	0
Uri	1775	825	62	15	12	0	0

Község	Év	Népesség-szám	Születé-sek	Halálozá-sok	Házasság-kötések	Bevándorlók	Elvándorlók
Uri	1778	836	52	36	12	12	38
Uri	1781	916	53	42	12	20	11
Uri	1782	902	67	0	6	13	45
Uri	1783	908	52	28	17	6	23
Vác	1774	7715	403	401	131	39	30
Vác	1775	7990	483	390	147	22	30
Vác	1778	8500	513	467	75	35	90
Vác	1781	8436	485	546	96	36	43
Vác	1782	8820	442	526	96	59	56
Vác	1783	9060	459	673	101	103	40
Valkó	1774	891	60	37	2	8	0
Valkó	1775	699	50	32	9	0	2
Valkó	1778	896	57	34	12	0	9
Valkó	1781	951	58	39	14	6	8
Valkó	1782	965	51	38	8	1	0
Valkó	1783	947	60	76	5	0	0
Veresegyháza	1774	773	45	25	7	3	34
Veresegyháza	1775	958	58	32	4	0	9
Veresegyháza	1778	882	51	53	6	15	13
Veresegyháza	1781	927	80	59	12	45	6
Veresegyháza	1782	903	42	54	6	3	15
Veresegyháza	1783	904	36	81	4	46	0
Verseg	1774	635	52	32	13	2	0
Verseg	1775	928	57	30	13	10	0
Verseg	1778	1001	55	41	17	9	7
Verseg	1781	1004	63	67	11	12	4
Verseg	1782	988	49	70	9	2	9
Verseg	1783	930	51	57	13	2	0

Zsámbok	1774	775	54	35	7	2	10
Zsámbok	1775	755	46	27	6	6	8
Zsámbok	1778	871	56	49	10	7	33
Zsámbok	1781	927	61	25	8	33	32
Zsámbok	1782	1060	59	46	11	25	17
Zsámbok	1783	1056	62	63	19	19	22
Zsidó (Vácegres)	1774	579	0	0	8	0	0
Zsidó (Vácegres)	1775	562	18	10	6	0	0
Zsidó (Vácegres)	1778	559	26	19	7	0	0
Zsidó (Vácegres)	1781	582	33	14	2	0	0
Zsidó (Vácegres)	1782	593	28	35	2	0	0
Zsidó (Vácegres)	1783	547	29	42	7	0	0

PATTERNS OF DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR IN THE 18TH CENTURY

Population censuses in county Pest, 1774–1783

Abstract

This thesis is the first step of a long term research on population history. That research aims at the description of 18–19th century demographic conditions and development of a county (Pest-Pilis-Solt) that can represent the whole country to a certain extent in the examined period. The thesis first of all analyses the material of the population censuses organised and carried out by the government in the 1770–80s (Conscriptio Animarum). In the course of the analysis that source was completed by the data of the population censuses of Joseph II. (1785) and by the material of the land register made in 1789.

The first part of the thesis deals with the analysis of the Conscriptio Animarum as a historical source, which was the first population census in the history of the country trying to register the whole non-noble population. It contains the annual number and distribution of the population by sex, age, confessions and social groups and the data of the population movement (annual number of births, deaths, marriages and migrations by the mentioned aspects). The analysis of the content of the censuses, the description of the used categories, the examination of the archive material concerning the topic demonstrates the mechanism and characteristics of new techniques of power in the 18th century. This part is followed by a thorough criticism of the source aiming at the examination of its quality and at the possibilities of its exploitation. That kind of examination was based on the comparison of the data of Conscriptio Animarum with those of Joseph's population census (1785) and in some cases on the comparison between census data and those of parish registers.

The second main part of the thesis is a historical demographic macro-analysis carried out in a limited space, which is still relatively large and contains many (121) settlements compared to the elaboration of settlement level data. The main goal of the analysis is the description of the demographic characteristics and of the local patterns in demographic behaviour of a population which lived among very different geographic circumstances (in mountains, among hills in the northern part of the county, on the Great Plain between Danube and Tisza rivers) and whose ethnic and confessional composition was also very different (only Romanians and Ruthens are not represented from the ethnic groups of the country). The used mathematical-statistical techniques of analysis describe not only the patterns of demographic behaviour on settlement level (cluster-analysis) but help to interpret these patterns to some extent by the examination of the relations between the variables (correlation and regression analysis). The analysis could separate types of demographic behaviour, groups of villages of different demographic characteristics, but these groups, these patterns are not unified. They are different by their ethnic, confessional composition or by the types of settlements and they are not continuous in space. The patterns of demographic behaviour can be characterised by a mosaic-like molecular structure where the basic demographic elements consist of two or three neighbouring villages. These basic elements are relatively similar to other elements of different ethnic and confessional composition lying in other geographic regions, situated among different geographic and economic circumstances. These "mingled" characteristics may be the most important result of the analysis. The ethnic and confessional interpretations of former analyses related to demographic differences do not seem to be relevant. Instead of those approaches the social structure, the types of agriculture, geographic situation of the settlements seem to be important in interpretation of demographic differences. Thus the analysis can provide important aspects for a research on 18-19th century Hungary's population history based on sampling.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. (Előszót írta: *Monigl István*)
   Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
   A KSH Népességtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).

2. *S. Molnár Edit*: Érték–orientációk a népesedési magatartásban.

3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).

4. *Szabó Kálmán*: A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).

5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.

6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.

7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. *S. Molnár Edit–Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.

9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).

10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat–európai tapasztalatok.

11. *Hoóz István*: Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.

12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).

13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.

14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Készítették: *Bies Klára, Hablicsek László*: Területi népességelőreszámítás 1981–2001.

16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)

17. Szerkesztette: *Hablicsek László, Monigl István*: Társadalmi–demográfiai prognózisok.

A Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.

18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.

20. *Csernák Józsefné* : A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.

21. Összeállította: *Cseh–Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.

22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. *Rátay Csaba–Tusnády Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.

24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.

25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.

26. *Hablicsek László–Monigl István–Vukovich Gabriella*: A magyarországi népesség-fejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.

27. *Munkácsy Ferenc–Szentgáli Tamás–Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.

29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális–tudati tényezők.
A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.

30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc, Monigl István*: A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés.
A KSH Népességtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14–15.

32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terhességek társadalmi–demográfiai vonatkozása.

33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988.

34. Szerkesztette: *Hablicsek Lászlók, Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok.
A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.

35. *Csernák Józsefné–Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.

1989.

36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

1990.

37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése Budapest, 1988. június 2.

38. *S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Közvélemény–kutatás népesedési kérdésekről – 1989.

1991.

39. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.

40. *Joubert Kálmán–Gárdos Éva*: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)

41. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Sokgyermekes családok.

1992.

42. *Hablicsek László*: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.

43. *Fóti János–Illés Sándor*: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.

44. *Falussy Béla–Miltényi Károly–Móritz Pálné–Paksy András*: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.

45. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény-kutatás főbb eredményeiről.

46. *Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.

1993.

47. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)

48. *Szukicsné Serfőző Klára*: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.

49. *Tóth Pál Péter*: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.

1994.

50. *Illés Sándor*: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91–ben?

51. *Szukicsné Serfőző Klára*: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.

52. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban.

53. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.

1995.

54. *Hablicsek László*: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.

55. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.

1996.

56. *Szűcs Zoltán:* Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.

57. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban

58. *Illés Sándor–Hablicsek László*: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.

59. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.

1997.

60. *Daróczi Etelka:* A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.

1998.

61. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László:* Házasságon kívüli szülések.

2000.

62. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre:* Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.

63. *Illés Sándor:* Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.

64. *Daróczi Etelka–Spéder Zsolt (szerk.):* A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon.

65. *Melegh Attila:* Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.

2001.

66. *Gödri Irén:* A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.

67. *Tárkányi Ákos*: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.

68. *Hablicsek László:* A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.

69. *Spéder Zsolt–Monostori Judit:* Mozaikok a gyermekszegénységről.

70. *Joubert Kálmán–Gyenis Gyula:* A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejlettsége I.

2002.

71. *Illés Sándor–Lukács Éva:* Migráció és statisztika.

72. *Tóth Pál Péter–Valkovics Emil:* Népesedési helyzetünk.

73. *Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt (szerk.):* Népesség – értékek – vélemények.

2003.

74. *Daróczi Etelka (szerk.):* Kettős szorításban. A középgenerációk élete és egészsége.

MŰHELYTANULMÁNYOK

2002.

1. *Spéder Zsolt:* Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés.

2003.

2. *Kapitány Balázs (szerk.):* Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése.

3. *Dobossy Imre–S. Molnár Edit–Virágh Eszter:* Öregedés és társadalmi környezet.